

EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ

Svazek 8

3. vydání

2021

**EUROPEAN POLITICAL
AND LAW DISCOURSE**

Volume 8

Issue 3

2021

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.3

Přístup redakce

Evropský politický a právní diskurz – mezinárodní časopis věnovaný mezinárodnímu právu, vnitřním právním předpisům evropských zemí, politologie, mezinárodním vztahům. Pro publikaci v časopisu přijímají se vysoce kvalitní články, což představují důležité inovativní, teoretické, koncepční, metodické a empirické příspěvky v příslušných oborech vědy.

V časopisu se uplatňuje systém anonymního recenzování pro ověření kvality vědeckých článků.

Evropský politický a právní diskurz má velký zájem zejména o interdisciplinární výzkumy v oblasti politologie a právní vědy, jsou to srovnávací analýzy nebo prozkoumání jednotlivých jevů. Zároveň vítáme jakékoliv výzkumy týkající se politických a právních problémů různých národních a mezinárodních institucí. *Evropský politický a právní diskurz* přijímá k publikaci jenom původní materiály a nebere v úvahu možnost zveřejňovat dříve tištěné články.

Redakční kolégie:

Boris Babin, doktor práva, Mezinárodní humanitární Univerzita (*Ukrajina*)

Olena Grynenko, doktor práva, Instituce mezinárodních vztahů při Kyjevské Národní univerzitě Tarase Ševčenka (*Ukrajina*)

Marta Jacyšyn, PhD., JUDr., docent, Národní letecká univerzita (*Ukrajina*)

Darja Kibec', PhD., JUDr., docent, Národní letecká univerzita (*Ukrajina*)

Borys Kormich, doktor práva, profesor, Národní univerzita «Odeská právnická akademie» (*Ukrajina*)

Volodymyr Kuzmenko, doktor práva, profesor, Nacionalní Univerzita státní daňové služby (*Ukrajina*)

Tamara Latkovska, doktor práva, profesor, Národní univerzita «Odeská právnická akademie» (*Ukrajina*)

Volodymyr Lysyk, PhD, docent, Lvovská národní Frankova univerzita (*Ukrajina*)

Lilija Nevara, PhD., JUDr., docent, Národní letecká univerzita (*Ukrajina*)

Bertrand Matieu, doktor práva, profesor Univerzity Pantheon Sorbonne Paris-I, Prezident Francouzské asociace ústavního práva, člen Vyšší Rady spravedlnosti (*Francie*)

Olexandr Merezhko, doktor práva, profesor, Krakovská Akademia jm. Andrzeja Frycza Modrzewskiego (*Polsko*)

Özgür Oguz, PhD v právu, docent Univerzita Anadolu (*Turecko*)

Anna Piščí, dr hab, profesorkyně, Katedra veřejného obchodního práva, Právnická fakulta, Univerzita v Białostoku (*Polsko*)

Petra Joanna Pipková, PhD., JUDr., Centrum právní komparistiky, Právnická fakulta, Univerzita Karlova (*Česká republika*)

Andreas Pottakis, Právnický zástupce (doktorský titul, Oxfordská univerzita), člen Vědecké rady ECCLE, zástupce ředitele Akademie evropského veřejného práva (*Řecko*)

Julian Roberts, doktor práva, profesor, Oxfordská univerzita (*Velké Británie*)

Sergey Sayapin, doktor práva, KIMEP univerzita, Almaty, (*Kazachstán*)

Ksenija Smirnova, doktor právnických věd, profesorkyně, Kyjivská Nacionalní univerzita jm. Tarase Ševčenka (*Ukrajina*)

Leonid Tymčenko, doktor práva, profesor, Výzkumný ústav fiskální politiky, Univerzita státní fiskální služby Ukrajiny (*Ukrajina*)

Alina Zamula, PhD., JUDr., docent, Národní letecká univerzita (*Ukrajina*)

Olena Chaltseva, doktor politických věd, profesor, Doněcká Národní univerzita jm. Vasylia Stusa (*Ukrajina*)

Pavol Hrivik, PhD v oboru evropských a globálních studií, Trenčinská univerzita Alexandra Dubčeka (*Slovensko*)

Galina Kuz, doktor politických věd, profesor, Kharkivská Národní pedagogická univerzita G.S. Skovorody (*Ukrajina*)

Tetiana Krasnopolska, Ph.D, docent, Národní univerzita «Odeská právnická akademie» (*Ukrajina*)

Daniela La Foresta, profesorkyně, Univerzita jm. Federico II ve m. Napoli (*Itálie*)

Mykola Lazarovych, doktor politických věd, profesor, Ternopilská Národní ekonomická universita (*Ukrajina*)

Arkadiusz Modrzejewski, dr hab, profesor profesor katedry věd politických, Gdan'ská Univerzita (*Polsko*)

Tetiana Nagorniak, doktor politických věd, profesor, Doněcká Národní univerzita jm. Vasylia Stusa (*Ukrajina*)

Marina Nakchum, PhD v oboru antropologie, Londýnská ekonomická škola (*Velké Británie*)

Mykola Poliovyi, doktor politických věd, profesor, Doněcká Národní univerzita jm. Vasylia Stusa (*Ukrajina*)

Marek Rewizorski, dr hab, Gdan'ská Univerzita (*Polsko*)

Eugene Tsokur, doktor politických věd, profesor, Zaporožská Národní univerzita (*Ukrajina*)

Olena Ivanova, PhD. v oboru sociálních komunikací, profesorkyně, Odeská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Tatiana Kuzněcova, PhD. v oboru sociálních komunikací, profesorkyně, Národní univerzita «Odeská právnická akademie» (*Ukrajina*)

Tetiana Kamenská, Doktorkyně společenských věd, profesorkyně, Odeská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Natalie Kovalisko, Doktorkyně společenských věd, profesorkyně, Lvivská Národní univerzita jm. Ivana Franko (*Ukrajina*)

Olena Lisejenko, Doktorkyně společenských věd, profesorkyně, Jižně-ukrajinská Národní pedagogická univerzita jm. K.D. Ušinského (*Ukrajina*)

Vitalij Oniščuk, Doktor společenských věd, profesor, Odeská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Valentyna Podšyvalkina, Doktorkyně společenských věd, profesorkyně, Odeská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Administrativní redaktory:

Dilara Gadzhyieva, PhD v politických věd (*Ukrajina*)

Marina Kalashlinska, PhD v politických věd (*Ukrajina*)

Ilona Mishchenko, PhD in civil law and civil process, National University "Odessa Law Academy" (Ukraine)

Jana Chernopischuk, PhD v oboru ústavního a městského práva (*Ukrajina*)

Editorial Policy

The *European Political and Law Discourse* – international Journal of International Law, domestic Law of European countries, Political Science, Social Communications, International Relations, Sociology is a peer reviewed journal with blind referee system, which aims at publishing high quality articles that may bring innovative and significant theoretical, conceptual, methodological and empirical contributions to the fields.

The *European Political and Law Discourse* has a particular interest in interdisciplinary approaches to law, political science, social communications and sociology, whether through comparative or single case-study analysis, but by no means restricts its interests to these spaces, welcoming any relevant contribution from and about different parts of the World.

The *European Political and Law Discourse* accepts original articles which are not under consideration elsewhere at the time of submission.

Editorial Committee:

Borys Babin, Doctor of Laws, International Humanitarian University (Ukraine)

Olena Grynenko, Doctor of Laws, Institute of International Relations, Kyiv National Taras Shevchenko University (Ukraine)

Daria Kibets, PhD in Law, associate professor, National Aviation University (Ukraine)

Borys Kormych, Doctor of Laws, Professor, National University "Odessa Law Academy" (Ukraine)

Volodimir Kuzmenko, Doctor of Laws, Professor, National University of State Tax Service (Ukraine)

Tamara Latkovska, Doctor of Laws, Professor, National University "Odessa Law Academy" (Ukraine)

Volodymyr Lysyk, PhD in Law, associate professor, Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine)

Bertrand Mathieu, Doctor of Laws, Professor at the Université Panthéon, Sorbonne, Paris I, President of the French Association of Constitutional Law, member of the High Council for the Judiciary of France (France)

Oleksandr Merezko, Doctor of Laws, Professor, Andrzej Frycz Modrzewski Cracow Academy (Poland)

Lilia Nevara, PhD in Law, associate professor, National Aviation University (Ukraine)

Özgür Oguz, PhD in Law, Ass.Prof, Anadolu University (Turkey)

Anna Piszcz, dr hab, Professor UwB, Faculty of Law, University of Białystok (Poland)

Petra Joanna Pipková, PhD, JUDr, Charles University Prague (Czech Republic)

Andreas Pottakis, Attorney at Law (D.Phil, Oxon), Member of Scientific Council at ECCLE, Deputy Director at Academy of European Public Law (Greece)

Julian Roberts, Doctor of Laws, Professor of Criminology, University of Oxford, a member of the Sentencing Council of England and Wales (Great Britain)

Sergey Sayapin, Doctor of Laws, Assistant Professor, School of Law, KIMEP University Almaty (Kazakhstan)

Kseniia Smirnova, Doctor of Laws, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine)

Leonid Tymchenko, Major Research Fellow, Research Institute of Fiscal Policy, University of State Fiscal Service of Ukraine (Ukraine)

Marta Yatsyshyn, PhD in Law, associate professor, National Aviation University (Ukraine)

Alina Zamula, PhD in Law, associate professor, National Aviation University (Ukraine)

Olena Chaltseva, D.Sc. in Political Science, Professor, Vasyl' Stus Donetsk National University (Ukraine)

Pavol Hrivik, PhD in European and Global Studies, Alexander Dubcek Trencin University (Slovakia)

Galina Kuts, D.Sc. in Political Science, Professor, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (Ukraine)

Tetyana Krasnopolska, PhD in Political Science, National University "Odessa Law Academy" (Ukraine)

Daniela La Foresta, Professor, Naples Federico II University (Italy)

Mykola Lazarovych, D.Sc. in Political Science, Professor, Ternopil National Economic University (Ukraine)

Arkadiusz Modrzejewski, dr hab, Professor UG, professor at the Department of Political Science, University of Gdansk (Poland)

Tetyana Nagornyak, D.Sc. in Political Science, Professor, Vasyl' Stus Donetsk National University (Ukraine)

Marina Nahum, PhD in Anthropology, London School of Economics (Great Britain)

Mykola Polovyi, D.Sc. in Political Science, Professor, Vasyl' Stus Donetsk National University (Ukraine)

Marek Rewizorski, dr hab, University of Gdansk (Poland)

Evgen Tsokur, D.Sc. in Political Science, Professor, Zaporozhye National University (Ukraine)

Olena Ivanova, Doctor of Social communications, Professor, Odesa I.I.Mechnikov National University (Ukraine)

Tetiana Kuznietsova, Doctor of Social communications, Professor, National University "Odessa Law Academy" (Ukraine)

Tetiana Kamenska, ScD in Sociology, Professor, Odesa I.I.Mechnikov National University (Ukraine)

Nataliia Kovalisko, ScD in Sociology, Professor, Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine)

Olena Liseienko, ScD in Sociology, Professor, South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D.Ushynskyi (Ukraine)

Vitalii Onyschuk, ScD in Sociology, Professor, Odesa I.I.Mechnikov National University (Ukraine)

Valentyna Podshyvalkina, ScD in Sociology, Professor, Odesa I.I.Mechnikov National University (Ukraine)

Administrative Editors:

Dilara Gadzhyieva, PhD in political science (Ukraina)

Marina Kalashlinska, PhD in political science (Ukraina)

Ilona Mishchenko, PhD v právu, Národní univerzita «Odeská právnická Akademie» (Ukraina)

Iana Chernopyshchuk, PhD in constitutional and municipal law (Ukraina)

The Journal is indexing by Index Copernicus:

<https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=42760>

EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ

Evidenční číslo: MK ČR E 22311

Vydavatel: BEROSTAV DRUŽSTVO

Adresa: Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 – Nusle

Table of contents

INTERNATIONAL LAW AND INTERNATIONAL RELATIONS

Dmytro Yagunov, PRISON INSPECTIONS: CHOOSING THE NATIONAL MODEL AND SHAPING THE MISSION IN THE LIGHT OF INTERNATIONAL STANDARDS	6
Anna Baskakova, THE CRISIS OF THE EUROPEAN SECURITY IN RESPONSE TO RUSSIAN AGGRESSION AGAINST UKRAINE	19
Bogdan Miftakhov, THE TURBULENT EUROPEAN NEIGHBOURHOOD POLICY: WHY ARE SOME ENP-COUNTRIES MORE UNSTABLE THAN OTHERS?.....	26
Petro Syniavskyi, POST-COVID PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF THE EU COMMON MIGRATION POLICY	37
Yurii Batan, THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS AS AN INSTITUTION WITH THE PREVENTIVE PURPOSE.....	43
Oleksandr Zadorozhnii, MINING ON THE MOON AND OTHER HEAVENLY BODIES.....	48
Anna Shkrebtienko, COOPERATION OF THE INTERNATIONAL MOBILE SATELLITE ORGANIZATION (INMARSAT / IMSO) WITH INTERNATIONAL ORGANIZATIONS	54
Valentyn Vyshnevskyi, COOPERATION BETWEEN STATES IN THE PROCESS OF INVESTIGATION OF MARINE CASUALTIES AND ACCIDENTS	61
Sergii Shyshykin, THE REGULATION OF THE INSTITUTE OF GENERAL AVERAGE IN PRIVATE MARITIME LAW.....	66

THEORETICAL AND HISTORICAL PROBLEMS OF LAW AND POLITICS

Oleksii Mendrin, CONSTRUCTION OF THE OTHER IN THE PROCESS OF FORMATION OF MACROPOLITICAL IDENTITY	71
Serhii Mandzii, LEGAL REGULATION OF INTERNAL FORCED MIGRATION IN UKRAINE: HISTORICAL EXCURSION	78
Oleksandr Boiarskyi, COMPETENCE POWERS OF PUBLIC SELF-GOVERNING BODIES AS A REFLECTION OF HUMAN INTERESTS AND HIS/HER ASSOCIATIONS IN LOCAL SELF-GOVERNMENT: DETERMINING CONTENT AND ALGORITHMIC POTENTIAL	90
Anastasiia Uzhytchak, FIGHT AGAINST JUVENILE CRIME IN POST-WAR UKRAINE (40-60s OF THE 20th CENTURY)	103

SOCIAL DIMENSIONS OF POLITICAL INSTITUTIONS AND PUBLIC ADMINISTRATION

Hanna Melehanych, UKRAINIANS IN THE CZECH REPUBLIC: BETWEEN A NATIONAL MINORITY AND MIGRANTS	108
Oleksandr Novytskyi, THE COVID-19 PANDEMIC AS A TRIGGER FOR SOCIO-POLITICAL CHANGE	115
Vasyl Dudkevych, EUROPEAN INTEGRATION PRACTICES AS DETERMINANTS OF INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE	122
Serhii Mishyn, EFFICIENCY OF ACTIVITIES OF REGIONAL AUTHORITIES AND LOCAL SELF-GOVERNMENT	130
Maryna Kalashlinska, LEGAL REGULATION OF PALLIATIVE AND HOSPICE CARE IN POLAND.....	138

MEDIA DIMENSIONS OF SOCIAL AND POLITICAL DISCOURSE

Hanna Sukharevska, NORMATIVE MODELS OF MEDIA INTERACTION WITH THE PUBLIC IN THE CONTEXT OF UKRAINIAN REALITY	145
---	-----

PROBLEMS OF NATIONAL PUBLIC AND PRIVATE LAW

Nataliia Milishchuk, CONTRACT OF SALE UNDER THE LEGISLATION OF UKRAINE: SCOPE AND GENERAL CHARACTERISTICS OF THE CONCLUSION PROCEDURE.....	150
Serhii Chvankin, JUDICIAL PROVING IN CIVIL PROCEEDINGS IN THE AGE OF INFORMATION TECHNOLOGIES.....	160
Viktor Kaliuzhnyi, CURRENT PROBLEMS OF CIVIL LEGAL PROTECTION OF HOUSING RIGHTS ACCORDING TO THE LEGISLATION OF UKRAINE.....	169
Dmytro Abrykosov, PROBLEMATIC ISSUES AND PROSPECTS OF IMPROVEMENT OF THE LEGISLATION ON PROTECTION OF PASSENGERS' RIGHTS UNDER THE CONTRACT OF AIR TRANSPORTATION	177
Hanna Nikitina-Dudikova, TRACE EVIDENCE OF CRIMES AGAINST SEXUAL FREEDOM AND SEXUAL INTEGRITY OF CHILDREN	185
REQUIREMENTS TO MANUSCRIPTS (in Czech)	192
REQUIREMENTS TO MANUSCRIPTS (in English)	197

INTERNATIONAL LAW AND INTERNATIONAL RELATIONS

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.3.1

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2822-2268>

Dmytro Yagunov, PhD in Public Administration, MSc in Criminal Justice

Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnitsya, Ukraine

PRISON INSPECTIONS: CHOOSING THE NATIONAL MODEL AND SHAPING THE MISSION IN THE LIGHT OF INTERNATIONAL STANDARDS

Дмитро Ягунов, к. н. держ. упр., MSc in Criminal Justice

Донецький національний університет імені Василя Стуса

ПЕНІТЕНЦІАРНІ ІНСПЕКЦІЇ: ВИБІР НАЦІОНАЛЬНОЇ МОДЕЛІ ТА ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦІ У СВІТЛІ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ

The article is focused on issues of establishing of prison inspections in Ukraine in accordance with the UN and European standards (including the Mandela Rules and the European Prison Rules). The article analyzes the United Nations and the European standards concerning the organization and functioning of prison inspections, as well as compares the powers of prison inspections according to the approaches developed by the UN, the Council of Europe and the European Union. The article emphasizes the need for compliance of the national model of prison inspections with world practices and European experience, considering the recommendations for Ukraine provided by the Council of Europe in 1996 and 2003. The article contains a critical analysis of certain provisions of the draft law of Ukraine "On the Establishment of a Dual System of Regular Prison Inspections", developed by the Ministry of Justice of Ukraine. The article notes that the drafters of the mentioned law decided to follow the simplest path – simply transfer so-called penitentiary supervision from the Prosecutor's Office of Ukraine to another public body. However, the idea of prison inspection has fundamental differences compared to prosecutorial inspections. Therefore, the transfer of the oversight function from the Prosecutor's Office to the prison inspections, according to the scenario envisaged by the draft law, will create a risk of creating a public entity with great powers, which will be envied even by the Soviet model prosecutor's office. The remark is related to the fact that the penitentiary-supervisory function of the Prosecutor's Office is only transferred to another body. Only the subject of power changes. However, the philosophy of amendments to the Constitution of Ukraine on justice was not to pass the function of penitentiary supervision from the prosecution Office, but also to create an effective public body, the activities of which would be aimed at increasing the transparency of the prison system and increasing the effectiveness and efficiency of public administration of the prison system. Thus, the analysis of the main tasks of the subjects of internal (administrative) prison inspections within the draft law shows a covert implementation of the disguised concept of traditional prosecutorial supervision.

Keywords: penitentiary system, penitentiary institution, prison inspections, human rights, torture prevention, prison and probation policy.

Актуальність цього дослідження обумовлена нагальною проблемою у сфері державного управління пенітенціарною системою України та захисту прав людини у пенітенціарній системі, де зазначена проблема не була вирішена упродовж останніх років, починаючи з моменту внесення змін щодо правосуддя до Конституції України (2016).

З іншого боку, окремі зусилля, спрямовані у 2021 році на розбудову механізмів пенітенціарного інспектування, мають великі ризики створення пенітенціарних інспекцій за філософією, яка

суперечить міжнародним та європейським стандартам, а головне – самій природі пенітенціарних інспекцій, а відтак обумовлюють потенційні проблеми для цілей діяльності із захисту прав людини у пенітенціарній системі.

Так, у квітні 2021 року Міністерством юстиції України було оприлюднене повідомлення про проведення електронних консультацій з громадськістю щодо проєктів законів України «Про створення подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій» та «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо створення подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій»¹. Тому це дослідження має на меті піддати аналізу окремі положення запропонованих Мінюстом проєктів законів та сформулювати принципи, за якими, як на нашу думку, повинно відбуватися створення національної моделі пенітенціарних інспекцій.

Ще більшої актуальності обраному для дослідження напрямку додає той факт, що запропонований Мінюстом проєкт закону про пенітенціарні інспекції потребує узгодження із вже зареєстрованим у Верховній Раді України проєктом Закону «Про пенітенціарну систему», на що, власне, зверталася увага Офісом Ради Європи в Україні та наголошувалося на необхідності «створити синергію між цими двома важливими законодавчими актами»².

Проблематика цієї статті є продовженням наукових розвідок автора, присвячених створенню в Україні пенітенціарних інспекцій³.

Викладення основного матеріалу дослідження необхідно розпочати з того що, відповідно до статті 3 чинного Закону України «Про прокуратуру» («Функції прокуратури»), на прокуратуру покладається *inter alia* функція нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян (надалі – *пенітенціарний нагляд*).

Водночас, відповідно до статті 131-1 Конституції України, прокуратура в Україні здійснює такі функції: 1) підтримання публічного обвинувачення в суді; 2) організацію і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку; 3) представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом.

Відповідно, пункт 9 Перехідних положень Конституції України передбачає, що прокуратура продовжує виконувати відповідно до чинних законів функцію пенітенціарного нагляду – до набрання чинності законом про створення подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій, що обумовлює актуальність цього напрямку дослідження, адже самою Конституцією України прямо передбачено створення відповідного органу, що розглядається як невід'ємний елемент пенітенціарної системи.

Говорячи про історію питання, що аналізується у цій статті, необхідно згадати, що проблематика позбавлення прокуратури пенітенціарного нагляду стала предметом обговорення та відповідних рекомендацій експертів Ради Європи, починаючи з 1990-х років.

Так, у доповіді експертів Ради Європи «Оцінка в'язничної системи України» (1996) наголошувалося на нагальній потребі «створити незалежні пенітенціарні інспекції та водночас ліквідувати інспекційні функції прокуратури».

У 2003 році на цій проблемі експертами Ради Європи знову було зроблено особливий наголос: «Ми провели корисні та конструктивні зустрічі з кількома вмотивованими обласними прокурорами,

¹ Повідомлення про проведення електронних консультацій з громадськістю щодо проєктів законів України «Про створення подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій» та «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо створення подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій», 2021 (Міністерство юстиції України). Офіційний сайт Міністерства юстиції України <<https://minjust.gov.ua/uk/m/14042021-povidomlennya-pro-provedennya-elektronnih-konsultatsiy-z-gromadskistyuscho-do-proektiv-zakoniv-ukraini-pro-stvorennya-podviynoi-sistemi-regulyarnih-penitentsiarnih-inspektsiy-ta-pro-vnesennya-zmin-do-kodeksu-ukraini-pro-administrativni-pravoporush>> (2021, травень, 25).

² Офіс Ради Європи в Україні (2021). Презентація аналізу законопроєктів «Про пенітенціарну систему України» та «Про Дисциплінарний статут пенітенціарної служби України» в межах спільного проєкту ЄС та Ради Європи <www.coe.int/uk/web/kyiv/-/presentation-of-the-legal-opinion-and-recommendations-on-the-draft-laws-on-penitentiary-system-of-ukraine-and-on-disciplinary-charter-of-the-penitenti> (2021, травень, 25).

³ Ягунов, Д. (2015). Створення в'язничних інспекцій: міжнародні стандарти й перспективи реформ в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*, 35, II (3), 113-116; Yagunov, D. (2015). Prison inspections in the light of further penitentiary reform in Ukraine. *European Political and Law Discourse*, 2 (5), 156-160.

які вичерпно та цікаво розповіли про свої системи нагляду, і ми їм дуже вдячні за це. Однак, ми, як і раніше, переконані, що інспекція пенітенціарної служби прокуратурою є недоречною»¹.

Хоча імпульс в роботі зі створення у сучасних країнах світу саме подвійних систем пенітенціарних інспекцій розпочався з 2015 року, коли Правила Нельсона Мандела запровадили відповідне поняття, категорія «пенітенціарне інспектування» вже тривалий час передбачалася різними міжнародними стандартами з прав людини.

Так, Мінімальні стандартні правила ООН щодо поводження з ув'язненими (1955) стали головним міжнародним стандартом в галузі поводження з ув'язненими, управління пенітенціарними системами та водночас головною концептуальною базою для контрольних органів, які займаються оцінкою результативності пенітенціарних систем та моніторингом окремих пенітенціарних установ. У багатьох країнах Мінімальні стандартні правила ООН щодо поводження з ув'язненими є основою для національних пенітенціарних правил, а в деяких державах вони є документом, що безпосередньо регулює поводження з ув'язненими, та є правовою основою для управління пенітенціарними системами.

У Правилі 55 Мінімальних стандартних правил ООН поводження з ув'язненими (в редакції 1955 року) саме подвійні пенітенціарні інспекції не згадувалися. Натомість була згадка про інспекції («Інспекції»), де зазначалося, що «пенітенціарні заклади і служби повинні підлягати регулярній інспекції з боку кваліфікованих та досвідчених інспекторів, яких призначає компетентна влада. Інспектори повинні, зокрема, переконатися в тому, що місця ув'язнення працюють відповідно до чинних законів і приписів і що їхня робота відповідає завданням, поставленим перед пенітенціарними і виправними службами»².

Однак за останні 60 років пенітенціарна наука пішла далеко вперед, і Правила ООН об'єктивно застаріли. У деяких своїх розділах вони навіть стали розходитися з міжнародними нормами у галузі прав людини, розробленими після 1955 року. У зв'язку з цим ООН ініціювала процес перегляду Мінімальних стандартних правил ООН щодо поводження з ув'язненими, який тривав чотири роки і 17 грудня 2015 року завершився одноголосним прийняттям Генеральною Асамблеєю ООН переглянутих Мінімальних стандартних правил Організації Об'єднаних Націй щодо поводження з ув'язненими («Правила Нельсона Мандела»).

Правило 83 Правил Мандела («Внутрішні інспекції та зовнішні перевірки») передбачають, що «повинна існувати подвійна система регулярних інспекцій тюремних установ та пенітенціарних служб»:

а) внутрішні (адміністративні) інспекції, що проводяться центральними органами тюремного управління;

б) зовнішні перевірки, що проводяться незалежним від тюремної адміністрації органом, яким може бути компетентний міжнародний або регіональний орган.

Таблиця 1

Стаття 83 Правил Мандела

Внутрішні (адміністративні) інспекції	Зовнішні перевірки
Проводяться центральними органами тюремного управління	Проводяться незалежним від тюремної адміністрації органом, яким може бути компетентний міжнародний або регіональний орган
Мета інспекцій – переконатися, що: 1) управління тюремними установами здійснюється відповідно до чинних законів, нормативно-правовими актами, політики та процедур; 2) робота тюремних установ відповідає завданням, поставленим перед пенітенціарними і виправними службами, і що права ув'язнених захищені.	

¹ Рада Європи (2003). *Повторне оцінювання потреб пенітенціарної системи України. Доповідь експертної місії Ради Європи в Україні у квітні 2003 року*. Страсбург.

² Організація об'єднаних націй (1955). *Мінімальні стандартні правила ООН поводження з ув'язненими*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212#Text> (2021, травень, 25).

Правило 84 Правил Мандели містить перелік прав інспекторів під час проведення пенітенціарних інспекцій, який можна не лише вважати мінімальним переліком, проте й переліком, який віддзеркалює природу та спрямування пенітенціарного інспектування.

Так, інспектори повинні мати право:

а) отримувати доступ до всієї інформації про кількість ув'язнених у місцях тримання під вартою і про кількість таких місць та їхнє місцезнаходження, а також до всієї інформації, що стосується поведінки з ув'язненими, включаючи їх облікові документи та умови утримання під вартою;

б) безперешкодно визначати тюремні установи, які вони бажають відвідати, в тому числі шляхом проведення незапланованих інспекцій за своєю власною ініціативою, і ув'язнених, з якими вони бажають поговорити;

с) проводити в ході відвідувань бесіди з ув'язненими і тюремним персоналом за відсутності свідків та в умовах повної конфіденційності;

д) надавати рекомендації тюремній адміністрації та іншим компетентним органам.

Правило 84 Правил Мандели наголошує, що до складу груп зовнішньої перевірки повинні входити кваліфіковані та досвідчені інспектори, які призначаються компетентним органом, у тому числі медичні фахівці. Належну увагу слід приділяти збалансованому представництву чоловіків і жінок.

Відповідно до Правила 85 Правил Мандели, за результатами кожної інспекції повинен представлятися письмовий звіт до компетентного органу. Належна увага слід приділяти оприлюдненню звітів за результатами зовнішніх перевірок, за винятком будь-яких персональних даних про ув'язнених, якщо вони не дали свого явно вираженої згоди. Тюремна адміністрація або інші компетентні органи, в залежності від обставин, повинні протягом розумного строку вказати, чи будуть вони виконувати рекомендації за підсумками зовнішньої перевірки.

На додаток потрібно наголосити, що у Правилах ООН, що стосуються поведінки з ув'язненими жінками і заходів покарання для жінок-злочинців, не пов'язаних з позбавленням волі, (Бангкокські правила) також передбачено інспектування пенітенціарних установ¹. Так, у Правилі 25 Бангкокських правил передбачено, що ув'язненим жінкам, які повідомляють про зловживання, повинні оперативно надаватися захист, підтримка та консультації, а їх скарги розслідуються компетентними та незалежними органами з повним дотриманням принципу конфіденційності. Заходи щодо захисту особливо враховують небезпеку помсти. З метою контролю за умовами утримання під вартою і поведінки з жінками-в'язнями до складу інспекцій, які відвідують або контролюючих рад або наглядових органів включаються жінки.

Іншим, не менш важливим міжнародним стандартом управління пенітенціарними системами, який передбачає створення пенітенціарних інспекцій, є Європейські пенітенціарні правила.

Так, у 1987 році було прийнято Рекомендацію № R(87)3 Комітету міністрів державам-членам щодо Європейських пенітенціарних правил².

У Преамбулі до Європейських пенітенціарних правил (в редакції 1987 року) наголошувалося, що їх метою *inter alia* є визначення основних та реалістичних критеріїв, що дозволяють адміністраціям місць позбавлення волі та службам інспекції виносити правильні судження про досягнуті результати та можливості їх поліпшення.

Відповідно, у Пояснювальній записці до Європейських пенітенціарних правил (в редакції 1987 року) наголошувалося, що одна з основних ідей Правил – підкреслити, що їх виконання є обов'язком пенітенціарних адміністрацій, а також посилити їх вплив і авторитет, чому повинні служити національні пенітенціарні інспекції.

Нова редакція Європейських пенітенціарних правил 2006 року також містила положення щодо пенітенціарних інспекцій³.

¹ Организация Объединенных Наций (2010). *Правила Организации Объединенных Наций, касающиеся обращения с женщинами-заключенными и мер наказания для женщин-правонарушителей, не связанных с лишением свободы (Бангкокские правила)* <www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/bangkok_rules.shtml> (2021, травень, 25).

² Совет Европы (1987). *Рекомендация № R(87)3 Комитета министров государствам-членам относительно Европейских пенитенциарных правил* <www.hrpublshers.org/site/site-files/library/Sb-02.pdf> (2021, травень, 25).

³ Рада Європи (2006). *Європейські пенітенціарні правила (Рекомендація № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць* <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text> (2021, травень, 25).

Так, зокрема Правило 9 зазначало, що «всі пенітенціарні установи повинні регулярно інспектуватися державними органами та піддаватися незалежному моніторингу».

Частина VI («Інспекція та моніторинг») Європейських пенітенціарних правил в редакції 2006 року містило положення щодо двох форм діяльності: *урядових інспекцій та незалежного моніторингу*.

Щодо «урядових інспекцій», то, відповідно до Правила 92 Європейських пенітенціарних правил, пенітенціарні установи регулярно інспектуються урядовими органами з метою оцінки того, чи відповідає управління ними вимогам національного законодавства та міжнародного права, а також положень даних Правил.

Щодо «незалежного моніторингу», то, відповідно до Правила 93.1, умови тримання ув'язнених та поведження з ними мусять бути предметом моніторингу з боку незалежного органу або органів, які публічно оприлюднюють результати моніторингу.

Відповідно до Правила 93.2, заохочується співробітництво такого незалежного моніторингового органу або органів з тими міжнародними інституціями, які вповноважені відповідно до закону відвідувати пенітенціарні установи.

У липні 2020 року Європейські пенітенціарні правила були переглянуті Комітетом міністрів Ради Європи на 1380-му засіданні заступників міністрів, де Правило 93.1 було викладено у наступній редакції: «Для забезпечення того, щоб умови утримання та поведження з ув'язненими відповідали вимогам національного та міжнародного права та положенням цих правил, а також, що права і гідність ув'язнених постійно дотримуються, за тюрмами слідкуватиме призначений незалежний орган чи органи, висновки яких мають бути оприлюднені»¹.

Крім того, положення щодо моніторингу Європейських пенітенціарних правил в редакції 2020 року були доповнені Правилом 93.2, яке наголошує, що діяльність таких незалежних органів моніторингу повинні гарантуватися:

- а) доступом до всіх в'язниць та частин в'язниць, а також до записів в'язниць, включаючи запити та скарги, а також до інформації про умови утримання та поведження з ув'язненими, які вони потребують для здійснення своєї моніторингової діяльності;
- б) правом вибору конкретної в'язниці для здійснення візитів, в тому числі шляхом непередбачених відвідувань за власною ініціативою, та можливістю вибору будь-якого ув'язненого для проведення інтерв'ювання;
- с) свободою проведення приватних та повністю конфіденційних співбесід із ув'язненими та тюремним персоналом.

Крім того, Європейські пенітенціарні правила були доповнені Правилом 93.3, яке передбачає, що жоден ув'язнений, співробітник в'язниці чи будь-яка інша особа не може піддаватися санкціям за надання інформації незалежному моніторинговому органу.

Відповідно, Правило 93.2 у редакції 2006 року («Заохочується співробітництво такого незалежного моніторингового органу або органів з тими міжнародними інституціями, які вповноважені відповідно до закону відвідувати пенітенціарні установи») стало Правилом 93.4.

Крім того, Європейські пенітенціарні правила були доповнені Правилом 93.5, яке передбачає, що незалежні моніторингові органи мають повноваження давати рекомендації адміністрації в'язниці та іншим компетентним органам.

Відповідно, Правило 93.6 наголошує, що національні органи влади або адміністрація в'язниць інформують ці органи протягом розумного строку про дії, що вживаються щодо таких рекомендацій.

Насамкінець, Правило 93.7 наголошує, що звіти про моніторинг та відповіді на них мають бути оприлюднені.

Порівняльний аналіз Правил Мандели (2015) та оновлених Європейських пенітенціарних правил (2020) міститься у поданій нижче табл. 2.

¹ Council of Europe (2020). *Revised European Prison Rules: new guidance to prison services on humane treatment of inmates* <www.coe.int/en/web/human-rights-rule-of-law/-/revised-european-prison-rules-new-guidance-to-prison-services-on-humane-treatment-of-inmates> (2021, травень, 25).

Таблиця 2

**Порівняльний аналіз Правил Мандели (2015 р.)
та Європейських пенітенціарних правил (2020 р.)**

	Правила Мандели	Європейські пенітенціарні правила
Мета інспекцій	Мета полягає в тому, щоб переконатися, що <u>управління</u> тюремними установами здійснюється відповідно до чинних законів, нормативно-правовими актами, політикою і процедурами, що їх робота відповідає завданням, поставленим перед пенітенціарними і виправними службами, і що права ув'язнених захищені (Правило 83.2)	Пенітенціарні установи інспектуються з метою оцінки того, чи відповідає <u>управління</u> ними вимогам національного законодавства та міжнародного права, а також положень даних Правил (Правило 92)
Інспекції	Внутрішні (адміністративні) інспекції, що проводяться центральними органами тюремного управління (Правило 83.1a)	Пенітенціарні установи регулярно інспектуються урядовими органами (Правило 92)
Моніторинг	Зовнішні перевірки, що проводяться незалежним від тюремної адміністрації органом, яким може бути компетентний міжнародний або регіональний орган (Правило 83.1b)	Для забезпечення того, щоб умови утримання та поведження з ув'язненими відповідали вимогам національного та міжнародного права та положенням цих правил, а також, що права і гідність ув'язнених постійно дотримуються, за тюрмами слідкуватиме призначений незалежний орган чи органи, висновки яких мають бути оприлюднені (Правило 93.1)
Доступ до інформації	Доступ до всієї інформації про кількість ув'язнених у в'язницях і про кількість таких місць та їхнє місцезнаходження, а також до всієї інформації, що стосується поведження з ув'язненими, включаючи їх облікові документи і умови утримання під вартою (Правило 84.1a)	Доступ до записів в'язниць, включаючи запити та скарги, а також до інформації про умови утримання та поведження з ув'язненими, які вони потребують для здійснення своєї моніторингової діяльності (Правило 93.2a)
Доступ до установ та ув'язнених	Безперешкодно визначати в'язниці, які вони бажають відвідати, в тому числі шляхом проведення незапланованих інспекцій за своєю власною ініціативою, і ув'язнених, з якими вони бажають поговорити (Правило 84.1b)	Доступ до всіх в'язниць та частин в'язниць (Правило 93.2a) Право вибору конкретної в'язниці для здійснення візитів, в тому числі шляхом непередбачених відвідувань за власною ініціативою, та можливість вибору будь-якого ув'язненого для проведення інтерв'ювання (Правило 93.2b)
Опитування ув'язнених	Проводити в ході відвідувань бесіди з ув'язненими і тюремним персоналом без свідків і в умовах повної конфіденційності (Правило 84.1c)	Свобода проведення приватних та повністю конфіденційних співбесід із ув'язненими та тюремним персоналом (Правило 93.2c)

Продовження табл. 2

	Правила Мандели	Європейські пенітенціарні правила
Звільнення від санкцій за надання інформації		Жоден в'язень, співробітник в'язниці чи будь-яка інша особа не може піддаватися санкціям за надання інформації незалежному моніторинговому органу (Правило 93.3)
Рекомендації за результатами моніторингу	Рекомендації адміністрації в'язниці та іншим компетентним органам (Правило 84.1d)	Рекомендації адміністрації в'язниці та іншим компетентним органам (Правило 93.5)
Кваліфікація та гендерне представництво	До складу груп зовнішньої перевірки повинні входити кваліфіковані та досвідчені інспектори, які призначаються компетентним органом, в тому числі медичні фахівці. Належну увагу слід приділяти збалансованому представництву чоловіків і жінок (Правило 84)	
Звіт за результатами та оприлюднення звіту	За результатами кожної інспекції повинен представлятися письмовий звіт до компетентного органу. Належна увага слід приділяти оприлюдненню звітів за результатами зовнішніх перевірок, за винятком будь-яких персональних даних про ув'язнених, якщо вони не дали свого явно вираженої згоди (Правило 85.1)	Звіти про моніторинг та відповіді на них мають бути оприлюднені (Правило 93.7)
Виконання рекомендацій	Тюремна адміністрація або інші компетентні органи повинні протягом розумного строку вказати, чи будуть вони виконувати рекомендації за підсумками зовнішньої перевірки (Правило 85.2)	Національні органи влади або адміністрація в'язниць інформують ці органи протягом розумного строку про дії, що вживаються щодо таких рекомендацій (Правило 93.6)

Щодо Європейського Союзу, то ще у 2011 році Європейський парламент ухвалив Резолюцію щодо умов тримання ув'язнених в Європейському Союзі, яка також має служити орієнтиром для української влади щодо створення системи пенітенціарних інспекцій¹.

У Резолюції Європарламент зробив наголос: навіть якщо умови утримання та управління тюрмами є головним завданням держав-членів, проте водночас такі недоліки, як перенаселеність в'язниць та практики поганого поводження із затриманими можуть підірвати довіру, яка повинна бути основою судової співпраці у кримінальних справах на основі принципу взаємного визнання рішення та судові рішення держав-членів ЄС. Отже було визнано, що запобігання нелюдському поводження, передусім, є політичною проблемою, а не юридичною.

Європарламентом наголошено, що стаття 3 ЄКПЛ та судова практика ЄСПЛ покладають на держави-члени не тільки негативні зобов'язання, забороняючи їм застосовувати до ув'язнених нелюдське поводження, проте й також позитивні зобов'язання, вимагаючи від держав забезпечення узгодженості дій у сфері забезпечення належних умов ув'язнення та ретельного, ефективного розслідування у разі порушення таких прав.

¹ European Parliament (2011). European Parliament resolution of 15 December 2011 on detention conditions in the EU (2011/2897(RSP)) 2013/C 168 E/11. *Official Journal of the European Union*
<<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52011IP0585>> (2021, травень, 25).

Відповідно Європарламент закликав держави-члени та країни, що приєднуються, підписати та ратифікувати Факультативний протокол до Конвенції проти катувань, що встановлює систему регулярних інспекцій місць позбавлення волі з боку міжнародних та національних органів.

Європарламент закликав покласти на зазначені органи завдання відвідувати та перевіряти в'язниці та розглядати скарги ув'язнених, а також складати публічний щорічний звіт для відповідних парламентів.

Повертаючись до проблем створення пенітенціарних інспекцій в Україні, необхідно зазначити, що у березні 2021 року до парламенту було внесено проєкт закону про пенітенціарну систему (№5293 від 22.03.2021), який визначає правові основи функціонування пенітенціарної системи, її завдання, повноваження, структуру, а також визначає правовий статус персоналу органів і установ пенітенціарної системи¹.

У статті 6 проєкту Закону «Про пенітенціарну систему» («Центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації») наголошується, що в апараті центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, утворюється підрозділ інспектування.

Підрозділи інспектування здійснюють внутрішній контроль за діяльністю органів і установ пенітенціарної системи, дотриманням вимог законодавства щодо виконання кримінальних покарань, дотримання прав, свобод і законних інтересів засуджених та осіб, взятих під варту.

Відповідно до проєкту Закону, підрозділи інспектування повинні забезпечувати:

1) інспектування ефективності стану управлінської діяльності органів і установ пенітенціарної системи відповідно до норм національного законодавства та міжнародних стандартів у пенітенціарній сфері з урахуванням зауважень та рекомендацій, викладених у Доповідях ЄКПТ, Підкомітету ООН з недопущення катувань, а також належного усунення порушень у пенітенціарній системі, встановлених у рішеннях ЄСПЛ;

2) організацію контролю за станом дотримання прав людини та громадянина, вимог законодавства щодо виконання та відбування кримінальних покарань, тримання під вартою, за реалізацією законних прав та інтересів засуджених, осіб, взятих під варту, і персоналу органів і установ пенітенціарної системи;

3) розроблення пропозицій щодо реалізації зауважень і рекомендацій, викладених у Доповідях ЄКПТ, Підкомітету ООН з недопущення катувань, і здійснення контролю за станом їх виконання;

4) здійснення превентивних заходів, спрямованих на недопущення порушення основних прав і свобод людини та громадянина в органах і установах пенітенціарної системи.

Крім того, що є більш важливим, найближчим часом буде внесено та зареєстровано проєкт закону про пенітенціарні інспекції, розроблений Міністерством юстиції України, ознайомлення з яким надає підстави висловити окремі критичні думки щодо перспектив його ухвалення саме у запропонованій редакції та ризиків, що можуть настати від реалізації запропонованих положень.

Здається, що розробники проєкту закону вирішили піти найбільш простим шляхом – просто передати пенітенціарний нагляд від прокуратури до іншого органу. Проте ідея пенітенціарного інспектування має фундаментальні відмінності, як порівняти з прокурорськими перевітками. Тому внаслідок передачі функції нагляду від прокуратури до пенітенціарних інспекцій, відповідно до передбаченого проєктом закону сценарію, з'явиться ризик створення суб'єкта з великими повноваженнями, яким позаздрить навіть прокуратура радянської моделі.

Передусім, викликає занепокоєння визначення подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій як «нагляду за дотриманням законів». Відтак, логічним продовженням такого зауваження є визначення основного завдання подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій як «забезпечення нагляду за дотриманням законів».

Висловлене зауваження пов'язане з тим, що фактично пенітенціарно-наглядова функція прокуратури лише передається до іншого органу, тобто змінюється лише *суб'єкт* владних повноважень, у той час коли філософія змін до Конституції України щодо правосуддя полягала не стільки і не скільки у звільненні прокуратури від функції пенітенціарного нагляду, проте й у створенні результативної структури, діяльність якої була б спрямована на підвищення *прозорості*

¹ Проєкт Закону України «Про пенітенціарну систему», 2021 (Кабінет Міністрів України). Офіційний сайт Верховної Ради України <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71498> (2021, травень, 25).

пенітенціарної системи та підвищення *результативності* й *ефективності* державного управління пенітенціарною системою.

Звичайно, не можна стверджувати, що формальна термінологія буде відігравати головну роль у практичному досягненні зазначених завдань, проте на окремі категорії доцільно звернути особливу та принципову увагу.

Так, відповідно до статті 2 проєкту закону про пенітенціарні інспекції, що подається Мініюстом до Кабінету Міністрів України, предметом подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій є здійснення *внутрішнього та зовнішнього контролю* щодо відповідності діяльності відповідних органів і установ вимогам Конституції України, міжнародного та національного законодавства, дотримання прав та інтересів персоналу місць несвободи, осіб, які перебувають в місцях несвободи, пунктах тимчасового розміщення біженців, а також щодо осіб, які перебувають на обліку в уповноважених органах з питань пробації та осіб, щодо яких винесено рішення про конфіскацію майна у кримінальному провадженні.

Отже, аналіз основних завдань діяльності суб'єктів внутрішніх (адміністративних) пенітенціарних інспекцій у рамках проєкту закону свідчить про приховану реалізацію замаскованої концепції традиційного прокурорського нагляду, проте вже широким колом суб'єктів, на що вказує «забезпечення нагляду за додержанням законів» як базове завдання внутрішніх інспекцій.

Ризики та спірні положення, що передбачені проєктом закону про створення подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій, що найближчим часом має вноситися до Кабінету Міністрів України, полягають у наступному:

1. Викликає занепокоєння визначення пенітенціарних інспекцій як «*нагляду*» на фоні ліквідації саме пенітенціарного нагляду прокуратури. Так само викликає занепокоєння застосування категорії «*нагляд*» при визначенні основного завдання пенітенціарних інспекцій. Використання категорії «*нагляд*» у діяльності пенітенціарних інспекцій вже покладає в основу проєкту закону *презумпцію нерезультативності* органів державної влади, що відповідають за місця несвободи та дотримання прав осіб, які тримаються у стані несвободи. Іншими словами, в основу проєкту закону із самого початку покладається абсолютно *негативний образ* діяльності місць несвободи та органів влади, що формують відповідну політику.

2. Викликає зауваження визначення, що у проєкті закону *предметом* подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій є здійснення внутрішнього та зовнішнього контролю. Отже, як зазначено вище, *пенітенціарні інспекції – це нагляд, предметом якого є контроль*. Подібна конструкція не уявляється логічною, суперечить науковим поглядам, відтак потребує додаткового обговорення уточнення.

3. Викликають занепокоєння зайве *розширення сфери* діяльності пенітенціарних інспекцій (стаття 4 проєкту), адже проєктом закону визначено, що внутрішні (адміністративні) пенітенціарні інспекції здійснюються у формі інспекційних та моніторингових візитів, регулярних перевірок (планових і раптових) з попередженням адміністрації місць несвободи, уповноважених органів з питань пробації, органів державної виконавчої служби при виконанні судових рішень у кримінальних провадженнях, пунктів тимчасового розміщення біженців чи без такого попередження. Відтак, виникають питання щодо: 1) чіткого розмежування інспекційних візитів, моніторингових візитів та перевірок; 2) визначення «*раптових перевірок з попередженням*».

4. Є дискусійним поширення компетенції пенітенціарних інспекцій на діяльність *органів державної виконавчої служби* при виконанні судових рішень у кримінальних провадженнях. Так само, дискусійним є поширення компетенції пенітенціарних інспекцій на сферу виконання покарання у вигляді *конфіскації майна*. Подібне поширення компетенції наближає пенітенціарні інспекції до загального нагляду прокуратури за радянською моделлю.

5. Положення проєкту закону (стаття 4) про те, що «перевірки можуть здійснюватися за зверненнями, іншими повідомленнями, у тому числі у засобах масової інформації, мережі «Інтернет», або повідомленнями, які надійшли на телефони «гарячої лінії», щодо захисту прав людини і громадянина, за матеріалами органів державного нагляду (контролю) або з власної ініціативи за наявності даних про порушення вимог закону» свідчить про дещо застарілий та багато у чому радянський підхід до інспектування та більше нагадує методику наглядових перевірок прокуратури за радянськими зразками. Тим більше, що зарубіжний досвід свідчить, що *пенітенціарні інспекції не розглядають індивідуальні скарги*.

6. Викликає занепокоєння покладання на пенітенціарні інспекції занадто широкого обов'язку із забезпечення нагляду *«за додержанням прав та свобод громадян»* (стаття 7 проєкту), що може зробити нерезультативною діяльність пенітенціарних інспекцій вже на самому початку їх функціонування.

7. Викликає занепокоєння покладання на пенітенціарні інспекції занадто широкого обов'язку із *«забезпечення нагляду за загальними інтересами суспільства і держави»* (стаття 7 проєкту). Ризик полягає не лише у тому, що *«загальні інтереси суспільства і держави» є абстрактним та юридично невизначеним поняттям*. На додаток, ризик полягає в тому, що, маючи таку широкі й необмежені повноваження, пенітенціарні інспекції фактично перетворюються на могутній впливовий орган, який впливатиме на сфери, які не пов'язані з правами людини та взагалі з кримінальною юстицією. Такі повноваження більше нагадують загальний нагляд прокуратури, від якого прокуратура відмовилася.

8. Покладання на пенітенціарні інспекції обов'язку із *«забезпечення нагляду за додержанням законодавства щодо вимог режиму, порядку та умов тримання затриманих осіб, а також осіб, до яких застосовано запобіжні заходи у вигляді тримання під вартою»* (стаття 7 проєкту) може дублювати обов'язки, покладені на адміністрацію відповідних місць несвободи. Відтак, виникає питання, у чому відмінність між поняттями *«нагляд»* з боку пенітенціарних інспекцій та *«безпосередній контроль»* з боку відповідних органів управління.

9. Покладання на пенітенціарні інспекції обов'язку із *«перевірки законності наказів, розпоряджень, інших актів відповідних органів, установ, закладів» та наділення правом «вимагати від посадових чи службових осіб їх скасування та усунення порушень закону, до яких вони призвели»* значно перевищує обсяг повноважень пенітенціарних інспекцій, які випливають з Правил Мандели та Європейських пенітенціарних правил, та фактично перетворюють пенітенціарні інспекції на органи прокуратури старої, радянської моделі.

10. Наділення пенітенціарних інспекцій повноваженнями вимагати від посадових чи службових осіб надання пояснень щодо допущених порушень, а також вимагати усунення порушень та причин і умов, що їм сприяли, притягнення винних до передбаченої законом відповідальності, а також повноваженнями опитувати осіб шляхом отримання письмових пояснень також значно перевищує обсяг повноважень, які випливають з Правил Мандели та Європейських пенітенціарних правил, та фактично перетворюють пенітенціарні інспекції на певний різновид правоохоронного органу. Незрозумілою є правова природа таких *«пояснень»* та значення *«пояснень»* як доказу для подальших можливих кримінальних проваджень, адже пояснення, відповідно до статті 95 Кримінального процесуального кодексу, не є джерелом доказів. Як наслідок, виникають питання щодо завуальованого виконання пенітенціарними інспекціями функцій слідчих органів.

11. Виникають питання щодо співвідношення *«пояснень»*, які пропонуються в проєкті закону з положеннями статті 63 Конституції та статті 18 КПК України (*«Свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї»*), де зазначено, що жодна особа не може бути примушена визнати свою винуватість у вчиненні кримінального правопорушення або примушена давати пояснення, показання, які можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні нею кримінального правопорушення.

12. Наділення пенітенціарних інспекцій повноваженнями *«вживати заходів щодо поновлення прав людини і відшкодування шкоди, завданої загальним інтересам суспільства та державі»*, з одного боку, можуть призвести до створення додаткових правоохоронних за своєю природою квазіорганів з необмеженими повноваженнями, що не відповідає природу та призначенню пенітенціарних інспекцій, які передбачені Правилами Мандели та Європейськими пенітенціарними правилами.

13. Стаття 8 проєкту закону наголошує, що *«суб'єкт внутрішніх (адміністративних) пенітенціарних інспекцій зобов'язаний діяти незалежно, неупереджено, в інтересах людини і громадянина»*. З цього приводу необхідно наголосити: 1) внутрішня інспекція не може бути незалежною за визначенням; 2) суб'єкт внутрішньої інспекції не може виконувати функції захисника прав конкретної особи, адже діяльність пенітенціарних інспекцій має публічну природу та спрямована, передусім, на покращення (вдосконалення) публічної політики.

14. Фактично у проєкті закону національний превентивний механізм розуміється як синонім зовнішніх пенітенціарних інспекцій, що не є обґрунтованим.

15. Не є достатньо аргументованим доцільність навантаження Омбудсмена обов'язком із зовнішнього пенітенціарного інспектування в *органах державної виконавчої служби* при виконанні судових рішень у кримінальних провадженнях.

16. Діяльність із зовнішнього пенітенціарного інспектування має носити *централізований характер* та відповідне *централізоване звітування* перед суспільством. Відтак, залучення до функції зовнішнього інспектування невизначеного числа суб'єктів ставить під питання результативність виконання такої функції та належне звітування перед суспільством.

17. У цілому, оцінюючи концепцію проєкту закону, необхідно наголосити, що він має карально-репресивну спрямованість та мало чим відрізняється від концепту прокурорського нагляду, який, в свою чергу, покликаний замінити пенітенціарні інспекції. Пенітенціарні інспекції – це, передусім, інструмент запобігання порушенню прав людини через вдосконалення пенітенціарної політики. Водночас, концепт проєкту закону формує модель пенітенціарних інспекцій як інструменту карального ретроспективного реагування на порушення прав людини та проведення квазірозслідувань, внаслідок чого пенітенціарні інспекції набувають явних ознак правоохоронних органів.

18. Створення великої кількості пенітенціарних інспекцій з їх власними, притаманними лише їм формальними правилами та неформальними прийомами інспектування призведе до різноманіття практик і технік інспектування, що не буде відповідати потребам захисту прав людини у місцях несвободи.

19. Більше того, оцінка результативності управління відповідними системами місць несвободи, що, у першу чергу, вимагається від пенітенціарних інспекцій, підміняється формалізованим «наглядом» за класичними правилами прокурорського нагляду.

20. Не ставляючи під жодний сумнів важливість діяльності інститутів громадянського суспільства у справі моніторингу місць несвободи, варто наголосити, що міжнародні стандарти вимагають створення для цілей незалежного моніторингу саме державного органу або органів.

21. Проєкт закону про пенітенціарні інспекції не містить достатніх *гарантій* того, що особи з числа ув'язнених або персоналу не будуть піддаватися санкціям за надання інформації незалежному моніторинговому органу та/або внутрішнім інспекціям.

22. Проєкт закону про пенітенціарні інспекції суперечить як Правилам Мандели, так Європейським пенітенціарним правилам щодо *фінального продукту* пенітенціарних інспекцій у формі *рекомендацій*. Натомість закон передбачає створення органу з широкими владними повноваженнями. Як наслідок, замість органу, який би слугував покращенню пенітенціарної політики та політики у сфері захисту прав людини, передбачено формальне створення нового квазіправоохоронного органу.

23. Як наслідок, є великі корупційні ризики в діяльності зазначених вище пенітенціарних інспекцій різного відомчого підпорядкування.

24. Діяльність пенітенціарних інспекцій в Україні рекомендовано будувати на загальних принципах, апробованих у більшості країн Ради Європи та Європейського Союзу:

- інспекційні та моніторингові органи повинні мати можливість зустрічатися з ув'язненими та отримувати від них інформацію та кореспонденцію конфіденційно;
- інспекційні та моніторингові органи повинні безпосередньо контактувати із ув'язненими та тюремним персоналом, а не просто зустрічатися з тими, хто просив поговорити з ними;
- інспекційні та моніторингові органи повинні бути видимими у в'язниці, пост-факто перевірка документації недостатня для виконання їх ролі;
- потрібні часті анонсовані та неочікувані візити;
- інспектори та монітори також повинні мати можливість проникати на всі ділянки місць несвободи та вільно пересуватися на будь-якій частині будь-якого місця несвободи;
- стислі та поверхові звіти інспекторів, які не мають інформації про те, як були зроблені висновки, є неприйнятними;
- інспекційні та моніторингові органи повинні отримувати ресурси, необхідні для ефективної роботи, а також власний персонал,
- інспекторам також потрібно забезпечити необхідну експертизу, щоб вони могли виконувати свою роботу, наприклад через наявність експертів, які працюють в інспекційних групах або виконують функції консультантів, особливо в галузі охорони здоров'я.

25. Можна висловити застереження проти занадто детальної правової регламентації діяльності пенітенціарних інспекцій подібно до діяльності правоохоронних органів. Інспекція – це не правоохоронний орган, а інспектування – це не правоохоронна діяльність, подібно до діяльності поліції, прокуратури, служби безпеки тощо, а тому не потребує детального покрокового регламентування кожного аспекту діяльності пенітенціарних інспекцій на манер певного процесуального кодексу.

25. У жодному випадку пенітенціарні інспекції не повинні проводитися з метою «ідентифікації та таврування» (*naming and shaming*) агенцій/організацій, адже це призводить до демотивації персоналу або руйнування довіри до системи правосуддя. Інспекції повинні використовуватися як інструмент для цілей вдосконалення системи, де інспекції повинні виступати незалежним, неупередженим, професійним «критичним другом». Так само, у жодному випадку інспекції не повинні проводитися з метою «ідентифікації та таврування» окремих посадових осіб.

З урахуванням викладеного вище ми можемо сформулювати висновок, що проект закону потребує суттєвого доопрацювання, причому доопрацювання повинно здійснюватися на рівні самої концепції закону.

References:

1. *Povidomlennya pro provedennya elektronnykh konsultatsiy z hromadskisty shchodo proyektiv zakoniv Ukrainy «Pro stvorennya podviynoyi systemy rehulyarnykh penitentsiarnykh inspektsiy» ta «Pro vnesennya zmin do Kodeksu Ukrainy pro administrativni pravoporushennya shchodo stvorennya podviynoyi systemy rehulyarnykh penitentsiarnykh inspektsiy»*, 2021 (Ministerstvo yustytitsiyi Ukrainy) [Notification of electronic public consultations on draft laws of Ukraine "On the establishment of a dual system of regular penitentiary inspections" and "On amendments to the Code of Administrative Offenses of Ukraine on the establishment of a dual system of regular penitentiary inspections", 2021 (Ministry of Justice of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Ministerstva yustytitsiyi Ukrainy* [Official site of the Ministry of Justice of Ukraine] <<https://minjust.gov.ua/uk/m/14042021-povidomlennya-pro-provedennya-elektronnih-konsultatsiy-z-gromadskisty-schodo-proektiv-zakoniv-ukraini-pro-stvorennya-podviynoi-sistemi-regulyarnih-penitentsiarnih-inspektsiy-ta-pro-vnesennya-zmin-do-kodeksu-ukraini-pro-administrativni-pravoporush>> (2021, May, 25). [in Ukrainian].
2. Ofis Rady Yevropy v Ukraini [Council of Europe Office in Ukraine] (2021). *Prezentatsiya analizu zakonoprojektiv «Pro penitentsiarnu systemu Ukrainy» ta «Pro Dysyplinarnyy statut penitentsiarnoyi sluzhby Ukrainy» v mezhakh spil'noho projektu YES ta Rady Yevropy* [Presentation of the analysis of the draft laws "On the penitentiary system of Ukraine" and "On the Disciplinary Statute of the penitentiary service of Ukraine" within the joint project of the EU and the Council of Europe] <www.coe.int/uk/web/kyiv/-/presentation-of-the-legal-opinion-and-recommendations-on-the-draft-laws-on-penitentiary-system-of-ukraine-and-on-disciplinary-charter-of-the-penitenti> (2021, May, 25). [in Ukrainian].
3. Yahunov, D. (2015). Stvorennya vyaznychnykh inspektsiy: mizhnarodni standarty y perspektyvy reform v Ukraini [Establishment of prison inspections: international standards and prospects for reform in Ukraine]. *Naukovyy visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya Pravo* [Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Law Series], 35, II (3), 113-116. [in Ukrainian].
4. Yagunov, D. (2015). Prison inspections in the light of further penitentiary reform in Ukraine. *European Political and Law Discourse*, 2 (5), 156-160. [in English].
5. Rada Yevropy [Council of Europe] (2003). *Povtorne otsynuvannya potreb penitentsiarnoyi systemy Ukrainy. Dopovid ekspertnoyi misiyi Rady Yevropy v Ukraini u kvitni 2003 roku* [Reassessment of the needs of the penitentiary system of Ukraine. Report of the Council of Europe Expert Mission to Ukraine in April 2003.]. Strasbourg. [in Ukrainian].
6. Orhanizatsiya Obyednanykh natsiy [United Nations] (1955). *Minimalni standartni pravyla OON povodzhennya z uvyaznenymy* [UN Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212#Text> (2021, May, 25). [in Ukrainian].
7. Organizatsiya Obyedinennykh Natsiy [United Nations] (2010). *Pravila Organizatsii Obyedinennykh Natsiy, kasayushchiyesya obrashcheniya s zhenshchinami-zaklyuchennymi i mer nakazaniya dlya zhenshchin-pravonarushiteley, ne svyazannykh s lisheniyem svobody (Bangkokskiy pravila)* [United Nations Rules for the Treatment of Women Prisoners and Non-custodial Measures for Women Offenders (the Bangkok Rules)] <www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/bangkok_rules.shtml> (2021, May, 25). [in Ukrainian].
8. Sovet Yevropy [Council of Europe] (1987). Rekomendatsiya № R(87)3 Komiteta ministrov gosudarstvam-chlenam otnositelno Evropeyskikh penitentsiarnykh pravil [Recommendation No. R (87) 3 of the Committee of Ministers to Member States on the European Penitentiary Rules] <www.hrpublshers.org/site/site-files/library/Sb-02.pdf> (2021, May, 25). [in Russian].

9. Rada Yevropy [Council of Europe] (2006). *Yevropeyski penitentsiarni pravyla (Rekomendatsiya № R (2006)2 Komitetu Ministriv derzhav-uchasnyts* [European penitentiary rules (Recommendation № R (2006) 2 of the Committee of Ministers of the Member States] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text> (2021, May, 25). [in Ukrainian].
10. Council of Europe (2020). *Revised European Prison Rules: new guidance to prison services on humane treatment of inmates* <www.coe.int/en/web/human-rights-rule-of-law/-/revised-european-prison-rules-new-guidance-to-prison-services-on-humane-treatment-of-inmates> (2021, May, 25). [in English].
11. European Parliament (2011). European Parliament resolution of 15 December 2011 on detention conditions in the EU (2011/2897(RSP)) 2013/C 168 E/11. *Official Journal of the European Union* <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52011IP0585>> (2021, May, 25). [in English].
12. *Proyekt Zakonu Ukrayiny «Pro penitentsiarnu systemu», 2021* (Kabinet Ministriv Ukrayiny) [Draft Law of Ukraine "On the Penitentiary System", 2021 (Cabinet of Ministers of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71498> (2021, May, 25). [in Ukrainian].

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.3.2

Anna Baskakova

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9662-0789>

Ministry of Foreign Affairs of Ukraine

THE CRISIS OF THE EUROPEAN SECURITY IN RESPONSE TO RUSSIAN AGGRESSION AGAINST UKRAINE

The purpose of this article is to detect the true nature of foreign policy of Russian Federation concerning Ukraine and the European countries. The author also aims to analyze the influence that Russian aggression – annexation of Crimea peninsula and intervention of the Kremlin to the conflict in the Ukrainian East – have for the European security system and national security of separate European countries.

The author argues that the aggressive politics of the Russian Federation concerning the protection of Russian-speaking minorities in the post-Soviet countries has its aim to make the international community recognize the post-Soviet area as the territory of only Russian geopolitical interests. Thus, the questions stated in the article concern also the activities of international organizations aimed at providing security for the European countries. First, the author highlights that the possibilities of NATO to react on the Russian aggression are limited on the territory of Eastern Europe, so the structure of NATO needs reforms to dislocate more powers and facilities in countries bordering with post-Soviet area. European Union, from its side, has a very limited potential to react on the activities of Russia due to the political practice of using “soft power” preferably to any active measures. Moreover, there is an absence of consensus between separate states – EU members on how to deal with the sanctioning policy towards Russia.

Therefore, the author proposes own vision of steps directed to the protection of country-members of the European continent. To sum up, the author affirmed that a necessity emerged of holding a meeting of key European states and the US in sui generis format, for example, Yalta-2 as an analog of the conference in Yalta on 4-11 February 1945, to determine the logic of further development of a global/regional/interregional system of international relations in the security dimension.

Keywords: European Security, Russian Aggression, Ukraine, Annexation of Crimea, NATO.

A military invasion to Ukraine and annexation of the Autonomous Republic of Crimea in March 2014 led to the creation a new geopolitical situation in the region and in the world. Unpredictable behaviour of great nuclear power, which declines to act in accordance with international law and redraws boundaries of a state in its favour, inflicted a disastrous strike on international order that shaped after the Second World War.

In particular, the international structures of security showed an unreadiness in such developments. The key structural elements of the European and Euro-Atlantic security – NATO, the EU and OSCE – were in search of urgent responses on regional and global threats that appeared because of acts of Russian Federation. It can be said without prejudice that delaying during March – December 2014 played into the hands of the aggressor, aggravating tensions at the European continent.

As an aftermath of the present crisis, the above-mentioned organizations and key international actors not only showed its lack of institutional governance but made tactical and strategic blunders in threat assessment and understanding of nature of post-bipolar security environment. Perceptions on decreasing of the role of “hard threats” primary in the European continent appeared premature. A military invasion to Ukraine and annexation of Crimea peninsula by Russian Federation upset the military strategic equilibrium in the region and affected change of configurations that shaped after the end of the Cold War. Tactics of “involvement” or policy of conciliation of Russian Federation that based on relation to Russia as a partner of the West was taking a pounding¹.

¹ Кононенко, К. А. (ред). (2014). *Актуальні виклики та загрози регіональній безпеці: висновки для України*. Київ: НСІД, 31.

Military invasion of Russia to Crimea and Moscow's support of criminal separatist and terrorist groupings in the southeast of Ukraine is violation of the most of international treaties, agreements and obligations that maintain peace and security in Ukraine and Europe: the UN Charter (1945), Resolution of UN General Assembly No 3314 on 14 December 1974, Helsinki Final Act (1975), Charter of Paris for a New Europe (1990), Budapest memorandum (1994) and Founding Act on Mutual Relations, Cooperation and Security between NATO and Russian Federation (1997)¹.

It is important to emphasize that the UN General Assembly adopted Resolution 68/262 on 68 session on 27 March 2014, in which it condemned Russian invasion and spoke in support of territorial integrity, sovereignty and independence of Ukraine².

One of the aftermath of violation of international obligations by Russia is that other actors of the world politics can revise their obligations related to Russian Federation in a legal, political, military, economic and energy spheres. From a standpoint of effectiveness system of the European security, the increasing of the role of NATO as a most influential political and military organization has a key significance. It forecasts necessity of desistance of reduction in defence spending by the European countries and increasing of military presence of NATO (the US) in the territory of Central-Eastern European countries and Baltic states, which are the members of the Alliance³.

Russian aggression uncapped defence and security vulnerability of our state as well as the weak security of East European flank of NATO (inadequate protection of states-members of Alliance in Central-Eastern Europe and Baltic region).

NATO, the EU and OSCE warned over specially Baltic States, which have a large Russian minority, and potentially as to Ukraine Russia can "use" a right to protection of its compatriots living abroad. For illustration purposes 66 % Russian-speaking live in Tallinn, 97 % – Narva etc. (Estonia), 53 % – Daugavpils, 48 % – Rēzekne, 41 % – Riga etc. (Latvia)⁴.

Russian naval manoeuvres in Baltic Sea that were coincident with the peak of events in Crimea as well as looming statements of Russian high officials, which "are passed over" a condition of Russians in Estonia, contributed to the tension in the region.

Poland and Romania, which have a common border with Ukraine, are waiting for grave military and humanitarian consequences for themselves in a case of possible military invasion of Russian Federation to a territory of mainland Ukraine.

Actions of Russia against Ukraine uncapped preparedness gap of countries-members of NATO in this region. With the exception of Estonia and Poland, other states of the region sufficiently reduced defence spending: average within a region is 1,1% of GDP though a demand of NATO is 2 %. Thus, in a case of necessity to put the fifth article of Washington treaty into force (collective defence as a guarantee of national security) these countries have no adequate military possibilities and resources⁵.

It became clear that until March 2014 security of these states-members of Alliance was guaranteed more confidence to international agreements and structures of security than own military possibilities. Today Russia undermined this credibility that enforced NATO in response to a treacherous attack on Ukrainian territory and occupation of Crimea to suspend military and civil cooperation with Moscow.

It is known that in accordance with NATO-Russia Founding Act (Chapter IV. Political-Military Matters) the member states of Alliance reiterate in the context of NATO enlargement to the East that they have no intention, no plan and no reason to deploy nuclear weapons on the territory of new members (so called "three no's" principle)⁶. It should be stressed, however, that situation when Russia turned from a partner into political enemy spurs NATO into the repudiation of an Act.

¹ Fledelius, A. K. (2015). Alliances potential: alternative vinkler på Ukraine-krisen 2013-14. *Menneskeret & vrang den danske Helsinki-komité for menneskerettigheder*. 15. Årgang Nr. 1 Konferencetælle 23. januar 2015, 15.

² UN (2014). *Resolution adopted by the General Assembly on 27 March 2014 [without reference to a Main Committee (A/68/L.39 and Add.1)] 68/262. Territorial integrity of Ukraine*.

<http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/68/262> (2021, May, 11).

³ Кононенко, К. А. (ред.). (2014). *Актуальні виклики та загрози регіональній безпеці: висновки для України*. Київ: НСІД, 32.

⁴ Fledelius, A. K. (2015). Alliances potential: alternative vinkler på Ukraine-krisen 2013-14. *Menneskeret & vrang den danske Helsinki-komité for menneskerettigheder*. 15. Årgang Nr. 1 Konferencetælle 23. januar 2015, 16.

⁵ Ibid.

⁶ NATO (1997). *Founding Act on Mutual Relations, Cooperation and Security between NATO and Russian Federation* <https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_25468.htm> (2021, May, 11).

Such refusal is determined by urgent necessity to create preconditions for implementing of security guarantees for Central Eastern European and Baltic countries in case of the possible aggressive behaviour of Russian Federation in relation to them. An additional point is that refusal from “three no’s” principle is strategically indispensable to mend misbalance of powers in the Eastern Europe. Since 2001, NATO had an increased focus on Afghanistan, Somali, and Libya, in other words, an area beyond the limits of Trans-Atlantic and European jurisdiction. Today because of strong military threat from Russia zone of risks was dislocated into Europe¹.

Russian occupation of Crimea and further behaviour of Russian Federation determined force Alliance hand to estimate its political and military potential in the region. At this moment the estimations of possibilities of NATO are negative than positive. Military potential of NATO increases totally the potential of Russian Federation. However, in comparison with military forces of some countries of Central Eastern Europe and Baltic region Russian potential is larger. Regular military forces of Russian Federation are approximately 1 million of people. By comparison, the biggest in Central Eastern Europe army of Poland is 100 000, Baltic states have a regular army from 5 to 10 thousand people. At general the overall strength of the NATO army in the region is 290 000 people that is three times as smaller than Russian army has. Russian Federation has an edge over the countries of Central Eastern Europe and Baltic region on a quantity of airforces: 1793 combat aircrafts in Russia versus 112 in Poland and 327 in member countries of NATO in the region².

De facto, we have two-level strategic reality in Europe because of “limitations policy” of Alliance. The overall strength of the army of NATO is 3 million people and among of them 1,5 million in Europe and 300 thousands in Central Eastern Europe and Baltic region that is smaller than 10 %. 23 of the 28 NATO bases are in Western Europe and only 5 in the Central Eastern Europe and Baltic region. American military contingent is mustered only in Western Europe (Netherlands has American militarists more than countries of Central Eastern Europe and Baltic region combined). NATO has approximately 200 units of non-strategic nuclear weapon but the states of the Central Eastern Europe and Baltic region have none.

Deterrent system, which was elaborated by NATO, is not working properly in conditions like as swamping of Crimea. NATO, as well as the EU and OSCE, de facto passed the first strength phase of operation is critical: initiating military actions is very fast, the military activity is low intensity and localized. Thus, the situation of “perfect fact” is created and it is very difficult to change it inverse.

The second phase of operation is characterized by coming into force of Russian aggressive diplomacy, directed on further using of creating a situation as an instrument of pressure for the subjection of country-object of aggression to political and economic agenda, imposed by Russia. In case of Ukraine, it means demand of federalization, Russian as a second state language, refusal from cooperation and possible integration of Ukraine to NATO etc.

Using of deterrent diplomacy, a creation of insecurity and feeling threatened (building of military forces on the border with Ukraine, statements of V. Putin on historical belonging of Crimea, south eastern part of Ukraine to Russian Federation, permit of Council of Federation if it becomes necessary to bring Russian troops into the territory of Ukraine).

The situation in Ukraine underlined that NATO has no safety methods from energy blockade, economic sanctions and information wars on what tactics of Russia is based in the region.

For the purpose of increases in the defensive power of NATO in the Central Eastern Europe, with the aim of strengthening of means of deterrence of Russia and reinforcements of military potential directed on the protection of members countries of alliance it is wise to take appropriate steps:

- ✓ Dislocation of part of ground troops of American contingent in Europe into the territory of new members countries of NATO in Central Eastern Europe first off from Germany to Poland. This step has military as well as symbolic, political function of influence on the behaviour of Russia.

- ✓ Elaboration of strategy for protection of new member-countries of NATO with the aim of stop of Russia from blocking access to countries of Central Eastern Europe and Baltic region. With this view, it is expedient to purchase related procurement for Poland and non-members of Alliance Sweden and Finland.

- ✓ Reinforcement of regional anti-ballistic missile system and air defence system.

- ✓ Transferring of some American bases into the territory of new members of NATO (for example from Germany to Romania or Poland).

¹ Fledelius, A. K. (2015). Alliances potential: alternative vinkler på Ukraine-krisen 2013-14. *Menneskeret & vrang den danske Helsinki-komité for menneskerettigheder*. 15. Årgang Nr. 1 Konferencenummer 23. januar 2015, 16.

² Кононенко, К. А. (ред). (2014). *Актуальні виклики та загрози регіональній безпеці: висновки для України*. Київ: НСІД, 34-35.

✓ Taking into account vulnerable spheres of Central Eastern European and Baltic countries during the elaboration of a new strategy (for example cybersecurity for Estonia, energy security for Lithuania, anti-ballistic missile system for Poland).

✓ Strengthening of ties between these countries and NATO Automated Command, Control and Information System.

✓ Refusal from a prohibition against the deployment of battlefield nuclear weapons in the countries of Central Eastern Europe and Baltic region.

✓ Transferring of part of nuclear weapons from the territory of Germany and deploying of these weapons in Poland. It could significantly strengthen the means of deterrence against possible attack, which NATO has in its arsenal¹.

Thus, it is long past time to do a review of strategic grounds, on which the system of the European security was based until this time. It is very important because during the long period (post-Yeltsin epoch) Russian Federation is trying to modify security arrangements that were established during the Cold War. Stated differently, Moscow is seeking possibilities to force its own rules of the game, the key aim of which is to create a zone of instability in the post-Soviet area. Forming such arc of instability in a prospect will create threats to European security primary to the Eastern borders of the EU.

The Russian-Georgian war in 2008, Russian occupation of Ukrainian Crimea and intervention of the Kremlin to the internal conflict in the East of Ukraine are means by which the Russian Federation is trying to have the European and Transatlantic community recognise the post-Soviet area as a sphere of its own geopolitical interests or zone of geopolitical influence. So only Moscow has a right to intervene in the internal affairs of post-Soviet countries, resolving its problems of domestic and foreign policy. Other actors of the European security system do not have such right and should recognise Russia as a key architect of the European security system or one of the “arbiters” of the regional/interregional order².

Moreover, the Kremlin is trying to strengthen the status of Russian Federation as a great power that has an influence on international order and has a right to modify international legal norms in accordance with its own national/geopolitical interests. So it may safely be said that the process of further implementation of Russian revisionist politics will become a serious challenge for the European countries and the EU at general, a great threat to the European security system. It is unfortunate that the European community does not comprehend all scale of an idea of the “Great Russia”.

According to the Russian geopolitical strategy, Ukraine and other states of “Eastern Partnership” should accept the status of a buffer zone. So further enlargement of the EU or NATO to the East is out of the question. The Kremlin is continuing to support a neutral status of Ukraine because such status will allow implementing control on all spheres of political and economic life of Ukrainian state. Herewith the influence of the EU and NATO would be reduced and kept to a minimum.

Therefore, taking into consideration the above, we can confirm that the key elements of the European security – NATO (as a collective military defence organization / interregional platform), EU (as an economic regional institution and geopolitical influential power within European continent and the world at general), OSCE (as an regional / interregional forum on different issues of human security) – in the attack condition and Russian occupation of the Crimea – demonstrate their ineffectiveness. First of all, it is subject to the security structures of the EU.

The European Union is concentrated on means of “soft power”. Brussels has no other means to react against Russian policy based on “hard power”. The EU continues to show its ineffectiveness in counteracting aggressive Russian diplomacy directed on confirmation of the fact of occupation of Crimea and further attacks on the sovereignty of Ukraine.

The defence component of a foreign policy of the EU and available potential does not provide possibilities of concrete actions in such situations. However, the EU can demonstrate effectiveness in a struggle against non-traditional regional threats on which tactics of Russia is based in the region. The point at issue is about spheres of energy and economic security. Today the EU realizes it as applying sanctions against Russia³.

¹ Fledelius, A. K. (2015). Alliancernes potentiale: alternative vinkler på Ukraine-krisen 2013-14. *Menneskeret & vrang den danske Helsinki-komité for menneskerettigheder*. 15. Årgang Nr. 1 Konferencetærrnummer 23. januar 2015, 16.

² Laurinavičius, M. Kasčiūnas, L., Keršanskas, V., Kojala, L. (2014). EU and Russia Relations after Crimea: Red Lines for “Business as Usual”. *Eastern Europe Studies Centre* <<http://www.eesc.lt/uploads/news/id750/EU%20and%20Russia%20after%20Crimea.pdf>> (2014, May, 11).

³ Кононенко, К. А. (ред). (2014). *Актуальні виклики та загрози регіональній безпеці: висновки для України*. Київ: НСІД, 37-38.

It should be noted that EU leaders at an extraordinary meeting on March 3, 2014, officially proclaimed the policy of sanctions because of “the clear violation of Ukraine’s sovereignty and territorial integrity by acts of aggression by the Russian armed forces as well as the authorisation given by the Federation Council of Russia on 1 March for the use of the Russian armed forces on the territory of Ukraine”¹. The US supported the actions of the EU and on March 6, 2014, the U.S. president signed an executive order that authorized sanctions “to impose a cost on Russia”².

The EU leaders agreed to start to preparing three levels of sanctions (financial, energy and defence sectors). The intention was to use the threat of economic sanctions as an instrument to prevent Russia from destabilizing Ukraine’s east³.

It is worth noting that the country-members of the EU could not come to a consensus about sanctions against Russia. For example, the Baltic States and Poland support these measures because the policy of sanctions will create conditions in which the Kremlin will meet with difficulties in the way of its further attempts to destabilize the region of Eastern Europe now or in the nearest future. The leaders of above-mentioned countries are the vocal supporters of further economic sanctions, political isolation of Russia and reducing dependence on Russian gas.

Versus these countries, Italy, Spain, Greece and Cyprus are against any sanctions. It is explained that situation in these states directly depends on economic development in Russia. After the world financial crisis 2008, these countries renewing its economics became more sensitive to the economic situation in Russian Federation, especially in energy and banking sectors.

And of course, such countries as Germany and France prefer to be mediators in the conflict between Ukraine and Russia supporting de facto sanctions policy but herewith keep in mind its own interests in such spheres of security as energy and military defence.

An absence of consensus on sanctions policy is not the alone problem for the EU. Brussels has no means of counteracting information threats from Russia and does not include this issue in its agenda. Uncritical perception of Russian propaganda bends events in Ukraine that thwarts the diplomatic efforts settlement and de-escalation of the crisis.

In summary, it is appropriate to underline that the current crisis became an expected result of the gradual expansion of destructive processes within the existing system on international security constructed on the base of Yalta-Helsinki agreements. The right of veto of Russian Federation as a country-aggressor in the UN Security Council negates the adoption of a constructive decision on resolving of Russian-Ukrainian conflict. OSCE has no sufficient leverage over Russia, which not for the first time violates the main principles of its activity and defies adopted decisions.

Aggressive actions of Russian Federation against Ukraine not only undermine regional stability in countries in the Baltic-Black Sea-Caspian region but also can have dramatic consequences on the world scale. Inasmuch as in the view of current Russian political leaders, Ukraine is not an alone country, which statehood is placed in doubt.

In this context, it is necessary to reform international institutes, which are called to foster the global and regional security. The withdrawal or at least restriction of the right of veto of five nuclear states in the UN Security Council would be the first step in this direction. It could do right to inhibit the use of priority of veto in case of discussion of especially hard international offences such as genocide, crimes against humanity, punishment for the unleashing of war etc.

In order to increase the effectiveness of the activity of OSCE, it is appropriate to stray from consensus principle during approval of binding decisions directed on a support of regional stability in a case of its violation. It is necessary to create most viable mechanisms of verification in a sphere of arms control that allows influencing hard on transgressing state including using of legal sanctions⁴.

¹ Council of the European Union (2014). *Council conclusions on Ukraine, Foreign Affairs Council meeting (March 3, 2014)*. <https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/EN/foraff/141291.pdf> (2021, May, 11).

² Obama, B. (2014). Statement by the President on Ukraine. *White House* <<https://www.whitehouse.gov/the-pressoffice/2014/03/06/statement-president-ukraine>> (2021, May, 11).

³ Spiegel, P., Dyer G. (2014). EU and US present united front with tough sanctions on Russia. *Financial Times* <<https://www.ft.com/content/1905aac0-1738-11e4-87c0-00144feabdc0>> (2021, May, 11).

⁴ Валеева, Ю. (2014). Виклики європейській архітектурі безпеки: український контекст. *Зовнішні справи*, 9, 8-15. <<http://uaforeignaffairs.com/en/expert-opinion/view/article/vikliki-jevropeiskii-arkhitekturi-bezpeki-ukrajinski/>> (2021, May, 11).

Under the conditions of factual disablement of Yalta-Helsinki system, it is important today to elaborate some transitional agreements on sui generis code of conduct of states in new realities in Europe. Primarily it is subject to countries that came to so called grey zone between NATO and Russia – Ukraine, Moldova, Georgia and Azerbaidzhan. A principal speciality of “grey zone” is factual misregulating of rules of competition in it and for it. Namely concerning “grey zone” it is appropriate to speak about “security vacuum” in Europe. The world community should elaborate principles and measures on settlement of territorial problems of countries of “grey zone”. The point at issue is primarily about frozen conflicts on Southern Caucasus, Moldova (Transnistria), Ukraine (Crimea and Donbas) and mechanisms, which give an ability to resolve them more effectively in interests of the European security. These agreements could be captured in a legal document signed by OSCE, the EU, NATO and CSTO (Collective Security Treaty Organization), its member-countries and also some other interested states. Above-mentioned agreements should obligatorily foresee effective mechanisms of guaranteeing of security of countries of “grey zone” and responsibility for violation of these guarantees¹.

There emerged a necessity of holding a meeting of key states in sui generis format, for example, Yalta-2 as an analogue of the conference in Yalta on 4-11 February 1945 to determine the logic of further development of a global system of international relations in the security dimension.

Taking into account sufficient changes in the international environment of security and the internal political situation in Ukraine the main task of our new political authorities is upgrading of strategic documents in particular Strategy of national security, Military doctrine, the Law on the main grounds of a domestic and foreign policy of Ukraine etc.

Another important issue is a formation of a principally new system of national security of Ukraine. It should be fitted with scales of existing threats, be effectively integrated into the system of global and regional security as its inalienable part.

Keeping in mind a declarative character of Budapest memorandum (1994) it is appropriate to initiate and advance an idea of changing it by a new document that would provide an explicit mechanism of automatic using of measures for the protection of security of Ukraine and responsibility of states for violation of its commitments. Such document should have frame character and bilateral agreements with states-guarantors (the US, UK, France and China), which agree on such signing, should content concrete commitments of its participants concerning supporting the security of our state².

Today it is very important to draw lessons from Russian-Ukrainian conflict that gives a possibility to revise tasks of reshaping of global security system and determine parameters of new architecture of European security.

References:

1. Fledelius, A. K. (2015). Alliances potential: alternative vinkler på Ukraine-krisen 2013-14. *Menneskeret & vrang den danske Helsinki-komité for menneskerettigheder. 15. Årgang Nr. 1 Konferencensæmnummer 23. januar 2015*, 15-19. [Danish].
2. Kononenko, K. A. (ed). (2014). *Aktualni vyklyky ta zahrozy rehionalniy bezpetsi: vysnovky dlya Ukrainy* [Current challenges and threats to regional security: conclusions for Ukraine]. Kyiv: NSID. [in Ukrainian].
3. UN (2014). *Resolution adopted by the General Assembly on 27 March 2014 [without reference to a Main Committee (A/68/L.39 and Add.1)] 68/262. Territorial integrity of Ukraine.* <http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/68/262> (2021, May, 11). [in English].
4. NATO (1997). *Founding Act on Mutual Relations, Cooperation and Security between NATO and Russian Federation* <https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_25468.htm> (2021, May, 11). [in English].
5. Laurinavičius, M. Kasčiūnas, L., Keršanskas, V., Kojala, L. (2014). EU and Russia Relations after Crimea: Red Lines for “Business as Usual”. *Eastern Europe Studies Centre* <<http://www.eesc.lt/uploads/news/id750/EU%20and%20Russia%20after%20Crimea.pdf>> (2021, May, 11). [in English].
6. Council of the European Union (2014). *Council conclusions on Ukraine, Foreign Affairs Council meeting (March 3, 2014).* <https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/EN/foraff/141291.pdf> (2021, May, 11). [in English].

¹ Fledelius, A. K. (2015). Alliances potential: alternative vinkler på Ukraine-krisen 2013-14. *Menneskeret & vrang den danske Helsinki-komité for menneskerettigheder. 15. Årgang Nr. 1 Konferencensæmnummer 23. januar 2015*, 16.

² Валеева, Ю. (2014). Виклики європейській архітектурі безпеки: український контекст. *Зовнішні справи*, 9, 8-15. <<http://uaforeignaffairs.com/en/expert-opinion/view/article/vikliki-jevropeiskii-arkhitekturi-bezpeki-ukrajinski/>> (2021, May, 11).

7. Obama, B. (2014). Statement by the President on Ukraine. *White House* <<https://www.whitehouse.gov/the-pressoffice/2014/03/06/statement-president-ukraine>> (2021, May, 11). [in English].
8. Spiegel, P., Dyer G. (2014). EU and US present united front with tough sanctions on Russia. *Financial Times* <<https://www.ft.com/content/1905aac0-1738-11e4-87c0-00144feabdc0>> (2021, May, 11). [in English].
9. Valeeva, Y. (2014). Vyklyky yevropeyskiy arkhitekturi bezpeky: ukrayinskyy kontekst [Challenges to the European security architecture: the Ukrainian context]. *Zovnishni spravy* [Foreign affairs], 9, 8-15. <<http://uaforeignaffairs.com/en/expert-opinion/view/article/vikliki-jevropeiskii-arkhitekturi-bezpeki-ukrajinski/>> [in Ukrainian].

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.3.3

Bogdan Miftakhov

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0314-0749>

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

THE TURBULENT EUROPEAN NEIGHBOURHOOD POLICY: WHY ARE SOME ENP-COUNTRIES MORE UNSTABLE THAN OTHERS?

Bogdan Miftakhov

Kyiver Nationalen Taras-Schewtschenko-Universität, Kyiv, Ukraine

TURBULENTE EUROPÄISCHE NACHBARSCHAFTSPOLITIK: WARUM SIND EINIGE ENP-STAATEN INSTABILER ALS ANDERE?

The European Union's European Neighbourhood Policy (ENP) was conceived after the 2004 enlargement of the European Union with ten new member countries to create a ring of stable and friendly countries, the so-called "ring of friends", at the new external EU border. The countries covered include Algeria, Morocco, Egypt, Israel, Jordan, Lebanon, Libya, the Palestinian Authority, Syria and Tunisia in the South and Armenia, Azerbaijan, Belarus, Georgia, Moldova, and Ukraine in the East. But even although the main interests of the EU are directly affected by the stability, security, and prosperity of its neighbouring regions, we cannot say that the ENP region became more stable; on the contrary, some of the ENP countries are now on the path towards failing and the EU has become a "ring of fire" rather than a "ring of friends". By applying the various theoretical approaches, this article examines the causes of the ENP countries' instability from 2006 to 2020. This article is based on a positivistic, variable-based research design. After the empirical research, we can draw the following conclusions. The first hypothesis, which supposed a correlation between the level of corruption and the instability of the state, was verified. Countries with high levels of corruption are more prone to political and economic instability than others. We have also proved that corruption has a more negative impact in an unstable country than in a stable state. The second hypothesis, which questioned a correlation between democratization and the stability of that state, was also supported. Countries with a high level of democracy have a lower risk of destabilization. It follows that countries are most at risk of failure if they have various problems in corruption or democracy. But a high level of corruption and problems with democracy can only be described as 'triggers' or 'co-triggers' for the destabilisation of the state. These causes overlap and can already be considered an overall result, which can differ in each concrete case.

Keywords: European Neighbourhood Policy, European Union, Eastern Partnership, stability, security, democracy, corruption, ENP.

Puzzle und Fragestellung. Der damalige EU-Kommissionspräsident Romano Prodi hat im Jahr 2002 eine Rede zum Thema „Das größere Europa – eine Politik der Nachbarschaft als Schlüssel zur Stabilität“ gehalten, in der er eine Vision entwarf, die Europäische Union mit einem „Ring von Freunden“ zu umgeben¹. Sein Ziel bestand darin, auf benachbarte Regionen ein Geflecht an Grundsätzen, Werten und Normen zu übertragen, die das eigentliche Wesen der Europäischen Union ausmachen. Er war überzeugt, dass die EU einen neuen die Region einbeziehenden Ansatz entwickeln muss, „der dazu beiträgt, auf dem gesamten Kontinent den Frieden zu wahren und zu fördern, die Stabilität und die Sicherheit zu verstärken, um damit auch das Entstehen eines besseren weltweiten Regierens zu fördern“. Dieses Konzept hat Prodi als „Teilhabe an der Union mit Ausnahme ihrer Institutionen“ („*Sharing everything*

¹ Kopeinig, M. (2016). „Ring of Fire“: Rund um die EU wächst das Chaos. *Kurier.at*
<<https://kurier.at/politik/ausland/ring-of-fire-rund-um-die-eu-waechst-das-chaos/216.183.735>> (2021, May, 05).

with the Union but institutions”) bezeichnet¹. Als Folge wurde im Jahr 2004 die Europäische Nachbarschaftspolitik (ENP) gegründet.

Seit der EU-Osterweiterung von 2004 ist die ENP die Grundlage für eine enge und partnerschaftliche Zusammenarbeit mit den unmittelbaren Nachbarn der Europäischen Union (EU). Diese Politik bezieht sich auf die Nachbarn der EU im Osten (Armenien, Aserbaidschan, Belarus, Georgien, Moldau, Ukraine) und im Süden (Algerien, Ägypten, Israel, Jordanien, Libanon, Libyen, Marokko, die palästinensischen Autonomiegebiete, Syrien, Tunesien). Das Ziel der Europäischen Nachbarschaftspolitik ist es, den Wohlstand, die Stabilität und die Sicherheit aller in der unmittelbaren Nachbarschaft der EU zu stärken. Außerdem unterstützt die ENP die Schaffung von rechtsstaatlichen und demokratischen Strukturen sowie die wirtschaftliche Entwicklung in den Nachbarstaaten der EU².

Ergänzend zur Europäischen Nachbarschaftspolitik sind die Union für den Mittelmeerraum (UfM) 2008 und die Östliche Partnerschaft (ÖP) 2009 gegründet worden. Im Prinzip sind die Union für das Mittelmeer und die Östliche Partnerschaft die Fortsetzung der Europäischen Nachbarschaftspolitik in größerer Intensität. Im Rahmen der UfM und ÖP arbeitet die EU mit ihren südlichen und östlichen Nachbarn zusammen, um eine größtmögliche politische und wirtschaftliche Anbindung zu erreichen³. Wichtig ist auch, dass die ENP weiterhin vom Erweiterungsprozess getrennt bleibt, und laut Annegret Bendiek (2008) kann man diese Strategie als einen Mittelweg zwischen einer lediglich engeren wirtschaftlichen und sicherheitspolitischen Zusammenarbeit und der Eröffnung einer Beitrittsperspektive bezeichnen⁴.

Wie schon oben erläutert wurde, wurde die Europäische Nachbarschaftspolitik von Anfang an mit dem Ziel konzipiert, einen stabilen „Ring befreundeter Staaten“ an der europäischen Außengrenze zu bilden. Aber ungeachtet der Tatsache, dass die EU mittels ENP schon über mehrere Jahre die Stabilisierung der unmittelbaren Nachbarn umsetzt, ist die Europäische Union laut Koenig jedoch von einem „Ring des Feuers“ umgeben. In der Arbeit unter dem Titel „Den Conception-Performance Gap der ENP überwinden“ geht die Autorin davon aus, dass die ENP unter einem „Conception-Performance Gap“ leidet. Das bezeichnet eine Kluft zwischen ihrer ursprünglichen Konzeption und den tatsächlich erreichten Zielen. In erster Linie ist das mit der Stabilität verbunden: „Während ihrer ersten zehn Jahre wurde die ENP zu einer wertvollen Plattform für die engere politische und wirtschaftliche Integration mit zahlreichen Nachbarstaaten. Trotzdem wurden ihre wichtigsten Ziele – die Begünstigung von Frieden, Stabilität und Wohlstand – nicht erreicht“⁵. Diese Sichtweise hat Wolfgang Schüssel, Bundeskanzler der Republik Österreich a.D., während des Salzburger Trilogs 2016 bestätigt: „Was im Jahr 2002 als „Ring of Friends“ begann, habe sich heute zu einem „Ring of Fire“ rund um Europa entwickelt.“⁶

Die Instabilität der ENP-Staaten hat unter anderem eine negative Auswirkung selbst auf die EU, worüber Ulrich Schneekener in seiner Arbeit unter dem Titel „Fragile Staatlichkeit als globales Sicherheitsrisiko“, schreibt. Er betonte, dass in der modernen Staatenwelt der Staat eine doppelte Ordnungsfunktion erfüllt. Seiner Meinung nach übernimmt der einzelne Staat einerseits die Aufgabe, die öffentliche Ordnung für eine spezifische Bevölkerung innerhalb konkreter Territorialgrenzen zu sichern, und andererseits bilden alle Staaten zusammen das internationale System, in dem sie alle Träger der globalen Ordnung sind. Fragile bzw. instabile Staaten unterminieren beide Funktionen. Somit verursachen sie nicht nur Probleme auf nationaler oder regionaler, sondern auch auf internationaler Ebene⁷.

¹ Prodi, R. (2002). A Wider Europe – A Proximity Policy as the key to stability. *European Commission* <http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-02-619_en.htm> (2021, May, 05).

² Bundesministerium für Energie und Wirtschaft (2021). *Europäische Nachbarschaftspolitik und Östliche Partnerschaft* <<https://www.bmwi.de/Redaktion/DE/Artikel/Europa/europaeische-nachbarschaftspolitik.html>> (2021, May, 05).

³ Europäischer Rat (2021). *Östliche Partnerschaft* <<http://www.consilium.europa.eu/de/policies/eastern-partnership/>> (2021, May, 05).

⁴ Bendiek, A. (2008). Wie effektiv ist die Europäische Nachbarschaftspolitik? Sechzehn Länder im Vergleich. *SWP-Studien* <<https://www.swp-berlin.org/publikation/europaeische-nachbarschaftspolitik/>> (2021, May, 05).

⁵ Koenig, N., Henrik, E. (2016). Den „Conception-Performance Gap“ der ENP überwinden. *Jacques Delors Institut – Berlin* <https://hertieschool-f4e6.kxcdn.com/fileadmin/user_upload/StrategischeOrientierungENP-Koenig-JDIB-Mar16.pdf> (2021, May, 05).

⁶ Habich, J., Spilker, M. (2016). Die Architektur einer neuen europäischen Nachbarschaftspolitik. *Bertelsmann Stiftung* <<https://www.bertelsmann-stiftung.de/de/themen/aktuelle-meldungen/2016/august/salzburger-trilog-2016>> (2021, May, 05).

⁷ Schneekener, U. (2005). Fragile Staatlichkeit als globales Sicherheitsrisiko. Bundeszentrale für politische Bildung. *BPB* <<http://www.bpb.de/apuz/28954/fragile-staatlichkeit-als-globales-sicherheitsrisiko?p=all>> (2021, May, 05).

Die Tatsache, dass die Begünstigung von Stabilität in den ENP-Staaten nicht erreicht wurde, lässt sich auch anhand des Stabilitätsniveaus dieser Staaten zwischen 2006 und 2020 zweifelfrei belegen. Obwohl laut *Fragile States Index* von *Fund for Peace* die obengenannten ENP-Länder fast auf dem gleichen Stabilitätsniveau im Jahr 2006 waren, haben diese Länder sich bis 2020 auseinanderentwickelt: Die erste Hälfte ist stabiler geworden und die zweite ist auf dem Weg zu scheitern¹. In diesem Zusammenhang sollen die wesentlichen Gründe für derart unterschiedliche Entwicklungen in diesem Artikel untersucht werden. Daraus folgt die Forschungsfrage: Warum sind einige ENP-Staaten instabiler als andere?

Erläuterung und theoretische Kontextualisierung des Forschungsgegenstandes. Um diese Frage zu beantworten, braucht man vor allem eine genauere Klassifikation von stabilen und instabilen Staaten. Die meisten Politikwissenschaftler stimmen zu, dass ein stabiler Staat derjenige ist, der in der Lage ist, seine grundlegenden Funktionen zu erfüllen. In der Arbeit unter dem Titel „*State Failure, State Collapse, and State Reconstruction: Concepts, Lessons and Strategies*“ zählen Jennifer Milliken und Keith Krause (2002) *security, representation and welfare* zu diesen Funktionen². Auch Ulrich Schneckener (2005) bezeichnet in seinem Artikel „Post-Westfalia trifft Prä-Westfalia. Die Gleichzeitigkeit dreier Welten“ Sicherheit, Wohlfahrt und Legitimität/Rechtsstaat als Kernfunktionen des Staates. Laut Schneckener geht es bei der Sicherheitsfunktion um die Gewährleistung von Sicherheit nach innen und außen, insbesondere von physischer Sicherheit für die Bürger. In diesem Fall stütze er sich auf die Idee von Max Weber, dass der Staat unter anderem das Gewaltmonopol gewährleisten soll³. Die Staaten, die diese Funktion nicht erfüllen, sind besonders instabil. Im Zentrum einer solchen zentralen Staatsfunktion wie die Wohlfahrtsfunktion stehen laut Schneckener staatliche Dienst- und Transferleistungen sowie Mechanismen der Verteilung wirtschaftlicher Ressourcen (wie z. B. Zölle, Steuern, Gebühren, Abgaben usw.). Insofern betrifft diese Funktion die gesamte Staatstätigkeit auf unterschiedlichen Politikfeldern wie Arbeitsmarkt, makroökonomische Steuerung, Bildung, Sozial- und Wirtschaftspolitik u. a. m. Ulrich Schneckener nennt die wachsende Kluft zwischen Arm und Reich, die hohe Arbeitslosigkeit, der systematische Ausschluss von bestimmten Bevölkerungsgruppen von wirtschaftlichen Ressourcen usw. als Indikatoren für den Verlust oder den Mangel an staatlicher Steuerung. In solchen Situationen verlieren die Staaten auch die Stabilität. Letztendlich umfasst die Legitimität/Rechtsstaatsfunktion laut Schneckener Formen der politischen Partizipation und der Entscheidungsprozeduren, die Stabilität politischer Institutionen sowie die Qualität von Rechtsstaat, Justizwesen und öffentlicher Verwaltung. In den Fällen der Aufhebung der Pressefreiheit, der schweren Menschenrechtsverletzung oder des hohen Klientelismus- und Korruptionsniveaus spricht man auch von der wachsenden Instabilität des Staates⁴.

Als theoretische Grundlagen zur Erklärung der Instabilität des Staates werden in diesem Artikel die Theorien von Dominik Enste (2016), Robert I. Rotberg (2003), Christopher Clapham (2003) sowie von Daniel C. Esty, Jack Goldstone, Ted Robert Gurr, Barbara Harff, Pamela T. Surko, Alan N. Unger und Robert Chen (1998) benutzt.

Dominik Enste (2016) und die anderen obengenannten Autoren unterstützen die Ansicht, dass das Korruptionsniveau direkt die Stabilität im jeweiligen Land beeinflusst. In seiner Arbeit unter dem Titel „*The Consequences of Corruption – An Overview of Empirical Results*“ konstatiert Dominik Enste: „*Countries with a high level of corruption tend to have a higher level of political and economic instability.*“⁵. Dazu stimmt auch Robert I. Rotberg in seinem Buch „*When states fail: causes and consequences*“: „*Corruption not only flourishes in failed states or states that will be going to fail, but in them it often thrives on an unusually destructive scale*“⁶.

¹ Fragile States Index (2021). *Comparative Analysis 2006-2020. Fund for Peace*: <<https://fragilestatesindex.org/comparative-analysis>> (2021, May, 05).

² Milliken, J., Krause, K. (2002). *State Failure, State Collapse, and State Reconstruction: Concepts, Lessons and Strategies. Research Gate* <https://www.researchgate.net/publication/229542469_State_Failure_State_Collapse_and_State_Reconstruction_Concepts_Lessons_and_Strategies> (2021, May, 05).

³ Colliot-Thélène, C. (2016). Das Monopol der legitimen Gewalt [in:] Anter, A., Breuer, S. (Hrsg.) (2016). *Max Webers Staatssoziologie, Positionen und Perspektiven*, 39-56.

⁴ Schneckener, U. (2005). Post-Westfalia trifft Prä-Westfalia. Die Gleichzeitigkeit dreier Weltenn [in:] Jahn, E., Fischer, S., Sahm, A. (Hrsg.) (2005). *Die Zukunft des Friedens Band 2. Die Friedens- und Konfliktforschung aus der Perspektive der jüngeren Generationen*. VS Verlag: Wiesbaden, 189-211.

⁵ Enste, D., Heldman, C. (2017). *The Consequences of Corruption – An Overview of Empirical Results. Institut der deutschen Wirtschaft Köln* <https://www.iwkoeln.de/fileadmin/publikationen/2017/323508/IW-Report_2_2017_Corruption.pdf> (2021, May, 05).

⁶ Rotberg, R. (2003). *When states fail: causes and consequences. Princeton University Press* <<http://www.columbia.edu/itc/journalism/stille/Politics%20Fall%202007/Readings%20--%20Weeks%201-5/Rotberg%20--%20failed%20states.pdf>> (2021, May, 05).

Das heißt, dass die Korruption sich in einem instabilen Land negativer auswirkt als in einem stabilen Staat. Auch für Christopher Clapham ist das Korruptionsniveau ein wichtiges Merkmal für die Stabilität des Staates. Er postuliert, dass ein hohes Korruptionsniveau nicht nur als Indikator für *state failure* gilt, sondern auch zusammen mit neopatrimonialen Regimen, die kennzeichnend für ENP-Staaten sind, diese Staaten zum Scheitern bringt¹. Die Tatsache, dass Korruption eine zentrale Rolle für die Stabilität eines Landes spielt, bestätigt unter anderem Christina Heldman (2017) in ihrer Arbeit unter dem Titel „Korruption als Fluchtursache“. Sie geht davon aus, dass Korruption in der Frage der Stabilität des Staates in der gleichen Reihe mit verlässlichen Rahmenbedingungen, Gewaltfreiheit und Rechtsstaatlichkeit steht. Sie stützt sich darauf, dass Korruption beispielsweise die privaten und öffentlichen Investitionen reduziert, was wiederum das Bruttoinlandsprodukt senkt². Zusammenfassend lässt sich sagen, dass man von einer Korrelation zwischen dem Korruptionsniveau im jeweiligen Staat und der Stabilität von diesem Staat ausgehen kann.

Die zweite Theorie, die Instabilität des Staates erklären könnte, ist die Theorie von Daniel C. Esty. Et al. (1998), die im Rahmen der Konferenz an der Purdue University im Jahr 1998 der Frage nachgegangen sind, welche Gründe es für *state failure* gibt. Die Ergebnisse wurden in Form eines Berichts unter dem Titel „*The State Failure Project: Early Warning Research for U.S. Foreign Policy Planning*“ dargestellt und als ein wichtiges Merkmal für die Stabilität in einem Land wurde unter anderem der Grad der Demokratisierung genannt: „*Regimes above a middling threshold of democracy have a low risk of state failure. The finding is consistent with a large body of theory and observation about the conflict-inhibiting effects of democratic governance. Since democratic elites are dependent on popular support to gain and retain office, they are more responsive to popular discontents and more likely to accommodate potentially dissident political and ethnic challengers. They also are likely to have strong normative and institutional inhibitions against committing or tolerating massive human rights violations.*“³. Nach einigen Jahren wurde der erweiterte Bericht zu diesem Thema im Rahmen des *State Failure Task Force*-Projekts an der University of Maryland veröffentlicht und dort haben die Autoren wieder bestätigt, dass Probleme mit der Demokratie in einem Staat zur Instabilität dieses Staates führen. Dazu stimmen auch Daron Acemoglu und James A. Robinson, die im Buch „*Why Nations Fail*“ die stabilen Länder als diejenige bezeichnen, in denen man nicht nur aktiv am politischen Leben des Staates teilnimmt, sondern auch freie Wahl und die wichtigsten staatsbürgerlichen Freiheiten hat. Die Verletzung dieser Freiheiten oder Rechte kann laut diesen Autoren oft zur Instabilität in einem Land führen. Letztendlich gilt die schlechte Situation mit der Demokratie in einem Staat als Merkmal für nicht funktionierende Legitimität/Rechtsstaatsfunktion dieses Staates. Zusammenfassend lässt sich sagen, dass man von einer Korrelation zwischen dem Grad der Demokratisierung im jeweiligen Staat und der Stabilität von diesem Staat ausgehen kann.

Es sollte auch nicht unerwähnt bleiben, dass die oben genannten Ideen nicht als einzige Ursachen der Instabilität des Staates gelten. In der wissenschaftlichen Literatur gibt es noch andere Theorien, die aus verschiedenen Gründen in diesem Artikel unerwähnt bleiben.

Um die Forschungsfrage zu beantworten, werden mit Hilfe der oben genannten Theorien die Variablen bestimmt und die Hypothesen hergeleitet. Nach Enste et al. kann eine schlechte Situation mit der Korruption in jeweiligem Land die Instabilität dieses Landes verursachen. Somit kann man die erste unabhängige Variable wie folgt definieren: **UV1:** Korruptionsniveau. Daraus folgt die erste Hypothese **H1:** Je höher das Korruptionsniveau im Staat, desto instabiler ist der jeweilige Staat. Zur Operationalisierung dieser ersten unabhängigen Variable wird der weltweit bekannteste Korruptionsindikator *Corruption Perceptions Index* von *Transparency International* genutzt. Der Index geht von 0 bis 100 (bis 2011 waren es max. 10 Punkte), wobei 0 bedeutet, dass das Land als sehr korrupt wahrgenommen wird und 100 Punkte das bestmögliche Ergebnis darstellt, das die geringste Wahrnehmung von Korruption anzeigt.⁴

¹ Clapham, C. (2003). The Global-Local Politics of State Decay [in:] Rotberg, R. I. (Hrsg.) (2003). When states fail: causes and consequences. *Princeton University Press*

<<http://www.columbia.edu/itc/journalism/stille/Politics%20Fall%202007/Readings%20--%20Weeks%201-5/Rotberg%20--%20failed%20states.pdf>> (2021, May, 05).

² Heldman, C. (2017). Korruption als Fluchtursache. *Institut der deutschen Wirtschaft Köln*

<<https://www.iwkoeln.de/studien/iw-kurzberichte/beitrag/christina-heldman-korruption-als-fluchtursache-351237>> (2021, May, 05).

³ Esty, D., Goldstone, J., Gurr, R., Surko, P., Unger, A. (1995). Working Papers: State Failure Task Force Report. *McLean. Science Applications International Corporation* <https://www.researchgate.net/publication/248471752_Working_Papers_State_Failure_Task_Force_Report> (2021, May, 05).

⁴ Transparency International (2012). *Korruptionsindizes – Häufig gestellte Fragen und Antworten* <<https://www.transparency.de/korruptionsindizes/cpi-2012/faq/>> (2021, May, 05).

Daniel C. Esty et al. gehen davon aus, dass Länder mit Demokratieproblemen instabiler als andere sind. Die zweite unabhängige Variable ist somit: **UV2: Grad der Demokratisierung**. Daraus folgt die zweite Hypothese **H2: Je niedriger der Grad der Demokratisierung im Staat, desto instabiler ist der jeweilige Staat**. Als Operationalisierung für diese unabhängige Variable wurde *The Economist Intelligence Unit's Democracy Index* gewählt, der bis 2010 jede zwei Jahre und jährlich ab 2011 veröffentlicht wurde. Der *Democracy Index* von *The Economist Group* basiert auf 60 Indikatoren, die in fünf Hauptkategorien wie Wahlprozess und Pluralismus, staatsbürgerliche Freiheiten, Funktionsweise der Regierungsinstitutionen, politische Beteiligung und Niveau der politischen Kultur aufgeteilt werden. Innerhalb dieses Indexes spricht man von zwei Demokratietypen und zwei Regimetypen, das sind:

- vollständige Demokratien (von 8 bis 10 Punkten);
- unvollständige Demokratien (von 6 bis 7,9 Punkten);
- Hybridregime (von 4 bis 5,9 Punkten)
- autoritäre Regime (weniger als 4 Punkten)¹.

Die abhängige Variable (Grad der Stabilität) wird mithilfe des oben genannten *Fragile States Index* geprüft, der seit 2005 von der Nichtregierungsorganisation *Fund for Peace* jährlich erstellt wurde. In diesem Index werden die Staaten auf ihr Risiko des Staatszerfalls untersucht. Der gesamte Indexwert ist von 0 bis 120 Punkte und je mehr Punkte der Staat bekommt, desto instabiler ist dieser Staat. Aufgrund dieser Wertung werden alle Staaten in vier verschiedene Gruppen mit je drei Abstufen eingeteilt:

- *Alert* (90–120 Punkte);
- *Warning* (60–89 Punkte);
- *Stable* (30–59 Punkte);
- *Sustainable* (0–29 Punkte)².

Empirische Untersuchung. Zur Beantwortung der Forschungsfrage wird ein Vergleich zwischen den Graden der ausgewählten Länder angestellt. Bei der Untersuchung der ersten unabhängigen Variable (Korruptionsniveau) werden beispielsweise die ausgewählten Länder im Hinblick auf den Grad der Korruptionswahrnehmung miteinander verglichen und dann werden die Extrema in einen Zusammenhang mit ihren Ergebnissen im *Fragile States Index* (abhängige Variable) gestellt. Das gleiche gilt für die zweite unabhängige Variable (Grad der Demokratisierung), wo entsprechend die ausgewählten Länder gestützt auf den Demokratisierungsgrad miteinander verglichen werden.

Es muss unter anderem eine klare Auswahl an Ländern getroffen werden. Das wird zudem benötigt, um eine Stichprobenverzerrung zu verringern und die Generalisierbarkeit der Ergebnisse zu erhöhen. In diesem Zusammenhang wurden Israel und die palästinensischen Autonomiegebiete als ENP-Staaten von Anfang an aus der Untersuchung ausgeschlossen. Im Fall von Israel sind sowohl das hohe Entwicklungsniveau als auch die Tatsache, dass Partner wie Israel keine wesentlichen Förderungen unter der ENP im Vergleich zu anderen ENP-Staaten erhalten, die Gründe für diese Entscheidung³. Israel stellt unter anderem laut Annegret Bendiek einen Sonderfall dar, weil es das einzige Land unter allen ENP-Partnerstaaten ist, das ohne Einschränkungen als konsolidierte Demokratie zu bezeichnen ist⁴. Im Fall der palästinensischen Autonomiegebiete dient der Mangel an Daten als Ursache dafür.

Was alle anderen ENP-Staaten betrifft, wurden alle 14 restlichen Länder (Armenien, Aserbaidschan, Belarus, Georgien, Moldau, Ukraine, Algerien, Ägypten, Jordanien, Libanon, Libyen, Marokko, Syrien, Tunesien) für diese Forschung ausgewählt, weil sie sich nach ein paar Jahren seit dem Start der Europäischen Nachbarschaftspolitik auf dem ungefähr gleichen Niveau im Sinne der Stabilität befanden und sich anschließend in den nächsten zehn Jahren unterschiedlich entwickelten.

¹ Kekic, L. (2007). The Economist Intelligence Unit's index of democracy. *Economist* <https://www.economist.com/media/pdf/DEMOCRACY_INDEX_2007_v3.pdf> (2021, May, 05).

² Fund for Peace (2021). *Methodology Fragile States Index* <<https://fragilestatesindex.org/methodology/>> (2021, May, 05).

³ Koenig, N., Henrik, E. (2016). Den „Conception-Performance Gap“ der ENP überwinden. *Jacques Delors Institut – Berlin* <https://hertieschool-f4e6.kxcdn.com/fileadmin/user_upload/StrategischeOrientierungENP-Koenig-JDIB-Mar16.pdf> (2021, May, 05).

⁴ Bendiek, A. (2008). Wie effektiv ist die Europäische Nachbarschaftspolitik? Sechzehn Länder im Vergleich. *SWP-Studien* <<https://www.swp-berlin.org/publikation/europaeische-nachbarschaftspolitik/>> (2021, May, 05).

Tabelle 1

Fragile States Index – The Fund for Peace (2006 – 2020)¹. Eigene Darstellung

Land	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Armenien	71,5	70,3	70,7	74,3	74,1	72,3	72,2	71,3	71,3	69,7	69,6	71	69,5	66,7	64,2
Aserbaidshan	81,9	81,2	81	84,6	84,4	81,9	79,8	78,2	77,8	77,3	76,3	76,3	74,6	73,2	71,3
Belarus	84,5	85,2	84,4	82,3	78,7	77,6	76,6	76,7	75	75,6	73,9	72,4	70,5	68,2	65,8
Georgien	82,2	82,3	83,8	91,8	90,4	86,4	84,8	84,2	82,7	79,2	78,9	76,5	74	72	71,2
Moldau	82,5	85,7	85,7	85,1	83,8	81,2	78,7	76,5	75,1	73	73,2	72	69,5	67,1	66
Ukraine	72,9	71,4	70,8	69,7	69,5	69	67,2	65,9	67,2	76,3	75,5	74	72,6	71	69
Algerien	77,8	75,9	77,8	80,6	81,3	78	78,1	78,7	78,8	79,6	78,3	76,8	75,8	75,4	74,6
Marokko	76,5	76	75,8	77,1	77	76,3	76,1	74,3	74,4	74,6	74,2	74,9	73	73	71,2
Ägypten	89,5	89,2	88,7	89	87,6	86,8	90,4	90,6	91	89,9	90,2	89,8	88,7	88,4	86
Jordanien	77	76,6	77,3	77,9	77	74,5	74,8	75,7	76,7	76,9	78	78,7	76,8	75,9	75,4
Libanon	80,5	92,4	95,7	93,5	90,9	87,7	85,8	86,3	86,9	88,1	89,6	88,2	86,8	85	84,7
Libyen	68,5	69,3	70	69,4	69,1	68,7	84,9	84,5	87,8	95,3	96,4	96,3	94,6	92,2	95,2
Syrien	88,6	88,6	90,1	89,8	87,9	85,9	94,5	97,4	101,6	107,8	110,8	110,6	111,4	111,5	110,7
Tunesien	65,4	65,6	65,6	67,6	67,5	70,1	74,2	76,5	77,5	75,7	74,6	74,2	72,1	70,1	68,1

Laut *Fragile States Index* befanden sich alle ausgewählten Staaten der Europäischen Nachbarschaftspolitik 2006 im so genannten *Warning*- Bereich (das heißt von 60 bis 90 Punkte). Im Jahre 2020 sieht man deutlich, dass fast alle Staaten weiter in diesem Bereich bleiben, aber die erste Hälfte von diesen wie zum Beispiel Aserbaidshan, Belarus, Georgien und Moldau stabiler geworden ist und die zweite Hälfte wie z. B. die Libanon und Tunesien im Gegenteil instabiler geworden ist. Auch gibt es zwei Fälle, in denen das Stabilitätsniveau des Landes so verschlechtert wurde, dass der Staat aus dem *Warning*- in den *Alert*-Bereich umgesetzt wurde. Das betrifft Libyen und Syrien.

Bezüglich des Zeitraums wurde entschieden, die Prozesse in den Jahren 2006 (zwei Jahre nach dem Start der ENP) bis 2020 zu analysieren. Diese Einschränkung wird auf Grund der Datenverfügbarkeit vorgenommen. So wurde der *Fragile State Index*, mit dem die AV operationalisiert wird, erstmals für das Jahr 2006 entwickelt. Zudem ist die Stabilität in einem Land die Folge von verschiedenen Prozessen und wie im Fall von oben genannten Staaten folgen Ereignisse wie Kriege oder Revolutionen immer aus den Problemen in der sozialen, wirtschaftlichen oder politischen Lage. Gerade deswegen, um ein aggregiertes Bild zu erreichen, empfiehlt es sich, die früheren Entwicklungen analytisch zu betrachten.

Tabelle 2

Corruption Perceptions Index – Transparency International (2006-2020)². Eigene Darstellung

Land	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Armenien	29	30	29	27	26	26	34	36	37	35	33	35	35	42	49
Aserbaidshan	24	21	19	23	24	24	27	28	29	29	30	31	25	30	30
Belarus	21	21	20	24	25	24	31	29	31	32	40	44	44	45	47
Georgien	28	34	39	41	38	41	52	49	52	52	57	56	58	56	56
Moldau	32	28	29	33	29	29	36	35	35	33	30	31	33	32	34

¹ Fragile States Index (2021). *Comparative Analysis 2006 – 2020. Fund for Peace* <<https://fragilestatesindex.org/comparative-analysis>> (2021, May, 05).

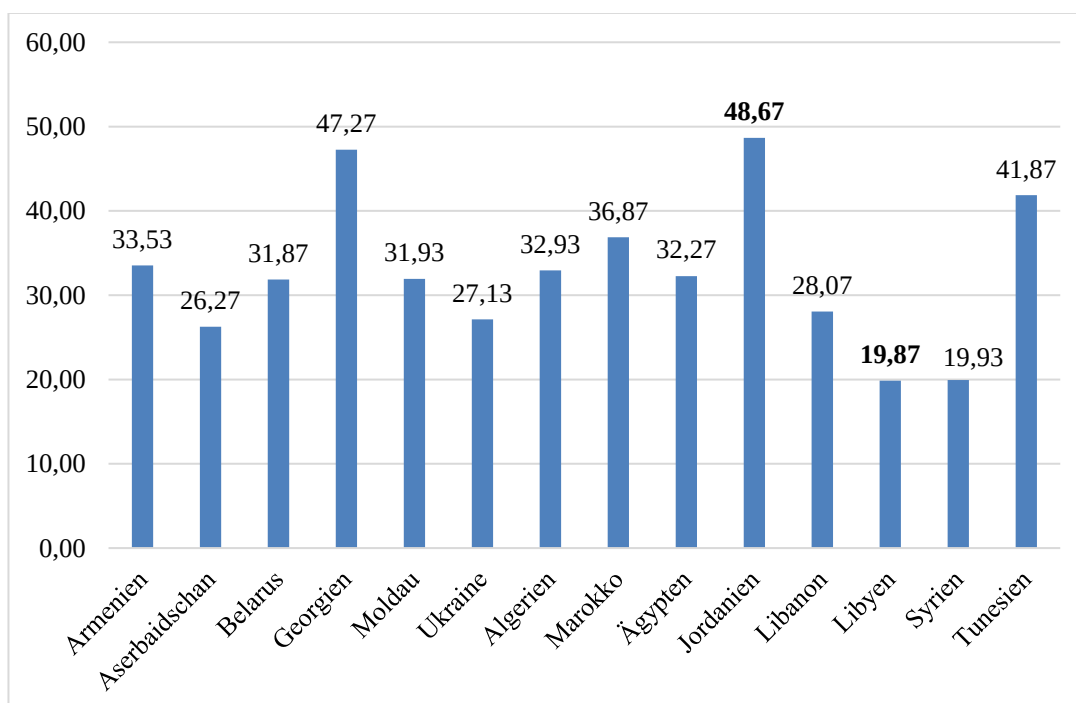
² CPI Overview (2020). *Transparency International* <<https://www.transparency.org/en/cpi/2020/table/nzl#>> (2021, May, 05).

Continuation of the table 2

Land	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Ukraine	28	27	25	22	24	23	26	25	26	27	29	30	32	30	33
Algerien	31	30	32	28	29	29	34	36	36	36	34	33	35	35	36
Marokko	32	35	35	33	34	34	37	37	39	36	37	40	43	41	40
Ägypten	33	29	28	28	31	29	32	32	37	36	34	32	35	35	33
Jordanien	53	47	51	50	47	45	48	45	49	53	48	48	49	48	49
Libanon	36	30	30	25	25	25	30	28	27	28	28	28	28	28	25
Libyen	27	25	26	25	22	20	21	15	18	16	14	17	17	18	17
Syrien	29	24	21	26	25	26	26	17	20	18	13	14	13	13	14
Tunesien	46	42	44	42	43	38	41	41	40	38	41	42	43	43	44

UV 1: Korruptionsniveau

Die vorliegende Tabelle stellt die Situation der Korruption in den 14 ausgewählten ENP-Staaten von 2006 bis 2020 dar und zeigt das Niveau der Korruptionswahrnehmung in den jeweiligen Staaten. Die von *Transparency International* erhobenen Daten zeigen unterschiedliche Ergebnisse bezüglich des Korruptionswahrnehmungsniveaus in den ausgewählten ENP-Staaten. Einige von diesen Staaten kann man ständig als vollständig korrupt bezeichnen wie z. B. Aserbaidshan, Ägypten oder die Ukraine. Es gibt auch diejenigen, die viel korrupter geworden sind, wie z. B. Libyen oder Syrien. Im Fall von diesen Staaten hat sich die Korruptionswahrnehmung in den vergangenen zehn Jahren um ein Drittel erhöht. Aber es gibt auch Beispiele wie Armenien oder Georgien, die einen klaren Fortschritt in der Korruptionsbekämpfung in den letzten Jahren gezeigt haben. In beiden Ländern hat sich die Korruptionswahrnehmung zwischen 2006 und 2020 fast um die Hälfte verringert.

Grafik 1. Corruption Perceptions Index – Transparency International (Durchschnittlicher Grad 2006-2020)¹. Eigene Darstellung.

¹ Ibid.

Um jedoch die Extrema zu bestimmen, wurde die durchschnittliche Korruptionswahrnehmung im Zeitraum von 2006 bis 2020 ausgerechnet. Zusammenfassend lässt sich sagen, dass es zwei Staaten gibt, die sich in diesem Zeitraum höchst unterschiedlich entwickelt haben: Jordanien und Libyen. Jordanien hat die durchschnittlich niedrigere Korruptionswahrnehmung im Vergleich zu den anderen gewählten ENP-Staaten. In Libyen herrscht die schlechteste Situation mit der Korruption unter den untersuchten Staaten.

Man sieht, dass die wachsende Korruptionswahrnehmung bzw. ständige Verschlechterung der Korruptionssituation im Fall von Libyen einen direkten Einfluss auf die Stabilität des Staates ausübt. Im Zeitraum von 2006 bis 2020 wurde das Ergebnis von Libyen im Corruption Perceptions Index noch stärker verschlechtert und betrug im Jahre 2020 nur 17 Punkte. Daraus lässt sich entnehmen, dass die beachtliche Destabilisierung von Libyen im Zusammenhang mit der Korruptionswahrnehmung des Staates steht. Was Jordanien betrifft, gibt es in diesem Fall keine Korrelation zwischen der Korruptionssituation und dem Stabilitätsniveau. Jordanien demonstrierte von 2006 bis 2020 die durchschnittlich niedrigste Korruptionswahrnehmung von allen ausgewählten ENP-Staaten, aber gleichzeitig ist das Stabilitätsniveau von diesem Land niedrig.

Tabelle 3

The Economist Intelligence Unit's Democracy Index (2006 – 2020)¹.

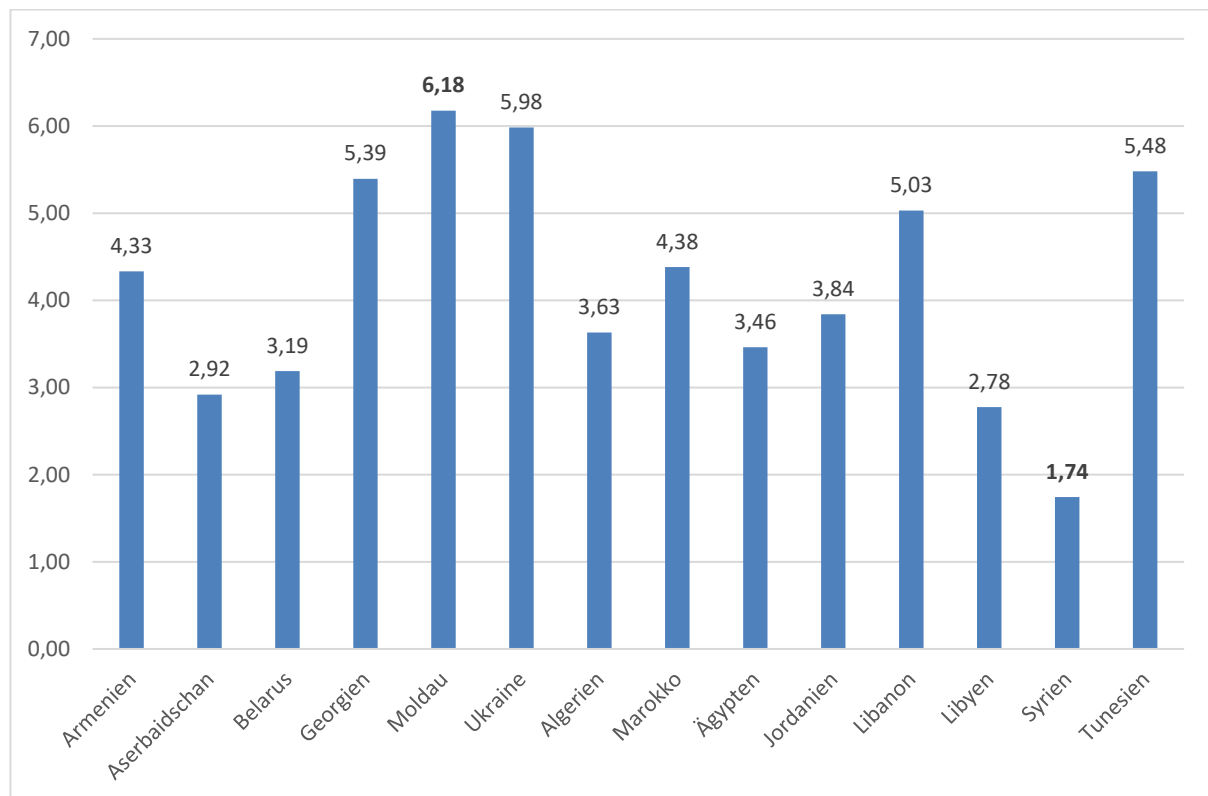
Eigene Darstellung

Land	2006	2008	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Armenien	4,15	4,09	4,09	4,09	4,09	4,02	4,13	4,00	3,88	4,11	4,79	5,54	5,35
Aserbaidshon	3,31	3,19	3,15	3,15	3,15	3,06	2,83	2,71	2,65	2,65	2,65	2,75	2,68
Belarus	3,34	3,34	3,34	3,16	3,04	3,04	3,69	3,62	3,54	3,13	3,13	2,48	2,59
Georgien	4,90	4,62	4,59	4,74	5,53	5,95	5,82	5,88	5,93	5,93	5,50	5,42	5,31
Moldau	6,50	6,50	6,33	6,32	6,32	6,32	6,32	6,35	6,01	5,94	5,85	5,75	5,78
Ukraine	6,94	6,94	6,30	5,94	5,91	5,84	5,42	5,70	5,70	5,69	5,69	5,90	5,81
Algerien	3,17	3,32	3,44	3,44	3,83	3,83	3,83	3,95	3,56	3,56	3,50	4,01	3,77
Marokko	3,90	3,88	3,79	3,83	4,07	4,07	4,00	4,66	4,77	4,87	4,99	5,10	5,04
Ägypten	3,90	3,89	3,07	3,95	4,56	3,27	3,16	3,18	3,31	3,36	3,36	3,06	2,93
Jordanien	3,92	3,93	3,74	3,89	3,76	3,76	3,76	3,86	3,96	3,87	3,93	3,93	3,62
Libanon	5,82	5,62	5,82	5,32	5,05	5,05	5,12	4,86	4,86	4,72	4,63	4,36	4,16
Libyen	1,84	2,00	1,94	3,55	5,15	4,82	3,80	2,25	2,25	2,32	2,19	2,02	1,95
Syrien	2,36	2,18	2,31	1,99	1,63	1,86	1,74	1,43	1,43	1,43	1,43	1,43	1,43
Tunesien	3,06	2,96	2,79	5,53	5,67	5,76	6,31	6,72	6,40	6,32	6,41	6,72	6,59

UV 2: Der Grad der Demokratisierung

Die vorliegende Grafik stellt die Situation der Demokratisierung in den jeweiligen Staaten im Zeitraum von 2006 bis 2020. So lässt sich zeigen, dass sich die ENP-Staaten unterschiedlich in der Frage der Demokratisierung in den ausgewählten Jahren entwickelt haben. Ein großer Teil der ENP-Staaten gehört zu den „Hybridregimen“ wie z. B. Armenien, Georgien, Marokko und Libanon. Aber die meisten der ENP-Staaten sind voll autoritär: Aserbaidshon, Belarus, Algerien, Ägypten, Jordanien, Libyen und Syrien.

¹ The Economist (2020). *Economist Intelligence Unit: DI Overview* <https://pages.eiu.com/rs/753-RIQ-438/images/democracy-index-2020.pdf?mkt_tok=NzUzLVJJUS00MzgAAAF81qxMtkfcDBiwVcHOp2a-frqMnZIKep33spVAZsqDRaDQEFvyotteVjpT-J0k5AKRl1xbUwWV-sFmW6FAzCIVgT1dac09Sct7MyRbwrQtpjc1zA> (2021, May, 05).

Grafik 2. The Economist Intelligence Unit's Democracy Index (Durchschnittlicher Grad 2006 – 2020)¹. Eigene Darstellung

Um jedoch die Extrema zu bestimmen, wurde der durchschnittliche Grad der Demokratisierung von 2006 bis 2020 ausgerechnet. Mithilfe dieser Grafik wurden zwei Extrema in der Frage der Demokratisierung der ENP-Staaten bestimmt – Moldau und Syrien. Laut Demokratieindex aus dem Zeitraum von 2006 bis 2020 ist Moldau das demokratischste Land von allen ausgewählten ENP-Staaten. Das Gegenteil demonstriert Syrien. In den letzten Jahren hat dieses Land ohnehin seine schlechten Ergebnisse noch stärker getrübt und gilt somit als am autoritärsten.

Die vorliegenden Daten machen sichtbar, dass ein wechselseitiger Zusammenhang zwischen dem Grad der Demokratisierung und der Stabilität des Staates vorhanden ist. Im Fall von Moldau hat das ständig hohe Demokratieniveau in den letzten Jahren zur schrittweisen Stabilisierung des Staates geführt. Moldau ist im *Fragile States Index* von *Fund for Peace* von 82,5 (im Jahre 2006) auf 66 (im Jahre 2020) gesunken. Da in diesem Index eine große Anzahl von Punkten für Instabilität kennzeichnend ist, lässt sich entnehmen, dass Moldau deutlich stabiler geworden ist. Syrien hat sich hingegen in diesem Zeitraum negativ entwickelt. Andauernde Menschenrechtsverletzungen und ein niedriges Demokratieniveau haben zur starken Destabilisierung dieses Landes geführt. Syrien hat im Zeitraum von 2006 bis 2020 sein Ergebnis im *Fragile States Index* von 88,6 auf 110,7 Punkte verschlechtert.

Zusammenfassung. Nach der erfolgten empirischen Untersuchung lassen sich folgende Schlussfolgerungen ziehen. Die erste Hypothese, die eine Korrelation zwischen dem Korruptionsniveau und der Instabilität des Staates vermutet hat, wurde bestätigt. Das Beispiel von Libyen hat gezeigt, dass die ständige Verschlechterung der Korruptionssituation einen direkten Einfluss auf die Stabilität des Staates ausübt. Im Fall von Jordanien sieht man keine Kausalität zwischen der Korruptionssituation und dem Stabilitätsniveau. Aber ein solcher Sachstand bekräftigt die für die Bestimmung der ersten unabhängigen Variablen benutzten Aussichten von Dominik Enste und Robert I. Rotberg. Die beiden Fälle, sowohl von Libyen als auch von Jordanien, zeigen, dass die Staaten mit hohem Korruptionsniveau mehr zur politischen und wirtschaftlichen Instabilität neigen als andere. Auch die Idee, dass Korruption sich in einem instabilen Land negativer auswirkt als in einem stabilen Staat, wurde anhand der obengenannten Beispiele bewiesen.

¹ Ibid.

Die zweite Hypothese, die das Bestehen eines Zusammenhangs zwischen dem Grad der Demokratisierung im Staat und der Stabilität dieses Staates beinhaltet, wurde infolge der empirischen Überprüfung bestätigt. Ein ständig niedriges Demokratieniveau in Syrien hat tatsächlich zur starken Instabilität dieses Staates geführt. Das Beispiel von Moldau kann diese Hypothese ebenfalls vollständig bestätigen. In diesem Staat gelten gute Ergebnisse im Bereich der Demokratie als Ursachen für die Stabilisierung des Staates. Das alles berührt sich mit der Theorie von Esty und Goldstone, die der Meinung sind, dass Staaten mit einem hohen Demokratieniveau ein geringes Risiko der Destabilisierung haben.

Daraus folgt, dass Staaten vor allem dann Gefahr laufen zu scheitern, wenn sie zusätzlich zu grundsätzlicher Instabilität verschiedenen Problemen in Bereichen wie Korruption oder Demokratie vorweisen. Aber dieses Phänomen ist viel breiter, als man denkt. Ein hohes Korruptionsniveau und Probleme mit der Demokratie kann man nur als ‚trigger‘ oder ‚co-trigger‘ für die Destabilisierung des Staates bezeichnen. Diese Ursachen überlagern sich und gelten schon als Gesamtergebnis, welches in jedem konkreten Fall anders sein kann. Gleichzeitig ist festzustellen, dass sich die meisten Ursachen für eine instabile Staatlichkeit in einer festen Korrelation mit schwachen Institutionen befinden und auch als Folgen von dieser Schwäche entstehen. Hieraus ergibt sich, dass die Stärkung von Stabilität in erster Linie durch die Entwicklung von inklusiven wirtschaftlichen und politischen Institutionen stattfinden muss. Somit kann die Komplexität dieser Frage zumindest teilweise gelöst werden.

References:

1. Bendiek, A. (2008). Wie effektiv ist die Europäische Nachbarschaftspolitik? Sechzehn Länder im Vergleich. *SWP-Studien* <<https://www.swp-berlin.org/publikation/europaeische-nachbarschaftspolitik/>> (2021, May, 05). [in German].
2. Clapham, C. (2003). The Global-Local Politics of State Decay [in:] Rotberg, R. I. (Hrsg.) (2003). When states fail: causes and consequences. *Princeton University Press* <<http://www.columbia.edu/itc/journalism/stille/Politics%20Fall%202007/Readings%20--%20Weeks%201-5/Rotberg%20--%20failed%20states.pdf>> (2021, May, 05). [in English].
3. Colliot-Thélène, C. (2016). Das Monopol der legitimen Gewalt [in:] Anter, A., Breuer, S. (hrsg.) (2016). *Max Webers Staatssoziologie, Positionen und Perspektiven*, 39-56. [in German].
4. CPI Overview (2020). *Transparency International* <<https://www.transparency.org/en/cpi/2020/table/nzl#>> (2021, May, 05). [in English].
5. The Economist (2020). *Economist Intelligence Unit: DI Overview* <https://pages.eiu.com/rs/753-RIQ-438/images/democracy-index-2020.pdf?mkt_tok=NzUzLVJJUS00MzgAAAF81qxMtkfcDBiwVcHOp2a-frqMnZIKep33spVAZsqDRaDQEFvyotteVjpT-J0k5AKR1xbUwWV-sFmW6FAzCIvgT1dac09Sct7MyRbwrQtpjc1zA> (2021, May, 05). [in English].
6. Enste, D., Heldman, C. (2017). The Consequences of Corruption – An Overview of Empirical Results. *Institut der deutschen Wirtschaft Köln* <https://www.iwkoeln.de/fileadmin/publikationen/2017/323508/IW-Report_2_2017_Corruption.pdf> (2021, May, 05). [in English].
7. Esty, D., Goldstone, J., Gurr, R., Surko, P., Unger, A. (1995). Working Papers: State Failure Task Force Report. *McLean. Science Applications International Corporation* <https://www.researchgate.net/publication/248471752_Working_Papers_State_Failure_Task_Force_Report> (2021, May, 05). [in English].
8. Europäischer Rat (2021). *Östliche Partnerschaft* <<http://www.consilium.europa.eu/de/policies/eastern-partnership/>> (2021, May, 05). [in German].
9. Fragile States Index (2021). *Comparative Analysis 2006-2020. Fund for Peace*: <<https://fragilestatesindex.org/comparative-analysis>> (2021, May, 05). [in English].
10. Heldman, C. (2017). Korruption als Fluchtursache. *Institut der deutschen Wirtschaft Köln* <<https://www.iwkoeln.de/studien/iw-kurzberichte/beitrag/christina-heldman-korruption-als-fluchtursache-351237>> (2021, May, 05). [in German].
11. Kekic, L. (2007). The Economist Intelligence Unit's index of democracy. *Economist* <https://www.economist.com/media/pdf/DEMOCRACY_INDEX_2007_v3.pdf> (2021, May, 05). [in English].
12. Koenig, N., Henrik, E. (2016). Den „Conception-Performance Gap“ der ENP überwinden. *Jacques Delors Institut – Berlin* <https://hertieschool-f4e6.kxcdn.com/fileadmin/user_upload/StrategischeOrientierungENP-Koenig-JDIB-Mar16.pdf> (2021, May, 05). [in German].
13. Kopeinig, M. (2016). „Ring of Fire“: Rund um die EU wächst das Chaos. *Kurier.at* <<https://kurier.at/politik/ausland/ring-of-fire-rund-um-die-eu-waechst-das-chaos/216.183.735>> (2021, May, 05). [in German].
14. Transparency International (2012). *Korruptionsindizes – Häufig gestellte Fragen und Antworten* <<https://www.transparency.de/korruptionsindizes/cpi-2012/faq/>> (2021, May, 05).
15. Fund for Peace (2021). *Methodology Fragile States Index* <<https://fragilestatesindex.org/methodology/>> (2021, May, 05). [in German].

16. Milliken, J., Krause, K. (2002). State Failure, State Collapse, and State Reconstruction: Concepts, Lessons and Strategies. *Research Gate* <https://www.researchgate.net/publication/229542469_State_Failure_State_Collapse_and_State_Reconstruction_Concepts_Lessons_and_Strategies> (2021, May, 05). [in English].
17. Europäischer Rat (2021). *Östliche Partnerschaft* <<http://www.consilium.europa.eu/de/policies/eastern-partnership/>> (2021, May, 05). [in German].
18. Prodi, R. (2002). A Wider Europe – A Proximity Policy as the key to stability. *European Commission* <http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-02-619_en.htm> (2021, May, 05). [in English].
19. Rotberg, R. (2003). When states fail: causes and consequences. *Princeton University Press* <<http://www.columbia.edu/itc/journalism/stille/Politics%20Fall%202007/Readings%20--%20Weeks%201-5/Rotberg%20--%20failed%20states.pdf>> (2021, May, 05). [in English].
20. Salzburger, T. (2016). Die Architektur einer neuen europäischen Nachbarschaftspolitik. *Bertelsmann Stiftung* <<https://www.bertelsmann-stiftung.de/de/themen/aktuelle-meldungen/2016/august/salzburger-trilog-2016>> (2021, May, 05). [in German].
21. Schneckener, U. (2005). Fragile Staatlichkeit als globales Sicherheitsrisiko. Bundeszentrale für politische Bildung. *BPB* <<http://www.bpb.de/apuz/28954/fragile-staatlichkeit-als-globales-sicherheitsrisiko?p=all>> (2021, May, 05). [in German].
22. Schneckener, U. (2005). Post-Westfalia trifft Prä-Westfalia. Die Gleichzeitigkeit dreier Weltenn [in:] Jahn, E., Fischer, S., Sahm, A. (Hrsg.) (2005). *Die Zukunft des Friedens Band 2. Die Friedens- und Konfliktforschung aus der Perspektive der jüngeren Generationen*. VS Verlag: Wiesbaden, 189-211. [in German].

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.3.4

Petro Syniavskyi

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4413-2553>

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

POST-COVID PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF THE EU COMMON MIGRATION POLICY

Петро Синявський

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

ПОСТКОВІДНІ ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СПІЛЬНОЇ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ЄС

The article considers in various aspects the issue of returning to the ways to manage the migration crisis, as these ways were suspended due to a significant reduction in international transport links and the spread of acute respiratory disease COVID-19 caused by coronavirus disease SARS-CoV-2. Using data of International Centre for Migration Policy Development (ICMPD), International Organization for Migration, Eurostat and Frontex, the author of the article analyses European Union statistics on the number of asylum seekers and irregular migrants. At the same time, the recommendations of the Vienna Migration Conference are being studied, in particular, the need to restart the process of forming a common European migration policy through the gradual opening of borders and the easing of tough anti-epidemic measures. The author insists on the relevance of the conclusions of the Vienna Migration Conference and the ICMPD recommendations on restarting the European Union migration policy to achieve more effective migration management in Europe, based on respect and protection of human rights. The New Pact on Migration and Asylum is analyzed, its main provisions are given in the context of changes in the decision-making procedure for granting asylum, as well as assistance in the return of migrants, which should lead to its effectiveness. On author's opinion, the updated migration and border management system with an improved database will help prevent unauthorized secondary entry, facilitate the monitoring of returnees and provide them with assistance for voluntary departure and reintegration. The issue of introducing new solidarity mechanisms within the European Union was also raised, emphasizing the need for closer cooperation of EU member states, including on new return instruments, namely the "return sponsorship".

Keywords: pandemic, quarantine, anti-epidemic measures, migration processes, mobility, asylum seekers, migrants, opening of borders, «restart» of policies.

В історії людства 2020 рік запам'ятається початком пандемії COVID-19, закриттям кордонів та повітряного простору. Карантин, введений у зв'язку з пандемією, створив так званий «вакуум» у світовій міграції.

Перша хвиля пандемії накрила Китай з населенням 1,4 мільярда людей, що становить близько 18% населення планети, потім була Північна Корея, Іран та країни ЄС. На початку пандемії міжнародні міграційні процеси почали стрімко набирати обертів, через початок повернення своїх громадян кожною із країн світу у зв'язку з початком світового карантину. Однак, поряд із цим, у світі почалися масово закриватися кордони для іноземних громадян. Туристичні країни, в яких велика кількість населення жила за рахунок туристів, а туристичний сезон був зірваний, спричинив у них суттєвий зріст бідності. Карантин, закривши кордони та авіасполучення, значно сповільнив, а в деяких випадках і зупинив, міграційні процеси у світі.

Після повного усунення обмежувальних карантинних заходів очікується логічний та виправданий сплеск міграційних процесів. Мігранти почнуть повертатись до країн, в яких мають врегульований правовий статус перебування та законні підстави для проживання. З іншого боку, також зростатимуть статистичні показники мігрантів з нерегульованим статусом, які з метою

розпочати краще для них життя будуть їхати в інші країни.

Таким чином, після зняття жорстких протиепідемічних заходів та відкриття кордонів світ почне повертатися до міграційних викликів 2019 року, зокрема гостро постануть питання масового звернення за притулком та неврегульованої міграції зокрема.

Аналізуючи публікації 2020 року, можна спрогнозувати, з якими міграційними сплесками можуть стикнутися країни Європи. Так, авторитетне європейське видавництво Deutsche Welle, оперуючи статистичними даними Європейського прикордонного агентства Frontex, в опублікованій у червні 2020 року статті зафіксувало різке збільшення кількості мігрантів, які мають на меті потрапити до країн ЄС¹.

Агентство ЄС з питань притулку (EASO) 25 червня 2020 року у своєму звіті прогнозувало, що пандемія в кінцевому підсумку може у майбутньому спричинити збільшення кількості шукачів притулку. Також у своєму звіті EASO звертало увагу на доцільність удосконалення національних систем надання притулку та вказувало на недоліки, які могли значно посилитися під час пандемії COVID-19. Країни, які інвестували в модернізацію та автоматизацію процедур надання притулку в 2019 році, змогли швидко відновити операції, обробляючи заявки в Інтернеті та проводячи співбесіди за допомогою відеоконференцій².

У своїй публікації 22 березня 2021 року EASO вказує на виникнення нової загрози, а саме щодо подання повторних заяв. Так, відповідно проведеного аналізу вони складають кожену четверту заяву про надання притулку в ЄС, що підтверджує попередні прогнози щодо ризиків дестабілізуючих наслідків, спричинених спалахами COVID-19, та їх впливом на майбутні тенденції щодо надання притулку³.

Ще до початку введення жорстких протиепідемічних заходів, на четвертій Віденській міграційній конференції «Вихід з глухого кута і рух вперед: рекомендації на наступні п'ять років для міграційної політики Європейського Союзу», яка відбулася 21-22 листопада 2019 р. у м. Відень (Австрійська Республіка), Міжнародним центром з розвитку міграційної політики (далі – ICMPD) представлено рекомендації щодо «перезавантаження» міграційної політики ЄС. Вказана публікація ICMPD, підготовлена на основі консультацій з країнами ЄС та міграційними експертами, пропонує 70 рекомендацій у 8 тематичних областях і зосереджена на подоланні перешкод та просуванні вперед в питаннях реформування міграційної політики ЄС на наступні п'ять років⁴.

Таким чином, ICMPD як компетентним органом в міграційній сфері надано свої рекомендації компетентним органам країн ЄС щодо необхідності «перезавантаження» спільної європейської міграційної політики.

ICMPD була заснована у 1993 році зі статусом спостерігача ООН. Станом на сьогодні має понад 700 партнерів, співпрацює з установами ЄС та агенціями ООН та має понад 250 співробітників. До складу ICMPD входить 18 держав-членів та у понад 90 країнах світу організація має свої представництва. Африка, Центральна та Південна Азія, Європа та Близький Схід є пріоритетними регіонами. Головний офіс ICMPD розташований у Відні. Її основними підходами в управлінні міграцією є структурно пов'язані дослідження, діалоги про міграцію та розбудова потенціалу для кращої міграційної політики⁵.

П'ята Віденська міграційна конференція 2020 відбулася в унікальний та драматичний рік. Це було викликано, перш за все, пандемією COVID-19, а також її впливом на міграцію та мобільність у всьому світі, що у свою чергу оновило акцент міжнародної співпраці на питання безпеки. Вказана

¹ Deutsche Welle (2020). *Migrant crossings into Europe spiked in May: report* <<https://p.dw.com/p/3djyF>> (2021, травень, 14).

² European Asylum Support Office (2019). *Інформація Агентства ЄС з питань притулку щодо процедур надання притулку* <<https://www.easo.europa.eu/news-events/eu-receives-one-third-global-asylum-applications-2019>> (2021, травень, 14).

³ European Asylum Support Office (2021). *Інформація Агентства ЄС з питань притулку щодо повторних заяв* <<https://www.easo.europa.eu/news-events/repeated-applications-account-one-four-asylum-applications-eu-january>> (2021, травень, 14).

⁴ International Center For Migration Policy Development (2019). *Breaking gridlocks and moving forward. Recommendations for the next five years of EU migration policy* <<https://mobilitypartnershipfacility.eu/what-we-do/publications/breaking-gridlocks-and-moving-forward-recommendations-for-the-next-five-years-of-eu-migration-policy>> (2021, травень, 14).

⁵ International Center For Migration Policy Development (2021). *About ICMPD*. <<https://www.icmpd.org/about-us/>> (2021, травень, 14).

конференція пройшла онлайн за участі понад двох тисяч зареєстрованих учасників та з новими сміливими ідеями щодо реформування європейської кордонної політики та політики щодо біженців.

Генеральний директор ICMPCD, д-р Майкл Шпінделеггер, підводячи підсумок п'ятої Віденської міграційної конференції 2020, оптимістично наголосив на широкому діапазоні та деталізованій роботі світового співтовариства, яка триває навіть у таких складних умовах, а також розмірковуючи про поточні переговори щодо запропонованого для ЄС нового Пакту про міграцію та притулок сказав: «Європа не зазнає невдачі щодо міграції. Менше ідеології та більше прагматизму – єдиний шлях вперед»¹.

Тож питання «перезавантаження» спільної міграційної політики ЄС, яке назріло ще у 2019 році, в умовах суттєвого сповільнення міграційних рухів поставило це питання на паузу. Одночасно, слід зазначити, що введення жорстких протиепідемічних заходів у 2020 році та початок проведення вакцинації у 2021 році дозволяє позитивно прогнозувати початок повного відкриття кордонів, у тому числі відновлення авіаційного сполучення з країнами ЄС. Вказане, у свою чергу, швидко призведе до ще більшого сплеску міграційних рухів та зростання кількості як мігрантів з нерегульованим статусом, так і шукачів притулку, які з метою розпочати краще для них життя будуть мігрувати до країн ЄС.

Таким чином, з метою забезпечення швидкого реагування на міграційні процеси після зняття карантинних обмежень, доречно повернутися до аналізу висновків Четвертої Віденської міграційної конференції 2019 року щодо доцільності їх впровадження після припинення обмежувальних протиепідемічних заходів та повного відкриття кордонів, у тому числі авіасполучення з країнами ЄС. Отже, проведемо аналіз запропонованих ICMPCD восьми тематичних областей на предмет їх актуальності, згрупувавши їх як окремі рекомендації щодо необхідності перезавантаження міграційної політики ЄС².

Рекомендація № 1. Поновити підхід щодо міжнародного захисту в Європі та за її межами. Перед усім йде мова про необхідність оновлення спільної європейської міграційної політики.

Даною рекомендацією пропонується ініціювати політичну дискусію з метою визначення оновленої основи та спільного бачення європейського співтовариства, зокрема стосовно визначення спрямування Єдиної європейської системи притулку, включаючи встановлення чітких цілей як за допомогою «гармонізації» та розподілу обов'язків досягти спільних цілей.

Також цією рекомендацією пропонується відмежувати питання прийому, розподілу відповідальності та масового напливу від процедурних та кваліфікаційних стандартів. Констатується факт суперечливості процедурних та кваліфікаційних стандартів ЄС, а також необхідність оновлення спільного та узгодженого політичного бачення країн ЄС до питань прийому, розподілу відповідальності та масового напливу шукачів притулку та мігрантів із нерегульованим статусом.

Виникає необхідність виокремлення Єдиної європейської системи притулку від питань масового напливу, оскільки жодна система, хоч би якою вона не була стійкою до стресів, не в змозі впоратися із ситуацією, подібною до 2015 року. Для вирішення такої виняткової ситуації слід розробити спеціалізований інструмент, який потребуватиме спільного узгодження.

Запропоновано також розвиток глобального солідарного європейського підходу з метою забезпечення європейським співтовариством ефективного захисту більшої кількості людей, які потребують міжнародного захисту, в тому числі посилення підтримки зацікавлених країн та приймаючих громад третіх країн для тих біженців, для яких неможливо знайти рішення для прийому країнами ЄС.

Рекомендація № 2. Захистити кордони та забезпечити захист Шенгену шляхом посилення зовнішніх кордонів та удосконалення практик підготовки країн-партнерів і сусідніх країн, заснованих на єдиному підході до міграційних шляхів, підтримуючи вільне пересування в межах Шенгенської зони.

Вказаною рекомендацією запропоновано посилити безпеку зовнішніх кордонів, сприяти оперативному обміну інформацією та кращими процедурними практиками, а також забезпеченню належного рівня співпраці між державами-членами ЄС з метою оперативного вирішення та реагування на проблемні питання безпеки, при цьому зберігаючи можливість вільного переміщення в межах Шенгенської зони.

¹ Vienna Migration Conference (2020). *International Center For Migration Policy Development*.

<https://www.icmpd.org/about-us/vienna-migration-conference/vienna-migration-conference-2020/> (2021, травень, 14).

² International Center For Migration Policy Development (2021). *About the Vienna Migration Conference*

<https://www.icmpd.org/about-us/vienna-migration-conference/> (2021, травень, 14).

Також рекомендовано використовувати компоненти узгодженої європейської стратегії інтегрованого управління кордонами для розробки комплексної зовнішньої системи управління кордонами з метою забезпечення спільної та ефективної співпраці між країнами, які розміщені на міграційних маршрутах.

Рекомендація № 3. Створити більш ефективну політику та практику повернення мігрантів із нерегульованим статусом завдяки налагодженню більш стійких відносин з усіма країнами їх походження та вдосконалити механізм щодо процедур реінтеграції після їх прибуття.

Повернення мігрантів із нерегульованим статусом до країн походження є одним із найважливіших та найскладніших елементів в питаннях управління міграцією, в якому присутні як внутрішні, так і зовнішні фактори, що впливають на ефективність її проведення. Внутрішні фактори пов'язані з проблемами ідентифікації, технічними та фінансовими можливостями, відсутністю співпраці на національному та європейському рівнях та правовими обмеженнями.

Що стосується зовнішніх факторів, то весь потенціал співпраці з країнами походження мігрантів із нерегульованим статусом ще не реалізовано в повному обсязі для досягнення стійкості результатів у цій галузі.

Рекомендація № 4. Створення ефективнішої та активнішої політики міграції робочої сили.

Прискорення процесу старіння населення в Європі передбачає очевидний тиск в подальшому на європейський ринок праці. Зростаючий дефіцит на ринку праці та технологічні перетворення в державах ЄС є дуже нерівномірними, тому по різному впливають на зростання потреби у залученні трудових мігрантів з відповідними кваліфікаціями.

Попри прогрес, досягнутий на шляху вироблення спільних процедур держав-членів ЄС до залучення кваліфікованих трудових мігрантів, законодавство ЄС має ряд прогалин щодо його застосування на національному рівні.

Одночасно, на практиці, вирішення даного питання залишається дорогим та неефективним. Запровадження нових технологічних підходів, ноу-хау та вузькоспеціалізовані підходи до роботи на усіх типах європейських підприємств потребує залучення кваліфікованих працівників. У разі залучення для працевлаштування робітників-мігрантів нагальною проблемою постає питання рівня їх кваліфікації та необхідності суттєвого його підвищення. Таким чином, забезпечення відповідності кваліфікації мігрантів із третіх країн до необхідного європейського рівня праці потребує значних затрат на їх навчання, підвищення кваліфікації, що у свою чергу вимагає залучення значних інвестицій до розробки національних освітніх програм, стандартів професійного і технічного навчання тощо.

Отже, рекомендовано створення ефективних шляхів трудової міграції з урахуванням різних рівнів кваліфікації, що реалізуються у тісній співпраці між країнами, які направляють, та країнами, які приймають. Вказана рекомендація забезпечить реагування на цілі управління міграцією та зменшить випадки нелегальної міграції, а також призведе до ефективного подолання нестачі кваліфікаційної робочої сили на європейських ринках праці.

Рекомендація № 5. Повернення питання інтеграції до Європейського порядку денного.

Останній великий вплив шукачів притулку до країн ЄС спричинив необхідність залучення компетентних державних органів влади не лише до питань забезпечення початкового їх прийому та розміщення, а й необхідності забезпечення належних інтеграційних програм, у тому числі запровадження для шукачів притулку освітніх програм та доступу їх до ринків праці. Наразі, не дивлячись на суттєве зменшення статистичних показників подання заяв про надання притулку, потреба в продовженні зусиль щодо інтеграції біженців та мігрантів із врегульованим статусом залишається відкритою. Більше того, вказане питання буде залишатися одним із основних пріоритетів протягом наступного десятиліття або й більше.

Водночас, слід констатувати, що питання інтеграції прибулих раніше іноземних громадян часто відходять на другий план через необхідність забезпечення належних умов прийому новоприбулим шукачам притулку. Незважаючи на ряд запроваджених інтеграційних ініціатив та напрацьовані досягнення в питанні інтеграції мігрантів, а також зусиль численних зацікавлених сторін, включаючи приватний сектор, наразі залишається реальністю, коли новоприбулі мігранти мають гірший економічний стан та соціальні гарантії, ніж корінне населення країн ЄС.

Процес інтеграції мігрантів, які тільки прибули або які вже врегулювали свій правовий статус, вимагає проведення цілого комплексу спеціальних заходів. Особливо це стосується проведення освітніх заходів та заходів із забезпечення доступу до ринку праці, що у свою чергу потребує більш широкого підходу, зокрема інвестування в програми підготовки та адаптації в країнах їх походження.

Таким чином, потребує підвищення уваги до питання щодо необхідної обізнаності держав-членів про важливість вжиття заходів інтеграції та про потенційні витрати на соціальну згуртованість і безпеку. Інтеграція, як довгостроковий процес, повинна враховувати потреби різних цільових груп, включаючи друге та третє покоління прибулих мігрантів, а також враховувати потреби населення, яке постійно проживає в країнах ЄС.

Рекомендація № 6. Інтеграція країн, що розширюються, до європейської регіональної міграційної системи.

Інтеграція країн, які межують з ЄС, а також спільні стратегічні цілі, напрацювання та ініціативи суттєво розширюють можливості для регулярної мобільності.

Перш за все, мова йде про країни Західних Балкан. Враховуючи міграцію цих країн до ЄС, їх інтеграція до європейської регіональної міграційної системи заслуговує на особливу увагу та інтегрований підхід, який значно виходить за рамки стандартної підтримки антикризового управління та реагування на міграційні виклики.

Особливо важливою є підтримка країн, які здійснюють процес інтеграції до ЄС, у тому числі й до європейської регіональної міграційної системи. Такі країни мають забезпечувати здійснення необхідних *Acquis* реформ, зокрема щодо прийняття відповідного національного законодавства з метою застосування договорів та практики Суду ЄС; декларацій та резолюцій, прийнятих ЄС; заходів, що стосуються спільної зовнішньої політики та політики безпеки; заходів, що стосуються правосуддя та внутрішніх справ; укладених ЄС міжнародних угод та угод, укладених між собою країнами ЄС.

Рекомендація № 7. Розширення порядку денного співпраці з країнами-партнерами.

Дана рекомендація передбачає інвестування у всеосяжний, стійкий та довгостроковий підхід із країнами-партнерами, побудований на сферах спільних інтересів та пріоритетів. Окрім меж міграції, вона передбачає співпрацю у вирішенні ширших спільних проблем, включаючи геополітичну нестабільність, демографічний розвиток, зміну клімату та соціально-економічні проблеми. Рекомендовано також спільні міграційні питання включати як власні цілі в торговельні угоди та співпрацю в галузі розвитку країн. Посилити спроможність країн походження допомагати та захищати своїх громадян у країнах, що переживають конфлікт чи стихійне лихо, щоб зменшити вразливість мігрантів та зменшити їхню потребу в подальших рухах.

Рекомендація № 8. Застосування цілого підходу до міграційних шляхів.

Рекомендовано дотримання узгодженого підходу країн ЄС до аналізу міграційних шляхів та заходів щодо їх регулювання, зокрема стосовно заходів гуманітарного характеру. Даною рекомендацією передбачено налагодження співробітництва та партнерства в питаннях міграції під час розробки механізмів координації, доповнення їх більш впорядкованими структурами фінансування, координацією та узгодженістю основних політичних напрямків. Перш за все мова йде про такі напрямки як торгівля, навколишнє середовище, енергетика та безпека.

Формування спільного розуміння того, що маєтись на увазі під «усуненням корінних причин міграції», що у свою чергу є вирішальним для спільних та ефективних дій держав-членів ЄС, а також для застосування спільних підходів у відносинах із країнами-партнерами є передумовою для створення ефективного Інструменту розвитку та міжнародного співробітництва у міграційній сфері.

Підводячи підсумки, слід зазначити на актуальності зроблених висновків Віденської міграційної конференції та рекомендацій ICMPD щодо перезавантаження міграційної політики ЄС для досягнення більш ефективного управління міграцією в Європі, заснованого на повазі і захисті прав людини. Вказані висновки та рекомендації, у тому числі, були підґрунтям для уточнення зв'язку між наданням притулку та поверненням мігрантів, а також розробки нового Пакту про міграцію та притулок, який був опублікований Європейською Комісією у вересні 2020 року і в даний час обговорюється державами-членами ЄС¹.

Окремо слід зазначити, що Новий пакт про міграцію та притулок передбачає обов'язкову перевірку іноземців та осіб без громадянства перед в'їздом, зокрема: їх ідентифікацію, медичний огляд, взяття відбитків пальців і реєстрацію в базі даних Eurodac². У випадках необґрунтованості заяв

¹ Access to European Union Law (2020). *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European economic and social Committee and the committee of the regions on a New Pact on Migration and Asylum*, COM/2020/609 final <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1601287338054&uri=COM%3A2020%3A609%3AFIN>> (2021, травень, 14).

² European Commission (2021). *Identification of applicants (Eurodac). Migration and Home Affairs* <https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/asylum/identification-of-applicants_en> (2021, травень, 14).

про надання притулку нова та прискорена прикордонна процедура щодо їх розгляду має супроводжуватися швидкою процедурою повернення. В кінцевому підсумку це прискорить процес прийняття рішень і зробить процедури надання притулку більш ефективними.

Разом з цим, оновлена система управління міграцією та кордонами з удосконаленою базою даних Eurodac допоможе запобігти несанкціонованим вторинним в'їздам, спростить моніторинг репатріантів і відстеження надання їм допомоги для добровільного виїзду і реінтеграції. Пакт також передбачає введення нових механізмів солідарності всередині ЄС, зокрема таких як «спонсорство повернення», коли держава-член ЄС бере на себе відповідальність за повернення особи, яка не має права на перебування від імені іншої держави-члена. При цьому правові гарантії і система моніторингу повинні забезпечувати повне дотримання прав мігрантів від початку і до кінця процесу. Набір нових інструментів повернення передбачає додаткову підтримку з боку Frontex, призначення координатора повернення ЄС і координацію національних дій, а також допомогу країнам походження мігрантів в питаннях повернення та реінтеграції.

References:

1. Deutsche Welle (2020). *Migrant crossings into Europe spiked in May: report* <<https://p.dw.com/p/3djyF>> (2021, May, 14). [in English].
2. European Asylum Support Office (2019). *Informatsiya Ahentstva YES z pytan' prytulku shchodo protsedur nadannya prytulku* [Information from the EU Asylum Agency on asylum procedures] <<https://www.easo.europa.eu/news-events/eu-receives-one-third-global-asylum-applications-2019>> (2021, May, 14). [in Ukrainian].
3. European Asylum Support Office (2021). *Informatsiya Ahentstva YES z pytan prytulku shchodo povtornykh zayav* [Information from the EU Asylum Agency on repeated applications] <<https://www.easo.europa.eu/news-events/repeated-applications-account-one-four-asylum-applications-eu-january>> (2021, May, 14). [in Ukrainian].
4. International Center For Migration Policy Development (2019). *Breaking gridlocks and moving forward. Recommendations for the next five years of EU migration policy* <<https://mobilitypartnershipfacility.eu/what-we-do/publications/breaking-gridlocks-and-moving-forward-recommendations-for-the-next-five-years-of-eu-migration-policy>> (2021, May, 14). [in English].
5. International Center For Migration Policy Development (2021). About ICMPD. <<https://www.icmpd.org/about-us/>> (2021, May, 14). [in English].
6. Vienna Migration Conference (2020). *International Center For Migration Policy Development*. <<https://www.icmpd.org/about-us/vienna-migration-conference/vienna-migration-conference-2020/>> (2021, May, 14). [in English].
7. International Center For Migration Policy Development (2021). *About the Vienna Migration Conference* <<https://www.icmpd.org/about-us/vienna-migration-conference/>> (2021, May, 14). [in English].
8. Access to European Union Law (2020). *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European economic and social Committee and the committee of the regions on a New Pact on Migration and Asylum, COM/2020/609 final* <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1601287338054&uri=COM%3A2020%3A609%3AFIN>> (2021, May, 14). [in English].
9. European Commission (2021). *Identification of applicants (Eurodac). Migration and Home Affairs* <https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/asylum/identification-of-applicants_en> (2021, May, 14). [in English].

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.3.5

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-4924-2054>

Yurii Batan

National University "Odesa Law Academy", Ukraine

THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS AS AN INSTITUTION WITH THE PREVENTIVE PURPOSE

The article considers the European Court of Human Rights as an institution with the preventive purpose. The aim of the article is to identify the preventive purpose of European Court of Human Rights' activities and to demonstrate that one of the key goals of the existence and functioning of the European Court of Human Rights as a quasi-judicial institution of a regional system for the protection of human rights is to prevent the violation of human rights. European Court of Human Rights functioning, assignment of individual and general measures, interpretation of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms as the main fence against violations of human rights on the continent, etc., all this reflect the preventive purpose of the ECtHR, no matter how many times the word «prevention» is used in its normative acts or judgements. The ECtHR prevents ambiguity, legal uncertainty, discrimination, and at last violation of the relevant conventional rights by interpreting the Convention's provisions on these very rights as well as their realization, both the interpretation of proportionality (adoption of the three-part proportionality test) of human rights restrictions. On the other hand, in its judgement of September 1, 2016 in the case of *Mikhno v. Ukraine*, the ECtHR does not contribute to the future prevention of human rights violations: this judgement did not recognize the state to be guilty in violating its substantive positive obligations. And it means lack of adequate general legal and regulatory framework for organizing air shows and for air show planning and preparation. Consequently, the state is not obliged to establish strict rules for preparing and holding an airshow, thereby preventing the violation of the right to life (Article 2 of the Convention). In this case, the ECtHR has not sufficiently realized its preventive potential.

Keywords: European Court of Human Rights, prevention of human rights violations, monitoring and assessment actors, case of *Mikhno v. Ukraine*.

The point of the law is not to respond to harmful phenomena, as to prevent them. Preventing measures are the way to establish public relations to avoid or decrease the number and scope of violations of human rights and freedoms, to minimize adverse phenomena and processes caused by certain events or actions.

Absolute prevention of human rights violations is, of course, an utopia, but, as J. Habermas says about human dignity, it is a "realistic utopia". Humanity must strive for the greatest possible and most effective implementation of measures, preventing human rights violations.

Each participant's awareness of the preventive purpose of his activities as well as the improvement of activities aimed at preventing human rights violations is a significant underrated contribution to the implementation of the preventive purpose of the law.

The implementation of the preventive purpose of the law is usually made by the subjects (participants) whose aim is to prevent human rights violations. These subjects can be legal persons of public and private law, international organizations and bodies, their operating parts, social groups, natural persons.

The purpose of any punishment is the prevention of further legal offences. The negative consequences of the penalties shall not go beyond the stated purposes and be redundant. Thus, all institutions, foreseeing, detecting and investigating offences, determining and applying penalties (the parliament, courts, the prosecutor's office, the police, security agencies, probation service institutions, international organizations, even employers), serve a preventive purpose. However, their preventive functionality lies not only in actions, mentioned above and law enforcement agencies are not the only subjects of prevention.

The categorization of the subjects of prevention human rights violations can be formed according to their major preventing functions (in other words – by the criterion of functionality):

a) ideological (provide education, inform about phenomena and processes, lay the ideological groundwork for the rule-making, law implementation and law application, have a permanent impact on all

subjects of prevention and establish, clarify or change people's lawfulness, moral and legal values, vital priorities and more specific person's views and opinions. They also form the basis (both rational – sociological, historical, political, economic, etc., and irrational – for example, artistic, religious) for person's argumentation and views on certain legal issues – for example, educational and cultural institutions, mass media);

b) rule-making (participate in the creation of a normative basis for the activities of all subjects of prevention, proclaim and consolidate human rights, procedures for its implementation and protection, procedures which prevent obstacles to the implementation of human rights and avoid opportunities to act illegally – for example: the parliament, international organizations and their bodies (in particular, the Venice Commission), the head of the state, the government, local authorities);

c) legally assisting (provide legal counselling and other assistance in the realization of rights before, instead of or along with application to supervisory entities – for example: the bar, legal clinics, non-governmental human rights institutions, mediators, natural persons: parties to contracts, heirs, employers, employees, landowners, land users; public and economic management bodies (except rule-making and control-supervisory ones), guardianship and custody bodies and services, administrations of institutions, enterprises, organizations, labor collectives);

d) control-supervisory (have the authority of coordination (validation, expertise), certifying, registration, appeal (complaint handling, possibility to change and cancel the decision), investigation and sanctioning (possibility to investigate offences and to hold a person liable), monitoring (data accounting, collection and analysis; relevant institutions inspection, surveys and visits), inspecting (inspections, audits), recommendation (possibility to provide conclusions, recommendations) to other subjects of prevention) – for example: international human rights treaty bodies (committees, tribunals, courts, commissioners), the notary, registrars, the Ombudsman, national preventive mechanism, state inspections, guardianship and custody bodies, courts, the Constitutional court, arbitrations, military tribunals, public organizations, legal departments of enterprises, institutions, organizations, the Ministry of Justice of Ukraine, law enforcement agencies).

The last category (control-supervisory bodies) is the largest category of prevention human rights violations subjects. European Court of Human Rights (*hereinafter – the ECtHR*) is a control-supervisory body which aim is to prevent human rights violation. This article aims to demonstrate the preventive activity work of ECtHR.

This article is taking ideas presented at the international scientific conference “ECHR's Jurisprudence in Digital Era” held in May 31 – June 1, 2019¹.

In 1997, professor U. Kriebaum pointed out that “strictly speaking, the European Convention for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment is the only purely preventive human rights instrument, ... Inter-American Human Rights Court, the Inter-American Human Rights Commission and of their counterparts on the European and the global level ..., all of them being elements of human rights instruments, have the prevention of human rights violations as their prime objectives”²; “only one international human rights instrument primarily devoted to prevention has been established, viz. the European Convention for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment”³.

So, the conclusion about the preventive purpose of the normative act is made in case when the word “prevention” is mentioned in its title or when it is clearly defined in the aim of its own. In fact, the presence or absence of the word “prevention” in the title or text of a convention or other normative act can not reveal the presence or absence of a preventive purpose of a certain act.

European Court of Human Rights functioning, assignment of individual and general measures, interpretation of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms as the main fence against violations of human rights on the continent, etc., all this reflect the preventive purpose of the ECtHR, no matter how many times the word «prevention» is used in its normative acts or judgements.

There are at least seven aspects of the ECtHR's prevention that are proposed to be described below:

- 1) the purpose of establishment;
- 2) equal distance from both parties;
- 3) application of general and individual measures;

¹ Batan, Yu. (2019). The European Court of Human Rights as an institution with the preventive purpose. *ECHR's Jurisprudence in Digital Era: materials of international scientific conference (Odesa, May 31-June 1, 2019)*, 94-97.

² Kriebaum, U. (1997). Prevention of Human Rights Violations. *Austrian Review of International and European Law*, 2, 159.

³ Ibid, 188.

- 4) application of ECtHR practice and experience in domestic law-making and enforcement;
- 5) application of punitive measures;
- 6) interpretation of the Convention;
- 7) subsidiarity.

1. The purpose of establishment

The previous experience of massive violations of human rights by the Nazi regime in Germany and other territories being occupied by the Third Reich caused the creation of a European system aimed to protect fundamental human rights and freedoms. Functioning of supranational institutions aimed at guaranteeing of human rights in case of their violation by the state became the basis of such system¹. That is, the fact of emergence of the European Court of Human Rights as an institution itself was caused by the need to prevent the possibility of new massive human rights violations by the state. Moreover, at that time, the German State rarely violated its own laws, but these very laws violated human rights. To prevent such violations in future it was necessary to establish additional supranational institution that would primarily consider disputes between the individual and the state regarding violations of human rights by the last one.

2. Equal distance from both parties

Despite the concept of separation of powers, the judiciary remains to be influenced on the rest of authorities. Instead, the European Court of Human Rights, being equally far-off distant from the applicants and the State, prevents the possibility for public authorities to take an advantage of such effect or even to create it.

In this regard should be emphasized the preventive functions of the bar, legal clinics and non-governmental human rights organizations (and other entities providing legal assistance to applicants)

These subjects' presence pursues a goal to prevent violations of human rights and freedoms which is usually happening due to the person's ignorance of such rights and / or misunderstanding of the procedure for their protection.

The following directions of human rights bodies' preventive activity should be noted:

- a) providing of legal information (educational, scientific-advisory and methodological activities, as well as seminars, scientific papers publications emphasising the determinants of human rights violations and ways to their elimination or reduction), in particular, legal informing about the ECnHR and the ECtHR;
- b) legal consulting (explanation of lawful ways to eliminate the determinants of offences);
- c) prevention of criminal prosecution of innocent persons;
- d) prevention of violation of the right to a fair trial (assisting the courts and law enforcement agencies to clarify the circumstances of the case and to establish parties' rights and obligations)
- e) submission of the corresponding petitions concerning guarantee of personal safety for the participants of judicial (mostly criminal) process (prevention of the personal danger)
- f) prevention of violation of extrajudicial procedural rights of a person;
- g) specific violation of human rights and its determinants identification;
- h) assisting the law enforcement agencies and the courts to identify such determinants;
- i) mitigating circumstances identification;
- j) prevention of victimization by establishing the role of the victim of offence in the offensive activity itself;
- k) prevention of alleviation of human rights violations by the client, as well as other advocates (unethical behavior is prevented by the Model Rules of Professional Conduct);
- l) law-making activity by initiating (eg, through advocacy self-government bodies) changes to normative acts in order to more effective implementation of subject's preventive functions;
- m) analytical and statistical activity of the state of human rights protection research.

As an example, one of the largest charity foundations in Ukraine, the International Renaissance Foundation, declares the goal of it's "Human Rights and Justice" program initiative as "to prevent human rights violations, promote effective anti-discrimination legislation and practices, and ensure disadvantaged and vulnerable groups have access to justice and legal aid"², i.e. to prevent human rights violations, in particular the prevention of discrimination and the violation of the right to a fair trial.

¹ Савчин, М. (2018). *Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму*. Ужгород: ПІК-У, 65.

² International Renaissance Foundation (2021). *Human Rights and Justice* <https://www.irf.ua/en/program/human_rights-en/> (2021, March, 22).

Human rights organizations can be divided into those of a general nature, *i.e.* focused on the prevention of all human rights violations (in Ukraine there are the Kharkiv Human Rights Protection Group, the Ukrainian Helsinki Human Rights Union, the Ukrainian Bar Association, the International League for Protection of rights of Ukrainian Citizens, the Vinnitsa Human Rights Group, the Committee for the Protection of Human Rights, etc.) and of a special nature with narrower scope of preventing functions: in the field of elections (Committee of Voters of Ukraine), elections and education (Civic Network “OPORA”), consumption (consumers protection organizations), labor (trade unions), environmental (“green” and other environmental NGOs).

3. Application of general and individual measures

If the European Court of Human Rights recognizes the violation of human rights guaranteed by the European Convention on Human Rights, the state must pay the material and, sometimes, moral compensation awarded by the ECtHR, as well as eliminate the violation of the rights of each person prevailed at the ECtHR, and at last take measures aimed to prevent similar violations. The very fact of the power of the ECtHR is to award compensation, to resume the status applicant had before the violation, etc., should be interpreted as a preventive mechanism, since the state is more interested in eliminating the causes and conditions of violations of certain human rights, without bringing the ECtHR action.

4. Application of ECtHR practice and experience in domestic law-making and enforcement

Besides, ECtHR has a preventive assignment. That is because deputies and other law enforcement bodies usually take into account possibility of suing the ECtHR while passing and applying laws. The activity of a certain judge analyzed via its judgements also could be recognized as preventive phenomenon of ECtHR. The same could be stated regardless the laws which violate Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. However, it is important to be pre-established by the ECtHR.

Establishment of an obligation to pay damages to a person who suffered with an unfair judgement or illicit act or omission committed by a public authority or its officers could be an additional preventive measure to avoid human rights violation.

The direction of the ECtHR’s precautionary influence on domestic law-making and enforcement is the statement of preventive purpose of certain norms, principles, etc. The limitation periods are just one example. In the case of *Volkov v. Ukraine* the ECtHR stated: “The Court has held that limitation periods serve several important purposes, namely to ensure legal certainty and finality, protect potential defendants from stale claims which might be difficult to counter and prevent any injustice which might arise if courts were required to decide upon events which took place in the distant past on the basis of evidence which might have become unreliable and incomplete because of the passage of time (see *Stubbings and Others v. the United Kingdom*, 22 October 1996, § 51, Reports 1996-IV)” (§ 137)¹.

The limitation periods, like other time limiting norms, are designed to prevent injustice, legal uncertainty and disproportion, as confirmed by the ECtHR as a relevant institution.

5. Application of punitive measures.

Paulo Pinto de Albuquerque, the ECtHR’s judge, and Anne van Aaken prove that the ECtHR “uses punitive damages implicitly” and believe that the Court should do so more frequently in the future in order to prevent repetition of wrongful conduct by states².

Punitive or exemplary are the damages which “being established with the purpose of ... preventing repetition of wrongful act by the offender, or emulation by third parties, without being limited to mere compensation for the pecuniary and non-pecuniary losses caused to the claimant, including loss of profit”³.

6. Interpretation of the Convention

The ECtHR prevents ambiguity, legal uncertainty, discrimination, and at last violation of the relevant conventional rights by interpreting the Convention’s provisions on these very rights as well as their realization, both the interpretation of proportionality (adoption of the three-part proportionality test) of human rights restrictions.

For example, in the judgment of November 6, 2018 in the case of *Burly and Others v. Ukraine*, the ECtHR pointed out the effectiveness of measures to prevent the risk of ill-treatment (Article 3): “not every risk of ill-treatment could entail for the authorities a Convention requirement to take measures to prevent that

¹ ECHR (2013). *Oleksandr Volkov v. Ukraine*, 21722/11 <

² Albuquerque, P. P. D., Aaken, V. A. (2018). Punitive Damages in Strasbourg. In: Aaken, V. A., Motoc, I. (eds). (2018). *The European Convention on Human Rights and General International Law*, 230.

³ Ibid.

risk from materialising. However, the required measures should, at least, provide effective protection in particular of children and other vulnerable persons and should include reasonable steps to prevent ill-treatment of which the authorities had or ought to have had knowledge” (para 124)¹.

On the other hand, in its judgement of September 1, 2016 in the case of *Mikhno v. Ukraine*, the ECtHR stated: “in the applicants’ view, the State’s responsibility was engaged ... on account of a failure to put in place an adequate general legal and regulatory framework for organising air shows and for inadequate planning and preparation of the air show in question” (para 126). “In this relation, it is to be noted that in the aftermath of the accident a number of new regulatory acts were passed domestically with a view to improving relevant safety standards. ... where the State is required to take positive measures the choice of means is in principle a matter that falls within the Contracting State’s margin of appreciation” (para 127)². Such an approach does not contribute to the future prevention of human rights violations: this judgement did not recognize the state to be guilty in violating its substantive positive obligations. And it means lack of adequate general legal and regulatory framework for organizing air shows and for air show planning and preparation. Consequently, the state is not obliged to establish strict rules for preparing and holding an airshow, thereby preventing the violation of the right to life (Article 2 of the Convention). In this case, the ECtHR has not sufficiently realized its preventive potential.

7. Subsidiarity.

The European Court of Human Rights, like almost national courts, implements all the preventive roles but as a subsidiary body in case if national courts fail to prevent a violation of human rights adequately.

Conclusions.

Thus, one of the key goals of the existence and functioning of the European Court of Human Rights as a quasi-judicial institution of a regional system for the protection of human rights is to prevent the violation of human rights. On the effectiveness of the realization of this goal depends further progress of humanity in the gradual reduction of human rights violations.

ACKNOWLEDGMENTS

The author express gratitude for Professor Natalia Krestovska and Associate Professor and Supreme Court Judge Dmytro Hudyma for some ideas of this research. I also would like to extend my gratitude for Bohdana Kopyl and Yuliia Zhuravel for English correction.

References:

1. Albuquerque, P. P. D., Aaken, V. A. (2018). Punitive Damages in Strasbourg. In: Aaken, V. A., Motoc, I. (eds). (2018). *The European Convention on Human Rights and General International Law*, 230. [in English].
2. Batan, Yu. (2019). The European Court of Human Rights as an institution with the preventive purpose. *ECHR’s Jurisprudence in Digital Era: materials of international scientific conference (Odesa, May 31-June 1, 2019)*, 94-97. [in English].
3. ECHR (2013). *Oleksandr Volkov v. Ukraine*, 21722/11 <[https://hudoc.echr.coe.int/fre#{\"itemid\":\[\"001-115871\"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{\)> (2021, March, 22). [in English].
4. ECHR (2016). *Mikhno v. Ukraine*, 32514/12 <<http://base.garant.ru/71645680/>> (2021, March, 22). [in English].
5. ECHR (2018). *Burlya and Others v. Ukraine*, 3289/10 <<http://www.errc.org/cikk.php?cikk=4464>> (2021, March, 22). [in English].
6. International Renaissance Foundation (2021). *Human Rights and Justice* <https://www.irf.ua/en/program/human_rights-en/> (2021, March, 22). [in English].
7. Kriebaum, U. (1997). Prevention of Human Rights Violations. *Austrian Review of International and European Law*, 2, 159. [in English].
8. Savchyn, M. (2018). *Suchasni tendentsiyi konstytutsionalizmu u konteksti hlobalizatsiyi ta pravovoho plyuralizmu* [Contemporary trends of constitutionalism in the context of globalization and legal pluralism]. Uzhhorod : RIK-U. [in Ukrainian].

¹ ECHR (2018). *Burlya and Others v. Ukraine*, 3289/10 <<http://www.errc.org/cikk.php?cikk=4464>> (2021, March, 22).

² ECHR (2016). *Mikhno v. Ukraine*, 32514/12 <<http://base.garant.ru/71645680/>> (2021, March, 22).

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.3.6

Oleksandr Zadorozhnii

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9770-894X>

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

MINING ON THE MOON AND OTHER HEAVENLY BODIES

The article reveals the features of mining on the Moon and space objects, analyzes the relevant international and national regulatory legal acts and identifies the prospects for the further development of international space law in this area. Today, the moon and other space objects have come to be considered as a possible resource, a possible source of mining. However, there is the question about the subjects who in this case will be admitted to these processes, including the modalities of such activities by individuals and legal entities of private law.

The article gives the examples of the activities of the United States, Luxembourg and the UAE, which tried to regulate the issue of mining at the level of national legislation and allow such mining for their residents.

This article also considers some issues and features of the Artemis Accords and the Ukraine's accession to it. The Artemis Accords can be considered a compromise of the states, so that they gain the possibility to carry out joint and mutually beneficial activities in the extraction of minerals in space. The main task, which can be seen from the text of the Artemis Accords, is to prevent conflicts that may arise, including in connection with the struggle for space resources. Accession to the Artemis Accords is a rather progressive step for Ukraine, as in 2020 Ukraine became only the 9th signatory country in the world.

Because of accession to the Artemis Accords, legal institutes of Ukraine are determined that need upgrading in the case of incorporation rules about space mining on the moon and other heavenly bodies to the legislation of Ukraine. Activities in outer space not only open opportunities for the realization of the technical potential of Ukraine, but also impose certain obligations on the state to resolve these issues at the level of national legislation.

Keywords: international space law, Moon and other celestial bodies, minerals, Artemis Accords, space objects.

Introduction. Formulation of the problem. The struggle for natural resources, which is fiercely fought on Earth, has reached space. No one has yet been able to extract minerals from celestial bodies or the Moon, but the Earth is already calculating the value of space resources and deciding whom they should belong to. The moon occupies a special place in planetary geological science, because it is the only body (except the Earth) in the solar system, where the foot of man, including a professional geologist, was present. The coming decades promise a new era of geological research on the moon and celestial bodies. If people live there for a long period of time, there will be an urgent need to ensure the extraction of minerals and the use of natural resources. Now, this issue is only partially regulated in international legislation and national legislation of few countries.

The relevance of the research topic. Ukraine is trying to take an active part in space exploration, development of spacecraft and to launch them. We have a capacity to extract minerals on the Moon and other celestial bodies, but in addition to the financial component, Ukraine must have an appropriate legal framework.

The state of the study. The issue of mining on the Moon and other heavenly bodies was considered by E. Husby, F. Tronchetti and J. Lewis.

The purpose and objective of the article. The purpose of this article is to analyse international and national legislation in the sphere of mining on the Moon and other celestial bodies, in order to transfer the the appropriate regulation model to Ukrainian legislation.

Statement of the main material. Outer space and celestial bodies have the status of "res communis" in accordance with international law. Res communis means an area of territory that is not subject to legal title of any state¹.

The first "rigid" international legal document, which enshrined the principle of res communis, was the Space Treaty of 1967² (hereinafter – the Treaty), Article II of which states: "Outer space, including the Moon and other celestial bodies, is not subject to national appropriation neither by declaring sovereignty over them, nor by use or occupation, nor by any other means". Thus, the Treaty declares the unsuitability in space law of a customary rule that allows the acquisition of rights to "no man's land" (Terra nullius) as a result of its discovery, occupation and effective possession. The drafters of the Treaty believed that this would promote equal cooperation between states and save space from becoming a military training ground and a theater of conflict.

However, immediately after the adoption of the Treaty, the formal and legal shortcomings of the document were revealed, and scholars began to find "gaps" in the seemingly unambiguous wording. This applies, first of all, to the understanding of the essence of the term "national appropriation": many researchers have considered "national" as a synonym for "state" and concluded that private entities are free to acquire property rights in outer space.

Some authors (mainly from the USA) compared the text of Article II of the Treaty with the provisions of Article 11.3 of the 1979 Moon Agreement³ (hereinafter – the Agreement), which explicitly forbids the acquisition of ownership of the surface or subsoil of the Moon and also for zones on its surface or subsoil or natural resources to "... including ... non-governmental organizations or ... individuals ". According to these scholars, the developers of the Agreement thus tried to fill the "gap" of Article II of the Treaty. At the same time, neither the United States, nor the Soviet Union, nor many other countries have become parties to the Agreement, which means that the only binding requirement for them is Article II of the Treaty, i.e. their individuals and legal entities are not subject to any restrictions on ownership in space.

However, most lawyers believe that the provisions of Article II also apply to the activities of private entities.

In support of this position, the text of Article II is usually analyzed in the light of Article VI of the Treaty, which contains the term "national activity", which includes the activities of private entities. It is logical to conclude that the term "national" is used throughout the text of the Treaty in the same sense.

Some authors refer to the fact that natural and legal persons, in order to fall under the principle of prohibition of national appropriation⁴, should not be explicitly mentioned in the text of Article II: according to Article VI of the Treaty, private entities can only carry out space activities "... with the permission of ... the relevant state." But if the state is banned from certain activities, how can it allow its private entities to conduct it?

There is another point of view, according to which the prohibition of "national appropriation" implies the prohibition of private appropriation, which cannot exist independently of the state. Indeed, the essence of the law is to authorize and provide it with the state, and hence the assignment of space by individuals and legal entities in any case will be carried out with the permission of the state, i.e. a violation of Article II of the Treaty.

The fact is that during the creation of the Treaty – in the 1960s – the only possible subjects of space activities were states: individuals and legal entities then did not participate in any space project. Thus, the creators of the Treaty simply did not see the point in mentioning private entities in the text of Article II⁵.

¹ Grant, J. P., Barker, J. C. (ed.) (2009). Res communis. *Encyclopaedic Dictionary of International Law* <<https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780195389777.001.0001/acref-9780195389777-e-1964?rskey=vEq39g&result=4>> (2021, May, 14).

² Договір про принципи діяльності держав по дослідженню і використанню космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла, 1967 (ООН). Офіційний сайт Верховної Ради України <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_480#Text> (2021, May, 14).

³ Husby, E. (1994). Sovereignty and Property Rights in Outer Space. *Journal of Intellectual Property Law&Practice*, 3, 359.

⁴ Lewis, J., Lewis, C. (2005). A Proposed International Legal Regime for the Era of Private Commercial Utilization of Space. *The George Washington International Law Review*, 745.

⁵ Tronchetti, F. (2008). The Non-Appropriation Principle as a Structural Norm of International Law: a New Way of Interpreting Article II of the Outer Space Treaty. *Air&Space Law*, XXXIII/3, 281.

With regard to national legislation in this area, on April 6, 2020, US President Donald Trump signed a decree authorizing the extraction of minerals on the moon by future US space missions. It states that the United States does not need direct permission stipulated in international agreements to extract minerals from other celestial bodies, because the United States does not consider space as a global area for mineral resources¹.

The signing of the decree is associated with the depletion of mineral resources on Earth. Also, to live and explore the Moon and celestial bodies, one will need to use the mineral resources of the moon and celestial bodies. This is a real situation. For example, the European Space Agency plans to land a spacecraft at the lunar South Pole in 2022 to drill a well in the subsoil in search of frozen water in the pores or even clean ice and other volatile compounds².

According to P.K. Bern, an associate professor of planetary geology at North Carolina State University, the moon is not a particularly valuable place for the extraction of precious metals such as gold, platinum or rare earth elements. This is due to the process of differentiation, in which relatively heavy materials sink and lighter materials rise when a planetary body partially or almost completely melts. In general, most of the moon's heavy and precious metals are probably deep in the mantle or even in the core, where it is impossible to access³.

As for international legal regulation in this area, on November 13, 2020, Ukraine became the ninth country in the world after the United States, Great Britain, the United Arab Emirates, Luxembourg, Japan, Italy, Canada and Australia, which signed the Agreement on implementation of the NASA Artemis program (Artemis Accords). They outline the principles of interaction in the exploration and peaceful use of the Moon, Mars, comets and asteroids. The Russian Federation and China have refrained from signing.

These Accords is primarily intended to formalize the principles of research and economic activity of states in outer space, where the main reference point is the beginning of activities in deep space. The Accords outline 10 principles of space activities: peaceful activities, transparency, interoperability (functional interaction), emergency assistance, spacecraft registration, publication of scientific data, preservation of space heritage, extraction of space resources, conflict prevention and counteraction to the formation of space. The Accords are designed to ensure the practical functionality of the provisions of the Treaty on the Principles Governing the Exploration and Use of Outer Space, including the Moon and Other Celestial Bodies (1967).

The Artemis Accords do not contain a reference to the Agreement on the Activities of States on the Moon and Other Celestial Bodies (1984), as the United States did not sign the latter. However, as was mentioned before, in 2020 D. Trump signed an order to support commercial extraction of resources on the moon and other celestial bodies and stressed that the United States refuses to consider the resources of the Moon and other celestial bodies to be the property of mankind (as actually declared by the Moon Agreement) and seeks to spread this approach to other states.

Section 11 of Accords "Conflict Prevention" defines the concept of "safety zones" around areas where activities are conducted, which could potentially lead to harmful interference in other activities. These zones will be created, changed and developed depending on the status of a particular activity. The first reaction of the international community was the question of whether security zones will not turn into attempts to establish national sovereignty on celestial bodies, which is prohibited by Art. 2 of the Space Treaty. However, the answer to this question depends on the scale of the activity that will be carried out by one or another subject of space activity on the celestial body.

Formally, the drafters of the Accords answered this question by stating in paragraph 11 of Section 11 the obligation to respect the principle of free access to all areas of celestial bodies and all other provisions of the Space Treaty when they use security zones. However, paragraph 4 states that the signatories undertake to refrain from any harmful interference with each other's use of outer space.

Section 10 "Space Resources" declares that the extraction and use of space resources from the surface or subsoil of the Moon, Mars, comets or asteroids must be carried out in a manner consistent with

¹ The Office of the Federal Register (2020). *Encouraging International Support for the Recovery and Use of Space Resources* <<https://www.federalregister.gov/documents/2020/04/10/2020-07800/encouraging-international-support-for-the-recovery-and-use-of-space-resources>> (2021, May, 14).

² Moneycontrol (2020). *US President Donald Trump signs executive order to mine on the Moon* <<https://www.moneycontrol.com/news/world/us-president-donald-trump-signs-executive-order-to-mine-on-the-moon-5146281.html>> (2021, May, 14).

³ EarthSky (2019). *Voices Mining the moon* <<https://earthsky.org/space/how-to-mine-the-moon>> (2021, May, 14).

the provisions of the Outer Space Treaty, and the extraction of space resources is not a national appropriation under Article 2 about space¹.

Neither the Artemis Accords nor the Outer Space Treaty contain direct prohibitions on the establishment of ownership of space resources. This means that the general recognition by all signatories of the legality of exploitation and subsequent recognition of the right of ownership of space resources is a kind of legal precondition for participation in the Artemis Program. It is noteworthy that the three signatory states to the Accords have settled in advance the issue of commercial extraction of minerals on celestial bodies. These are the United States (Law on Competition in Commercial Space Launches, 2015), Luxembourg (Law on Space Resources, 2017) and the UAE (Federal Law №12, 2019)².

However, Australia is currently the only signatory to the Artemis Accords, which is also a signatory to the Agreement on the Activities of States on the Moon and Other Celestial Bodies (1979). St. Article 11 of this Agreement establishes that the Moon and its natural resources are the common heritage of mankind, and that the Moon's subsoil, parts of its surface or subsoil or natural resources may not be owned by any State, international intergovernmental or non-governmental organization, national organization or non-governmental institution or any individual³.

For Ukraine, the signing of the Artemis Accords is gaining new relevance also for the reason that this step will be a prerequisite for further conclusion of the Framework Agreement between the Cabinet of Ministers of Ukraine and the US Government on cooperation in space exploration and use (previous Framework Agreement of March 31, 2008 expired on January 22, 2019). In terms of structure and content, the Accords are a protocol of intent (or memorandum).

The legal question of how Ukraine can accede to these Accords now arises. In accordance with paragraph 1 of Art. 9 of the Constitution of Ukraine, part of the national legislation of Ukraine are those international treaties, the binding nature of which was approved by the Verkhovna Rada of Ukraine⁴. At the same time, paragraph 2 of Art. 9 of the Law of Ukraine "On International Treaties of Ukraine" stipulates that ratification is subject in particular to political treaties (such as cooperation)⁵. In this context, it should be recalled: Section 1 of the Accords itself declares that accession to the Accords constitutes a political commitment to the principles described therein, and Section 13 does not provide direct guidance on how States may agree to be bound by the Agreement⁶.

Thus, the way in which Ukraine agrees to be bound by the Artemis Accords will depend on the following factors:

1. in which manner the states shall express its agreement to be bound by these Accords (Article 8 of the Law of Ukraine "On International Treaties of Ukraine");

2. whether the Accords will be subject to ratification depending on the level of the signatory on the Ukrainian side (interinstitutional agreement; agreement on behalf of the Government of Ukraine; agreement in the form of the Decree of the President of Ukraine – in accordance with Articles 12-13 of the Law of Ukraine "On International Treaties")⁷.

For Ukraine, accession to the Artemis Accords is a significant step that allows it to fully demonstrate all the accumulated technical potential. In particular, to offer for the implementation of the Artemis Program its own concept of research and industrial base on the Moon developed by the Design Bureau "South", as well as other examples of space technology.

However, further agreements, which will be concluded by Ukraine, should clearly define its rights and obligations in the framework of such cooperation. Specialists in commercial law, private international law,

¹ NASA (2020). *The Artemis Accords* <<https://www.nasa.gov/specials/artemis-accords/img/Artemis-Accords-signed-13Oct2020.pdf>> (2021, May, 14).

² EarthSky (2019). *Voices Mining the moon* <<https://earthsky.org/space/how-to-mine-the-moon>> (2021, May, 14).

³ NASA (2020). *The Artemis Accords* <<https://www.nasa.gov/specials/artemis-accords/img/Artemis-Accords-signed-13Oct2020.pdf>> (2021, May, 14).

⁴ Конституція України, 1996 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>> (2021, May, 14).

⁵ Закон України Про міжнародні договори України, 2004 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text>> (2021, May, 14).

⁶ NASA (2020). *The Artemis Accords* <<https://www.nasa.gov/specials/artemis-accords/img/Artemis-Accords-signed-13Oct2020.pdf>> (2021, May, 14).

⁷ Закон України Про міжнародні договори України, 2004 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text>> (2021, May, 14).

international space law and many other legal practices should be involved in the preparation and examination of such international agreements in order to prevent potential risks and inconsistencies.

Conclusions. International space law as a separate branch was developed in the era of space conquests between the 1960s and 1970s. Its first binding manifestation was the 1967 Outer Space Treaty, or, in its entirety, the "Treaty on the Principles Governing the Study and Use of Outer Space, Including the Moon and Other Celestial Bodies," which is based on the principle of freedom to explore and use space, which is "the property of all mankind." Thus, space exploration and use can only be done for peaceful purposes.

The signatory states undertake to establish an international regime to regulate the development of the natural resources of the Moon and other celestial bodies when possible. In particular, it should ensure an equal distribution among all States Parties of the profits from these resources, paying particular attention to the interests and needs of developing countries.

A space law passed in November 2015 in the United States allows US citizens to fully develop space resources, including ownership, ownership, transportation, use, and sale. The United States believes that such activities do not violate the principles of the Outer Space Treaty because American citizens will not own the celestial bodies themselves, but only the resources after extraction. At the same time, many experts believe that the agreement may allow the appropriation of resources of celestial bodies.

It is problematic to make a clear decision in this legal dispute. The issue of space natural resource development did not exist in the era of the Space Treaty, and its brief wording does not allow to address topical legal issues.

In 2017, Luxembourg followed the path of the United States and passed a law that openly allows the possession of space resources. In February 2020, a similar step was taken by the UAE, a player gaining strength in the space industry.

Different states, in turn, hold completely different points of view: some are strongly opposed to national initiatives to unilaterally regulate such activities. This inability to launch a multilateral regulatory initiative can be traced to all the new space issues that leave room for national initiatives and a one-sided approach.

Especially since in the US, the work is only gaining momentum: in 2020, a presidential decree was signed, which confirms the space law of 2015 and the right of American citizens to own space resources. It also expressed its intention to reach a common position on the use of space resources and to sign relevant agreements with partner countries. A few days later, all this was reflected in the Artemis Accords initiative, which provides for the signing of bilateral agreements between the United States and partners to approve the general principles of exploration and use of the Moon and, in the long run, Mars. These Accords will undoubtedly be a prerequisite for the participation of states in the American program. As for the role of the Artemis Accords, their main purpose is to confirm the readiness of the counterparties to work together on the basis of the principles set out in the Accords. For Ukraine, accession to the Artemis Accords is a significant step that allows it to fully demonstrate all the accumulated technical potential. In particular, to offer for the implementation of the Artemis Program its own concept of research and industrial base on the Moon developed by the Design Bureau "South", as well as other examples of space technology.

References:

1. Grant, J., P., Barker, J. C. (ed.) (2009). Res communis. *Encyclopaedic Dictionary of International Law* <<https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780195389777.001.0001/acref-9780195389777-e-1964?rskey=vEq39g&result=4>> (2021, May, 14). [in English].
2. *Dohovir pro pryntsyty diyalnosti derzhav po doslidzhennyy i vykorystannyy kosmichnoho prostoru, vkhlyuchayuchy Misyats ta inshi nebesni tila, 1967* (OON) [Treaty on the Principles Governing the Study and Use of Outer Space, including the Moon and Other Celestial Bodies, 1967 (UN)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_480#Text> (2021, May, 14). [in Ukrainian].
3. Husby, E. (1994). Sovereignty and Property Rights in Outer Space. *Journal of Intellectual Property Law&Practice*, 3, 359. [in English].
4. Lewis, J., Lewis, C. (2005). A Proposed International Legal Regime for the Era of Private Commercial Utilization of Space. *The George Washington International Law Review*, 745. [in English].
5. Tronchetti, F. (2008). The Non-Appropriation Principle as a Structural Norm of International Law: a New Way of Interpreting Article II of the Outer Space Treaty. *Air&Space Law*, XXXIII/3, 281. [in English].
6. The Office of the Federal Register (2020). *Encouraging International Support for the Recovery and Use of Space Resources* <<https://www.federalregister.gov/documents/2020/04/10/2020-07800/encouraging-international-support-for-the-recovery-and-use-of-space-resources>> (2021, May, 14). [in English].

7. Moneycontrol (2020). *US President Donald Trump signs executive order to mine on the Moon* <<https://www.moneycontrol.com/news/world/us-president-donald-trump-signs-executive-order-to-mine-on-the-moon-5146281.html>> (2021, May, 14). [in English].
8. EarthSky (2019). *Voices Mining the moon* <<https://earthsky.org/space/how-to-mine-the-moon>> (2021, May, 14). [in English].
9. NASA (2020). *The Artemis Accords* <<https://www.nasa.gov/specials/artemis-accords/img/Artemis-Accords-signed-13Oct2020.pdf>> (2021, May, 14). [in English].
10. *Konstytutsiya Ukrainy, 1996* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Constitution of Ukraine, 1996 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>> (2021, May, 14). [in English].
11. *Zakon Ukrainy Pro mizhnarodni dohovory Ukrainy, 2004* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Law of Ukraine on International Agreements of Ukraine, 2004 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text>> (2021, May, 14). [in English].

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.3.7

Anna Shkrebtiienko

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5310-9881>

Kyiv National University of Trade and Economics, Kyiv, Ukraine

COOPERATION OF THE INTERNATIONAL MOBILE SATELLITE ORGANIZATION (INMARSAT / IMSO) WITH INTERNATIONAL ORGANIZATIONS

Анна Шкребтієнко

Київський національний торговельно-економічний університет, Київ, Україна

СПІВРОБІТНИЦТВО МІЖНАРОДНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ МОБІЛЬНОГО СУПУТНИКОВОГО ЗВ'ЯЗКУ (ІНМАРСАТ/ІМСО) З МІЖНАРОДНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ

The article is devoted to the peculiarities of international legal cooperation between the International Mobile Satellite Organization (INMARSAT/IMSO) with other international organizations. Today, international organizations are an intermediate link between the state's interests and society, which create effective conditions for cooperation to address important issues, one of which is to ensure peace and security at sea through the use of satellite communications. The International Maritime Organization is an important organization dedicated to maritime safety. Cooperation between the International Maritime Organization and the International Mobile Satellite Organization (INMARSAT/IMSO) makes a significant contribution to improving peace and security at sea, protecting the environment, and the activities of the IMO as the coordinator of the LRIT, appointed by the IMO, will allow ships to transmit information efficiently and search and rescue services to process it effectively. The cooperation of the International Mobile Satellite Organization (INMARSAT/IMSO) with the International Civil Aviation Organization is equally important. IMSO ensures that INMARSAT takes into account the application of ICAO standards and recommended practices. The International Telecommunication Union, together with the International Mobile Satellite Organization (INMARSAT/IMSO), is cooperating to exchange information on the use of satellites for communication in the outermost regions to ensure the safety of navigation. The World Meteorological Organization (WMO) and the International Mobile Satellite Organization (INMARSAT/IMSO) are cooperating on issues such as the use of satellite telecommunications services for the collection and dissemination of marine meteorological and oceanographic data. Effective cooperation is between the International Mobile Satellite Organization (INMARSAT/IMSO) and the International Hydrographic Organization, which aims to establish and maintain regular consultations on issues of common interest in the field of maritime communications, in order to ensure safety at sea and effective navigation during search and rescue operations. The problems of both space and the oceans can be solved through the cooperation of states within international organizations.

Keywords: cooperation, international organization, maritime safety, satellite communication, INMARSAT, IMSO.

Постановка проблеми. Освоєння, дослідження і використання вод Світового океану за допомогою супутникового зв'язку відкрило перед світовим співтовариством форми та засоби для співробітництва щодо вирішення проблем безпеки мореплавства. Однією з ефективних форм є співробітництво держав в рамках міжнародних організацій.

Із зазначеного вище питання співробітництва Міжнародної організації мобільного супутникового зв'язку (ІНМАРСАТ/ІМСО) з міжнародними організаціями є недостатньо висвітленим у вітчизняній науці міжнародного морського права та вказує на актуальність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана проблема зумовила чимало досліджень, серед яких варто виділити праці таких науковців, як Аверочкіна Т.В., Анцелевич Г.О., Малишева Н.Р., Переверзева О.С., Шишкін О.В., Купровський В.І., Кошевий В.М.. Серед зарубіжних вчених вивченням даного питання займалися такі дослідники як Волосов М.Е., Жуков Г.П., Колодкін А.Л., Колосов Ю.М., Ч. Дальфена, П. Демблінга, Ф. Лайалл, С.Лэй, М. Макдугал, Х. Таубенфельд, Ф. Фоссет.

Визначаючи наукові досягнення науковців у вивченні міжнародного морського права, зауважимо, що питання дослідження співробітництва Міжнародної організації мобільного супутникового зв'язку (ІНМАРСАТ/ІМСО) з міжнародними організаціями є актуальним на сучасному етапі розвитку.

Формулювання мети статті. Метою статті є проведення комплексного аналізу міжнародного співробітництва Міжнародної організації мобільного супутникового зв'язку (ІНМАРСАТ/ІМСО) з міжнародними організаціями для подальшого вдосконалення використання супутникового зв'язку, що є важливим фактором у досягненні миру та безпеки на морі.

Виклад основного матеріалу. Міжнародні організації є осередком співвідношення державних інтересів із людськими, що створює підґрунтя для перетворення інтересів людства в загальнообов'язкову поведінку держав, таким чином створюючи умови для ефективного співробітництва щодо вирішення міжнародно-правових проблем забезпечення миру та безпеки на морі із використанням супутникового зв'язку.

Окремі аспекти використання та освоєння вод Світового океану розглядаються в рамках міжнародних організацій. Такою організацією є спеціалізована установа ООН – Міжнародна морська організація (далі – ІМО), яка дотримується основної мети – підвищення ефективності безпеки мореплавства в інтересах усіх держав. Такої ж позиції дотримується й Міжнародна організація мобільного супутникового зв'язку (далі – ІНМАРСАТ/ІМСО), основною ціллю діяльності якої є розвиток співробітництва та контроль за Глобальною морською системою зв'язку під час лиха та для забезпечення безпеки мореплавства (далі – ГМЗЛБ).

Основна концепція системи ГМЗЛБ полягає в тому, що пошуково-рятувальні організації, а також судна в районі лиха повинні бути в можливо короткий термін сповіщені про лихо для того, щоб взяти участь у скоординованій пошуково-рятувальній операції з мінімальними витратами часу¹

Співробітництво між зазначеними організаціями розпочинається ще з моменту створення Міжнародної організації морського супутникового зв'язку (ІНМАРСАТ) 3 вересня 1976 р. в Лондоні² що вже 1998 р. була перейменована в Міжнародну організацію мобільного супутникового зв'язку (ІМСО). ІМСО була заснована як міжнародна організація.

Відповідно до ст. 13 Конвенції ІМСО³ організація співпрацює з Організацією Об'єднаних Націй та її органами, що займаються питаннями мирного використання космічного простору і Світового океану, з її спеціалізованими установами, а також з іншими міжнародними організаціями з питань, що становлять спільний інтерес.

У такій ролі організація ІМСО діє як орган нагляду за дотриманням належних умов виконання компанією «Інмарсат Ltd.» вимог ІМО щодо ГМЗЛБ. Для спрощення виконання цих функцій між ІМСО та ІМО було укладено Угоду про співпрацю⁴.

ІМСО приймає відповідні рішення та рекомендації ІМО. Резолюцією ІМО А.698 (17) «Експлуатаційні вимоги до суднових земних станцій, що забезпечують двосторонній зв'язок» від 6 листопада 1991 р.⁵ рекомендовано урядам забезпечити, щоб кожна суднова земна станція як частина

¹ Шишкін, О.В., Купровський, В.І., Кошевий, В.М. (2003). *Глобальна морська система зв'язку для забезпечення безпеки мореплавства*. Одеса: ОНМА.

² Конвенція про Міжнародну організацію морського супутникового зв'язку, 1976 (Генеральна Асамблея ООН). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_017#Text> (2021, травень, 05).

³ Конвенція про Міжнародну організацію мобільного супутникового зв'язку, 2006 (Міжнародна організація мобільного супутникового зв'язку). *Офіційний сайт Міжнародної організації морського супутникового зв'язку* <<https://imso.org/wp-content/uploads/2019/08/R.IMSO-CONVENTION.pdf>> (2021, травень, 05).

⁴ Аверочкіна, Т. В., Плачкова, Т. М. (2016). Генеза міжнародно-правового регулювання забезпечення безпеки мореплавства. *Lex Portus*. 150-168.

⁵ Резолюція А.698 (17) «Експлуатаційні вимоги до суднових земних станцій, що забезпечують двосторонній зв'язок», 1991 (Асамблея Міжнародної морської організації). *Електронний фонд правових и нормативно-технических документов* <<https://docs.cntd.ru/document/902041973>> (2021, травень, 05).

ГМЗЛБ відповідала експлуатаційним вимогам ІНМАРСАТ з проектування та встановлення суднових земних станцій. Обладнання повинно бути схвалено ІНМАРСАТ і відповідати умовам навколишнього середовища, зазначеним у технічних вимогах ІНМАРСАТ щодо суднових земних станцій, що забезпечує двосторонній зв'язок. Резолюцією ІМО А.801 (19) «Забезпечення радіослужб для Глобальної морської системи зв'язку при лихах і для забезпечення безпеки (ГМЗЛБ)» від 23 листопада 1995 р.¹ рекомендовано використовувати систему ІНМАРСАТ із застосуванням геостационарних супутників, забезпечуючи служби радіозв'язку, включаючи ті, які призначені для лиха і забезпечення безпеки.

Резолюція ІМО А.1001 (25) «Критерії забезпечення мобільних комунікаційних систем у Глобальній морській системі зв'язку під час лиха та для забезпечення безпеки мореплавства» від 29 листопада 2007 р.² визначає не лише критерії та вимоги до систем рухомого супутникового зв'язку, але й обов'язок нагляду за майбутніми супутниковими постачальниками в ГМЗЛБ покладено на Міжнародну організацію мобільного супутникового зв'язку (ІМСО).

Таким чином, ІМСО як міжнародна міжурядова організація здійснює нагляд за громадськими службами зв'язку (служба безпеки на морі ГМЗЛБ, створена в рамках ІМО; служба сповіщення стихійних лих на морі, направлена на пошук та рятування на морі; авіаційні та супутникові служби зв'язку), які надають послуги супутникового зв'язку у сфері безпеки мореплавства за допомогою супутників ІНМАРСАТ.

ІМСО також виступає в ролі Міжнародного координатора Системи розпізнавання судів і спостереження за ними на далекій відстані Long-range identification and tracking (ОСДР), призначеного ІМО для координації створення та функціонування міжнародної системи довготривалої ідентифікації та відстеження суден у всьому світі³. З іншого боку, Система розпізнавання судів і спостереження за ними на далекій відстані може мати й недоліки. Звіт системи не буде включати попередню історію плавання судна, відсутність якої розглядається як оцінка серйозних недоліків, крім того держава може відмовити у запиті на інформацію про власні судна-прапорів⁴.

Таким чином, ІМСО здійснює вагомий внесок щодо підвищення миру та безпеки на морі, захисту та охорони навколишнього середовища. Діяльність ІМСО із координації ОСДР дозволить суднам ефективно передавати інформацію, а пошуково-рятувальним службам ефективно її обробляти.

ІМСО, окрім ІМО, здійснює співробітництво з Міжнародною організацією цивільної авіації (далі – ІКАО). Відповідно до ст.44 Конвенції про міжнародну цивільну авіацію 1944 р. цілями та завданнями ІКАО є розробка принципів та методів міжнародної аеронавігації та сприяння плануванню і розвитку міжнародного повітряного транспорту з тим, щоб: забезпечувати безпечний і упорядкований розвиток міжнародної цивільної авіації у всьому світі; задовольняти потреби народів світу в безпечному, регулярному, ефективному та економічному повітряному транспорті; запобігати економічним втратам, викликаним нерозумною конкуренцією; сприяти безпеці польотів у міжнародній аеронавігації; надавати спільне сприяння розвитку міжнародної цивільної аеронавтики в усіх її аспектах⁵. Паралельно із основними цілями ІКАО створює системи навігаційних супутників, в тому числі для цілей безпечного мореплавства та здійснює пошук та рятування на морі із залученням авіації.

Співробітництво між ІКАО та ІНМАРСАТ розпочалося ще 1989 р., яке призвело, серед іншого, до першого покоління стандартів супутникового зв'язку ІКАО. Зі створенням ІМСО співробітництво між організаціями продовжилося та знайшло своє відображення в рамках співробітництва між ІМСО та ІКАО, якою ІМСО гарантує, що ІНМАРСАТ враховує застосування стандартів і рекомендованої

¹ Резолюція А.801 (19) «Забезпечення радіослужб для Глобальної морської системи зв'язку при лихах і для забезпечення безпеки (ГМЗЛБ)», 1995 (Асамблея Міжнародної морської організації). RiseOdessa <http://rise.odessa.ua/texts/A801_19_95.php3> (2021, травень, 05).

² Resolution A.1001 (25) Criteria for the provision of Mobile Satellite System in the global maritime distress and safety system (GMDSS), 2007 (General Assembly of the International Maritime Organization). The official website of International Maritime Organization <[https://www.wcdn.imo.org/localresources/en/KnowledgeCentre/IndexofIMOResolutions/AssemblyDocuments/A.1001\(25\).pdf](https://www.wcdn.imo.org/localresources/en/KnowledgeCentre/IndexofIMOResolutions/AssemblyDocuments/A.1001(25).pdf)> (2021, травень, 06).

³ The official website the International Mobile Satellite Organization (IMSO). About IMSO <<https://imso.org/>> (2021, травень, 06).

⁴ Rupert Herbert-Burns, Sam Bateman, Peter Lehr (2008). Lloyd's MIU Handbook of Maritime Security, 404.

⁵ Конвенція про міжнародну цивільну авіацію 1944 (Міжнародна організація цивільної авіації). Офіційний сайт Верховної Ради України <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_038#Text> (2021, травень, 06).

практики ІКАО. Конвенція ІМСО не включає посилання на ІКАО або нагляд за службами аеронавігаційної безпеки, що надаються постачальниками послуг мобільного супутникового зв'язку, що пов'язана з характером наглядових функцій ІКАО. У 1999 році відбувся запуск обов'язкової програми аудиту нагляду за безпекою, яку проводить ІКАО. Врешті-решт ІКАО взяв на себе наглядові функції, пов'язані із виконанням державами своїх зобов'язань, включаючи виправданих через комерційних постачальників послуг, таких як провайдери супутникового зв'язку. На 36-й Асамблеї ІКАО у 2007 р. ІМСО повідомив, що навіть за нових домовленостей ІМСО продовжує контролювати функції, спільні між службами морської та аеронавігаційної безпеки ІНМАРСАТ, – найголовніше, здійсненням операцій на випадок надзвичайних ситуацій¹.

Необхідно зазначити, що, по-перше, необхідно щоб внести зміни до Конвенції ІМСО 2006 р. щодо нагляду за службами аеронавігаційної безпеки, що надаються постачальниками послуг мобільного супутникового зв'язку, яка пов'язана з характером наглядових функцій ІКАО. По-друге, пошук та рятування за рахунок цивільної авіації на морі вимагає ефективної співпраці багатьох суб'єктів міжнародного морського права, що беруть участь у визначенні політики, встановленні процедур та здійсненні таких операцій. ІМСО є надійним координатором з підтримки ІКАО, беручи активну участь в усіх аспектах аеронавігаційної безпеки, пошуку та рятування на морі.

Міжнародна організація мобільного супутникового зв'язку (ІНМАРСАТ/ІМСО) здійснює співробітництво з Міжнародним союзом електрозв'язку (далі – МСЕ). Відповідно до ст.1 Статуту Міжнародного союзу електрозв'язку 1992 р., цілями союзу є: забезпечення і розширення міжнародного співробітництва між усіма Членами Союзу з метою вдосконалення і раціонального використання всіх видів електрозв'язку; сприяння технічній допомозі і надання її країнам, що розвиваються, в галузі електрозв'язку, а також сприяння мобілізації матеріальних і фінансових ресурсів, необхідних для його здійснення; сприяння розвитку технічних засобів та їх найбільш ефективної експлуатації з метою підвищення продуктивності служб електрозв'язку, розширення їх застосування і якомога більш широкого використання населенням; сприяння поширенню переваг нових технологій у галузі електрозв'язку серед усіх жителів світу; сприяння використанню служб електрозв'язку з метою полегшення мирних відносин; сприяння на міжнародному рівні більш загальному підходу до різнобічних питань електрозв'язку у всесвітній інформаційній економіці і суспільстві шляхом співробітництва з іншими всесвітніми регіональними міжурядовими організаціями і тими неурядовими організаціями, які пов'язані з електрозв'язком². Отже, метою діяльності МСЕ є здійснення міжнародного співробітництва для вдосконалення і раціонального використання всіх видів зв'язку, в тому числі при використанні радіозв'язку на судах.

Відповідно до ст. 2 Міжнародної угоди про використання судових земних станцій ІНМАРСАТ/ІМСО в територіальному морі та портах від 16 жовтня 1985 року, зареєстрованої Міжнародною морською супутниковою організацією 10 листопада 1993 р.³ функціонують судові земні станції ІНМАРСАТ/ІМСО за умови дотримання таких умов: це не повинно шкодити миру, доброму порядку та безпеки прибережної держави; це не повинно створювати шкідливих перешкод для інших радіостанцій служби, що працюють у межах прибережної території держави; повинен надаватися пріоритет передачам у разі лиха та безпеки відповідно до відповідних міжнародних конвенцій та, в зокрема, положень Регламенту МСЕ.

Регламент МСЕ охоплює фіксовані і рухомі радіослужби, супутникові системи, радіомовлення і телевізійне мовлення, радіонавігаційну службу, метеорологічний моніторинг, службу космічних досліджень і супутникову службу дослідження Землі, а також радіолюбительські радіослужби. У ньому також визначається порядок роботи радіообладнання і радіосистем для забезпечення їх ефективного і результативного співіснування і використання радіохвиль дедалі більшою кількістю користувачів спектра.

¹ The official website ICAO (2010). *Address by the Secretary General of ICAO Mr. Raymond Benjamin to the 21st Session of the Assembly of Parties of the International Mobile Satellite Organisation (IMSO) (London, 12 July 2010 p.)* <https://www.icao.int/Documents/secretary-general/rbenjamin/20100712_SG_London_21st_session_Assembly_IMSO_en.pdf> (2021, травень, 06).

² *Статут Міжнародного союзу електрозв'язку, 1992* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_099#Text> (2021, травень, 07).

³ *International Agreement on the Use of INMARSAT Ship Earth Stations within the Territorial Sea and Ports, 1985* (International Maritime Satellite Organization). *Treaties.Un* <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201748/volume-1748-I-30483-English.pdf>> (2021, травень, 08).

Також були підписані адміністративні угоди між Генеральним секретарем МСЕ та Генеральним директором ІМСО. Угоди забезпечують організацію прямого доступу до відповідних органів МСЕ, що дозволяє ІНМАРСАТ/ІМСО відігравати активну роль у розробці міжнародної телекомунікаційної політики¹.

Резолюція МСЕ 361 (REV.WRC-2019) «Розгляд можливих регуляторних дій на підтримку модернізації Глобальної морської системи лиха та безпеки та впровадження електронної навігації»² закріпила за Сектор радіозв'язку МСЕ провести дослідження, беручи до уваги діяльність ІМО та інших відповідних міжнародних організацій (ІКАО, ІНМАРСАТ/ІМСО, ВМС), з метою визначення потреб у спектрі та регуляторних дій для підтримки модернізації ГМЗЛБ та впровадження електронної навігації, включаючи впровадження додаткових супутникових систем до ГМЗЛБ.

МСЕ здійснює розробку регламентів, які розподіляють діапазони радіочастот для космічного зв'язку, вивчення можливостей включення космічних систем в світову систему електрозв'язку, дослідження економічних аспектів космічного зв'язку, обмін інформацією про використання супутників з метою далекого зв'язку.

Дванадцята тристороння зустріч керівників Міжнародної організації супутникової телекомунікації (далі – ІТСО), Міжнародної організації мобільного супутникового зв'язку (ІМСО) та Європейська телекомунікаційна супутникова організація (далі – EUTELSAT) відбулася фактично 9 лютого 2021 року. У 2009 році між трьома організаціями було підписано Меморандум про взаєморозуміння (Меморандум про взаєморозуміння), в ході якого було домовлено, зокрема, про те, що вони досліджуватимуть сфери, де три супутникові організації можуть корисно співпрацювати та сприяти розвитку супутникової галузі. Відтоді щорічно проводяться тристоронні зустрічі, які по черзі проводяться кожною організацією для обговорення питань, що становлять спільний інтерес, що стосуються відповідних компаній, які контролюють три організації: Інтелсат (контролюється ІТСО), Eutelsat SA (курирується EUTELSAT), Inmarsat Ltd, а також Iridium (оператор супутникового телефонного зв'язку) (під наглядом ІМСО). Організації дотримувались спільних цілей подолання широкосмугового цифрового розриву та підтримки Міжнародної організації супутникової телекомунікації (ІТСО)³. Щорічні зустрічі зазначених вище організацій відповідно до умов Меморандуму виконують спільну мету, спрямовану на гармонізацію нормативної бази, об'єднання зусиль із забезпечення якості супутникових мереж, наданні широкого спектру телекомунікаційних послуг багатьом державам.

Всесвітня метеорологічна організація (далі – ВМО) здійснює співробітництво між державами щодо проблемних питань із застосування супутників для збору метеорологічних даних.

Всесвітня метеорологічна організація (ВМО) та Міжнародна мобільна супутникова організація (ІНМАРСАТ/ІМСО) підписали Меморандум про взаєморозуміння для посилення співпраці у покращенні безпеки на морі. Ці дві організації співпрацюватимуть у таких питаннях, як використання супутникових телекомунікаційних послуг для збору та розповсюдження морських метеорологічних та океанографічних даних для сприяння безпеці життя та майна на морі та безпечній та ефективній експлуатації суден, згідно з нещодавно підписаним Меморандумом⁴.

На основі супутникових систем, які регулюються в межах ІНМАРСАТ/ІМСО, здійснюється збір та обробка інформації про безпеку на морі. Збір та обробка метеорологічних даних, метеорологічних прогнозів мають вагомe значення для судноплавства, в першу чергу для здійснення безпечних маршрутів, а по-друге, інформація про проведення пошуково-рятувальних робіт в зонах стихійного погодного лиха може передаватися за допомогою супутникового зв'язку до метеослужб та ВМО.

¹ The official website of the International Mobile Satellite Organization (IMSO). *About IMSO*. <<https://imso.org/>> (2021, травень, 08).

² *Resolution 361 (REV.WRC-2019) «Consideration of possible regulatory actions to support modernization of the Global Maritime Distress and Safety System and the implementation of e-navigation»*, 2019 (International Telecommunication Union). *The official web-site of International Telecommunication Union* <[https://www.itu.int/en/ITU-R/terrestrial/fmd/Documents/WRC-19_Resolutions/E/RES_361\(REV.WRC-19\)-E.pdf](https://www.itu.int/en/ITU-R/terrestrial/fmd/Documents/WRC-19_Resolutions/E/RES_361(REV.WRC-19)-E.pdf)> (2021, травень, 06).

³ The official website of International Telecommunications Satellite Organization (2021). *Press Release. 9 February 2021. Twelfth tripartite meeting among intergovernmental satellite organizations*. <<https://itso.int/the-twelfth-tripartite-meeting-of-itso-imso-and-eutelsat-igo/>> (2021, травень, 08).

⁴ The official website of World Meteorological Organization (2021). *Public information* <<https://public.wmo.int/en/media/news/working-together-safety-sea>> (2021, травень, 08).

3 Міжнародною гідрографічною організацією (далі – МГО), яка забезпечує безпеку мореплавства та захисту морського середовища, ІНМАРСАТ/ІМСО підписала Договір про співробітництво між Міжнародною гідрографічною організацією (МГО) і Міжнародною організацією мобільного супутникового зв'язку (ІМСО) (далі – Договір про співробітництво)¹. З метою сприяння досягненню їх відповідних цілей, викладених у їх установчих документах, МГО та ІНМАРСАТ/ІМСО домовилися про встановлення та підтримку регулярних консультацій з питань, що становлять спільний інтерес у галузі морських комунікацій, з метою забезпечення безпеки на морі та ефективності навігації.

Підсумувавши викладене, можна стверджувати, що діяльність держав щодо безпеки мореплавства із використанням супутникового зв'язку здійснюється в межах ефективно функціонуючого правопорядку. Проте динамічний розвиток комічного сегменту ставить перед міжнародним співтовариством нові виклики, які потребують міжнародно-правового регулювання. Проблеми як космосу, так і Світового океану можуть бути вирішені шляхом співробітництва держав в рамках міжнародних організацій.

Висновок. Численні аспекти наукового, науково-технічного співробітництва при здійсненні космічної діяльності та забезпечення миру та безпеки на морі, міжнародно-правова регламентація такого здійснення знайшли відображення у діяльності міжнародних організацій, як суб'єктів міжнародного морського та космічного права.

Таким чином, Міжнародна організація мобільного супутникового зв'язку ІНМАРСАТ/ІМСО як суб'єкт міжнародного права здійснює нагляд за громадськими службами зв'язку, надаючи послуги супутникового зв'язку в сфері безпеки мореплавства за допомогою супутників ІНМАРСАТ. В цьому контексті ІМСО активно співпрацює з такими організаціями, як: Міжнародна морська організація (ІМО), Міжнародна організація цивільної авіації (ІКАО), Міжнародний союз електрозв'язку (МСЕ), Міжнародна організація супутникової телекомунікації (ІТСО), Європейська телекомунікаційна супутникова організація (ЕУТЕЛСАТ), Всесвітня метеорологічна організація (ВМО), Міжнародна гідрографічна організація (МГО). ІНМАРСАТ/ІМСО дотримується положень укладених договорів про співробітництво з іншими міжнародними організаціями; рекомендацій, стандартів та оперативної практики, які підтримують та можуть вдосконалити безпеку та мир на морі.

References:

1. Shyshkin, O.V., Kuprovskiy, V.I., Koshevyi, V.M. (2003). *Hlobalna morskaya sistema svyazku dlia zabezpechennia bezpeky moreplavstva* [Global maritime communications system for maritime safety]. *Navchalnyi posibnyk* [Book for students]. Odesa: ONMA. [in Ukrainian].
2. *Konventsiia pro Mizhnarodnu orhanizatsiiu morskoho suputnykovoho v'iazku, 1976 (OON)* [Convention on the International Organization of Maritime Satellite Communications (UN)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_017#Text> (2021, May, 05). [in Ukrainian].
3. *Konventsiia pro Mizhnarodnu orhanizatsiiu morskoho suputnykovoho v'iazku, 1976 (IMSO)* [Convention on the International Organization of the Maritime Community, 1976 (IMSO)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://imso.org/wp-content/uploads/2019/08/R.IMSO-CONVENTION.pdf>> (2021, May, 05). [in Ukrainian].
4. Averochkina, T. V., Plachkova, T. M. (2016). *Geneza mizhnarodno-pravovoho rehuliuвання zabezpechennia bezpeky moreplavstva* [Genesis of international legal regulation of maritime safety]. *Lex Portus* [Ukrainian Journal of International Law], 2, 150-168. [in Ukrainian].
5. *Rezoliutsiia A.698 (17) «Ekspluatatsiini vymohy do sudnovykh zemnykh stantsii, shcho zabezpechuiut dvostoronnii v'iazok», 1991 (Asambleia Mizhnarodnoi morskoi orhanizatsii)*. [Operational requirements for shipboard earth stations providing two-way communication (Assembly of the International Maritime Organization)]. *CNTD* <<https://docs.cntd.ru/document/902041973>> (2021, May, 05). [in Ukrainian].
6. *Rezoliutsiia IMO A.801 (19) «Zabezpechennia radiosluzhb dlia Hlobalnoi morskoi systemy zv'iazku pry lykhakh i dlia zabezpechennia bezpeky (HMZLB)», 1995 (Asambleia Mizhnarodnoi morskoi orhanizatsii)* [Provision of a Radio Service for the Global Maritime Distress and Safety System (GMDSS) (Assembly of the International Maritime Organization)]. *Rise* <http://rise.odessa.ua/texts/A801_19_95.php3> (2021, May, 05). [in Ukrainian].
7. *Resolution A.1001 (25) Criteria for the provision of Mobile Satellite System in the global maritime distress and safety system (GMDSS), 2007 (General Assembly of the International Maritime Organization)*. *The official website*

¹ *Agreement of cooperation between the International Hydrographic Organization (IHO) and the International Mobile Satellite Organization (IMSO), 2005* (International Hydrographic Organization). *Iho.Int* <<https://iho.int/uploads/user/About%20IHO/Council/basicDocuments/MOU/IHOIMSO.pdf>> (2021, травень, 08).

- of International Maritime Organization <[https://wwwcdn.imo.org/localresources/en/KnowledgeCentre/IndexofIMOResolutions/AssemblyDocuments/A.1001\(25\).pdf](https://wwwcdn.imo.org/localresources/en/KnowledgeCentre/IndexofIMOResolutions/AssemblyDocuments/A.1001(25).pdf)> (2021, May, 06). [in English].
8. The official website the International Mobile Satellite Organization (IMSO). *About IMSO* <<https://imso.org/>> (2021, May, 06). [in English].
9. Herbert-Burns, R., Bateman, S., Lehr, P. (2008). *Lloyd's MIU Handbook of Maritime Security*. [in English].
10. *Konventsiiia pro mizhnarodnu tsyvilnu aviatsiiu, 1944* (Mizhnarodna orhanizatsiia tsyvilnoi aviatsii) [Convention on International Civil Aviation, 1944 (International Organization of Civil Aviation)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_038#Text> (2021, May, 06). [in Ukrainian].
11. *Address by the Secretary General of ICAO Mr. Raymond Benjamin to the 21st Session of the Assembly of Parties of the International Mobile Satellite Organisation, 2010* (IMSO) *The official website ICAO* <https://www.icao.int/Documents/secretary-general/rbenjamin/20100712_SG_London_21st_session_Assembly_IMSO_en.pdf> (2021, May, 06). [in English].
12. *Statut Mizhnarodnoho soiuzu elektrozv'iazku, 1992* (Mizhnarodnyy soyuz elektrozv'iazku) [Statute of the International Telecommunication Union, 1992 (International Telecommunication Union)]. *Ofitsiynyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_099#Text> (2021, May, 06). [in English].
13. *International Agreement on the Use of INMARSAT Ship Earth Stations within the Territorial Sea and Ports, 1985* (International Maritime Satellite Organization). *United Nations Treaty Collectoin* <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201748/volume-1748-I-30483-English.pdf>> (2021, May, 08). [in English].
14. The official website the International Mobile Satellite Organization (IMSO). *About IMSO* <<https://imso.org/>> (2021, May, 08). [in English].
15. *Resolution 361 (REV.WRC-2019) «Consideration of possible regulatory actions to support modernization of the Global Maritime Distress and Safety System and the implementation of e-navigation», 2019* (International Telecommunication Union). *The official web-site of International Telecommunication Union* <[https://www.itu.int/en/ITU-R/terrestrial/fmd/Documents/WRC-19_Resolutions/E/RES_361\(REV.WRC-19\)-E.pdf](https://www.itu.int/en/ITU-R/terrestrial/fmd/Documents/WRC-19_Resolutions/E/RES_361(REV.WRC-19)-E.pdf)> (2021, May, 06). [in English].
16. The official website of International Telecommunications Satellite Organization. Press Release (2021). *Twelfth tripartite meeting among intergovernmental satellite organizations* <<https://itso.int/the-twelfth-tripartite-meeting-of-itso-imso-and-eutelsat-igo/>> (2021, May, 08). [in English].
17. The official website of World Meteorological Organization (2021). *Public information* <<https://public.wmo.int/en/media/news/working-together-safety-sea>> (2021, May, 08). [in English].
18. *Agreement of cooperation between the International Hydrographic Organization and the International Mobile Satellite Organization, 2005* (International Hydrographic Organization). *IHO* <<https://iho.int/uploads/user/About%20IHO/Council/basicDocuments/MOU/IHOIMSO.pdf>> (2021, May, 08). [in English].

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.3.8

Valentyn Vyshnevskiy

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4547-2127>

National University "Odesa Maritime Academy", Odesa, Ukraine

COOPERATION BETWEEN STATES IN THE PROCESS OF INVESTIGATION OF MARINE CASUALTIES AND ACCIDENTS

Валентин Вишневський

Національний університет "Одеська морська академія", Одеса, Україна

СПІВРОБІТНИЦТВО ДЕРЖАВ У ПРОЦЕСІ РОЗСЛІДУВАННЯ АВАРІЙ ТА ІНЦИДЕНТІВ НА МОРІ

The article is devoted to the cooperation of states in order to ensure the safety of navigation. One of the means to achieve a reduction in the number of marine casualties, is to conduct an investigation of the accident that happened, to identify the causes and to prevent similar events in the future. In order to achieve a level of shipping that can be considered safe, states shall adopt treaty regulations that oblige them to ensure minimum standards for shipbuilding, safe operation of ships and maneuvering and to recruit qualified crews. Interested states affected by or threatened with damage, both material damage and environmental catastrophe, in whose waters the accident occurred or whose citizens were injured in the accident, may cooperate by setting up joint commissions of inquiry and exchanging reports, to make changes and clarifications and publish the final report. Investigation reports containing findings on the causes of casualties, are collected and analyzed by IMO experts to identify shortcomings in existing IMO international instruments and to provide seafarers with the necessary advice on the application of different international guidance documents. The investigation report should include an analysis of the casualty and an assessment of its consequences, on the basis of which recommendations can be made to avoid similar casualties thereafter. International acts regulating the obligation and procedure for conducting investigations are analyzed, as well as Ukrainian national legislation establishing the procedure for the formation of investigating commissions. The issue of the need to create a separate body to investigate maritime casualties and incidents is considered separately in order to fulfill the obligations of states to ensure the safety of navigation.

Keywords: casualty, accident, incident, investigation body, investigator, marine safety.

Постановка проблеми. Співпраця держав у галузі морського права направлена в першу чергу на забезпечення безпеки мореплавства. Це в повній мірі відповідає публічному характеру міждержавних правовідносин, спрямованих на задоволення інтересів своїх народів. Безпека мореплавства може бути виражена в наступних компонентах: безпека людського життя на морі (членів екіпажу, кадетів, пасажирів, супроводжуваних вантаж осіб, лоцманів, рятувальників тощо), безпека навколишнього природного середовища (захист водних просторів, морських флори та фауни, узбережжя, атмосферного повітря тощо від забруднення з моря та з берега) і збереження майна (судна та його обладнання, вантажу, багажу пасажирів, особистих речей членів екіпажу тощо).

Мета статті. Метою статті є визначення шляхів співпраці держав з метою забезпечення безпеки мореплавства шляхом координації дій по розслідуванню аварій та інцидентів на морі.

Виклад основного матеріалу. Для досягнення ступеню використання суден, що може вважатися безпечним, державами приймаються договірні нормативні акти, що покладають на них зобов'язання щодо забезпечення мінімальних стандартів суднобудування, безпечної експлуатації суден і маневрування та запобігання набору некваліфікованого екіпажу на судна. До таких документів можна віднести Міжнародну конвенцію про вантажну марку 1966 року, Конвенцію про міжнародні

правила запобігання зіткненню суден в морі 1972 року, Міжнародну конвенцію по запобіганню забрудненню з суден 1973/78 року, Міжнародну конвенцію з охорони людського життя на морі 1974 року, Міжнародну конвенцію про підготовку і дипломування моряків та несення вахти 1978 року з поправками, Міжнародну конвенцію про контроль над шкідливими протиобростаючими системами на судах 2001 року, Міжнародну конвенцію про контроль суднових баластних вод й осадів та управління ними 2004 року та багато інших. Більшу частину текстів цих документів було підготовлено Міжнародною морською організацією (далі – ІМО). Крім того, ІМО приймає рекомендаційні документи у вигляді резолюцій та циркулярів, які виступають допоміжними джерелами і нерідко стають обов'язковими для виконання внаслідок внесення до складу вищезгаданих конвенцій¹.

Перелічені вище конвенції встановлюють: а) стандарти суднобудування; б) стандарти безпечної експлуатації суден; в) мінімальні вимоги до компетентностей, знань та вмінь моряків; г) стандарти поведіння з джерелами забруднення навколишнього природного середовища.

Але, незважаючи на такий солідний масив норм, що мали б забезпечити належний стан безпеки мореплавства, важливим чинником, що спричиняє людські жертви, значні забруднення моря, втрату вантажів та загибель суден, залишається людський фактор. Людина, на відміну від комп'ютерних систем, не може завжди однаково реагувати в однакових умовах, багато чого залежить від стану втоми та психологічної витримки, також людина не може заздалегідь прорахувати всі можливі наслідки експлуатації судна та його механізмів та устаткування в екстремальних умовах, щоб передбачити страхуючі пристрої та деталі конструкції при суднобудуванні. Більше того, навіть за наявності правил із запобігання зіткненню суден в морі офіцери-судноводії можуть по-різному інтерпретувати навколишні обставини та застосовувати різні правила, що призводить до зіткнень суден. Також часто мають місце помилки в управлінні судном внаслідок браку досвіду екіпажу. Всі ці фактори призводять до аварій та інцидентів на морі, а відтак до людських жертв, загибелі суден та іншого майна, що перевозиться на них, а також забруднення Світового океану та узбережжя прибережних держав.

Пройшовши еволюцію від звичайних цивільно- та кримінально-процесуальних розслідувань, інститут розслідування аварій та інцидентів на морі займає сьогодні окреме вагомe місце у системі заходів, спрямованих на забезпечення безпеки мореплавства. Так, звіти з розслідувань, що містять висновки щодо причин виникнення аварійних ситуацій, збираються та аналізуються фахівцями ІМО з метою виявлення недоліків існуючих інструментів ІМО, а також надання морякам необхідних порад із застосування Конвенції про міжнародні правила запобігання зіткненню суден в морі та інших керівних документів².

Поняття “аварія” та “інцидент” в залежності від застосовного міжнародно-правового чи національного правового акта можуть мати різні визначення, якщо ж вести мову про процедури розслідування, то профільним актом виступатиме Кодекс міжнародних стандартів та рекомендованої практики розслідування аварії або інциденту на морі, прийнятий Комітетом з безпеки на морі ІМО у 2008 році та включений в якості обов'язкової до застосування частини Глави XI-1 Міжнародної конвенції з охорони людського життя на морі.

Проаналізувавши визначення, надане у згаданому Кодексі, можна резюмувати, що під морською аварією розуміється подія або послідовність подій, які призвели до тяжких наслідків, напряду пов'язаних з експлуатацією судна членами екіпажу, вчиненими без прямого умислу, пов'язаних з можливістю настання смерті чи серйозного тілесного ушкодження, а також зникнення з судна людей, небереження судна чи завдання судну пошкоджень чи позбавлення можливості руху, завдання шкоди іншим особам чи інфраструктурі, а також серйозна шкода навколишньому середовищу.

Морський інцидент – подія або послідовність подій, інших ніж морська аварія, що відбулися у прямому зв'язку з експлуатацією судна та пов'язаними з цим діями членів екіпажу, вчиненими без прямого умислу, які не призвели до настання негативних наслідків, проте загрожували би безпеці або збільшили б небезпеку для судна, людей або навколишнього середовища.

Що стосується класифікації морських аварій та інцидентів, то єдності в цьому питанні немає ні в нормативно-правових актах, ні в наукових дослідженнях. В залежності від покладеного

¹ Топалов, В. П., Торський, В.Г. (2004). *Уроки морських аварій*. Одеса, 47.

² Сидорченко, В. Ф. (2013). *Морские катастрофы*. СПб: Юридический центр Пресс, 24.

до основи критерію класифікації можна отримати необхідний в конкретному випадку поділ аварій та інцидентів. В якості критеріїв можуть застосовуватися як ступінь небезпеки спричинених наслідків, так і причина настання аварійної морської події. Класифікація за наслідками необхідна для визначення того, чи буде держава зобов'язана проводити розслідування аварії (кожна дуже серйозна аварія, тобто така, що спричинила повну загибель судна або смерть людини, або заподіяла серйозну шкоду навколишньому середовищу, має бути обов'язково розслідувана). Класифікація за причинами може бути застосована для ведення обліку аварій та інцидентів, складання статистичних звітів та визначення слабких місць у підготовці членів екіпажу та конструктивної будови суден та суднових машин і механізмів¹.

Держави закріпили зобов'язання щодо проведення розслідування морських аварій у низці міжнародних конвенцій, зокрема, в Міжнародній конвенції про вантажну марку 1966 року, Міжнародній конвенції по запобіганню забрудненню з суден 1973 року, Міжнародній конвенції з охорони людського життя на морі 1974 року, Конвенції ООН з морського права 1982 року регламентовано необхідність проводити розслідування морських аварій, якщо в результаті такого розслідування до згаданих конвенцій можуть бути внесені зміни, спрямовані на недопущення подібних подій у майбутньому². При цьому під час проведення розслідувань зацікавлені держави, які зазнали шкоди чи загрози шкоди, як у вигляді матеріальних збитків, так і у вигляді екологічної катастрофи, у чій водах сталася аварія чи громадяни яких постраждали внаслідок аварії, можуть співпрацювати, створюючи спільні комісії з розслідувань, обмінюючись звітами для внесення змін та уточнень та публікації фінального звіту.

Крім публікації звітів у своїх джерелах держави зобов'язані надсилати звіти з кожної дуже серйозної аварії до ІМО.

З метою забезпечення безпеки мореплавства та зменшення кількості аварій на морі Міжнародна морська організація збирає та систематизує звіти та іншу інформацію, що надходять від держав. Грунтуючись на цій практиці ІМО розпочала роботу по врегулюванню відносин, пов'язаних із розслідуванням морських аварій та інцидентів. Приймавши низку рекомендаційних резолюцій, було накопичено достатньо досвіду для кодифікації даного інституту. Першим таким кодексом став Кодекс з розслідування морських аварій та інцидентів (який було відмінено у 2013 році). На зміну йому прийшов Кодекс міжнародних стандартів та рекомендованої практики розслідування аварії або інциденту на морі 2008 року, який містить детальний опис процедури розслідування аварій та інцидентів, обов'язкові до виконання стандарти та рекомендовану практику. Глобальна інтегрована система інформації про судноплавство (GISIS), що включає декілька баз даних, що містять інформацію про різні аспекти судноплавства, включає в себе модуль, присвячений розслідуванню морських аварій. В ньому містяться всі наявні у Міжнародній морській організації звіти з результатами проведених розслідувань, що були передані країнами-учасницями ІМО. Доступ до системи може отримати будь-яка фізична особа після швидкої процедури реєстрації.

Не зважаючи на те, що процедура та зміст звітів з розслідування морських аварій та інцидентів зафіксовані в Кодексі міжнародних стандартів та рекомендованої практики розслідування аварії або інциденту на морі, питання формування комісій з розслідування залишається предметом регулювання національного законодавства. Звіт з розслідування має містити аналіз аварії та оцінку її наслідків, на основі яких можна визначити рекомендації для уникнення подібних аварій в майбутньому. Проте навіть щодо змістовного наповнення звітів чітких рекомендацій наразі не існує. Для спрощення використання інформації з таких звітів, формування статистичних даних та об'єднання схожих аварій для простеження однакових факторів, не пов'язаних з людським, слід ввести єдину форму звітування по розслідуванням морських аварій та інцидентів.

Єдина форма звітності має забезпечити повну та поетапну презентацію зібраних під час розслідування доказів, аналіз яких дозволив прийти до висновків, встановлених комісією з розслідування. Це також має значно полегшити співпрацю держав під час створення спільних комісій із розслідування аварій та інцидентів на морі.

¹ Вишневський, В. Л. (2013). Критерії класифікації аварійних морських подій. *Морське право: історія, сучасність, перспективи розвитку: матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції ОНМА* (м. Одеса, 15-17 травня, 2013), 7, 39.

² Груздев, Н. М. (2020). Классификация, статистика и основные причины морских происшествий. *Podlodka.Info* <<https://podlodka.info/education/23-analysis-of-navigational-information/259-classification-of-statistics-and-main-causes-of-marine-accidents.html>> (2021, травень, 28).

Органом, що веде облік та класифікує аварійні морські події в Україні, є Державна служба морського та річкового транспорту. Проте найбільш серйозні аварії та катастрофи доручено розслідувати комісіям, що створюються профільними міністерствами. Це призводить до зменшення в якості членів комісії осіб, компетентних саме у проведенні розслідування за нормами, передбаченими ІМО. В якості експертів можуть залучатися фахівці необхідних галузей, проте основна частина комісій формується виходячи з посади, яку займає державний службовець, а не зі знань та вмінь у конкретній сфері розслідування.

На сьогодні в Україні діють два підзаконні нормативні акти, що встановлюють порядок проведення розслідувань морських аварій та інцидентів. Це Положення про класифікацію, порядок розслідування та обліку аварійних морських подій із суднами 2006 року та Положення про класифікацію, порядок розслідування та обліку аварійних подій із суднами флоту рибної промисловості 2017 року. В першому зі згаданих положень міститься перелік органів, до компетенції яких віднесено створення комісій з розслідування аварійних морських подій. Також визначено строки розслідування, порядок складання звітів, співпраці із зацікавленими державами тощо.

Друге положення регламентує порядок розслідування аварійних подій із суднами флоту рибної промисловості, на який не розповсюджуються норми Положення про класифікацію, порядок розслідування та обліку аварійних морських подій із суднами¹.

Більшість морських країн світу мають відокремлені незалежні органи з розслідування аварій та інцидентів на морі, які або здійснюють свої повноваження у структурі відповідних міністерств, переважно при профільному міністерстві з питань транспорту, але незалежно від нього, або є незалежними у своїй діяльності та при прийнятті рішень від будь-якого іншого органу, чий інтереси можуть вступити в протиріччя із метою розслідування, тобто вони відокремлені та не підпорядковані будь-яким іншим органам державної влади². Тенденція створення окремих органів з розслідування аварійних морських подій чітко простежується серед держав-членів ЄС, що можна пояснити прийняттям Директиви Європейського Парламенту та Ради ЄС 2009/18/ЄС від 23 квітня 2009 року про встановлення фундаментальних принципів, що регулюють розслідування аварій на морському транспорті, а також про зміну Директиви 1999/35/ЄС Ради ЄС та Директиви 2002/59/ЄС Європейського Парламенту і Ради ЄС, яка зобов'язує держав-членів ЄС мати незалежні органи з розслідування аварійних морських подій. Це дозволяє членам комісій повністю зосередитися на розслідуванні, уникаючи політичних та державно-владних питань, а також сприяє залученню до роботи в комісіях виключно спеціалістів з розслідування. Також це сприяє обміну між державами досвідом з багатьох технічних³ та юридичних питань щодо проведення розслідувань.

Висновки. Держави для виконання своїх зобов'язань із забезпечення безпеки мореплавства в частині недопущення аварій на морі співпрацюють між собою шляхом створення спільних комісій з розслідування, обміну досвідом, опублікуванням звітів з розслідування дуже серйозних аварій. Також держава може запропонувати ІМО внесення певних змін до існуючих конвенцій, що, на думку держави, можуть позитивно вплинути на стан аварійності. Україні слід також сприйняти досвід держав Європейського Союзу щодо створення окремого органу з розслідування морських аварій та інцидентів задля належного виконання міжнародних зобов'язань держави щодо подання звітів з розслідування аварійних морських подій до Міжнародної морської організації, а також, безперечно, підвищить рівень безпеки судноплавства на морських територіях України, з суднами під українським прапором та за участю моряків з українським громадянством.

Одним із завдань органу з розслідування аварій має стати створення електронної бази даних з обліку морських аварій та звітів з їх розслідування. Адже в Україні досі не має офіційної бази даних з аналізом аварійних морських подій, публікується тільки стисла статистика. База даних морських аварій та інцидентів України допоможе не тільки проаналізувати стан аварійності на морському транспорті України, а й поліпшить та зміцнить співпрацю з іншими державами, зокрема з країнами ЄС, який має найпотужнішу в світі електронну базу аналізу аварій та інцидентів на морі.

¹ Вишневецький, В.Л. (2018). Українське законодавство у сфері проведення розслідування морських аварійних подій: необхідність актуалізації. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*, 3 (31), 131.

² Вишневецький, В.Л. (2017). Органи розслідування морських аварій: іноземний досвід для України. *Порівняльно-аналітичне право*, 5, 373. Порівняльно-аналітичне право <http://www.pap.in.ua/5_2017/111.pdf> (2021, травень, 28).

³ Вишневецький, В.Л. (2017). Правова регламентація розслідування аварій та інцидентів на морі в Європейському Союзі. *Lex portus*, 4, 123.

Крім офіційних взаємовідносин між державами інспектори обмінюються своїм досвідом та вміннями на міжнародних форумах, таких як Міжнародний форум інспекторів з розслідування морських аварій (МАІФ).

References:

1. Topalov, V. P. Torskyi, V.H. (2004) *Uroky morskyykh avariy*. [Lessons from maritime casualties]. Odesa. [in Ukrainian].
2. Sidorchenko, V. F. (2013) *Morskiye katastrofy* [Marine disasters]. S-Pb: Yuridicheskiy tsentr press. [in Russian].
3. Vyshnevskiy, V. L. (2013). Kryteriyi klasyfikatsiyi avariynykh morskyykh podiy. [Criteria for classification of marine casualties]. *Morske pravo: istoriya, suchasnist, perspektivy rozvytku: materialy VII Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi ONMA (Odesa, 15-17 travnya, 2013)* [Maritime law: history, modernity, prospects of development: materials of the VII International scientific-practical conference ONMA], [Odesa, May, 15-17, 2013], 7, 33-39. [in Ukrainian].
4. Gruzdev, N. M. (2020). Klassifikatsiya, statistika i osnovnyye prichiny morskikh proissheshtviy [Classification, statistics and main causes of marine casualties] *Podlodka.Info* <<https://podlodka.info/education/23-analysis-of-navigational-information/259-classification-of-statistics-and-main-causes-of-marine-accidents.html>> (2021, May, 28). [in Russian].
5. Vyshnevskiy, V. L. (2018). Ukrayinske zakonodavstvo u sferi provedennya rozsliduvannya morskyykh avariynykh podiy: neobkhdnist aktualizatsiyi [Ukrainian legislation at the sphere of conducting the development of marine emergency pods: the need for updating]. *Jurnalul juridic national: teorie si practică* [National Law Journal: Theory and Practice], 3 (31), 129-133. [in Ukrainian].
6. Vyshnevskiy, V. L. (2017). Orhany rozsliduvannya morskyykh avariy: inozemnyi dosvid dlya Ukrayiny [Maritime casualty investigation bodies: foreign experience for Ukraine]. *Porivnyalno-analitychne pravo* [Comparative and analytical law], 5, 370-373. <http://www.pap.in.ua/5_2017/111.pdf> [In Ukrainian] (2021, May, 28)
7. Vyshnevskiy, V. L. (2017). Pravova rehlementatsiya rozsliduvannya avariy ta intsydentiv na mori v Yevropeyskomu Soyuzi [Legal regulation of the investigation of maritime casualties and incidents in the European Union]. *Lex portus*, 4, 118-124. [In Ukrainian].

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.3.9

Sergii Shyshykin

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3964-5434>

Institute of State and Law V.M. Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE REGULATION OF THE INSTITUTE OF GENERAL AVERAGE IN PRIVATE MARITIME LAW

Сергій Шишикін

Інституті держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, м. Київ

РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ІНСТИТУТУ ЗАГАЛЬНОЇ АВАРІЇ В МІЖНАРОДНОМУ ПРИВАТНОМУ МОРСЬКОМУ ПРАВІ

The article is dedicated to analyzing of the international agreements, national legislation and the practical rules which govern the general average, when extraordinary measures have been incurred for the benefit of the common cause. The research has been held by analyzing of historical and modern sources of the maritime law. General average is probably the one of the oldest and specific institutes in maritime law. Its development was started in Ancient Babylon and consist of 3 periods, namely: ancient, medieval and modern. All these periods significantly influenced the formation of the institute of general average. A large number of rules used in our times, were codified centuries ago in the acts and agreements which regulate general average in ancient, medieval and modern times, such as The Rhodian Sea Laws, The Laws of Oleron, The Laws of Wisby, the Black Book of the Admiralty, etc. These acts add importance to the historical analysis of the rules by which institute of general average was regulated.

An analysis of the various historical eras of the maritime law shows that the concept of general average, namely "expenditure and sacrifices made for the common safety of the parties interested in the maritime adventure were to be paid by (some of) the parties who had benefited therefrom" has always been an integral part of the legislation that governed international trade.

However, as a rule, the historical sources of law which regulate general average were a part of the private international law. Meanwhile in our time we can see that a big part of the sources of law which regulate general average are national legislation acts such as Merchant Shipping Code of Ukraine. So, a large number of the national legislation acts make regulating of the general averages more difficult.

Keywords: maritime law, general average, historical analysis of general average, statement of the general average institute, historical acts which regulate general average, Merchant Shipping Code of Ukraine as regulation act of general average.

Постановка проблеми.

Інститут загальної аварії є одним з найдавнішим інститутом міжнародного приватного морського права, який і наразі відіграє значну роль у розподілу збитків, які виникли під час аварії. Однак, незважаючи на значне історичне значення та значну роль інституту загальної аварії під час розподілу збитків, які виникли під час аварії, інтерес до ратифікації урядами країн норм міжнародного приватного морського права та інтерес щодо розвитку нормативно-правового регулювання правовідносин у міжнародному приватному морському праві поступово згасає, оскільки роль держави у морській торгівлі з кожним роком зменшується.

Аналіз основних досліджень і публікацій.

Дослідженням проблематики загальної аварії та дослідженням інституту загальної аварії займаються такі відомі вчені, як Р. І. Акімова, К. І. Александрової, І. С. Жиліна, Жульєн Крут,

Г. Г. Іванова, А. А. Маковська, А. Л. Маковского, В. Ф. Мешера, Р. Р. Оберга, О.С. Переверзева, Г. Р. Рудольфа, Мохд Замани Ахмад, Алгантурк Лайт та інші.

Метою статті є комплексний аналіз міжнародно-правових аспектів загальної аварії в міжнародному приватному морському праві, а також основних напрямків удосконалення та розвитку щодо правового регулювання в даній сфері.

Виклад основного матеріалу. Принцип загальної аварії – «тим, що довелося пожертвувати для всіх, повинно бути розділено пропорційно між всіма зацікавленими сторонами морського підприємства» – був викладений у Стародавньому Вавілоні (Закони Хаммурапі, 1792-1750 роки до н.е.)¹.

Значну роль в античній епосі відігравав збірник «Право острова Родос», який містив норми щодо наступного:

- перевезення вантажів та його збереження;
- перевантаження вантажів;
- обов'язків та відповідальності сторін при перевезенні;
- відповідальності сторін при виникненні аварії.

У Збірнику також мали місце норми, які стосувались регулювання майнових відносин. У цьому плані Збірник підіймав питання, пов'язані з розподілом збитків сторін договору про морське перевезення вантажів у випадках заподіяння судну чи вантажу будь-якого збитку.

Одночасно з регламентацією майнових відносин в Родоському морському кодексі приділялася увага й питанням щодо регулювання відносин між власником судна і наймачем судна.

Таким чином, можна зазначити, що Родоське морське право було орієнтовано на регулювання питань організації торговельних морських операцій.

Разом із тим Родоське морське право певною мірою кодифікувало звичаї, які практикувались на Середземномор'ї того часу, і поклало початок міжнародному морському праву з явно вираженим характером приватноправових морських відносин.

Норми даного кодексу діяли впродовж тривалого часу і активно використовувалися в наступних збірках морських звичаїв ряду морських держав.

Однак існує дискусія щодо того, чи дане право постало внаслідок спеціального законодавчого акту, чи є загальною назвою для збірки морських звичаїв та практик.

У Кодексі Юстиніана I, що відноситься до VI ст., говориться, що у випадку викидання вантажу за борт судна з метою його полегшення всі повинні брати участь у відшкодуванні того, що було пожертвовано в загальних інтересах². Крім правил про загальну аварію, в Дигестах встановлюється, що для відшкодування збитків по загальній аварії пред'являється два позови: особі, яка втратила вантаж – капітану судна, капітан судна в порядку регресу – вантажовласникам, майно яких виявилось врятованим³.

Нормативно-правові акти античних часів, які регулювали відносини, що виникали в результаті загальної аварії, тільки почали закладати основи інституту загальної аварії, який ми бачимо сьогодні. Крім цього, вони значною мірою вплинули на створення і подальший розвиток міжнародного приватного морського права.

Кодекс «Базиліка», який був створений у IX столітті, регламентував торговельне мореплавство між Візантією та іншими країнами. Новаторством кодексу «Базиліка» було те, що судна, які виходять у море, повинні були бути певним чином оцінені в залежності від їх розмірів, вантажомісткості і тривалості терміну служби, щоб у подальшому, якщо з ними щось трапиться, легше було зробити розрахунки для визначення розміру завданих збитків та розміру матеріальної відповідальності винних.

Наступним кодифікованим актом були «Єрусалимські Ассизи», які з'явилися внаслідок діяльності хрестоносців. «Єрусалимські Ассизи» були своєрідними кодексами, що являли собою звід законів Єрусалимського королівства. За своєю структурою «Єрусалимські Ассизи» складалися з двох частин: «Ассизи Вищої палати», що регулюють відносини між королем і його васалами, а також права

¹ Тренчук, П. (2006). Правовой Институт Общей Аварии. *Pravo* <<https://pravo.ua/articles/pravovoj-institut-obshhej-avarii/>> (2021, травень, 20).

² Мельников, Н., Лебедев, В. (2006). Какую аварию считать общей? *Interlegal* <https://interlegal.com.ua/ru/publikacii/general_averag> (2021, травень, 09).

³ Короткий, Т., Мельников, Н., Ницевич, А., Лебедев, В., Ходаковская, А., (2014). *Общая авария: международные и национальные стандарты*. Одесса: Феникс, 7.

феодалів, і «Ассизи Палати городян», які регулювали права і взаємовідносини різних категорій громадян (бюргерів).

Законодавчими актами, які замінили з часом «Єрусалимські Ассизи», стали «Олеронські сувої»¹.

Значну роль в регулюванні відносин, які склалися в результаті загальної аварії, в епосі середньовіччя відігравав збірник «Олеронські сувої», який ґрунтувався на збірнику «Право острова Родос».

Основою Олеронських правил були збірники рішень, винесених морським судом острова Олерона, поблизу Бордо, який в XII столітті входив до складу герцогства Аквітанії (іноді визначають як Гієнь) і був важливим торговельним центром, де знаходився морський суд найбільшої на той момент в Атлантиці гільдії морської торгівлі.

Крім Родоського морського закону, основу кодексу склали рішення Олеронського морського суду з питань торговельного мореплавства.

Олеронські сувої служили систематизованим кодексом у той час, коли ще не існувало законодавства з питань морського права, і представляли настільки ретельний запис звичаїв, сформованих торгувати між атлантичними портами Франції, що завоювали швидке визнання і були поступово сприйняті всіма державами Західної Європи².

Ще одним нормативно-правовим актом, який регулював питання загальної аварії, є Чорна книга адміралтейства, яка являла собою збіркою Англійського адміралтейського права, що складався з норм Олеронських сувоїв та практики Вищого адміралтейського суду.

Також нормативно-правовим актом, який включав до себе положення Олеронських сувоїв, були і Закони Вісбі, які включали до себе вибіркові положення Олеронських сувоїв, законів міста Амстердама і правил ганзейського міста Любека. Даний документ містив дуже деталізовані положення щодо морської торгівлі, в тому числі розбиралися суперечки, що виникали в морській торгівлі. Закони Вісбі регулювали все морське судноплавство на півночі Європи і офіційно видавалися в Копенгагені³.

Незважаючи на велику кількість міжнародних договорів, які регулювали відносини в міжнародному приватному морському праві в античному світі, особливе місце займав і Консолато дель Маре, який містив узагальнюючі норми інших міжнародних договорів того часу. Однак особливістю даного кодексу було те, що він був викладений на каталонському діалекті, що призвело до його широкого використання, оскільки інші міжнародні договори, як правило, були викладені латиницею, яка не була поширена серед моряків того часу.

Проаналізувавши нормативно-правові акти епохи середньовіччя щодо регулювали відносини, які виникали в результаті загальної аварії, можна зробити висновок, що розвиток інституту загальної аварії було зумовлено значним розвитком і поширенням морської торгівлі, яке вже покидало акваторію Середземного моря. Тобто зі зростанням кількості осередків міжнародно морської торгівлі зростає і потреба в регулюванні цивільних відносин, що у свою чергу призвело до зростання кількості джерел міжнародного приватного морського права, які мали більш регіональний характер, таких як: «Право острова Родос», «Базиліка», «Єрусалимські Ассізи», «Олеронські сувої», «Закони Вісбі», «Консолато дель Маре», «Чорна книга адміралтейства» і інші. Більшість цих джерел були кодифікацією морських звичаїв.

У новий час уніфікація норм, які складають правовий інститут загальної аварії, відбулася на конференції, що проходила в місті Йорку у 1864 р. Правила, прийняті в Йорку, були переглянуті на конференції, яка відбулася в місті Антверпен у 1877 р. Переглянуті правила отримали назву Йорк-Антверпенських правил (YAR). Хоча з того часу Правила неодноразово переглядалися, за ними так і закріпилося дана назва⁴.

¹ Лазоренко, В. (2017). Розвиток міжнародного морського торговельного права в морських кодексах: історичний аспект. *Електронне наукове фахове видання з юридичних наук «Правова просвіта»*, 12. DOI: http://www.pravo.nayka.com.ua/pdf/12_2017/102.pdf.

² Баскин, Ю., Фельдман, Д. (1990). *История международного права*. Москва: Международные отношения, 137.

³ Лазоренко, В. (2017). Розвиток міжнародного морського торговельного права в морських кодексах: історичний аспект. *Електронне наукове фахове видання з юридичних наук «Правова просвіта»*, 12. DOI: http://www.pravo.nayka.com.ua/pdf/12_2017/102.pdf.

⁴ Мельников, Н., Лебедев, В. (2006). Какую аварию считать общей? *Interlegal* <https://interlegal.com.ua/ru/publikacii/general_average> (2021, травень, 09).

Дані правила постійно оновлюються й доповнюються, в результаті чого вони стали одним з найважливіших джерел міжнародного приватного морського права, яким регулюється розподіл збитків за загальною аварією.

Однак Йорк-Антверпенські правила носять диспозитивний характер, це зумовлено тим, що дані правила є кодифікацією міжнародних морських звичаїв. Диспозитивний характер цих правил зумовлює те, що обов'язковість виконання Йорк-Антверпенських правил можлива лише у випадку, коли це чітко передбачено в чартері, коносаменті, страховому полісі, тощо.

Також варто зазначити, що у зв'язку з тим, що Йорк-Антверпенські правила мають диспозитивний характер, не всі редакції мали однакову підтримку з боку учасників міжнародного приватного морського права. Наприклад, редакція Йорк-Антверпенських правил 2004 року практично не застосовувалась, що зумовило необхідність кодифікування норм міжнародного приватного морського права, що регулюють загальну аварію, які би мали імперативний характер¹.

У той же час, особливістю диспозитивного характеру норм, які містяться в Йорк-Антверпенських правилах, є те, що відносини між суб'єктами цивільних відносин на морі можуть бути врегульовані будь якою редакцією Йорк-Антверпенських правил.

Крім того, не тільки Йорк-Антверпенські правила значною мірою вплинули на розвиток та становлення інституту загальної аварії.

Торговельний кодекс Наполеона (1808 р.) містив наступне правило щодо загальної аварії: «Надмірні збитки, які були здійснені в інтересах одного судна або одного вантажу, та збитки, які заподіяні їм окремо, є простими та приватними аваріями. Заподіяні надмірні трати та збитки для загального блага і для загального збереження вантажу і судна є більшими або загальними аваріями», а також детальні постанови про порядок провадження пожертвувань з метою загального збереження і про форми розподілення даних збитків.

У Великій Британії у 1906 р. був прийнятий закон про морське страхування, у ст. 66 якого найбільш точно визначено поняття загальної аварії: «Загальноаварійна дія має місце, коли під час небезпеки добровільно і розумно зроблені або допущені надзвичайні жертви або збитки з метою збереження власності, яка виявилась у небезпеці в загальному морському підприємстві»².

В Україні відносини, пов'язані із загальною аварією, регулюються згідно із законодавством держави, в порту якої судно завершило рейс після події, що спричинила загальну аварію, якщо інше не встановлено угодою сторін (ст. 278 Кодексу торговельного мореплавства України 1995, далі – КТМ). Це означає, що при перевезенні судном вантажу застосування правил не залежить ні від місця, де сталися витрати чи жертви внаслідок загальної аварії, ні від місця призначення вантажу. Порт, у якому судно закінчує рейс, тобто де завершилося перевезення судном вантажу, або якщо судно не могло продовжити перевезення і було змушене розвантажити вантаж у ньому, є портом призначення. Якщо всі особи, інтереси яких зачіпає загальна аварія, належать до громадянства України, то застосовується законодавство України³.

Проаналізувавши джерела міжнародного приватного морського права нового часу, ми можемо зробити висновок, що джерела міжнародного приватного морського права нового часу почали мати універсальний характер (наприклад Йорк-Антверпенські правила), в результаті чого почали відігравати значну роль у торговельному мореплаванні. В той же час в них закріплені суперечливі норми. Так, наприклад, в останній редакції Йорк-Антверпенських правил 2016 р. в правилі С зазначено, що збитки, пов'язані з забрудненням навколишнього середовища, не відносяться до загальної аварії, у той же час п. 6 ст. 279 КТМ України прямо передбачає відношення збитків, спричинених навколишньому середовищу, до загальної аварії.

Однак слід зазначити, що Йорк-Антверпенські правила являють собою звід міжнародних морських звичаїв, які не є обов'язковими. Разом із тим поняття загальної, яке міститься в нормах даних правил, було використано для формування внутрішніх норм більшої кількості країн, шляхом імплементації їх у внутрішнє законодавство, в результаті чого вони почали носити імперативний характер.

¹ Жданова, В. (2016). Йорк-Антверпенские правила 2016 о регулировании общей аварии по новым принципам. *Инмарин* <<https://inmarin.ru/press-centr?id=268600>> (2021, травень, 16).

² Короткий, Т., Мельников, Н., Ницевич, А., Лебедев, В., Ходаловская, А. (2014). *Общая авария: международные и национальные стандарты*. Одесса: Феникс, 7-8.

³ Переверзева, О. (2014). Аварія морська. *Енциклопедія міжнародного права: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*. Київ: Академперіодика, 1 (А-Д), 21-23.

Отже, саме завдяки Йорк-Антверпенським правилам сформувався сучасний інститут загальної аварії.

Відповідно до вищезазначеного можна зробити висновок, що джерела міжнародного приватного морського права, починаючи з античних часів, постійно розвиваються та стають більш загальними, в результаті чого постійно зростає об'єм відносин, які врегульовані тим чи іншим міжнародно-правовим договором та зростання території, на яку розповсюджується дія міжнародного договору.

Однак особливістю нормативно-правового регулювання загальної аварії є те, що джерела, якими регулюється діяльність суб'єктів міжнародного приватного морського права, фактично поділені між нормами міжнародного законодавства, що містяться у таких джерелах, як: Йорк-Антверпенські правила, Дунайські правила щодо загальної аварії тощо, та нормами національного права, наприклад, Кодекс торговельного мореплавства України.

Існування даної особливості інституту загальної аварії зумовлено тим, що міжнародними договорами все ще не усунена можливість застосування колізійних норм.

Беручи до уваги вищезазначене, можна зробити висновок, що на даний час існує необхідність для кодифікування норм, які складають інститут загальної аварії, та створення єдиного універсального міжнародного договору для врегулювання тих питань, які на даний час вирішуються у відповідності до норм національного законодавства деяких країн.

References:

1. Trenchuk, P. (2006). Pravovoi Instytut Obshchei Avaryi [Legal institute of the general average] *Pravo* <<https://pravo.ua/articles/pravovoj-institut-obshhej-avarii/>> (2021, May, 20). [in Russian].
2. Melnykov, N., Lebedev, V. (2006). Kakuiu avariyu schytat obshchei? [Which accident is general?] *Interlegal* <https://interlegal.com.ua/ru/publikacii/general_average> (2021, May, 09). [in Russian].
3. Korotkyi, T., Melnykov, N., Nytsevych, A., Lebedev, V., Khodakovskaia, A. (2014). *Obshchaia avaryia: mezhdunarodnye y natsyonalnie standarty* [General average: national and international standards]. Odessa: Fenyks. [in Russian].
4. Lazorenko, V. (2017). Rozvytok mizhnarodnoho morskoho torhovelnoho prava v morskikh kodeksakh: istorychnyi aspekt. [Development of the international maritime law in maritime codes: historical aspects]. *Elektronne naukovе fakhove vydannia z yurydychnykh nauk «Pravova prosvita»* [Electronic scientific professional publication on legal sciences "Legal education"], 12. DOI: http://www.pravo.nayka.com.ua/pdf/12_2017/102.pdf. [in Ukrainian].
5. Baskyn, Yu., Feldman, D. (1990). *Ystoryia mezhdunarodnoho prava* [History of the international law]. Moscow: International Relations. [in Russian].
6. Zhdanova, V. (2016). York-Antverpenskyye pravyla 2016 o rehulyrovanny obshchei avaryi po novym pryntsypam. [York-Antwerp Rules 2016 on the New Principles of General Average Regulation]. *Inmarin* <<https://inmarin.ru/press-centr?id=268600>> (2021, May, 16). [in Ukrainian].
7. Pereverzieva, O. (2014). Avariiia morskа. [Maritime accident]. *Entsyklopediia mizhnarodnoho prava: Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy* [Encyclopedia of International Law: V.M. Koretsky Institute of State and Law of National Academy of Sciences of Ukraine]. Kyiv: Akademical periodicals, 1 (A-D), 21-23. [in Ukrainian].

THEORETICAL AND HISTORICAL PROBLEMS OF LAW AND POLITICS

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.3.10

Oleksii Mendrin

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8458-6883>

Mariupol State University, Ukraine

CONSTRUCTION OF THE OTHER IN THE PROCESS OF FORMATION OF MACROPOLITICAL IDENTITY

Олексій Мендрін

Маріупольський державний університет, Україна

КОНСТРУЮВАННЯ ІНШОГО У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ МАКРОПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

The article examines characteristics of the methods of constructing the Other, adopted in modern political science. The approaches of “othering” are becoming important ways of setting symbolic boundaries that enable identity formation at the macropolitical level.

The article traces changes in the interpretation of the concept of the Other in the discourse of philosophy and social sciences. The article explores the approaches to the construction of the image of the Other, presented in modern political theory. A set of characteristics is determined that define the logic of distinguishing the Other, as well as possible forms of their combination. The typology of the Other, which is widespread in political science studies, is considered, it is built around a combination of binary oppositions of internal and external, agonistic and antagonistic, temporal and spatial, one and multiple, a significant Other and a group that is not considered as a significant Other.

The article argues that the formation of a meaningful Other requires focusing attention on the differences that are perceived by the macropolitical community as fundamental one, which requires its construction on the basis of value contradictions.

The article also analyzes possible approaches to building the image of the Other and defining the symbolic boundaries that separate from it, doing so from the point of view of the need to involve them in the process of forming a macropolitical identity, which makes it possible to determine the criterion for assessing such construction.

The threats that may be posed by the formation of the internal Other for the process of macropolitical identity policy development are considered. It is pointed out that for a divided society, the practice of “othering” on certain cultural grounds pose a significant threat, which determines the need to develop an image of the Other, whose borders would coincide with the borders of the state.

The author concludes that the formation of symbolic boundaries in the construction of the Other is a complex and lengthy process that involves a combination of efforts of different political actors. Symbolic boundaries can be built on different grounds and, accordingly, differ in essential characteristics. It is important to understand the formation of macropolitical identity as the ultimate goal in the construction of the Other, which makes it possible to introduce criteria for analyzing the effectiveness and correctness of the process of such construction.

Keywords: the Other, macropolitical identity, typology of othering, symbolic boundaries, macropolitical identity formation strategy.

Аналіз поділюваних в суспільстві уявлень про характеристику Іншого є важливим джерелом знань як про використання механізмів конструювання колективних ідентичностей, так і символічної складової політики. Такі уявлення позначаються не тільки на тому, як громадяни відповідають на питання «Хто ми?», а й істотно впливають на оцінку ними легітимності політичного режиму.

Разом з тим, наявність сутнісних суспільних протиріч з ключових питань розвитку, роз'єднаність суспільства всередині країни, дають мало підстав для впевненості в успішності політичного майбутнього держави, створюють істотні загрози внутрішньої безпеки її розвитку. Каталізатором негативних тенденцій може служити невизначеність щодо змісту базових параметрів власної макрополітичної ідентичності. Сукупність вищевказаних чинників обумовлює актуальність даного дослідження, необхідність у вивченні того, як різні способи конструювання Іншого впливають на формування макрополітичної ідентичності.

Під макрополітичною ідентичністю в даній роботі ми будемо розуміти теоретичний конструкт, який використовується українськими¹ і зарубіжними² дослідниками на позначення підходів до ідентифікації членів спільноти, що співвідносять себе з державою.

Серед досліджень, присвячених вивченню різних аспектів впливу способів конструювання Іншого на формування макрополітичної ідентичності можна виділити роботи А. Абізاده, С. Акопова, О. Попової, Н. Пашиної, М. Рябчука. Питання типологізації Іншого піднімалися в роботах О. Вевера, О. Малинової, С. Прозорова, А. Тріандафілліду.

Метою статті є аналіз підходів до конструювання образів Іншого, запропонованих політичною наукою, як частини процесу формування макрополітичної ідентичності.

Поняття Іншого спочатку виявляється затребуваним, але отримує різну інтерпретацію як в класичному (І. Г. Фіхте, Г. В. Ф. Гегель), так і в пізнішому, перш за все, екзистенціалістському (М. Хайдеггер, Ж. П. Сартр, П. Тілліх та ін.) філософському дискурсі. В рамках останнього, у фокусі уваги філософів виявлялися такі аспекти, як діалогізм (М. Бубер), комунікативна природа взаємини Іншого і Я (Е. Левінас), їх взаємозумовленість (Ж. П. Сартр), здатність Іншого ставати умовою формування Я (Ж. Делез, Ж. Дерріда). До найбільш значущих для політичної науки досягнень цієї, останньої, концептуалізації поняття Іншого можна віднести: екстраполяцію поняття на феномени міжгрупової взаємодії, де з'являються колективні (групові) актори, а також спроби типологізувати Іншого, осмислити репертуар його ролей в процесі конструювання колективного Я.

Поширення концепту «Іншого» в дискурсі суспільних наук відбувається у 1970-х роках, коли поняття починає широко використовуватись у контексті досліджень питань расових, етнічних, гендерних відносин³. Академічну зацікавленість у сутності процесів «іншування» стимулювала робота Е. Саїда, присвячена орієнталізму і конструюванню образу Сходу європейцями⁴. Використання поняття в рамках історичних, соціологічних, антропологічних, політичних, культуральних, міждисциплінарних соціальних досліджень, тим не менш, не стало підставою для його аналітичного структурування та концептуальної чіткості, що створює «загальну проблему у дослідженнях ідентичності [...] породжуючи хронічний безлад при визначенні, кому «іншість» можна приписати»⁵. В основі визначень, запропонованих у словниках та авторських наукових публікаціях, центральним та спільним залишається фактор співвіднесення індивідуального або колективного Я з Іншим, для визначення за допомогою контрасту⁶, конституювання автентичності комунікації (в трактуванні Н. Лумана)⁷, отримання

¹ Пашина, Н. (2019). Макрополітична ідентичність як фактор політичної безпеки у багатоскладових суспільствах. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*, 26, 164-173;

Угрин, Л. (2013). До проблеми визначення поняття «макрополітична ідентичність» як різновиду колективних ідентичностей. *Методологія політичної науки: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Перші методологічні читання (Львів, 20-21 лютого 2013)*, 85-87.

² Малинова, О. (2010). Символическая политика и конструирование макрополитической идентичности в постсоветской России. *Полис. Политические исследования*, 2, 90-105.

³ Genoni, M. R. (2010). Otherness, History of. [in:] Jackson, R. L. (ed.) *Encyclopedia of identity*. Thousand Oaks: SAGE, 528.

⁴ Johnson, C., Coleman, A. (2012). The Internal Other: Exploring the Dialectical Relationship Between Regional Exclusion and the Construction of National Identity. *Annals of the Association of American Geographers*, 102 (4), 865.

⁵ Там само, 864.

⁶ Brooker, P. (2003). *A Glossary of Cultural Theory*. London: Arnold, 183.

⁷ Кравченко, С. (2011). *Словарь новейшей социологической лексики: теория, понятия, персоналии (с английскими эквивалентами)*. Москва: МГИМО-Университет, 109.

розуміння ідентичності¹, здійснення ідентифікації². Поняття як іменник використовується на позначення того/тих, хто відрізняється від Я (oneself), як дієслово – відрізнєння, маркування, категоризації, іменування, ідентифікації, визначення місця (place) і виключення тих, хто не відповідає соціальним нормам³.

Затребуваним концепт Іншого стає в різних напрямках політичної науки. Він займає значне місце в дослідженнях зовнішньої політики і міжнародних відносин, де, як видно, держави і макрополітичні спільноти, що стоять за ними, складають більш значиму і помітну основу для уявлення про Іншого. А. Вендт зазначає, що змістом щоденної повістки міжнародної політики є триваючий, такий, що проходить на рівні держав, процес співвіднесення ідентичностей з Іншими, а управління цим процесом – «базова практична проблема зовнішньої політики», етичним виміром якої стає саме ставлення до Іншого⁴. Для опису такого відношення А. Вендт застосовує уявлення про наявність трьох ідеальних типів культури взаємодії: гоббсівський, локівський і кантівський, в основі яких лежить, відповідно, уявлення про Іншого як про ворога, конкурента і друга⁵.

Як пояснювальна модель, концепт Іншого актуальний у вивченні розвитку ідеологій, в тому числі, націоналізму, формування різних напрямків державної політики, окремих напрямків політичного розвитку.

Найбільш релевантною, з точки зору використання в рамках широкого спектру політичних досліджень, видається характеристика Іншого як «зовнішньої по відношенню до Я групи, в діалогічному зіставленні з якою здійснюється ідентифікація Я», яка, «як правило, розглядається в контексті конструювання колективних ідентичностей, перш за все – національних / макрополітичних і етнічних»⁶.

При збереженні певних відмінностей у визначеннях, незмінно присутньою в сутності концепту лишається функція, від самого початку задана в логіці, що вимагає існування Іншого, – визначення кордонів індивідуального або колективного Я (незалежно від того, наскільки реальними або «уявними» вони є, співвідноситься вона з мікро або макросоціальними об'єднаннями), що дозволяє формувати уявлення про набір його якостей. Побудовування кордонів, завдання умов для їхнього формування, а також змін, залишаються одними з найбільш значущих результатів конструювання Іншого. Таке конструювання є складним, багатоетапним процесом, який поєднує різні компоненти. З одного боку, його складають елементи, що привносяться акторами, які здійснюють таке конструювання і задіяні ними стратегії дискурсивного поєднання цих елементів. З іншого боку, конструкція включає вже існуючі в колективній свідомості уявлення щодо основних структуруючих образів символів і характеристик, а також поширені в суспільстві практики, в тому числі, націлені на підтримку цих уявлень.

Характеристика умов формування кордонів, що варіюються між конфліктним і позитивним, спатіальним і темпоральним, одиничним і множинним, внутрішнім та зовнішнім вимірами, задає підстави для типологізації та класифікації Іншого.

В традиції, висхідній до робіт Дж. Міда, розрізняють «базового» (generalized) і «значущого» (significant) Іншого, щодо яких індивід, у процесі соціалізації, формує уявлення про сприйняття себе. «Базовий» Інший може бути представлений як «соціальна спільнота» (social community), з чіткими загальними установками, цінностями, переконаннями співвідносяться персональні, дозволяючи сформувати «погляд на себе з точки зору інших»⁷. При цьому, в рамках політичних досліджень саме логіка вирізнєння та впливу значущого Іншого набуває особливого значення⁸.

¹ Classen, A. (2005). Other, the, European views of. [in:] Horowitz, M. C. (ed.) *New dictionary of the history of ideas*. Farmington Hills: Thomson Gale, 4, 1691.

² Малинова, О. (2017). Дискурсивное использование Другого. [in:] И. С. Семененко (Ред.), *Идентичность: Личность, общество, политика. Энциклопедическое издание*. Москва: Весь мир, 661.

³ Mountz, A. (2009). The Other [in:] Gallaher, C., Dahlman, C., Gilmartin, M., Mountz, A., Shirlow, P. *Key concepts in Political Geography*. Thousand Oaks: SAGE, 328.

⁴ Wendt, A. (1999). *Social Theory of International Politics*. New York: Cambridge University Press, 21-22.

⁵ Там само, 313.

⁶ Малинова, О. (2017). Дискурсивное использование Другого. [in:] Семененко, И. (ред.) *Идентичность: Личность, общество, политика. Энциклопедическое издание*. Москва: Весь мир, 661.

⁷ O'Neil, N. B. (2010). Social Constructionist Approach to Personal Identity. [in:] Jackson II, R. L. (ed.) *Encyclopedia of Identity*. Thousand Oaks: SAGE, 2, 739-740.

⁸ Adams, T. E. (2010). Social Constructivist Approach to Political Identity. [in:] Jackson II, R. L. (ed.) *Encyclopedia of Identity*. Thousand Oaks: SAGE, 2, 742-743.

Як «необхідну», таку, що «передбачає існування» для процесу формування національної ідентичності, описує роль Іншого А. Тріандафіліду, спираючись у своєму дослідженні на концепт національної ідентичності В. Коннора і теорію націоналізму та соціальної комунікації К. Дойча¹. Беручи за основу функціональний аспект трактування національних відмінностей, вона стверджує, що національна ідентичність виражається в розходженні відчуття близькості однієї групи щодо іншої. При цьому «нація не є просто групою, об'єднаною вірою в спільне походження або спільною мовою, поділюваними культурними традиціями чи просто територіальним об'єднанням. Це група людей, які мають більше спільного один з одним, ніж зі сторонніми. Таким чином, для існування нації необхідна якась зовнішня група, в протиставленні якої перевіряється єдність та однорідність інгрупи»².

Щодо значущого Іншого, А. Тріандафіліду вказує на те, що він має місце в історії кожної нації і визначає його як «зовнішню (other) групу, яка вплинула на розвиток ідентичності нації своєю «надихаючою» або «загрозливою «присутністю»³. Дослідниця, переглянувши свій попередній підхід до трактування як кількості, так і ролі значущих Інших⁴, зазначає, що таких образів може бути декілька, а модель взаємовідносин між ними може будуватися на основі того, що Інший є як предметом захоплення, прикладом для наслідування, так і джерелом загрози для культурного розвитку та/або незалежності, можливостей самовизначення, територіальної цілісності інгрупи. Сила протистояння значущому Іншому, при цьому, знаходиться в прямій залежності від ступеня відмінностей між ними⁵. Розвиваючи ідею про різновиди значущих Інших, А. Тріандафіліду пропонує розділяти їх на внутрішніх (до яких вона відносить «етнічні меншини, які беруть участь у формуванні держави, в якому члени інгрупи становлять національну більшість») і зовнішніх (представлених трьома типами: 1) зіставна етнічна група (не меншість) в мультинаціональній державі, 2) «сусідні нації або національні держави», які змагаються за територію, і 3) «нації, національні держави або етнічні групи, територіально близькі до інгрупи, але які не заперечують її територіальних кордонів», але конкурують за культурну спадщину, міфи, символи, минуле)⁶.

Варто відзначити певну штучність і надмірність запропонованого авторкою поділу, обумовлені низкою причин: кількість запропонованих типів може динамічно змінюватися, а причина протиріч може бути комплексною. Разом з тим, в роботі А. Тріандафіліду необхідно відзначити три важливих аспекти: 1) позначена нею логіка розрізнення внутрішнього значущого Іншого, щодо якого група може формувати власну ідентичність; 2) така, що знаходить підтвердження в дослідженнях із соціальної психології, практика посилення суперництва по мірі зниження набору відмінностей; 3) теза про те, що зумовлюють виділення такого Іншого всередині держави культурні, мовні відмінності, «так само як традиції, міфи походження, відмінні від таких у домінуючій нації»⁷. Можна припустити, що значущим Іншого робить найбільш істотна відмінність з уявними Нами, а підстави такого принципового розходження задаються ціннісними протиріччями.

Дещо відмінний від запропонованого А. Тріандафіліду підхід до трактування внутрішнього іншого подано в праці К. Джонсона і А. Колман⁸. Розрізнення Іншого, яке вони досліджують, засноване на традиційному, територіальному (спатіальному) підході, при цьому вони, в якості рамки дослідження, використовують концепт внутрішнього орієнталізму, зазначаючи, що «розвиток дискурсу внутрішнього орієнталізму наслідуює патерн, відповідно до якого слабкий регіон спочатку підпорядковується у процесі внутрішнього колоніалізму, і потім йому приписуються негативні риси, такі як культурні чи моральна відсталість, що впливають з його подібного до колоніального стану»⁹. Розвиваючи запропоновану Д. Янсоном (D. Jansson) логіку внутрішнього орієнталізму, К. Джонсон і А. Колман, враховуючи сформоване в сучасній географічній науці розуміння сутності регіонів, наполягають на існуванні складної, діалектичної природи зв'язку

¹ Triandafyllidou, A. (2001). *Immigrants and National Identity in Europe*. New York: Routledge, 24.

² Там само, 26.

³ Там само, 32.

⁴ Triandafyllidou, A. (1998). National Identity and the "Other". *Ethnic and racial studies*, 21 (4), 600.

⁵ Triandafyllidou, A. (2001). *Immigrants and National Identity in Europe*. New York: Routledge, 33-35.

⁶ Там само, 36-37.

⁷ Там само, 33-34.

⁸ Johnson, C., Coleman, A. (2012). The Internal Other: Exploring the Dialectical Relationship Between Regional Exclusion and the Construction of National Identity. *Annals of the Association of American Geographers*, 102 (4), 863-880.

⁹ Там само, 866.

конструювання регіональної і національної (макрополітичної) ідентичності, в якій внутрішній Інший виявляється частиною процесу національного будівництва, з одного боку, і формування стійкої регіональної структури з іншого¹.

Спатіальний принцип у визначенні Іншого, хоча і є досить поширеним, але аж ніяк не єдиним, що проблематизується в політичних дослідженнях. Логіка конструювання Іншого, який задається різного роду темпоральними характеристиками, певною мірою відображена в роботах низки науковців: запропоноване Оле Вевером розуміння формування Іншого для макрополітичної спільноти як її «власного минулого, що ніколи не має стати її майбутнім»², було розвинуто Т. Діезом³. Відзначаючи історичну тяглість темпорального, принципу, який мав місце «у колоніальних типах іншування, що конституївали Захід, як географічну та культурну єдність» і допускали «сплетіння» темпорального і спатіального іншування, Т. Діез наголошує на дещо відмінному, втім, типологічно спорідненому характері іншування в Європейському Союзі, де темпоральний Інший будувався на контрасті до європейського передвоєнного минулого (опозиції Старої та Нової Європи), необхідності дотримання цінностей миру та поваги до прав людини, неприпустимості екстремізму, конфронтації та націоналізму⁴.

Відомий дослідник А. Абізادهх також зазначає, що основою для протиставлення можуть ставати й, приміром, «цінності минулої історичної ідентичності [...], власна історія, затягне минуле, що його прагнуть залишити позаду», причому реальність таких цінностей може бути доволі умовною⁵.

Отже, у процесі дискурсивного конструювання, символічні кордони відшукуються і встановлюються не тільки в часі, а й у просторі. Бажано при цьому, аби ці декларовані кордони якомога більше відповідали кордонам національної держави (nation-state). Дискурсивно задані спатіальні кордони можуть бути ширшими за поточні державні, задаючи символічні межі втрачених, але таких, що все ще вважаються своїми територіями, охоплювати території, зазначені в конституюючих макрополітичну спільноту міфах, або меншими, що може призводити до формування внутрішнього Іншого. Темпоральні кордони, які відділяють Нас від Іншого, можуть бути задані рамками «міфу заснування», або травматичної події, що набуває символічного значення. Вони менш жорсткі, ніж просторові, ще більш «уявні», оскільки уявити виокремленого ними Іншого важче, він більш умовний, його розташування важко локалізувати.

Розгляд процесу конструювання Іншого в контексті завдань формування макрополітичної ідентичності, дозволяє відійти від традиційно дескриптивного його уявлення і говорити про нього як про сукупність цілеспрямованих дій. У свою чергу, привнесення представлення про мету такого конструювання передбачає певні результати, які можуть і повинні бути оцінені. Ця інтерпретація дозволяє застосовувати до аналізу результатів конструювання Іншого такі критерії як ефективність процесу, а також правильність або помилковість його результатів. Таким чином, з'являється можливість не тільки операціоналізувати поняття конструювання Іншого, а й дослідити процес його створення в подальшому емпіричному аналізі.

Саме ситуація, що передбачає будь-яку інструменталізацію таких представлень про Іншого, може задавати критерії оцінки наявних, так або інакше сформованих ідентичностей. Помилка конструювання Іншого при цьому визначається в співставленні до заданих умовами його існування меж із кордонами макрополітичної спільноти. Неспівпадіння кордонів Нас й Іншого в ситуації, коли такий Інший включатиме значну частину громадян однієї країни (що типологічно збігається з внутрішнім Іншим), буде слугувати підставою для підризу стратегії формування макрополітичної ідентичності.

При вибудовуванні наративу про сутність Нас, позначенні меж Іншого необхідний певний публічно обґрунтований, соціально прийнятний і узгоджений зі стратегією формування макрополітичної ідентичності консенсус щодо «місця розташування» цих кордонів.

¹ Там само, 867-869.

² Wæver, O. (1996). European Security Identities. *Journal of Common Market Studies*, 34 (1), 122.

³ Diez, T. (2004). Europe's Others and the Return of Geopolitics. *Cambridge Review of International Affairs*, 17 (2), 319-335.

⁴ Diez, T. (2004). Europe's Others and the Return of Geopolitics. *Cambridge Review of International Affairs*, 17 (2), 320-328.

⁵ Abizadeh, A. (2005). Does Collective identity Presuppose an Other? On the Alleged Incoherence of Global Solidarity. *American Political Science Review*, 99 (1), 58.

Тож кордони можуть вибудовуватися в різних відношеннях і проєкціях, що задаються відмінним комплексом соціокультурних, політичних критеріїв. Логікою, що задає кордони Іншого можуть ставати, в тому числі, культурно-національні, антропологічні, лінгвістичні характеристики. Можливо вибудовування таких кордонів на підставі загальних уявлень про природу національних рис та умови їхнього формування, відповідними інструментами в такому випадку будуть служити історична, національна і, пов'язана з нею, мовна, спрямована на «вирішення мовних проблем у державі, соціумі»¹ політики.

Представлення про сутність і якості Іншого, відносно якого соціальна група формує уявлення про себе, є важливою частиною процесу конструювання макрополітичної ідентичності. Практика дискурсивного формування таких уявлень детермінує постійний процес деліберації, пошуку соціального консенсусу щодо критеріїв, які задають підстави для розрізнення Іншого та макрополітичної групи. Сучасна політична теорія розрізняє доволі різноманітний асортимент проєкцій і принципів, які обумовлюють логіку встановлення символічних кордонів такого розподілу. Вона будується навколо спатіальних і темпоральних, етнокультурних і мовних, ідейних, ціннісних відмінностей, які хоча і мають тенденцію до вибудовування послідовності бінарних опозицій, аж ніяк не творять строгої ієрархії, виділені типи, не протилежні один одному, можуть створювати певні перетини, визначаючи підстави для вибудовування комплексного образу Іншого. Втім, типологія Іншого, представлена в політологічних дослідженнях, в більшості випадків, задається бінарними опозиціями: зовнішній / внутрішній, агоністичний / антагоністичний, темпоральний / спатіальний, єдиний / множинний, значимий / той, що не виступає таким.

Залежно від характеристик, взятих за основу в процесі конструювання Іншого, його межі можуть не збігатися з кордонами держави, що, у свою чергу, може призводити до формування внутрішнього Іншого і значно ускладнювати або унеможливити реалізацію стратегії макрополітичної ідентичності, спрямованої на консолідацію громадян країни. Особливо небезпечними такі помилки у формуванні образу Іншого можуть бути для розділених за такими характеристиками спільнот.

Ускладнювати вибудовування Іншого, межі якого не призводили б до розколу макрополітичної спільноти, може наявність різних, альтернативних державі, акторів, що реалізують власні стратегії, і, відповідно, роблять цей процес менш контрольованим.

References:

1. Abizadeh, A. (2005). Does Collective identity Presuppose an Other? On the Alleged Incoherence of Global Solidarity. *American Political Science Review*, 99 (1), 45-60. [in English].
2. Adams, T. E. (2010). Social Constructivist Approach to Political Identity. [in:] Jackson II, R. L. (ed.) *Encyclopedia of Identity*. Thousand Oaks: SAGE, 2, 742-743. [in English].
3. Brooker, P. (2003). *A Glossary of Cultural Theory*. London: Arnold. [in English].
4. Classen, A. (2005). Other, the, European views of. [in:] Horowitz, M. C. (ed.), *New dictionary of the history of ideas*. Farmington Hills: Thomson Gale, 4, 1691-1698. [in English].
5. Diez, T. (2004). Europe's Others and the Return of Geopolitics. *Cambridge Review of International Affairs*, 17 (2), 319-335. [in English].
6. Genoni, M. R. (2010). Otherness, History of. [in:] Jackson, R. L. (ed.), *Encyclopedia of identity*. Thousand Oaks: SAGE, 526-530. [in English].
7. Johnson, C., Coleman, A. (2012). The Internal Other: Exploring the Dialectical Relationship Between Regional Exclusion and the Construction of National Identity. *Annals of the Association of American Geographers*, 102 (4), 863-880. [in English].
8. Kravchenko, S. (2011). *Slovar' novejshej sociologicheskoy leksiki: teorii, ponjatija, personalii (s anglijskimi jekvivalentami)* [Dictionary of modern sociological lexicon: theories, concepts, personalities (with English equivalents)]. Moscow: MGIMO-Universitet. [in Russian].
9. Levchenko, O. (2010). Mовна polityka [Language Policy]. [in:] Surmin, Y. (ed.) *Encyklopedychnyj slovnyk z derzhavnoho upravlinnya* [Encyclopedic Dictionary of Public Administration]. Kyiv: NADU, 445. [in Ukrainian].
10. Malinova, O. (2010). Simvolicheskaja politika i konstruirovaniye makropoliticheskoy identichnosti v postsovetskoy Rossii [Symbolic politics and the constructing of macro-political identity in post-soviet Russia]. *Polis. Politicheskoe issledovaniya* [Polis. Political Studies], 2, 90-105. [in Russian].
11. Malinova, O. (2017). Diskursivnoye ispolzovaniye Drugogo [The Other in Political Discourse]. [in:] Semenenko, I. (ed.) *Identichnost': Lichnost', obshchestvo, politika. Jenciklopedicheskoe izdaniye* [Identity: The Individual, Society, and Politics. An Encyclopedia]. Moscow: Ves mir, 661-666. [in Russian].

¹ Левченко, О. (2010). Мовна політика. [in:] Сурмін, Ю. (ред.), *Енциклопедичний словник з державного управління*. Київ: НАДУ, 445.

12. Mountz, A. (2009). The Other. [in:] Gallaher, C. Dahlman, C. Gilmartin, M. Mountz, A., Shirlow, P. *Key concepts in Political Geography*. Thousand Oaks: SAGE, 328-338. [in English].
13. O'Neil, N. B. (2010). Social Constructionist Approach to Personal Identity. [in:] Jackson II, R. L. (ed.) *Encyclopedia of Identity*. Thousand Oaks: SAGE, 2, 739-742. [in English].
14. Pashyna, N. (2019). Makropolitychna identychnist yak faktor politychnoi bezpeky u bahatoskladovykh suspiltvakh [Macro-political identity as the political factor of security in multi-compound societies]. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Seriya: Istoriia. Politolohiia* [Bulletin of Mariupol State University. Series: History. Political Studies] 26, 164-173. [in Ukrainian].
15. Triandafyllidou, A. (1998). National Identity and the "Other". *Ethnic and racial studies*, 21 (4), 593-612. [in English].
16. Triandafyllidou, A. (2001). *Immigrants and National Identity in Europe*. New York: Routledge. [in English].
17. Uhryn, L. (2013). Do problemy vyznachennia poniattia «makropolitychna identychnist» yak riznovydu kolektyvnykh identychnosti [To the problem of defining the concept of «macropolitical identity» as a kind of collective identities]. *Metodolohiia politychnoi nauky: materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii. Pershi metodolohichni chytannia* [Methodology of political science: materials of the All-Ukrainian scientific conference. The first methodological readings (Lviv, February 20-21, 2013)]. [in Ukrainian].
18. Wendt, A. (1999). *Social Theory of International Politics*. New York: Cambridge University Press. [in English].
19. Wæver, O. (1996). European Security Identities. *Journal of Common Market Studies*, 34 (1), 103-132. [in English].

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.3.11

Serhii Mandzii

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5575-0613>

Legislation Institute of the Verkhovna Rada of Ukraine, Kyiv

LEGAL REGULATION OF INTERNAL FORCED MIGRATION IN UKRAINE: HISTORICAL EXCURSION

Сергій Мандзій

Інститут законодавства Верховної Ради України, Київ

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВНУТРІШНЬОЇ ВИМУШЕНОЇ МІГРАЦІЇ В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНИЙ ЕКСКУРС

The article is devoted to the definition of the basic laws of development of legal regulation of internal forced migration in Ukraine. The author analyzes a number of scientific approaches to the periodization of the facts of internal migration in Ukraine, taking into account the peculiarities of the sign of "compulsion". It turns out that the guideline for such an arrangement should be modern legal standards for determining the social nature of internal displacement of the population for objectively negative reasons. The author's periodization of the facts of mass internal forced migration of the population on the territory of Ukraine is offered in the context of their legal support (on the grounds of displacement).

The article pays special attention to the issue of forced migration as a result of the accident at the Chernobyl nuclear power plant. The author analyzes the legal framework that existed during the Soviet era and established the legal status and social protection of its victims. In addition, the changes in the legal regulation of these issues after Ukraine's independence are emphasized. A comparative analysis is performed of legislative acts on the legal status and social protection of victims of the Chornobyl disaster vs. acts on the legal status of internally displaced persons. Legal conflicts and gaps have been identified and proposed to be eliminated. In addition, the category "environmental migrant" is analyzed, as well as its relationship is clarified with the term "internal forced migrant". The author proposes his own periodization of cases of mass internal forced migration of the population on the territory of Ukraine from the point of view of its legal regulation, on the grounds of resettlement: 1) man-caused (accident at the Chernobyl nuclear power plant in 1986); 2) military-political (annexation of the Autonomous Republic of Crimea and armed conflict in eastern Ukraine from 2014 to the present).

Keywords: military conflict, internal forced migration, deportation, forced migration, ChNPP.

Постановка проблеми. Аналіз відповідних інформаційно-аналітичних даних дозволив стверджувати, що міграційні процеси сучасності еволюціонували та знайшли своє відображення і продовження в нових видах і формах. Це стосується, насамперед, зросту темпів внутрішньої вимушеної міграції у світі, викликаної об'єктивними негативними факторами військово-політичного, екологічного та техногенного характеру. Правове регулювання вимушеної внутрішньої міграції та забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб стали найактуальнішою проблемою світового співтовариства наприкінці ХХ століття, що було опосередковано збройними конфліктами та міжетнічними сутичками, які у свій час мали місце по всьому світі, у тому числі й на теренах пострадянського простору. Україна розпочала законодавче закріплення гарантування та забезпечення основних прав і свобод внутрішніх вимушених мігрантів, визначення особливостей їх правового статусу внаслідок техногенної катастрофи на Чорнобильській атомній електростанції у 1986 році, а активізувала у зв'язку із військовим конфліктом з Російською Федерацією, коли зіткнулася з проблемою масових випадків внутрішнього вимушеного переміщення населення

з окремих територій Донецької, Луганської областей та Автономної Республіки Крим до інших регіонів країни.

Водночас, внутрішні міграційні процеси не обмежуються лише періодом незалежності України, вони є об'єктивно обумовленими постійними процесами, що супроводжують розвиток людської цивілізації. Звичайно, зважаючи на географічне та політичне становище України, історичні періоди входження її земель до різних державних утворень, масові внутрішні переміщення людей були зумовлені різноманітними факторами, які потребують відповідної правової оцінки та дослідження з позицій сучасних правових стандартів у цій сфері.

Стан дослідження. Дослідження питань періодизації розвитку процесів масових внутрішніх переміщень на теренах України, а тим паче, у контексті їх правового забезпечення, з боку вітчизняної правової науки характеризуються досить низькою активністю. Тематика упорядкування фактів масової внутрішньої міграції в Україні ставала предметом наукової цікавості дослідників лише у комплексі розв'язання інших теоретичних питань. Зокрема, цієї історичної проблеми торкались у своїх роботах такі історики та правники, як І. Басова, В. Макачук, В. Михайловський, О. Калакура, К. Крахмальова, Кхасраві Омід Зерар, В. Опришко, О. Фесенко. Недостатність теоретичної розробки даної наукової тематики, яка породжує існування діаметрально протилежних, іноді суперечливих та необґрунтованих наукових позицій з досліджуваного предмету, обумовлює потребу більш детального та виваженого її висвітлення й аналізу.

Метою даної статі є дослідження правового регулювання фактів масової внутрішньої вимушеної міграції в Україні в її ретроспективі, що включатиме розгорнутий аналіз попередніх наукових напрацювань, визначення характерних рис та особливостей правового регулювання у різні історичні періоди розвитку української державності та виокремлення періодів цього процесу.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на певну юридичну невизначеність та складність процесів внутрішньої вимушеної міграції, низка вітчизняних дослідників намагається провести їх упорядкування, розглянути такі сучасні ситуації крізь призму історії України. На нашу думку, такі наукові розвідки варто підтримати, тим більше, що українська міграція уже давно перетворилася в унікальний національний феномен, який має свою історію – своє минуле, сучасне і майбутнє, є архівом здобутків і втрат людського і трудового потенціалу України, виразником мотивацій, потреб, досвіду її населення¹.

Так, у своєму дисертаційному дослідженні на тему «Адміністративно-правове регулювання внутрішніх переміщень населення в умовах проведення військових операцій (на прикладі України та Іраку)» Кхасраві Омід Зерар пропонує виокремити шість періодів розвитку внутрішнього переміщення осіб: «Період розподілу влад та територій» (до XVII ст.), «Завойовницький період» (з XVII до XVIII ст.), «Капіталістичний період» (поч. XIX ст.), «Період військових катаклізмів» (кін. XIX ст.), «Період економічних зрушень» (поч. XX ст.), «Сучасний період» (кінець XX ст. – по т.ч)².

Аналізуючи проведену дослідником періодизацію, у свою чергу, можемо охарактеризувати її як досить хаотичну. По-перше, дійсно, процеси зовнішнього та внутрішнього переміщення осіб існували з найдавніших часів, від найпершої війни чи катастрофи, рятуючись від яких, населення було змушене покинути свої постійні місця проживання. У той же час, наведені часові проміжки виокремлення періодів є настільки масштабними, що не дають змоги виділити саме процеси внутрішньої міграції в межах однієї держави. Зокрема, «Період розподілу влад та територій», який за словами автора існував до XVII ст., лише схематично та загально окреслює міграційні потоки у межах тодішньої світової людської цивілізації. Тим паче, у ті часи визначення меж державних кордонів та правовий режим їх недоторканості здійснювались доволі умовно.

По-друге, не зрозуміло, за якою системоутворюючою ознакою проведена дана класифікація, оскільки автор наводить приклади як з історії міграції населення середньовічної Європи, так і з історії України у період державності (часи Київської Русі) та у періоди перебування українських земель у складі інших державних утворень (Російська імперія, Австро-Угорська імперія, Польща).

¹ Садов, У. Я. (ред.) (2019). *Українська міграція в умовах глобальних і національних викликів XXI століття*. Львів. <<http://ird.gov.ua/irdp/p20190801.pdf>> (2021, травень, 11).

² Кхасраві, О. З. (2016). *Адміністративно-правове регулювання внутрішніх переміщень населення в умовах проведення військових операцій (на прикладі України та Іраку): дисертація на здобуття наукового ступеню кандидата юридичних наук*. Київ: Відкритий Міжнародний Університет Розвитку Людини «Україна» <https://uu.edu.ua/upload/Nauka/Specializovani_vcheni_radi/Khasravi/Khasravi_diser.pdf> (2021, травень, 11).

При цьому паралельно наводяться приклади зісторії Іраку без урахування особливостей цивілізаційного виміру функціонування та розвитку європейської та мусульманської політико-правових систем та загалом державності.

По-третє, дане упорядкування внутрішнього переміщення населення виходить за межі предмету дослідження автора, оскільки враховує процеси трудової міграції, в основі яких лежить економічний фактор. Наприклад, він зазначає, що «...перебування України у складі різних імперій (Російської, Австро-Угорської, Османської), Польщі зумовило в різні часи міграцію населення з України у різні кінці цих імперій. Українське населення було джерелом дешевої робочої сили і складником війська цих імперій. Це вплинуло на основні напрями міграційних потоків населення з різних частин України...», або «...міграції населення значно посилювалися у XIX ст., особливо після знищення панщини в Австро-Угорщині (1848 р.) та кріпосного права в Росії (1861 р.) ... Велика кількість незаможних селян із східної частини України їдуть в пошуках вільних земель – спочатку на Північний Кавказ, Поволжя і Урал, а пізніше – до Сибіру, Казахстану, на Далекий Схід. Вони селяться у тих районах Росії, в яких є подібні умови для життя та сільськогосподарського виробництва, як на їхній батьківщині...»¹.

Отже, не применшуючи наукової цінності досліджень, проведених Кхасраві Омідом Зераром, вважаємо за необхідне висловити занепокоєння тим, що подібного роду впорядкування світових міграційних процесів без урахування історичного контексту, особливостей цивілізаційного розвитку суспільств європейського та мусульманського світу, а головне, виокремлення чинників зовнішнього та внутрішнього переміщення населення у різні часові проміжки, навряд чи сприятимуть систематизації та правильному розумінню цих процесів юридичною наукою, виробленню дієвих правових моделей регулювання сучасних проявів міграції, зокрема у питанні забезпечення прав та свобод внутрішніх вимушених мігрантів.

Інший український дослідник В. Михайловський у своєму дисертаційному дослідженні на тему «Адміністративно-правовий статус внутрішньо переміщених осіб» пропонує, на наш погляд, більш упорядковану періодизацію вимушеної внутрішньої міграції населення на території сучасної України. На його думку, цей процес варто розділити на шість періодів: I період (XV-XVI ст.) – недостатня кількість родючих земель; II період (друга половина XVI ст.-XVIII ст.) – переміщення значних груп козаків для служби в Російській імперії; III період (1901-1927 рр.) – прагнення селян освоїти малозаселені землі; IV період (1927-1991 рр.) – радянська тогочасна Україна, що передбачала переміщення населення в межах країни; V період (1991-2014 рр.) – природні та техногенні катастрофи, зокрема аварія на ЧАЕС; VI період (з 2014 р.-до сьогодні) – анексія АР Крим та військове вторгнення на територію України Російською Федерацією².

У цьому контексті зазначимо, що даний дослідник, на нашу думку, не зовсім чітко визначився з межами поняття «внутрішня вимушена міграція», оскільки включив у дану періодизацію випадки як добровільної, так і примусової внутрішньої міграції. Наприклад, автор, описуючи причини виділення III періоду, зазначає, що «... для збільшення виробничих можливостей тодішньої царською Росією прийнято рішення переселити селян на менш родючі землі, наділити інвентарем для обробки земель, звільнити від сплати податків та надати можливість щодо отримання безвідсоткових кредитів...»³. З нашого погляду, даний коментар скоріше прийнятний для обґрунтування масових примусових трудових міграцій населення, в основі яких лежить фактор освоєння нових територій (економічний). Вище ми наголошували, що процес внутрішньої вимушеної міграції варто виокремлювати від трудової міграції саме за визначенням різновекторності їх чинників.

Вважаємо, що лише два періоди: «(1991-2014 рр.) – природні та техногенні катастрофи, зокрема аварія на ЧАЕС та (2014 р.-до сьогодні) – анексія АР Крим та військове вторгнення на територію України Російською Федерацією», наведеної вище періодизації відповідають сучасному змістовному наповненню та сутності поняття «внутрішня вимушена міграція».

У дисертаційній роботі К. Крахмальової на тему «Адміністративно-правове забезпечення статусу внутрішньо переміщених осіб в Україні» увагу приділено лише дослідженню історико-

¹ Там само.

² Михайловський, В. І. (2018). Адміністративно-правовий статус внутрішньо переміщених осіб: *автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук*. Запоріжжя: Запорізький Національний Університет <http://phd.znu.edu.ua/page//aref/07_2018/Mykhailovskyi_aref.pdf> (2021, травень, 11).

³ Там само.

правової генези поняття «внутрішньо переміщені особи» у контексті його співвідношення з поняттям «біженці», а також аспектам еволюції даної дефініції у національному законодавстві України¹.

Доволі розгорнутою є періодизація фактів вимушених переміщень населення, які відбувались на території УРСР, що міститься в дисертаційному дослідженні І. Басової на тему «Внутрішньо переміщена особа як суб'єкт права соціального забезпечення» та інших наукових дослідженнях. Авторка, за її словами, вперше здійснила класифікацію фактів масових вимушених переміщень населення, які відбувались на території УРСР, за підставами переселень: (1) політичні: «обмін населенням», 1944 р.; (2) економічні: спорудження водосховищ Дніпровського гідрокасаду 50 – 70-х рр. ХХ ст.; (3) оборонні: будівництво Яворівського військового полігону у Львівській області з 40-х рр. ХХ ст.; (4) техногенні: аварія на Чорнобильській атомній електростанції, 1986 р.^{2,3}.

Разом із тим, варто констатувати, що наведена періодизація фактів масових вимушених переміщень населення є, з нашого погляду, обмеженою, оскільки дослідниця зупинилась лише на періоді перебування України у складі СРСР, залишивши поза увагою безпрецедентний випадок масової внутрішньої вимушеної міграції в сучасній незалежній Україні.

Детально зупинимось на характеристиці запропонованих авторкою фактів вимушених переміщень населення, які відбувались на території УРСР у контексті розуміння сутності внутрішньої вимушеної міграції в її сучасному правовому трактуванні.

Так, за словами І. Басової, фактом вимушеної міграції на території УРСР з політичних мотивів варто вважати радянську політику СРСР та Польщі другої половини 40-х рр. ХХ ст. щодо зміни лінії державного кордону на заході СРСР та східної частини Польщі відповідно, що спричинило взаємне переселення етнічних мешканців, що проживали на цих територіях, яке більш відоме як «обмін населенням» 1944 року. Спираючись на положення Угоди УРСР і ПКНВ «Про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР»⁴, дослідниця констатує про визначення «нової» лінії українсько-польського кордону, що відділила від Польщі східну частину земель, які в історичній свідомості поляків становили невіддільну частину її територій, а від України – найзахіднішу частину її етнічних земель, з усіма рисами історичного, культурного, мовного й релігійного забарвлення: це – Холмщина, Надсяння, Лемківщина та Підляшшя. Населення, яке проживало на цих територіях підлягало переселенню: українці – з території, що стала територією Польщі, а поляки – з території УРСР відповідно. Далі авторка наводить статистичні дані про те, що протягом усього тривання акції, з 15.10.1944 до 02.08.1946 рр., було переселено біля 482 тис. українців, з УРСР до Польщі – 788 тис. польських громадян та перелічує низку нормативно-правових актів, положення яких визначали механізм здійснення переселення, повноваження органів державної влади, права, обов'язки для переміщених осіб⁵.

Аналіз аргументації, яку наводить І. Басова щодо обґрунтування так званого «обміну населенням» між Україною та Польщею 1944-1946 рр. як факту вимушеного переміщення населення, на нашу думку, свідчить про невпевненість самої дослідниці у такому висновку. Так, за її словами,

¹ Крахмальова, К. О. (2017). Адміністративно-правове забезпечення статусу внутрішньо переміщених осіб в Україні: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Київ: Інститут Держави і Права ім. В. М. Корецького <http://idpnan.org.ua/files/krahmalova-k.o.-administrativno-pravove-zabezpechennya-statusu-vnutrishno-peremishchenih-osib-v-ukrayini-_d_.pdf> (2021, травень, 11).

² Басова, І. С. (2019). Внутрішньо переміщена особа як суб'єкт права соціального забезпечення: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Одеса: Національний Університет «Одеська Юридична Академія» <<http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/11515/Basova%20I.pdf?sequence=3&isAllowed=y>> (2021, травень, 11).

³ Басова, І. С. (2017). Внутрішньо переміщені особи в Україні: історично-правовий аспект. *Альманах права*, 8, 296-301.

⁴ Угода про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР, 1944 (Уряд Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польський Комітет Національного визволення). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/616_065> (2021, травень, 11).

⁵ Басова, І. С. (2019). Внутрішньо переміщена особа як суб'єкт права соціального забезпечення: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Одеса: Національний Університет «Одеська Юридична Академія» <<http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/11515/Basova%20I.pdf?sequence=3&isAllowed=y>> (2021, травень, 11).

«...дослідженням історичних документів встановлено, що правові норми державних актів базувалися на засадах добровільності, свободі у виборі поведінки, гарантуванні пільг та компенсацій. Водночас, найчастіше у змісті Угоди й інших документах з питань переселення закладене різночитання: з одного боку – «бажають», з іншого – «підлягають евакуації», тобто власна воля у виборі тієї чи тієї поведінки пригнічувалася необхідністю побудувати певну лінію поведінки, здійснити дії, які знаходяться поза волею людини і стають вимушеними. Те, що нібито декларувалося як добровільне, насправді було примусовим»¹.

Як бачимо, І. Басова для опису однієї і тієї ж події синонімічно використовує терміни «вимушене переміщення» та «примусове переміщення», що є невірним, оскільки їх зміст та сутність кардинально різняться.

Сучасне усвідомлення подій, що відбувались між Україною та Польщею у 1944-1946 рр., вітчизняною науковою спільнотою та загалом українським суспільством беззаперечно трактується як примусове виселення українського населення з історично-етнічних територій проживання, що здійснювались з політичних мотивів – як факт депортації українців та поляків².

Наприклад, дослідниця цього історичного періоду Н. Лобас-Данилиха зазначає, що пропонувані в нормативно-правових документах пільги мали здебільшого декларативний характер, прагнення влади до скорішого переселення мешканців нерідко супроводжувалося фізичним та психологічним тиском³.

Однією з найбільш драматичних сторінок в історії української полонії та українців Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини, Західної Бойківщини називає події середини та другої половини 40-х рр. XX ст., пов'язані з повоєнним облаштуванням кордонів СРСР, український науковець О. Калакура. За його словами, науковці документально довели, що проєкт «обміну населенням» був не лише заздалегідь узгодженим між радянським і польським ліворадикальним керівництвом, але й координувався та контролювався ними в ході його реалізації. Перед обома сторонами стояла дилема: визнати принцип добровільності як головну умову обміну чи вдатися до примусу. Радянське керівництво та польська сторона обрали останній варіант, грубо відійшовши від добровільності. Репатріації українсько-польського населення за офіційною версією «добровільного» обміну населенням на підставі Люблінської угоди 1944 р. насправді носили характер депортацій. Переважна більшість українців та поляків були фактично примусово виселені до України та Польщі, зазнали великої кривди, а чимало з них опинилися у сталінських концтаборах за так звану контрреволюційну й антирадянську діяльність⁴.

Інший вітчизняний дослідник В. Макарчук акцентує увагу на тому, що так званий факт «обміну населенням» внаслідок врегулювання державних кордонів СРСР після Другої світової війни відбувався не лише між УРСР та Польщею. Подібні факти примусового переселення українців та інших народів мали місце між УРСР та Румунією, тодішньою Чехословаччиною, Угорщиною протягом 1939 – другої пол. 1940-х рр. За його словами, це був більш м'який варіант вирішення проблеми із сусідніми державами, який здійснювався на формально «добровільній» основі оптації громадянства та регулювався відповідними міждержавними угодами⁵.

У цьому контексті, на нашу думку, варто згадати ще один факт депортації населення, який мав місце на території сучасної України в часи її перебування у складі СРСР. Так, 18 травня 1944 року

¹ Там само.

² Сливка, Ю. (упоряд.) (1998). Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла»). *Матеріали Міжнародної наукової конференції*. Львів: НАН України. Ін-т українознав. ім. І.Крип'якевича; Український інститут національної пам'яті (2019). *Пам'ятаймо про депортації 1944-1951 років* <<https://uinp.gov.ua/informaciyi-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/pamyataymo-pro-deportaciyi-1944-1951-rokiv>> (2021, травень, 11); Сергійчик, В. (1999). *Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944-1946 роках*. Київ.

³ Лобас-Данилиха, Н. Р. (2005). Умови переселення українців з Польщі в Західні області України у 1944-1946 р.р. *Ефективність державного управління: Збірник наукових праць*. Львів, 6/7, 156-158.

⁴ Калакура, О. Я. (2014). Депортації українців і поляків під виглядом «обміну населенням» (до 70-річчя Люблінської Угоди). *Історичний архів*, 13, 39-49. <<https://core.ac.uk/download/pdf/38401595.pdf>> (2021, травень, 11).

⁵ Макарчук, В. С. (2017). Обмін населенням при врегулюванні післявоєнних кордонів Української РСР (за підсумками Другої світової війни 1939-1945 рр.) *Academic Journals and Conferences* <<http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/aug/5768/vnulpurn201685068.pdf>> (2021, травень, 11).

радянською владою було здійснено акт депортації кримськотатарського народу з території АР Крим – один із найяскравіших прикладів злочинів радянського режиму, вчинених ним під час Другої світової війни. За час депортації на загальне «спецпоселення» до Центральної Азії було відправлено понад 183 тисячі кримських татар, на примусові роботи до Московського вугільного тресту – 5 тисяч, до таборів фронтового резерву – 6 тисяч та ще стільки ж до ГУЛАГу. Також із Криму було вигнано понад 40 тисяч болгар, вірмен, греків, турок і ромів. Понад 20 років радянська влада повністю заперечувала злочинний характер своїх дій. Лише у 1967 році Верховна Рада СРСР визнала необґрунтованість тотального звинувачення кримських татар, але на відміну від інших «покараних народів», вони не отримали права повернутися до Криму. Лише 1989 року радянським парламентом депортація була визнана незаконною та злочинною¹.

Отже, висновки І. Басової про те, що так званий «обмін населенням» між Україною та Польщею 1944-1946 рр. варто розглядати як факт вимушеного переміщення населення на території УРСР, на нашу думку, є необґрунтованими. По-перше, ми повною мірою погоджуємось з висновками вітчизняних дослідників, які однозначно трактують ці події як депортацію (примусове виселення населення), а по-друге, дані міграційні потоки здійснювались на підставі міждержавних угод, тому мали ознаки зовнішньої міграції.

Щодо масового переміщення українців, викликаного спорудженням водосховищ Дніпровського гідрокаскаду 50-70-х рр. ХХ ст., до яких відносяться Каховська, Кременчуцька, Дніпродзержинська (нині Середніпровська), Київська та Канівська ГЕС, які І. Басова розглядає як факт вимушеного переміщення населення на території СРСР, то у її власних висновках чітко визначено, що «...в основу таких переселень були покладені економічні чинники, які мали на меті підвищення економічного розвитку Радянського Союзу шляхом будівництва доцільних з економічної точки зору споруджень»².

На нашу думку, факти масового переміщення населення у зв'язку зі спорудженням промислових об'єктів, у даному випадку водосховищ Дніпровського гідро каскаду у 50 – 70-х рр. ХХ ст., на території УРСР варто розглядати у контексті епохи побудови соціалізму радянського зразка як один із чисельних випадків масового терору в умовах тоталітарної політики СРСР, монопольного політичного контролю держави у питаннях соціально-економічного розвитку регіонів.

Аналогічні висновки варто зробити й при аналізі наступного факту переміщення населення на території УРСР – будівництва Яворівського військового полігону в 40-х рр. ХХ ст., яке І. Басова виокремлює як факт вимушеного переміщення населення з оборонних підстав. Дослідниця наводить дані про 150 тис. виселених мешканців, знищення 54 села та 40 тис. га землі, 128 сіл з хуторами протягом 1939-1941 та 1945-1973 рр. Водночас, за її власним твердженням, нормативна база, яку радянська влада визначала правовою підставою для будівництва військового об'єкту: Постанова РНК СРСР «Про виселення сіл, відведених під Львівський арtpолігон» від 13.02.1940 р., а також Постанови Ради Міністрів УРСР «Про відведення земель Янівської КЕЧ на території району» від 12.12.1953 р. № 1431-0080/РЕ, від 14.12.1953 р. № 5833 та від 12.12.1953 р. № 1431-0080/РЕ, лише констатувалось проведення так званої «переселенської акції», «виселення». Як зазначає авторка, будівництво військових об'єктів, безумовно, є важливою складовою державної політики, що сприяє розвитку обороноздатності держави, але за умови, якщо ці дії не порушують прав і свобод людини. У випадку

¹ Бекірова, Г. (2011). Питання депортації татар з Криму залишається дискусійним. *Zaxid.Net* <http://zaxid.net/news/showNews.do?gulfara_bekirova_pitannya_deportatsiyi_tatar_z_krimu_zalishayetsya_diskusiy_nim&objectId=1122777> (2021, травень, 11); Головченко, В. (2021). Депортація кримськотатарського народу 1944 р. – прояв злочинної сутності національної політики сталінізму. *Офіційний веб-сайт УІНП* <<http://www.memory.gov.ua/publication/deportatsiya-krimskotatarskogo-narodu-1944-r-proyav-zlochinnoi-sutnosti-natsionalnoi-pol>> (2021, травень, 11); Громенко, С. (2014). Вітчим народів. Навіщо Сталін виселив давні етноси Криму. *Zn.Ua* <http://gazeta.dt.ua/history/vitchim-narodiv-navischo-stalin-viseliv-davni-etnosi-krimu-_html> (2021, травень, 11); Український інститут національної пам'яті (2020). *Інформаційні матеріали про депортацію кримськотатарського народу 1944 року* <<https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/zhurnalistam/informaciyni-materialy-pro-deportaciyu-krymskotatarskogo-narodu-1944-roku>> (2021, травень, 11).

² Басова, І. С. (2019). *Внутрішньо переміщена особа як суб'єкт права соціального забезпечення: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук*. Одеса: Національний Університет «Одеська Юридична Академія» <<http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/11515/Basova%20I.pdf?sequence=3&isAllowed=y>> (2021, травень, 11).

з будівництвом Яворівського військового полігону питання дотримання та захисту прав людини залишалося поза правовим полем¹.

Підсумовуючи проведений аналіз, зі свого боку зауважимо, що констатувати відсутність демократичних засад гарантування та забезпечення основних прав та свобод людини і громадянина в умовах радянського тоталітаризму, щонайменше, недоцільно. Наведені випадки масових переміщень населення, на наш погляд, повинні характеризуватись як факти безпрецедентного примусового внутрішнього переміщення населення, вчинені в умовах радянської політичної системи. В їх основі закладено виключно досягнення державою намічених політичних або соціально-економічних цілей та здобутків без гарантування умов та заходів, спрямованих на захист прав і свобод таких осіб. На нашу думку, їх жодним чином не можна ототожнювати із сучасним трактуванням змісту та сутності вимушеної внутрішньої міграції, яка, зокрема передбачає правові гарантії захисту державою порушених внаслідок переміщень, викликаних факторами військово-політичного, природного чи техногенного характеру, конституційних прав таких осіб.

Проте ми повністю погоджуємось із висновком І. Басової про те, що аварію на Чорнобильській атомній електростанції 1986 р. варто розглядати як факт внутрішньої вимушеної міграції (переміщення) населення, яке сталося внаслідок техногенної причини².

Власну аргументацію на користь попередньої тези розпочнемо з короткої характеристики правового врегулювання щодо подолання наслідків чорнобильської катастрофи, яке умовно поділимо на два етапи: період перебування України у складі СРСР та період незалежності України.

Отже, діяльність державно-владних структур за часів УРСР з питань врегулювання прав та свобод постраждалих осіб здійснювалась лише на підзаконному нормативно-правовому рівні. Серед основних нормативно-правових актів варто згадати Постанову ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про працевлаштування і забезпечення житлом і соціально-побутовим обслуговуванням населення, евакуйованого з зони Чорнобильської АЕС», Постанову Ради Міністрів УРСР «Про відшкодування матеріальних збитків населенню, евакуйованому з населених пунктів зони відчуження ЧАЕС», Постанову Ради Міністрів УРСР «Про переселення жителів з населених пунктів Народицького району Житомирської області і Поліського району Київської області, а також будівництво для них об'єктів соціально-побутового і виробничого призначення», Постанову Верховної Ради УРСР «Про невідкладні заходи щодо захисту громадян України від наслідків Чорнобильської катастрофи», Постанову Верховної Ради УРСР «Про Концепцію проживання населення на територіях Української РСР з підвищеними рівнями радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи»³.

Як наголошують сучасні дослідники даної проблематики, радянська політична система здебільшого замовчувала та приховувала масштаби техногенної катастрофи на ЧАЕС, основні відомості, що розкривали справжні причини аварії, її наслідки, радіаційну обстановку довгий час перебували в архівах КДБ під грифом «цілком таємно». Поширення ж будь-якої інформації про Чорнобиль органи КДБ УРСР розцінювали як наклепи на радянську дійсність. Навіть в офіційних повідомленнях всесоюзних ЗМІ інформація з'явилась лише через дві доби після трагедії – 28 квітня

¹ Там само.

² Там само.

³ Смолій, В. А. (відп. ред.) (1996). *Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали*: Постанова Ради Міністрів УРСР від 28.06.1986 р. №240-9 Про відшкодування матеріальних збитків населенню, евакуйованому з населених пунктів зони відчуження ЧАЕС. Київ, 271-273; *Постанова про Концепцію проживання населення на територіях Української РСР з підвищеними рівнями радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи, 1991* (Верховна Рада УРСР). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/791-12#Text>> (2021, травень, 11); *Постанова про невідкладні заходи щодо захисту громадян України від наслідків Чорнобильської катастрофи, 1990* (Верховна Рада УРСР). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/95-12>> (2021, травень, 11); *Постанова про переселення жителів із населених пунктів Народицького району Житомирської області і Поліського району Київської області, а також будівництво для них об'єктів соціально-побутового і виробничого призначення, 1989* (Верховна Рада УРСР). *Перелік важливіших рішень Уряду Української РСР по усуненню наслідків аварії на Чорнобильській АЕС за 1986-1990 рр.* Київ, 251-326; *Постанова про працевлаштування і забезпечення житлом і соціально-побутовим обслуговуванням населення, евакуйованого з зони Чорнобильської АЕС, 1986* (ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/206-86-п#Text>> (2021, травень, 11).

1986 року: радянське агентство ТАСС передало: «на Чорнобильській атомній електростанції стався нещасний випадок»¹.

Ситуація кардинально змінилась у роки незалежності України. За словами В. Опришка, загалом нормативно-правова база з питань Чорнобильської катастрофи містить 800 документів, які покликані регулювати різні аспекти суспільних відносин у сфері подолання її наслідків. Основу нормативно-правової бази з питань Чорнобильської катастрофи безперечно складають норми конституційного права. Серед цих норм можна виділити статтю 16, де проголошено, що «забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави»².

Правове регулювання статусу осіб, які постраждали від аварії на ЧАЕС, визначається, зокрема, законами України «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи»³, «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи»⁴, «Про Загальнодержавну програму подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006-2010 роки»⁵, численними Постановами Кабінету Міністрів України, Указами Президента України та іншими нормативно-правовими актами.

У контексті законодавчого забезпечення прав вимушених внутрішніх мігрантів важливо, на нашу думку, зазначити, що положення частини першої статті 1, п. 4 статті 9, частин четвертої та п'ятої статті 14 та інших Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» розповсюджується не лише на осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, а й «...на громадян, які постраждали внаслідок інших ядерних аварій та випробувань, військових навчань із застосуванням ядерної зброї»⁶.

Водночас, акцентуємо увагу на колізії норм права, які містяться в положеннях законів України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» та «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» та потребують відповідного законодавчого реагування. На противагу нормам абзацу першого частини першої статті 1 останнього із зазначених законів, відповідно до яких «внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні», положення Преамбули першого з цих законів гарантують надання відповідного правового статусу виключно громадянам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, а також інших ядерних аварій та випробувань, військових навчань із застосуванням ядерної зброї⁷.

Очевидно, що до категорії осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, а також інших ядерних аварій та випробувань, військових навчань із застосуванням ядерної зброї та змушені

¹ Набока, М. (2018). Гриф «цілком таємно». Як замовчували Чорнобиль. *Радіо Свобода* <<https://www.radiosvoboda.org/a/29192303.html>> (2021, травень, 11); Набока, М. (2018). «Хай живе КПСС на Чорнобильській АЕС». Як замовчували аварію в СРСР (відео). *Радіо Свобода* <<https://www.radiosvoboda.org/a/video/29193502.html>> (2021, травень, 11); Смолій, В. А. (відп. ред.) (1996). *Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали*". Київ, 218.

² Опришко, В. Ф. (2010). *Загальні питання законодавства щодо подолання наслідків Чорнобильської катастрофи. Правове регулювання економіки: збірник наукових праць*. Київ: КНЕУ ім. В. Гетьмана, 10, 3-17. <<https://core.ac.uk/download/pdf/14715025.pdf>> (2021, травень, 11).

³ Закон України про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи, 1991 (Верховна Рада УРСР). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/791%D0%B0-12>> (2021, травень, 11).

⁴ Закон України про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, 1991 (Верховна Рада УРСР). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/796-12/page>> (2021, травень, 11).

⁵ Закон України про Загальнодержавну програму подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006-2010 роки, 2006 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3522-15#Text>> (2021, травень, 11).

⁶ Там само.

⁷ Закон України про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб, 2014 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>> (2021, травень, 11); Закон України про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, 1991 (Верховна Рада УРСР). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/796-12/page>> (2021, травень, 11).

були змінити у зв'язку із цим місце постійного проживання всередині країни, правовий статус яких встановлено положеннями Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» та до категорії внутрішньо переміщених осіб, правовий статус яких визначається нормами Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», варто застосовувати уніфіковані правові підходи та моделі законодавчого супроводу.

Варто погодитися з висновками І. Басової про те, що аварія на Чорнобильській АЕС спричинила появу в пострадянському просторі нової категорії громадян з окремим правовим статусом, хоча офіційно їх ніхто не означував як внутрішньо переміщені особи. Вони потребували особливого державного соціального забезпечення з усіх галузей суспільного життя (житло, соціально-побутове, медичне забезпечення, грошові виплати, працевлаштування тощо)¹.

Дійсно, якщо відштовхуватись від розуміння сутності внутрішньої вимушеної міграції (переміщення) та положень абзацу першого частини першої статті 1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб»², то певний відсоток осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, а також інших ядерних аварій та випробувань, військових навчань із застосуванням ядерної зброї та змушені були змінити у зв'язку із цим місце постійного проживання, можна віднести до групи внутрішньо переміщених осіб, які постраждали внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного характеру.

Разом із тим, вітчизняна фахівчиня в галузі адміністративного права О. Фесенко, яка, до речі, однією із перших віднесла до категорії внутрішньо переміщених осіб тих, які постраждали від аварії на ЧАЕС, обстоює думку, що таку категорію переміщених осіб варто визначати «екологічними мігрантами»³.

Аналогічну наукову позицію висловлює й Н. Гунько, яка стверджує, що Чорнобильська катастрофа спричинила в Україні екологічну міграцію. За результатами її досліджень, екологічна міграція населення України, спричинена аварією на ЧАЕС у 1986 р., у часовому аспекті мала дві хвили. Перша – квітень 1986-1990 рр. (евакуація жителів із 30-км зони навколо станції та їх подальша міграція до моменту отримання постійного житла, залучення різних контингентів до ліквідації наслідків аварії та ін.). Друга – після 1991 р. і дотепер (організоване обов'язкове та добровільне переселення жителів радіоактивно забрудненої території, самостійний виїзд жителів із радіоактивно забрудненої території та міграція до них, робота вахтовим методом фахівців у зоні 1 та на ЧАЕС, промисловий або «екстрем» туризм, організовані та самостійні поїздки постраждалих осіб до лікувальних та оздоровчих закладів, ін.)⁴.

На нашу думку, застосування терміну «екологічний мігрант» до внутрішніх вимушених мігрантів, які постраждали внаслідок надзвичайних ситуацій природного або техногенного характеру є прийнятним за умови неприпустимості їх ототожнення та з врахуванням певних особливостей правового статусу таких осіб. Адже поняття «екологічний мігрант» є набагато ширшим за своїм змістом, аніж поняття «внутрішній вимушений мігрант», воно стосується міграційних потоків як внутрішнього, так і зовнішнього спрямування, екологічними мігрантами можуть ставати особи не лише з негативних причин об'єктивного характеру.

¹ Басова, І. С. (2019). Внутрішньо переміщена особа як суб'єкт права соціального забезпечення: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Одеса: Національний Університет «Одеська Юридична Академія» <<http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/11515/Basova%20I.pdf?sequence=3&isAllowed=y>> (2021, травень, 11).

² Басова, І. С. (2019). Внутрішньо переміщена особа як суб'єкт права соціального забезпечення: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Одеса: Національний Університет «Одеська Юридична Академія» <<http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/11515/Basova%20I.pdf?sequence=3&isAllowed=y>> (2021, травень, 11).

³ Фесенко, О. А. (2016). Адміністративно-правовий статус внутрішньо переміщених осіб в Україні: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Запоріжжя: Класичний приватний інститут, 21-22.

⁴ Гунько, Н. В. (2011). Уроки Чорнобилю: екологічна міграція: соціально-демографічні наслідки чорнобильської катастрофи. *Науково-економічний та суспільно-політичний журнал «Демографія та соціальна економіка»*, 2 (16), 31-41 <<https://dse.org.ua/arhcrive/16/3.pdf>> (2021, травень, 11).

Висновки. У підсумку вважаємо за доцільне запропонувати власну періодизацію фактів масової внутрішньої вимушеної міграції населення на території України у контексті їх правового забезпечення, за підставами переселень: 1) техногенні: аварія на Чорнобильській атомній електростанції (1986 р.); 2) військово-політичні: анексія АР Крим та збройний конфлікт на сході України (2014 р. – і дотепер).

References:

1. Basova, I. S. (2019). Vnutrishno peremishchena osoba yak subyekt prava sotsialnoho zabezpechennya [Internally displaced person as a subject of social security law]: *avtoreferat dysertatsiyi na здобуття наукового ступеня кандыдата yurydychnykh nauk* [abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Law]. Odessa: National University "Odessa Law Academy" <<http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/11515/Basova%20I.pdf?sequence=3&isAllowed=>> (2021, May, 11). [in Ukrainian].
2. Basova, I. S. (2017). Vnutrishno peremishcheni osoby v Ukrayini: istorychno-pravovyy aspekt [Internally displaced persons in Ukraine: historical and legal aspect]. *Almanakh prava* [Almanac of Law], 8, 296-301. [in Ukrainian].
3. Bekirova, H. (2011). Pytannya deportatsiyi tatar z Krymu zalyshayetsya dyskusiynym [The issue of deportation of Tatars from Crimea remains controversial]. *Zaxid.Net* <http://zaxid.net/news/showNews.do?gulfara_bekirova_pytannya_deportatsiyi_tatar_z_krymu_zalishayetsya_dyskusiynym&objectId=1122777> (2021, May, 11). [in Ukrainian].
4. Holovchenko, V. (2021). Deportatsiya krymskotatarskoho narodu 1944 r. – proyav zlochynnoyi sutnosti natsionalnoyi polityky stalinizmu [The deportation of the Crimean Tatar people in 1944 was a manifestation of the criminal nature of the national policy of Stalinism]. *Ofitsiyyny veb-sayt UINP* [UINP official website] <<http://www.memory.gov.ua/publication/deportatsiya-krymskotatarskoho-narodu-1944-r-proyav-zlochynnoyi-sutnosti-natsionalnoi-pol>> (2021, May, 11). [in Ukrainian].
5. Hromenko, S. (2014). Vitchym narodiv. Navishcho Stalin vyselyv davni etnosy Krymu [Stepfather of the peoples. Why did Stalin evict the ancient ethnic groups of Crimea]. *Zn.Ua* <<http://gazeta.dt.ua/history/vitchim-narodiv-navishcho-stalin-viseliv-davni-etnosi-krymu-.html>> (2021, May, 11). [in Ukrainian].
6. Hunko, N. V. (2011). Uroky Chornobylyu: ekolohichna mihratsiya: sotsialno-demohrafichni naslidky chornobylskoyi katastrofy [Lessons from Chernobyl: ecological migration: socio-demographic consequences of the Chernobyl disaster]. *Naukovo-ekonomichnyy ta suspilno-politychnyy zhurnal «Demohrafiya ta sotsialna ekonomika»* [Scientific-economic and socio-political journal "Demography and social economy"], 2 (16), 31-41 <<https://dse.org.ua/arhive/16/3.pdf>> (2021, May, 11). [in Ukrainian].
7. Slivka, Yu. (ed.) (1998). *Deportatsiyi ukrayintiv ta polyakiv: kinets' 1939 – pochatok 50-kh rokiv (do 50-richchya operatsiyi «Visla»)* [Deportations of Ukrainians and Poles: late 1939 – early 50's (to the 50th anniversary of Operation Vistula). Proceedings of the International Scientific Conference]. Lviv: National Academy of Sciences of Ukraine. Inst. Of Ukrainian Studies. them. I. Kryp'yakevych. [in Ukrainian].
8. Ukrayinskyy instytut natsionalnoyi pamyati [8. Ukrainian Institute of National Memory] (2020). *Informatsiyini materialy pro deportatsiyu krymskotatarskoho narodu 1944 roku* [Information materials about the deportation of the Crimean Tatar people in 1944] <<https://uinp.gov.ua/informatsiyini-materialy/zhurnalystam/informatsiyini-materialy-pro-deportatsiyu-krymskotatarskoho-narodu-1944-roku>> (2021, May, 11). [in Ukrainian].
9. Kalakura, O. Ya. (2014). Deportatsiyi ukrayintiv i polyakiv pid vyhlyadom «obminu naselenniyam» (do 70-richchya Lyublynskoyi Uhody) [Deportations of Ukrainians and Poles under the guise of "population exchange" (to the 70th anniversary of the Lublin Agreement)]. *Istorychnyy arkhiv* [Historical archive], 13, 39-49. <<https://core.ac.uk/download/pdf/38401595.pdf>> (2021, May, 11). [in Ukrainian].
10. Krakhmalova, K. O. (2017). Administrativno-pravove zabezpechennya statusu vnutrishno peremishchenykh osib v Ukrayini [Administrative and legal support of the status of internally displaced persons in Ukraine]: *dysertatsiya na здобуття наукового ступеня кандыдата yurydychnykh nauk* [the dissertation on a scientific degree of the candidate of legal sciences]. Kyiv: Institute of State and Law V. M. Koretsky <http://idpnan.org.ua/files/krahmalova-k.o.-administrativno-pravove-zabezpechennya-statusu-vnutrishno-peremishchenih-osib-v-ukrayini-_d_.pdf> (2021, May, 11). [in Ukrainian].
11. Khasravi, O. Z. (2016). Administrativno-pravove rehulyuvannya vnutrishnykh peremishchen naselennya v umovakh provedennya viyskovykh operatsiy (na prykladi Ukrayiny ta Iraku) [Administrative and legal regulation of internal movements of the population in the conditions of military operations (on the example of Ukraine and Iraq)]: *dysertatsiya na здобуття наукового ступеня кандыдата yurydychnykh nauk* [the dissertation on a scientific degree of the candidate of legal sciences]. Kyiv: Ukraine International University of Human Development Open <https://uu.edu.ua/upload/Nauka/Specializovani_vcheni_radi/Khasravi/Khasravi_diser.pdf> (2021, May, 11). [in Ukrainian].
12. Lobas-Danylykha, N. R. (2005). Umovy pereselenня ukrayintiv z Polshchi v Zakhidni oblasti Ukrayiny u 1944-1946 r.r. [Conditions of resettlement of Ukrainians from Poland to the Western regions of Ukraine

- in 1944-1946]. *Efektivnist derzhavnoho upravlinnya: Zbirnyk naukovykh prats* [Efficiency of public administration: Collection of scientific works], 6/7, 156-158. [in Ukrainian].
13. Makarchuk, V. S. (2017). Obmin naselennyam pry vrehulyuvanni pislyavoyennykh kordoniv Ukrayinskoyi RSR (za pidsumkamy Druhoyi svitovoyi viyny 1939-1945 rr.) [Population exchange in the settlement of the postwar borders of the Ukrainian SSR (following the Second World War 1939-1945)]. *Academic Journals and Conferences* <<http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/aug/5768/vnulpurn201685068.pdf>> (2021, May, 11). [in Ukrainian].
14. Mikhailovsky, V. I. (2018). Administratyvno-pravovyy status vnutrishno peremishchenykh osib [Administrative and legal status of internally displaced persons]: *avtoreferat dysertatsiyi na здobuttya naukovooho stupenya kandydata yurydychnykh nauk* [abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Law]. Zaporozhye: Zaporozhye National University <http://phd.znu.edu.ua/page//aref/07_2018/Mykhailovskyi_aref.pdf> (2021, May, 11). [in Ukrainian].
15. Naboka, M. (2018). Hryf «tsilkom tayemno». Yak zamovchuvaly Chornobyl [The stamp "top secret". How Chernobyl was silenced]. *Radio Svoboda* [The Radio Liberty] <<https://www.radiosvoboda.org/a/29192303.html>> (2021, May, 11). [in Ukrainian].
16. Naboka, M. (2018). «Khay zhyve KPSS na Chornobylskiy AES». Yak zamovchuvaly avariyyu v SRSR (video) ["Long live the CPSU at the Chernobyl nuclear power plant." How the accident in the USSR was silenced (video)]. *Radio Svoboda* [The Radio Liberty] <<https://www.radiosvoboda.org/a/video/29193502.html>> (2021, May, 11). [in Ukrainian].
17. Opryshko, V. F. (2010). Zahalni pytannya zakonodavstva shchodo podolannya naslidkiv Chornobylskoyi katastrofy [General issues of legislation on overcoming the consequences of the Chernobyl catastrophe]. *Pravove rehulyuvannya ekonomiky: zbirnyk naukovykh prats* [Legal regulation of the economy: a collection of scientific papers]. Kyiv: KNEU named after V. Hetman, 10, 3-17. <<https://core.ac.uk/download/pdf/14715025.pdf>> (2021, May, 11). [in Ukrainian].
18. Ukrayinskyy instytut natsionalnoyi pamyati [Ukrainian Institute of National Memory] (2019). *Pamyataymo pro deportatsiyi 1944-1951 rokiv* [Let us remember the deportations of 1944-1951] <<https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendatsiyi/pamyataymo-pro-deportatsiyi-1944-1951-rokiv>> (2021, May, 11). [in Ukrainian].
19. Smoliiy, V. A. (ed.) (1996). *Chornobylska trahediya. Dokumenty i materialy* [The Chernobyl tragedy. Documents and materials]: Postanova Rady Ministriv URSS vid 28.06.1986 r. №240-9 Pro vidshkoduvannya materialnykh zbytkiv naselennyu, evakuyovanomu z naselenykh punktiv zony vidchuzhennya CHAES [Resolution of the Council of Ministers of the USSR of June 28, 1986 №240-9 On compensation for material damage to the population evacuated from the settlements of the Chernobyl Exclusion Zone]. Kyiv, 271-273. [in Ukrainian].
20. *Zakon Ukrayiny pro zabezpechennya prav i svobod vnutrishn'o peremishchenykh osib, 2014* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Law of Ukraine on Ensuring the Rights and Freedoms of Internally Displaced Persons, 2014 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiyyny sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>> (2021, May, 11). [in Ukrainian].
21. *Zakon Ukrayiny pro Zahalnodержавnu prohramu podolannya naslidkiv Chornobylskoyi katastrofy na 2006-2010 roky, 2006* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Law of Ukraine on the National Program for Overcoming the Consequences of the Chernobyl Catastrophe for 2006-2010, 2006 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiyyny sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3522-15#Text>> (2021, May, 11). [in Ukrainian].
22. *Postanova pro Kontseptsiyu prozhyvannya naseleння na terytoriyakh Ukrayinskoyi RSR z pidvyshchenymy rivnyamy radioaktyvnoho zabrudnennya vnaslidok Chornobylskoyi katastrofy, 1991* (Verkhovna Rada URSS) [Resolution on the Concept of population living in the territories of the Ukrainian SSR with high levels of radioactive contamination as a result of the Chernobyl disaster, 1991 (Verkhovna Rada of the USSR)]. *Ofitsiyyny sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/791-12#Text>> (2021, May, 11). [in Ukrainian].
23. *Postanova pro nevidkladni zakhody shchodo zakhystu hromadyan Ukrayiny vid naslidkiv Chornobyl's'koyi katastrofy, 1990* (Verkhovna Rada URSS). *Ofitsiyyny sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/95-12>> (2021, May, 11). [in Ukrainian].
24. *Postanova pro pereselennya zhyteliv iz naselenykh punktiv Narodytskoho rayonu Zhytomirskoyi oblasti i Poliskoho rayonu Kyivskoyi oblasti, a takozh budivnytstvo dlya nykh obyektiv sotsialno-pobutovoho i vyrobnychoho pryznachennya, 1989* (Verkhovna Rada URSS) [Resolution on resettlement of residents from the settlements of Narodytsya district of Zhytomyr region and Polissya district of Kyiv region, as well as construction of social and industrial facilities for them, 1989 (Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR)]. *Perelik vazhlyvishykh rishen Uryadu Ukrayinskoyi RSR po usunennyu naslidkiv avariyyi na Chornobylskiy AES za 1986-1990 rr.* [List of important decisions of the Government of the Ukrainian SSR to eliminate the consequences of the Chernobyl accident in 1986-1990]. Kyiv, 251-326. [in Ukrainian].
25. *Zakon Ukrayiny pro pravovyy rezhym terytoriyi, shcho zazнала radioaktyvnoho zabrudnennya vnaslidok Chornobylskoyi katastrofy, 1991* (Verkhovna Rada URSS) [Law of Ukraine on the Legal Regime of the Territory

- Suffered from Radioactive Contamination as a Result of the Chornobyl Accident, 1991 (Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/791%D0%B0-12>> (2021, May, 11). [in Ukrainian].
26. *Postanova pro pratsevlashtuvannya i zabezpechennya zhytlom i sotsialno-pobutovym obsluhovuvannyam naseleennya, evakuyovanoho z zony Chornobylskoyi AES, 1986* (TSK KPRS ta Rady Ministriv SRSR) [Resolution on employment and provision of housing and social services for the population evacuated from the Chernobyl zone, 1986 (Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/206-86-п#Text>> (2021, May, 11). [in Ukrainian].
27. *Zakon Ukrayiny pro status i sotsialnyy zakhyst hromadyan, yaki postrazhdaly vnaslidok Chornobylskoyi katastrofy, 1991* (Verkhovna Rada URSR) [Law of Ukraine on the Status and Social Protection of Citizens Affected by the Chornobyl Accident, 1991 (Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/796-12/page>> (2021, May, 11). [in Ukrainian].
28. *Uhoda pro evakuatsiyu ukrayinskoho naseleennya z terytoriyi Polshchi i polskykh hromadyan z terytoriyi URSR, 1944* (Uryad Ukrayinskoyi Radyanskoyi Sotsialistychnoyi Respubliki i Polskyy Komitet Natsionalnoho vyzvolennya) [Agreement on the evacuation of the Ukrainian population from the territory of Poland and Polish citizens from the territory of the Ukrainian SSR, 1944 (Government of the Ukrainian Soviet Socialist Republic and the Polish Committee for National Liberation)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/616_065> (2021, May, 11). [in Ukrainian].
29. Serhiychuk, V. (1999). *Deportatsiya polyakiv z Ukrayiny. Nevidomi dokumenty pro nasylnytske pereseleennya bilshovytskoyu vladoyu polskoho naseleennya z URSR v Polshchu v 1944-1946 rokakh* [Deportation of Poles from Ukraine. Unknown documents about the forced resettlement of the Polish population by the Bolshevik authorities from the USSR to Poland in 1944-1946]. Kyiv. [in Ukrainian].
30. Sado, U. Ya. (ed.) (2019). *Ukrayinska mihratsiya v umovakh hlobalnykh i natsionalnykh vyklykiv XXI stolittya* [Ukrainian migration in the context of global and national challenges of the XXI century]. Lviv. <<http://ird.gov.ua/irdp/p20190801.pdf>> (2021, May, 11). [in Ukrainian].
31. Fesenko, OA (2016). *Administrativno-pravovyy status vnutrishn'o peremishchenykh osib v Ukrayini: [Administrative and legal status of internally displaced persons in Ukraine]: dysertatsiya na здобуття наукового ступеня кандыdata yurydychnykh nauk* [dissertation for the degree of candidate of law]. Zaporozhye: Classic private institute. [in Ukrainian].
32. Smolii, V. A. (ed.) (1996). *Chornobylska trahediya. Dokumenty i materialy*. Kyiv. [in Ukrainian].

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.3.12

Oleksandr Boiarskyi, PhD in Law

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9107-4897>

Legislation Institute of the Verkhovna Rada of Ukraine, Kyiv

COMPETENCE POWERS OF PUBLIC SELF-GOVERNING BODIES AS A REFLECTION OF HUMAN INTERESTS AND HIS/HER ASSOCIATIONS IN LOCAL SELF-GOVERNMENT: DETERMINING CONTENT AND ALGORITHMIC POTENTIAL

Олександр Боярський, к. ю. н.

Інститут законодавства Верховної Ради України, Київ

КОМПЕТЕНЦІЙНІ ПОВНОВАЖЕННЯ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ САМОВРЯДНОЇ ВЛАДИ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ІНТЕРЕСІВ ЛЮДИНИ ТА ЇЇ АСОЦІАЦІЙ В МІСЦЕВОМУ САМОВРЯДУВАННІ: ДО ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТОВНОГО ТА АЛГОРИТМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ

The article is devoted to the definition of the substantive and algorithmic potential of the competences of self-governing public authorities as a reflection of the interests of man and his/her associations in local self-government.

It is argued that the competencies of public self-government (municipal) authorities represent the activities of local governments, both representative and executive, formed either directly by the territorial community (representative bodies) or indirectly, on the basis of a mandate issued on its behalf (executive bodies). They must represent and protect its interests and act to implement them. The direct contextual-ontological, system-causal, functional-genetic and axio-praxeological connection exists objectively between the competent powers of local self-government bodies and the interests of the territorial community, or more precisely, between the interests of man and his/her associations in local self-government. It is present in all actions of local governments, moreover, it is contextualized and teleologically loaded, because it finds its manifestation in the process of exercising constitutional and legislative powers of local governments, because each of them in its content load: a) adequately reflects the natural human rights in specific forms of its vital activity (natural-fundamental feature); b) solves the relevant existential problem in the process of a person's implementation of his/her life cycle through the specific forms of his/her life, which is implemented within the community, in local government, in everyday life (existential feature); b) provides opportunities for the realization of intentions, aspirations, needs, interests, attitudes of man in the local society (behavioral and normative feature); c) actually contributes to the formation and development of the local human rights system (humanistic-realization feature); d) strengthens and determines the tendencies of formation of the space of local democracy (self-stimulating sign); e) in principle implements the guidelines of democratic legal statehood at the local level of state-organized society (local-state-building feature); f) provides for a conflict-free form of human communication with public authorities (general communicative feature); g) actually creates system of communicative interaction between the local self-government and the community (in the process of exercising the powers), between the community and its members, between community members at the interpersonal level, etc. (subject-communicative feature); g) creates an appropriate socially comfortable space for the existence, functioning of the community and activities within the local society for its members – residents of the relevant territory of the state where the community is located (socially positive feature); h) determines the formation,

emergence, use of appropriate role positions in local society, provided by law and encouraged (head of the family, paternity, marriage, taxpayer, pupil, worker, student, retiree, etc.) (territorial-role) sign); i) serves, accompanies and ensures the realization of a person's constitutional and legal status within the community and in the conditions of local self-government (constitutional-status feature); j) stimulates the formation of municipal human rights at the local level, into which its constitutional rights are transformed and a number of rights related to direct human participation in local self-government are added (municipal status); k) stimulates the creation of viable and prosperous communities, ensuring their sustainable and permanent development (relativistic component); l) demonstrates the subject-object composition of local human life (subject-object component); m) stimulates the formation and manifestation of human motivation to participate in local self-government (motivational feature).

In the process of realization of competences of local self-government bodies, the corresponding concept of human rights is formed and developed from the point of view of classical and modern theories of natural law, local democracy, human rights, democratic legal statehood. One of the most important aspects of this process is, of course, the objectification, contextualization, actualization of the idea of human rights as a positive embodiment of the right to human dignity within the primary territorial human community, which is a fundamental natural part of human society. Therefore, the study of this issue is directly related to the concept of jusnaturalism.

Teleological and content-behavioral guidelines of the competent powers of the local self-government bodies transpose the basic standardized, stereotypical forms of people's life activity, which embody their existential interests.

Each of the powers of local governments in its architecture in a functional sense: a) means and contains their relevant behavioral guidelines for local governments and b) is functionally adequate and promising as logical behavioral forms supposed by the legislator. Therefore, there is a synergy of legislative guidelines with the appropriate form of human behavior to achieve the appropriate social effect.

Keywords: local self-government, territorial community, communicative interaction, natural human right, interests of man and his associations.

Постановка проблеми. В умовах муніципальної реформи в Україні, в основі якої лежить децентралізація повноважень публічної державної влади, об'єктивно зростає роль і значення компетенційних повноважень публічної самоврядної (муніципальної) влади¹, що уособлює діяльність органів місцевого самоврядування (далі – ОМСВ), причому як представницьких, так і виконавчих, що формуються або безпосередньо територіальною громадою (далі – ТГ) (представницькі органи), або опосередковано, на основі мандату, виданого від її імені (виконавчі органи), та повинні представляти та захищати її інтереси та діяти з метою їх реалізації.

Отже, можна констатувати, що безпосередній контекстуально-онтологічний, системно-причинний, функціонально-генетичний та аксіо-праксеологічний зв'язок між компетентними повноваженнями ОМСВ та інтересами ТГ, а точніше, між інтересами людини та її асоціаціями в місцевому самоврядуванні (далі – МСВ), – існує, він об'єктивно присутній у всіх діях ОМСВ, більш того, він контекстуалізований та телеологічно навантажений, бо знаходить свій прояв в процесі реалізації ОМСВ своїх конституційно-законодавчих повноважень, бо кожне з них у своєму змістовному навантаженні:

а) адекватне відображає природні права людини, що проявляються в конкретних формах її життєдіяльності (природно-засаднича ознака. – Авт.);

б) вирішує відповідну екзистенційну проблему в процесі здійснення людиною свого життєвого циклу через наведені конкретні форми її життєдіяльності, що реалізуються в межах ТГ, в умовах МСВ, в стані повсякденності (екзистенційна ознака. – Авт.);

в) надає можливості реалізації інтенцій, устремлень, потреб, інтересів, атитюдів людини в локальному соціумі (біхевіористично-нормативна ознака. – Авт.);

¹ Куркин, Б. А. (2014). Доктрина естественного права как основание российской концепции прав человека. *Право и государство: теория и практика*, 8 (116), 48-53.

в) фактично сприяє становленню, формуванню та розвитку локальної системи прав людини (гуманістично-реалізаційна ознака. – Авт.);

г) посилює та детермінує тенденції формування простору локальної демократії (самоврядно-стимулююча ознака. – Авт.);

г) в принципі реалізує настанови демократичної правової державності на локальному рівні державно організованого соціуму (локально-державотворча ознака. – Авт.);

д) передбачає безконфліктну форму комунікації людини з публічною владою (загально-комунікативна ознака. – Авт.);

е) фактично створює в процесі реалізації повноважень ОМСВ систему комунікативної взаємодії між ними та ТГ, між ТГ та її членами, між членами ТГ на міжособистісному рівні тощо (суб'єктно-комунікативна ознака. – Авт.);

є) створює відповідний соціально-комфортний простір для існування, функціонування ТГ та діяльності в рамках локального соціуму для її членів – жителів відповідної території держави, на якій локалізується ТГ (соціально-позитивна ознака. – Авт.);

ж) детермінує формування, виникнення, використання людиною відповідних рольових позицій в локальному соціумі, що передбачені законодавством та ним заохочуються (глава родини, батьківство в родині та поза нею, участь в шлюбі, платник податків, учень, робітник, студент, пенсіонер тощо) (територіально-рольова ознака. – Авт.);

з) обслуговує, супроводжує та забезпечує реалізацію людиною свого конституційно-правового статусу в межах ТГ та в умовах МСВ (конституційно-статусна ознака. – Авт.);

и) стимулює формування на локальному рівні соціуму муніципальних прав людини в які трансформуються її конституційні права та додаються низка прав, пов'язаних з безпосередньою участю людини в МСВ (муніципально-статусна ознака. – Авт.);

і) стимулює створення життєздатних та спроможних ТГ, забезпечуючи їх сталий та перманентний розвиток (релятивістська складова. – Авт.);

й) демонструє предметно-об'єктний склад локального життя людини (предметно-об'єктна складова. – Авт.);

к) стимулює формування та прояв мотивації людини до участі в МСВ (мотиваційна ознака. – Авт.).

Отже, можна стверджувати, що в процесі реалізації компетенційних повноважень ОМСВ практично виникає, формується та розвивається відповідна концепція прав людини з точки зору класичних і сучасних теорій природного права, локальної демократії, прав людини, демократичної правової державності. Одним з найважливіших аспектів цього процесу, безумовно, виступає об'єктивація, контекстуалізація, актуалізація ідеї прав людини як позитивного втілення права на людську гідність в рамках первинної територіальної людської спільноти, що є основоположною природною ланкою людського суспільства. Звідси, дослідження зазначеної проблематики напряму пов'язане з концептом юснатуралізму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Треба зазначити, що дослідження компетенційних повноважень органів публічної самоврядної публічної влади (ОМСВ) як відображення інтересів людини та її асоціацій в МСВ, особливо в контексті визначення їх змістовного та алгоритмічного потенціалу, в юридичній науці практично не проводились. Одночасно, представниками національної муніципальної науки, зокрема, М.О. Баймуратовим та представниками його школи, зокрема М.М. Баймуратовим, О.В. Батановим, І.В. Балабановою, Т.М. Буряком, Є.А. Васильковою, Б.Я. Кофманом, В.С. Могілевським, Д.П. Мартиновським, І.А. Галіахметовим розглядалися проблемні питання становлення та розвитку компетенції ОМСВ, але тільки в процесі їх інституціоналізації у контексті становлення та розвитку або муніципального права, або ТГ.

Дослідники власне природного права підкреслюють, що таке право сьогодні має лише форму доктринальних постулатів, розробок, тез. На практиці ж природне право можна зустріти в галузі конституційного права в процесі інституціоналізації національної системи прав людини та виконання цього питання в контексті реалізації державою своїх міжнародно-правових зобов'язань, в діяльності національного та іноземних конституційних судів, де застосовуються і реалізуються природно-правові принципи в реальних справах, а також в міжнародному публічному праві, де на природних правах людини базується вся сучасна концептуальна та договірно-правова база міжнародного співтовариства.

Разом з тим, необхідно зазначити, що Конституція, закони і міжнародні договори держави виступають не тільки джерелами природно-правових норм, причому, саме в тому обсязі, в якому

встановлені конкретними нормативно-правовими актами, з позиції представників позитивістського підходу, а ї з позицій сучасного загального міжнародного права, – де природні права людини є основоположним принципом становлення та розвитку міждержавного співробітництва, а їх дотримання – виступає невід’ємною ознакою прихильності держави до демократичних та правових цінностей. Треба зазначити, що саме такий підхід реалізований в низці європейських держав, насамперед, держав, що є членами міжнародної міждержавної інтеграційної спільноти – Європейського Союзу. Саме там в даний час західна правова доктрина робить акцент вже не на природному і «надпозитивному» характері прав, а на їх конституційній гарантованості і юридичній захищеності, по суті, всіляко оминаючи питання про «онтологію прав людини»¹.

Представники доктрини природного права вказують на те, що права людини є властивістю людини, носять характер невід’ємних та інтерсуб’єктивних та номінаційних – вони приналежні людині тільки завдяки тому, що вона і є людиною, причому, мають таку приналежність до людини з моменту народження кожного – це докладно доводили класики політико-правової думки, такі філософи, як Ж. Боден, Т. Гоббс, Г. Гроцій, Б. Спіноза, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант та ін. Крім того, закріплення в правовому акті в цьому сенсі не означає трансформації природного права людини в позитивне право, яке може бути відібране або обмежено згодом державою, що дозволяє вважати права людини суб’єктивними правами.

В історії вітчизняної правової думки обґрунтування прав людини з природно-правової точки зору також має багату традицію і історію, яка відображена в працях таких юристів, як П. І. Новгородцев, Б. О. Кістяківський, Є. М. Трубецькой, С.С. Дністрянський, І.Я. Франко, М.І. Палієнко.

Суттєвий внесок у розвиток проблематики природних прав людини внесли наукові публікації зарубіжних дослідників, таких як: Т. Аллан, А. Амірханов, Р. Барнет, Л. Батієв, Г. Бернацький, Є. Верховодов, М. Вітрук, Ю. Габермас, Р. Дворкін, О. Лукашова, Дж. Раз, С. Толлефсен, Л. Фулер, Г. Гарт, Л. Штраус.

Важливою є наукова спадщина сучасних вітчизняних авторів, з поміж яких виокремлюються роботи М. Баймуратова, О. Батанова, Ю. Барабаша, Г. Вдовіної, С. Головатого, Д. Гудими, А. Зайця, О. Зайчука, Т. Дідича, М. Козюбри, О. Копиленка, В. Корецького, О. Костенка, В. Культенко, В. Лемака, П. Лодія, Ю. Оборотова, О. Олійник, М. Орзіха, О. Петришина, П. Рабіновича, В. Речицького, В. Сокурєнка, Ю. Тодики, А. Француза, Т. Француз-Яковець та інших.

Однак постулати природно-правової концепції про природу права і по сьогоднішній день представляють предмет активних обговорень серед вчених, філософів і теоретиків права. У зв’язку з цим доктрина природного права, а саме її сучасний стан, представляє інтерес, особливо в її зв’язку з фундаментальними правами і свободами людини. Актуальним є дане питання ще й з тих міркувань, що домінуюче «ліберальне» трактування набору основних прав і свобод, конституційних гарантій людини наражається на сумнів країнами, які традиційно не дотримуються західного шляху розвитку, а саме Росія, ісламські і конфуціанські країни. Регіональні по відношенню до Заходу світи спростовують універсальність конструкцій прав людини, їх пріоритетність та «всеїдність» по відношенню до функціонування публічної влади, секуляризований характер і орієнтацію на єдиний міжнародний правовий стандарт.

Разом з тим, треба враховувати, що проблематика природного права має велике значення і для локального рівня функціонування соціуму, де в умовах МСВ в стані повсякденності існують ТГ, члени яких – жителі відповідних територій держави реалізують свої природні права через закріплений конституційно-правовий статус, включаючи основне з них – право на участь у МСВ. Зазначені права синергуються та взаємно детермінуються з компетенційними повноваженнями ОМСВ, що надає останнім важливого змістовного та алгоритмічного значення в реалізації інтересів людини та її асоціацій в МСВ.

Тому **метою даної статті** виступає визначення змістовного та алгоритмічного потенціалу компетенційних повноважень органів публічної самоврядної публічної влади (ОМСВ), як відображення інтересів людини та її асоціацій в МСВ.

Викладення основного матеріалу. Наше попереднє твердження про те, що існує безпосередній контекстуально-онтологічний, системно-причинний, функціонально-генетичний та

¹ Куркин, Б. А. (2014). Доктрина естественного права как основание российской концепции прав человека. *Право и государство: теория и практика*, 8 (116), 53.

аксіо-праксеологічний зв'язок між компетентними повноваженнями ОМСВ та інтересами ТГ, а точніше, між інтересами людини та її асоціаціями в місцевому самоврядуванні, – обґрунтовується тим, що в процесі реалізації ОМСВ своїх конституційно-законодавчих повноважень, кожне з них у своєму змістовному навантаженні адекватне відображає природні права людини, що проявляються в конкретних формах її життєдіяльності. Тобто, можна стверджувати, що дана проблематика напряду торкається основоположних настанов юснатуралізму.

Згідно юснатуралізму (природно-правовому підходу), право за своєю природою, змістом, суті і поняттям – це природне право. Але треба враховувати, що на питання про те, що таке саме природне право, різні природно-правові концепції дають різні відповіді¹. Узагальнюючи їх, можна дійти наступних висновків:

– як традиційне, так і «відроджене» природне право позбавлене належної змістовної і понятійної визначеності і загальної значимості². Адже ніколи не було, немає і в принципі не може бути якогось одного-єдиного природного права, а було і є безліч різних (окремих, особливих) природних прав, точніше кажучи, їх концепцій і версій. Так що під загальним найменуванням і єдиним терміном «природне право» маються на увазі різні (за своїм змістом, суті і поняттям) варіанти природного права, різні смисли, що вкладаються його минулими і сучасними прихильниками і противниками в це усталене і збірне поняття, що широко використовується (*плюралістична, полісемічна, поліверсійна, поліваріантна, поліконцептуальна ознаки природного права. – авт.*);

– плюралізм природно-правових навчань, отже, відображає плюралізм (особливих) природних прав і їх понять, причому кожне з цих конкуруючих між собою вчень, претендує на істинність саме своєї версії особливого природного права, свого розуміння (і поняття) того, що є природне право (*пріоритетно-конкуруюча ознака природного права. – авт.*);

– разом з тим, оскільки різні природно-правові вчення (і різні поняття природного права, що лежать в їх основі) поряд з відмінностями, мають і щось істотно загальне, що, власне кажучи, і дозволяє відрізнити «природне право» в цілому (і природно-правові концепції) від «позитивного права» (і позитивістських концепцій), постає питання про універсальне визначення природного права, тобто про визначення загального поняття природного права (в логіко-теоретичному, а не в збірно-технічному значенні). А для цього, перш за все, необхідно сформулювати (тобто, реконструювати теоретичну абстракцію природного права, його основної ідеї та принципу – з матеріалу окремих вчень про особливі варіанти природного права) універсальний принцип природного права, який в концентрованій формі виражає його специфіку і суть (а разом з тим і загальне поняття) (*загально-дефінітивна ознака природного права. – авт.*);

– з точки зору загальної теорії праворозуміння розрізнення природного права і позитивного права (а таке розрізнення – один із суттєвих моментів шуканого загального поняття природного права) – це окремий випадок, варіант (хронологічно перший, фактично найбільш поширений, але в силу свого давнього походження архаїчний, теоретично недостатньо розвинений, «нечистий») загальної теорії розрізнення права і закону. Згідно природно-правового розрізнення права і закону, право (і властиві або приписувані йому властивості) об'єктивно в особливому значенні – в сенсі його природності, принципово протиставлять штучності позитивного права (а разом з тим його суб'єктивності, довільності і т. д.) (*альтернативно-розрізнена ознака природного права. – авт.*);

– поряд з цим, природно-правове розрізнення природного права і позитивного права одночасно включає в себе їх протилежну ціннісну оцінку: позитивну – природного права, негативну – позитивного права (*дихотомічно-оцінювальна ознака природного права. – авт.*);

– зі сказаного вище, можна зробити висновок, що звернене до сфери права принципове протиставлення «природного» «штучному», поєднане з їх протилежною моральною оцінкою, становить сенс і суть поняття природного права в його розрізненні і співвідношенні з позитивним правом (*онтологічна ознака природного права. – авт.*);

– постійним компонентом цієї природно-правової схеми і разом з тим змістовно-сисловою основою традиційних уявлень про вічне і незмінне природному праві (на відміну від мінливого позитивного права), – є саме принцип протиставлення в області права «природного» «штучному», що

¹ ВикиЧтение (2021). Юснатурализм. Проблемы общей теории права и государства: учебник для вузов. <<https://law.wikireading.ru/h9eyxiaG60>> (2021, травень, 17).

² Нерсисянц, В. С. (2021). Общая теория права и государства: учебник. ВикиЧтение <<https://law.wikireading.ru/hnKWV0aO1h>> (2021, травень, 17).

включає в себе їх ціннісну оцінку і пріоритет «природного» над «штучним». Це і є загальний (універсальний) принцип природного права (*аксіологічна ознака природного права. – авт.*);

– в рамках саме цього принципу «штучне» вже дано у вигляді позитивного права, тому «природне» (природне право) трактується як переддане (богом, розумом, природою речей, природою людини і т. д.), передпозитивне (допозитивне, надпозитивне). Причому передданість (тієї чи іншої, безумовно, авторитетної, надлюдської інстанцією) «природного» в просторі і часі світоустрою має одночасно онтологічне, гносеологічне і аксіологічне значення: «природне» (природне право) спочатку, безумовно правильно і морально, словом, добре, а «штучне» – погане, і як відхилення від «природного» (в силу притаманних людям помилок, свавілля і т. д.) підлягає витісненню або виправленню і приведенню у відповідність з «природним» (*первинно-універсальна ознака природного права. – авт.*);

– отже, змістовий зміст універсального принципу природного права, а разом з тим і загального поняття природного права включає в себе наступні моменти:

А) даний принцип, визначаючи право як сферу свого застосування і дії, заперечує правовий зміст принципу позитивного права і стверджує наявність природного права як власне права в вихідному, безумовному і повному розумінні цього явища і поняття (*первинно-вихідна ознака природного права. – авт.*);

Б) цей принцип – в своєму протиставленні природного і позитивного права, – позначає протилежність двох якісно різних сфер – протилежність «природного» (включаючи природне право) і «штучного» (включаючи позитивне право). Причому «природне» (включаючи природне право), згідно з такою позитивною якісною оцінкою, – це щось за свого буття, змістом та значенням вихідне, об'єктивне, безумовне, справжнє, яке залежить від людини, а «штучне» (включаючи і позитивне право), – щось вторинне, похідне, суб'єктивне, умовне, несправжнє, залежне від людського розсуду і в цілому негативне за якістю (як ухилення, відрив і протилежність «природному») (*альтернативно-вихідна ознака природного права. – авт.*);

В) природне право (як правове вираження «природного») і позитивне право (як правове вираження «штучного»), відповідно до природно-правового принципу, виступають як взаємопов'язані протилежності (і як парні категорії, що передбачають одна одну). В цьому плані природне право – в його співвідношенні з позитивно даним правом – являє собою переддане (препозитивне, допозитивне і надпозитивне) право, якому (в силу безумовного примату і визначального характеру «природного» в його співвідношенні з «штучним»), включаючи і правовий аспект такого співвідношення) має відповідати позитивне право, щоб мати правовий характер (*ідентифікаційно-вихідна ознака природного права. – авт.*);

Г) універсальний природно-правовий принцип (і відповідно універсальне поняття природного права) – це принцип (і поняття) універсальної моделі природного права, яка виступає як універсальний зразок для всіх окремих видів природного права (*універсально-вихідна ознака природного права. – авт.*);

– загальна модель природного права (в його розрізненні і співвідношенні з позитивним правом), що позначається універсальним природно-правовим принципом є початково об'єктивною, абсолютною, безумовно ціннісною моделлю, а не тільки пояснювальною схемою і конструкцією повинності. Однак конкретний зміст цінностей цієї ціннісної моделі (тобто, які саме конкретні цінності складають зміст цієї моделі – справедливість, рівність, гідність людини, істина або щось інше), а разом з цим і визначення конкретного кордону (лінії розділу) між цінностями природного права і антицінностями позитивного права залишаються за рамками універсального природно-правового принципу (і, отже, поза загальним поняття природного права) (*аксіологічно-конститууюча ознака природного права. – авт.*).

Системне тлумачення наведених теоретичних положень, дає нам змогу визначити:

– природне право як константу в появі, функціонуванні і розвитку людини в рамках людського суспільства та держави;

– природне право як атрибутивну ознаку та іманентну умову існування та функціонування людського соціуму на рівні територіальної людської спільноти – ТГ;

– феноменологію природного права людини як протиставлення феноменології позитивного права і, одночасно, як ідентифікацію ролі, значення, об'єктивності, первинності, пріоритету, важливості і актуальності, загальної контекстуалізації природного права та його дихотомічності та екзистенційного існування з правом позитивним;

–первинну роль природного права в кадастрі прав, свобод і обов'язків людини, що формується в державно організованому соціумі;

–сферу появи і прояву природних прав людини, якою виступає територіальна людська спільнота – ТГ;

–умови в яких ідентифікуються та реалізуються природні права людини – це умови МСВ;

–стан в якому ідентифікуються та реалізуються природні права людини – в ординарному порядку це стан повсякденності;

–умови, що сприяють ідентифікації та реалізації природних прав людини – діяльність ОМСВ;

–нормативно-правові умови, що напряду сприяють ідентифікації, прояву та реалізації природних прав людини – це компетенційні повноваження ОМСВ;

–телеологічні та змістовно-поведінкові настанови компетенційних повноважень ОМСВ транспонують основоположні типізовані, стереотипні форми життєвої діяльності людей, що уособлюють їх екзистенційні інтереси;

–кожне з повноважень ОМСВ у своїй архітектоніці у функціональному розумінні: а) має на увазі та містить в собі їх відповідні поведінкові настанови діяльності ОМСВ та б) функціонально-адекватні ним і перспективно передбачені законодавцем логічні поведінково-діяльнісні форми реакції людини для належної реалізації таких повноважень, – отже, тут має місце синергізація законодавчих настанов з відповідною формою поведінки людини для досягнення відповідного соціального ефекту;

–відносно зв'язків між компетентними повноваженнями ОМСВ та інтересами ТГ, а точніше, між інтересами людини та її асоціаціями в місцевому самоврядуванні, можна зазначити наступне:

А) безпосередній зв'язок проявляється в тому, що повноваження ОМСВ адекватно відображають настанови природних прав людини;

Б) контекстуально-онтологічний знаходить свій прояв в тому, що компетенція ОМСВ безпосередньо впливає на становлення, формування, реалізацію, розвиток, модифікацію форм життєдіяльності людини, що входять до її життєвого циклу та реалізуються в межах ТГ та в умовах МСВ, більш того, – саме через компетентні повноваження реалізується процес нормативного супроводження і забезпечення наведених прав людини;

В) системно-причинний зв'язок між наведеними повноваженнями ОМСВ та інтересами ТГ, а точніше, між інтересами людини та її асоціаціями в МСВ, – проявляється в тому, що виникає системна єдність природних прав людини, що реалізуються в умовах існування та функціонування людини в ТГ, та повноваженнями ОМСВ, – причому така єдність носить і причинно-наслідковий характер – кожне конкретне повноваження ОМСВ виходить з необхідності супроводження і забезпечення конкретного права або свободи людини, її обов'язку, причому у більшості випадків мова йде про природні права або права, свободи та обов'язки, що ними детерміновані;

Г) функціонально-генетичний зв'язок детермінований тим, що більшість форм життєдіяльності людини, які використовуються нею в рамках локального соціуму в межах ТГ та в умовах МСВ мають історично-функціональний характер свого виникнення, формування, та передзадані організаційні та організаційно-правові форми реалізації, – тому вони характеризуються типізованим та стереотипним характером своєї побудови, змісту, набору сталих поведінково-діяльнісних настанов та соціально-прийнятними формами і засобами їх реалізації та апіорі передбаченими її результатами в контексті отримання відповідного соціального результату;

Г) аксіо-праксеологічний зв'язок проявляється в тому, що людина, яка є членом ТГ та функціонує в умовах МСВ, усвідомлює свої природні права, та одночасно і сферу їх реалізації, як відповідну соціальну та одночасно індивідуальну, групову, колективну цінність, – тому в процесі їх реалізації вона розуміє, що чинить правильно, адекватно природно-правовим настановам і поступає належним чином, застосовуючи форми і засоби такої реалізації, що є легальними та легітимними в соціумі;

–системне дослідження співвідношення повноважень ОМСВ та інтересів ТГ, а точніше, інтересів людини та її асоціацій в МСВ, призводить нас до розуміння формування та реалізації принципу справедливості, що досягається в наведеній системі координат між органами публічної влади та людиною, а також між людьми-членами ТГ в її межах та на рівні комунікативної взаємодії, що в ній виникає, в процесі якої люди і реалізують свої природні права;

–системний аналіз повноважень ОМСВ в контекстуалізації уособлення ними природних прав людини і відповідності таким повноваженням інтересів ТГ, а точніше, інтересів людини та її асоціацій в МСВ, дає змогу зробити висновок про суттєве змістовне навантаження наведених повноважень ОМСВ, що органічно відображають екзистенційні настанови людини, що торкаються здійснення нею

свого життєвого циклу через індивідуальне, групове і колективне існування та функціонування в рамках ТГ, в межах МСВ, в стані повсякденності і за допомогою комунікативної взаємодії;

– такий же системний аналітичний підхід до визначення співвідношення повноважень ОМСВ та інтересів ТГ, а точніше, інтересів людини та її асоціацій в МСВ, – призводить нас до розуміння формування в межах таких повноважень парадигмально-змістовних настанов природних прав, – результатом чого виступає поява відповідного алгоритму поведінкових та діяльнісних форм, враховуючи на парадигмальний характер самих прав людини, що відображають типізовані та стереотипні інтереси людини-члена ТГ в процесі знаходження її в умовах МСВ та здійснення нею свого життєвого циклу;

– насамкінець, враховуючи методологічний потенціал доктринального висновку А. В. Полякова про те, що права людини кількісно не обмежені: «Права і свободи людини за своєю природою не відрізняються від суб'єктивних прав»¹, – отже, базисом прав людини виступає її право жити в суспільстві безпечному і вільному, – а саме це і обумовлює необхідність захисту інших суб'єктивних прав, в цьому сенсі права людини природні в силу їх суб'єктивної природи – можна констатувати, що враховуючи на це обсяг компетенційних повноважень ОМСВ також не може бути обмежений.

Розглядаючи конкретне природне право людини, що нею ідентифікується та реалізується в локальному соціумі, треба зазначити, що найчастіше дослідники розглядають окремі права, такі як, наприклад, право людини на інформацію і свободу совісті², у різних іпостасях, а саме:

- А) як частину прав людини в цілому або ж
- Б) права людини як елемент юридичного статусу³, або
- В) як могутній двигун соціалізації особистості в контексті синергізації суспільства⁴, або
- Г) як інститут, що характеризує ступінь демократичності конкретного суспільства і ефективність роботи держави, його здатність підтримувати соціальну справедливість⁵,
- Г) об'єкт політичної боротьби, або ж
- Д) як фундамент побудови справедливого суспільства і розглядають їх як природні і суб'єктивні⁶.

Наведені характеристики несуть в собі не тільки відповідний методологічний заряд і потенціал, але і допомагають продемонструвати фактичний відрив доктринального розуміння феноменології природних прав людини від досліджуваної проблематики на рівні МСВ в межах ТГ, що явно носить локально-антропологічний характер та відіграє в ній первинну і провідну роль у становленні такої феноменології природних прав. Звідси, можемо стверджувати, що саме локальний акцент і самоврядний ракурс у дослідженні феноменології природних прав людини є найбільш продуктивним та ефективним, – причому, як в контексті розуміння виникнення та функціонування профільної феноменології, так і в процесі визначення її ролі і значення в побудові комплексної системи локальних соціально-правових зв'язків між людьми, що мають не тільки горизонтальний вихід на рівень локальної демократії, але і вертикальний вихід на рівень формування та функціонування демократичної правової державності. Більш того, на основі наведеної вище аргументації, висновок про організуючу, інтегруючу, інститууючу, конститууючу роль природних прав людини в формуванні компетенційного масиву ОМСВ, можна вважати основоположним у формуванні доктринально-праксеологічної парадигми муніципального права держави як такого⁷.

¹ Поляков, А. В. (2017). Право и суверенитет: к вопросу о соотношении понятий. *Право и власть: основные модели взаимодействия в многополярном мире: сборник трудов международной научной конференции (г. Воронеж, 2-3 июня 2017 г.)*. Воронеж: Наука-Юнипресс, 18.

² Щендригин, Е. Н., Петросян, Л. К. (2016). Человек и конституционное право на информацию и свободу совести. *Мир политики и социологии*, 8, 101-110.

³ Малеева, М. Н. (2017). Формирование понятия «Человек» в российском праве. *Государство и право*, 1, 16-22.

⁴ Николаева, Е. М. (2006). Социализация личности как проблема социальной синергетики: *автореферат диссертации на соискание научной степени доктора философских наук*. Казань: Казанский государственный университет.

⁵ Смирнов, В. В. (2010). Политология прав человека и политические права в России. *Полис. Политические исследования*, 6, 106-115.

⁶ Гигаури, Д. И., Стульба, И. А. (2019). Права человека как философский концепт с позиции представителей юснатурализма. *Архив научных статей* <<https://www.gramota.net/materials/9/2019/1/22.html>> (2021, травень, 17).

⁷ Галиахметов, І. А. (2016). *Муніципальне право України: методологія становлення та розвитку: монографія*. Київ: КНЕУ, 159.

Звертає на себе особливу увагу проблематика справедливості в природному праві та природних прав людини, що є, фактично, «запускаючим» елементом до самоорганізації людини в межах МСВ та реалізації її свободи в формуванні свого статусу в межах громадянського суспільства. В цьому контексті доволі продуктивним потенціалом володіє доктринальна позиція німецько-американського дослідника Л. Штрауса, який у своїй науковій праці «Природне право і історія» стверджував, що історизм несправедливо критикує природне право, оскільки поняття про справедливість можуть і навіть повинні змінюватися з плином часу. Це означає, що права людини, їх зміст згодом можуть доповнюватися, звідси правомірними можна вважати концепції, які обґрунтовують так звані права 2-го, 3-го і 4-го поколінь¹. Причому істотним є те, що попередні покоління прав не заперечуються і зберігають свою ідентичність, а лише відкриваються нові права людини, що виникли через зміну умов життя і трансформації суспільств, що зазнають в тому числі технологічного та інформаційного розвитку. Вважаємо, що наведена доктринальна позиція має безпосереднє відношення до локального рівня соціуму та МСВ, де в рамках ТГ проходять процеси зародження, формування, формалізації, розвитку, легалізації, легітимації, реалізації, гарантування прав людини, включаючи і виникнення нових її прав, – через зміну умов життя і трансформації суспільств – такий процес супроводжується адекватним розширенням компетенційних повноважень ОМСВ, а також предметів відання ОМСВ (відповідних сфер соціального життя, в яких ОМСВ є компетентними), тобто інтереси людини та її асоціацій, що у об'єднаному вигляді формують інтереси ТГ знаходять своє закріплення в повноваженнях ОМСВ.

Ще далі у дослідженні профільної проблематики йде австралійський дослідник Дж. Фінніс, який присвятив своє дослідження «Природне право і природні права» проблемі природних прав. Він писав, що та поляризація на два ворожі табори – лібералів і католиків і некатоліків, про яку писав у своїй роботі Л. Штраус, і подібна політична «партійність» існує до сих пір, і тому все ще є непримиренні прихильники як позитивної теорії, так і теорії природного права².

Сам Фінніс під природним правом розуміє деякі принципи, які пояснюють обов'язковість позитивних законів, їх діючу силу. Також ці принципи дозволяють дати оцінку людським вчинкам, і тому вони постають як самоочевидні і раціональні. Це також і деякі представлення про загальне благо, які керують позитивною правовою системою і формують її³.

Для Фінніса загальне благо в своєму концептуальному сенсі трактується як сукупність «основних благ». Не погоджуючись з принципом «*lex injusta non est lex*» («несправедливий закон законом не є»), Дж. Фінніс також підкреслює, що соціальні цілі не можуть бути досягнуті за законом, що не має принципів справедливості, які служать загальному благу в цілому, тому «морально обґрунтованими вони бути не можуть, незважаючи на обов'язковість підпорядкування їм»⁴.

Важливим у дослідженні Дж. Фінніса виступає його звернення до територіальної соціальної спільноти, як сфери становлення, прояву та дії природного права. Треба відмітити, що цю проблематику він розглядає у трикутнику «спільність – спільнота – загальне благо». Оперуючи до процесу становлення «я» людини, використовуючи характеристики такого процесу як самоконститування, самореалізація, самоздійснення, він виходить на розуміння ролі раціональності та особистого інтересу у досягненні добробуту конкретної людини і, одночасно, добробуту інших людей, завдяки системі моральних цінностей, що існують в межах людської спільноти. Все це розглядається під кутом формування системи комунікативної взаємодії, що лежить в основі виникнення, формування, існування, функціонування, розвитку та вдосконалення людської спільноти, що інститується та конститується на локальному рівні соціуму, тобто, там де людина продукує та проявляє, а також реалізує свої інтереси, – а саме, в межах ТГ⁵. При цьому, даний дослідник виокремлює чотири своєрідні типи об'єднуючих відносин (порядків), що сприяють створенню людської спільноти⁶, до яких він зараховує наступні:

– по-перше, порядок (єдність), що знаходиться за межами людського розуму та вивчається «природними науками», а саме феноменологія фізичної, біологічної, генетичної єдності людської

¹ Штраус, Л. (2007). *Естественное право и история*. Москва: Водoley Publishers, 121.

² Финнис, Дж. (2021). *Естественное право и естественные права*. Киев: Центр учебной литературы, 10.

³ Там само, 56-57.

⁴ Дидикин, А. Б. (2014). Современные теории естественного права и классическая традиция. *Schole. Философское антиковедение и классическая традиция*, 8 (2), 421.

⁵ Там само, 175.

⁶ Там само, 176-179.

спільності. На цьому рівні людина ще не усвідомлює наведені аспекти, але її поведінкові та діяльнісні настанови об'єктивно визначаються та управляються наведеними домінантами;

– по-друге, порядок (єдність), що ми можемо ввести до свого розуму та який рефлексивно вивчається в логіці, методології, епістемології, через виникнення і наявність соціальної практики та набуття відповідного досвіду, що призводить до виникнення габітусу людини (індивідуального, групового та колективного) та її соціалізації. На цьому рівні людина та її асоціації вже усвідомлюють свою самоцінність та універсалізацію можливості свого існування тільки в межах ТГ;

– по-третє, порядок (єдність), який ми вносимо в те (або нав'язуємо тому), до чого прикладаємо свої здібності, що вивчається в праксеологічних мистецтвах (кулінарія, суднобудування, торгівля), в технологіях і у всіх інших прикладних науках, а також в науках, що вивчають людську діяльність по створенню символів (лінгвістика, літературна критика тощо), а саме формування та виникнення феноменології культурної єдності загальної мови, загальних технологій, загальної техніки (як у оркестрі), загального капіталу тощо, що призводить до формування, виникнення, розвитку, вдосконалення знань, вмінь, навичок людини в межах ТГ;

– по-четверте, порядок (єдність), який ми вносимо у власні вчинки і бажання, розмірковуючи і обдуманно роблячи вибір, – це, по своєму, вивчає психологія (частково), біографія та історія людських справ, етика, політична філософія тощо та означає формування комунікативних моделей, в основі яких лежить: а) спільне прийняття людьми рішень, що конституують особистість, б) які лежать в основі єдності загальної діяльності, що в) призводить до самореалізації конкретної людини, г) створення можливостей для реалізації інших членів соціуму, в контексті відкриття для них можливостей свободи, відповідальності та інших засадничих аспектів людського процвітання, – отже, мова йде про кооперацію зусиль людей-членів ТГ, їх спільну координацію (причому як позитивну, так і негативну – наприклад, шляхом утримання від реалізації відповідної та бажаної поведінки), становлення співробітництва заради досягнення загального блага;

– по-п'яте, завдяки наявності в компетенційних повноваженнях ОМСВ змістовно-функціональних засад природних прав людини через: а) їх пряме або опосередковане закріплення; б) ідеологічне, концептуальне, засадниче, теоретичне, праксеологічне, конкретне відображення; в) визначення в них конотаційної або наративної складової; г) визначення їх номосної, топосної або локальної приналежності та реалізації тощо, – вони володіють суттєвим і належним проєктним конструктом, причому не тільки завдяки їх відповідному змістовному навантаженню та чіткій алгоритмічно-статусній побудові, а і великою долею перспективного розвитку, враховуючи на подальший розвиток прав людини, що детермінований процесами подальшого розвитку людського соціуму в умовах глобалізації.

Отже, в контексті системного аналізу, ми можемо стверджувати, що:

а) тільки на четвертому рівні виникає повноцінна територіальна людська спільнота, а попередні наведені рівні виступають лише передумовою її виникнення;

б) процес виникнення природних прав людини виникає на першому рівні, але він ускладняється на другому рівні, структурується та усвідомлюється на третьому рівні та реалізується на четвертому рівні;

в) якщо розглядати наведені рівні виникнення людської спільноти в управлінському аспекті, то виникнення ОМСВ об'єктивується десь на першому рівні, коли стають зрозумілими перспективи безпосередньої демократії, але, одночасно, її обмежені можливості здійснювати повсякденний чіткий та системний управлінський вплив; контекстуалізується десь на другому рівні, бо саме через таку діяльність ОМСВ повинні створюватись, інтегруватись, розвиватись та вдосконалюватись умови для появи та розширення соціальних практик, їх структуруючих структур, – що веде до формування багатовидового габітусу людини та засад її соціалізації, в тому числі і правової, – а саме остання є свідомством адекватної реакції на процеси нормування, нормативізації та легалізації компетентних повноважень ОМСВ; тільки четвертий рівень дає нам розуміння об'єктивної необхідності, аксіології та праксеології існування і функціонування компетентних повноважень ОМСВ, що в умовах системи телеологічних домінант існування та функціонування ТГ, можуть відповідально діяти від її імені та в її інтересах, реалізуючи настанови природного права, що закладені в їх профільних повноваженнях;

г) визначаючи змістовний та алгоритмічний потенціал компетенційних повноважень органів публічної самоврядної публічної влади як відображення інтересів людини та її асоціацій в МСВ, – треба звернути увагу на суттєву роль індивідуальної, групової та колективної психології, а також

індивідуальної, групової та колективної муніципальної правосвідомості в процесах супроводження та забезпечення реалізації наведених повноважень ОМСВ в контексті реалізації природних прав людини-члена ТГ, – саме це забезпечує виникнення та формування відповідних поведінково-діяльнісних настанов людини, її груп та асоціацій щодо реалізації повноважень ОМСВ, що відповідають принципам засадам природного права та реалізують їх потенціал в профільній діяльності ОМСВ..

Висновки. Отже, резюмуючи положення, що викладені вище, можна дійти наступних висновків, які мають методологічне, доктринально-наукове та праксеологічне значення для визначення змістовного та алгоритмічного потенціалу компетенційних повноважень органів публічної самоврядної публічної влади як відображення інтересів людини та її асоціацій в МСВ, а саме:

– компетенційні повноваження публічної самоврядної (муніципальної) влади уособлюють діяльність органів місцевого самоврядування, причому як представницьких, так і виконавчих, що формуються або безпосередньо територіальною громадою (представницькі органи), або опосередковано, на основі мандату, виданого від її імені (виконавчі органи), та повинні представляти та захищати її інтереси та діяти з метою їх реалізації;

– безпосередній контекстуально-онтологічний, системно-причинний, функціонально-генетичний та аксіо-праксеологічний зв'язок між компетентними повноваженнями ОМСВ та інтересами ТГ, а точніше, між інтересами людини та її асоціаціями в місцевому самоврядуванні, – існує, він об'єктивно присутній у всіх діях ОМСВ, більш того, він контекстуалізований та телеологічно навантажений, бо знаходить свій прояв в процесі реалізації ОМСВ своїх конституційно-законодавчих повноважень, бо кожне з них у своєму змістовному навантаженні: а) адекватне відображає природні права людини, що проявляються в конкретних формах її життєдіяльності (природно-засаднича ознака); б) вирішує відповідну екзистенційну проблему в процесі здійснення людиною свого життєвого циклу через наведені конкретні форми її життєдіяльності, що реалізуються в межах ТГ, в умовах МСВ, в стані повсякденності (екзистенційна ознака); в) надає можливості реалізації інтенцій, устремлень, потреб, інтересів, атитюдів людини в локальному соціумі (біхевіористично-нормативна ознака); г) фактично сприяє становленню, формуванню та розвитку локальної системи прав людини (гуманістично-реалізаційна ознака); г) посилює та детермінує тенденції формування простору локальної демократії (самоврядно-стимулююча ознака); г') в принципі реалізує настанови демократичної правової державності на локальному рівні державно організованого соціуму (локально-державотворча ознака); д) передбачає безконфліктну форму комунікації людини з публічною владою (загально-комунікативна ознака); е) фактично створює в процесі реалізації повноважень ОМСВ систему комунікативної взаємодії між ними та ТГ, між ТГ та її членами, між членами ТГ на міжособистісному рівні тощо (суб'єктно-комунікативна ознака); є) створює відповідний соціально-комфортний простір для існування, функціонування ТГ та діяльності в рамках локального соціуму для її членів – жителів відповідної території держави, на якій локалізується ТГ (соціально-позитивна ознака); ж) детермінує формування, виникнення, використання людиною відповідних рольових позицій в локальному соціумі, що передбачені законодавством та ним заохочуються (глава родини, батьківство в родині, участь в шлюбі, платник податків, учень, робітник, студент, пенсіонер тощо) (територіально-рольова ознака); з) обслуговує, супроводжує та забезпечує реалізацію людиною свого конституційно-правового статусу в межах ТГ та в умовах МСВ (конституційно-статусна ознака); и) стимулює формування на локальному рівні соціуму муніципальних прав людини в які трансформуються її конституційні права та додаються низка прав, пов'язаних з безпосередньою участю людини в МСВ (муніципально-статусна ознака); і) стимулює створення життєздатних та спроможних ТГ, забезпечуючи їх сталий та перманентний розвиток (релятивістська складова); й) демонструє предметно-об'єктний склад локального життя людини (предметно-об'єктна складова); к) стимулює формування та прояв мотивації людини до участі в МСВ (мотиваційна ознака);

– в процесі реалізації компетенційних повноважень ОМСВ практично виникає, формується та розвивається відповідна концепція прав людини з точки зору класичних і сучасних теорій природного права, локальної демократії, прав людини, демократичної правової державності, – одним з найважливіших аспектів цього процесу, безумовно, виступає об'єктивація, контекстуалізація, актуалізація ідеї прав людини як позитивного втілення права на людську гідність в рамках первинної територіальної людської спільноти, що є основоположною природною ланкою людського

суспільства, – отже, дослідження зазначеної проблематики напряму пов'язане з концептом юснатуралізму;

–телеологічні та змістовно-поведінкові настанови компетенційних повноважень ОМСВ транспонують основоположні типізовані, стереотипні форми життєвої діяльності людей, що уособлюють їх екзистенційні інтереси;

–кожне з повноважень ОМСВ у своїй архітектоніці у функціональному розумінні: а) має на увазі та містить в собі їх відповідні поведінкові настанови діяльності ОМСВ та б) функціонально-адекватні ним і перспективно передбачені законодавцем логічні поведінково-діяльнісні форми реакції людини для належної реалізації таких повноважень, – отже, тут має місце синергізація законодавчих настанов з відповідною формою поведінки людини для досягнення відповідного соціального ефекту;

–відносно зв'язків між компетентними повноваженнями ОМСВ та інтересами ТГ, а точніше, між інтересами людини та її асоціаціями в місцевому самоврядуванні, можна зазначити наступне: А) *безпосередній зв'язок* проявляється в тому, що повноваження ОМСВ адекватно відображають настанови природних прав людини; Б) *контекстуально-онтологічний зв'язок* знаходить свій прояв в тому, що компетенція ОМСВ безпосередньо впливає на становлення, формування, реалізацію, розвиток, модифікацію форм життєдіяльності людини, що входять до її життєвого циклу та реалізуються в межах ТГ та в умовах МСВ, більш того, – саме через компетентні повноваження реалізується процес нормативного супроводження і забезпечення наведених прав людини; В) *системно-причинний зв'язок* між наведеними повноваженнями ОМСВ та інтересами ТГ, а точніше, між інтересами людини та її асоціаціями в МСВ, – проявляється в тому, що виникає системна єдність природних прав людини, що реалізуються в умовах існування та функціонування людини в ТГ, та повноваженнями ОМСВ, – причому така єдність носить і причинно-наслідковий характер – кожне конкретне повноваження ОМСВ виходить з необхідності супроводження і забезпечення конкретного права або свободи людини, її обов'язку, причому у більшості випадків мова йде про природні права або права, свободи та обов'язки, що ними детерміновані; Г) *функціонально-генетичний зв'язок* детермінований тим, що більшість форм життєдіяльності людини, які використовуються нею в рамках локального соціуму в межах ТГ та в умовах МСВ мають історично-функціональний характер свого виникнення, формування, та передзадані організаційні та організаційно-правові форми реалізації, – тому вони характеризуються типізованим та стереотипним характером своєї побудови, змісту, набору сталих поведінково-діяльнісних настанов та соціально-прийнятними формами і засобами їх реалізації та апріорі передбаченими її результатами в контексті отримання відповідного соціального результату; Г') *аксіо-праксеологічний зв'язок* проявляється в тому, що людина, яка є членом ТГ та функціонує в умовах МСВ, усвідомлює свої природні права, та одночасно і сферу їх реалізації, як відповідну соціальну та одночасно індивідуальну, групову, колективну цінність, – тому в процесі їх реалізації вона розуміє, що чинить правильно, адекватно природно-правовим настановам, своїм різнорівневим інтересам, і поступає належним чином, застосовуючи форми і засоби такої реалізації, що є легальними та легітимними в соціумі;

–системне дослідження співвідношення повноважень ОМСВ та інтересів ТГ, а точніше, інтересів людини та її асоціацій в МСВ, призводить нас до розуміння формування та реалізації принципу справедливості, що досягається в наведеній системі координат між органами публічної влади та людиною, а також між людьми-членами ТГ в її межах та на рівні комунікативної взаємодії, що в ній виникає, в процесі якої люди і реалізують свої природні права;

–системний аналіз повноважень ОМСВ в контекстуалізації уособлення ними природних прав людини і відповідності таким повноваженням інтересів ТГ, а точніше, інтересів людини та її асоціацій в МСВ, дає змогу зробити висновок про суттєве змістовне навантаження наведених повноважень ОМСВ, що органічно відображають екзистенційні настанови людини, що торкаються здійснення нею свого життєвого циклу через індивідуальне, групове і колективне існування та функціонування в рамках ТГ, в межах МСВ, в стані повсякденності і за допомогою комунікативної взаємодії;

–такий же системний аналітичний підхід до визначення співвідношення повноважень ОМСВ та інтересів ТГ, а точніше, інтересів людини та її асоціацій в МСВ, – призводить нас до розуміння формування в межах таких повноважень парадигмально-змістовних настанов природних прав, – результатом чого виступає поява відповідного алгоритму поведінкових та діяльнісних форм, враховуючи на парадигмальний характер самих прав людини, що відображають типізовані та стереотипні інтереси людини-члена ТГ в процесі знаходження її в умовах МСВ та здійснення нею свого життєвого циклу;

—завдяки наявності в компетенційних повноваженнях ОМСВ змістовно-функціональних засад природних прав людини через: а) їх пряме або опосередковане закріплення; б) ідеологічне, концептуальне, засадниче, теоретичне, праксеологічне, конкретне відображення; в) визначення в них конотаційної або наративної складової; г) визначення їх номосної, топосної або локальної приналежності та реалізації тощо, — вони володіють суттєвим і належним проєктним конструктом, причому не тільки завдяки їх відповідному змістовному навантаженню та чіткій алгоритмічно-статусній побудові, а й великою долею перспективного розвитку, враховуючи на подальший розвиток прав людини, що детермінований процесами подальшого розвитку людського соціуму в умовах глобалізації.

References:

1. Kurkin, B. A. (2014). Doktrina yestestvennogo prava kak osnovaniye rossiyskoy kontseptsii prav cheloveka [The doctrine of natural law as the basis of the Russian concept of human rights]. *Pravo i gosudarstvo: teoriya i praktika* [Law and state: theory and practice], 8 (116), 48-53. [in Russian].
2. WikiReading (2021). *Yusnaturalizm. Problemy obshchey teorii prava i gosudarstva: uchebnik dlya vuzov* [Yusnaturalism. Problems of the General Theory of Law and State: Textbook for Universities] <<https://law.wikireading.ru/h9eyxiaG60>> (2021, May, 17). [in Russian].
3. Nersesyants, V. S. (2021). Obshchaya teoriya prava i gosudarstva [General theory of law and state]. *WikiReading* <<https://law.wikireading.ru/hnKWV0aO1h>> (2021, May, 17). [in Russian].
4. Polyakov, A. V. (2017). Pravo i suverenitet: k voprosu o sootnoshenii ponyatiy [Law and sovereignty: to the question of the relationship of concepts.]. *Pravo i vlast: osnovnyye modeli vzaimodeystviya v mnogopolyarnom mire: sbornik trudov mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii (g. Voronezh, 2-3 iyunya 2017 g.)* [Law and Power: Basic Models of Interaction in a Multipolar World: Proceedings of the International Scientific Conference (Voronezh, June 2-3, 2017)]. Voronezh: Science-Unipress, 16-25. [in Russian].
5. Shchendrigin, Ye. N., Petrosyan, L. K. (2016). Chelovek i konstitutsionnoye pravo na informatsiyu i svobodu sovesti [Man and the constitutional right to information and freedom of conscience]. *Mir politiki i sotsiologii* [The world of politics and sociology], 8, 101-110. [in Russian].
6. Maleina, M. N. (2017). Formirovaniye ponyatiya «Chelovek» v rossiyskom prave [Formation of the concept of "Man" in Russian law]. *Gosudarstvo i pravo* [State and law], 1, 16-22. [in Russian].
7. Nikolayeva, Ye. M. (2006). Sotsializatsiya lichnosti kak problema sotsialnoy sinergetiki [Socialization of the individual as a problem of social synergetics]: *avtoreferat dissertatsii na soiskaniye nauchnoy stepeni doktora filosofskikh nauk* [the author's abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Philosophy]. Kazan: Kazan State University. [in Russian].
8. Smirnov, V. V. (2010). Politologiya prav cheloveka i politicheskiye prava v Rossii [Political Science of Human Rights and Political Rights in Russia]. *Polis. Politicheskiye issledovaniya* [Policy. Political studies], 6, 106-115. [in Russian].
9. Gigaury, D. I., Stulba, I. A. (2019). Prava cheloveka kak filosofskiy kontsept s pozitsii predstaviteley yusnaturalizma [Human rights as a philosophical concept from the position of representatives of yusnaturalism]. *Arkhiv nauchnykh statey* [Archive of scientific articles] <<https://www.gramota.net/materials/9/2019/1/22.html>> (2021, May, 17). [in Russian].
10. Galiakhmetov, I. A. (2016). *Munitsypalne pravo Ukrainy: metodolohiya stanovlennya ta rozvytku: monohrafiya* [Municipal law of Ukraine: methodology of formation and development: monograph]. Kyiv: KNEU. [in Ukrainian].
11. Strauss, L. (2007). *Natural law and history* [Yestestvennoye pravo i istoriya]. Moscow: Aquarius Publishers. [in Russian].
12. Finnis, J. (2021). *Yestestvennoye pravo i yestestvennyye prava* [Natural law and natural rights]. Kyiv: Center for educational literature. [in Russian].
13. Didikin, A. B. (2014). Sovremennyye teorii yestestvennogo prava i klassicheskaya traditsiya [Modern theories of natural law and classical tradition]. *Schole. Filosofskoye antikovedeniye i klassicheskaya traditsiya* [Schole. Philosophical studies of antiquity and classical tradition], 8 (2), 418-424. [in Russian].

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.3.13

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3441-3754>

Anastasiia Uzhychak

National University "Odesa Law Academy", Ukraine

FIGHT AGAINST JUVENILE CRIME IN POST-WAR UKRAINE (40-60s OF THE 20th CENTURY)

Анастасія Ужитчак

Національний університет "Одеська юридична академія", Україна

«БОРотьба зі злочинністю серед неповнолітніх у післявоєнній Україні (40-60 років XX ст.)»

Peculiarities of public danger of juvenile delinquency in post-war Ukraine are determined. The circumstances that prompted minors to commit criminal acts were identified, and the principles of punishment for committing illegal acts. The legal, social and economic causes of these crimes are revealed, the type of sanctions applied to minors for committing crimes is highlighted. Juvenile delinquency in post-war Ukraine (40-60s of the XX century) is investigating. Minors are greatly influenced by the people whom they are in close contact with, the places where they stay constantly, their physical and mental condition. Circumstances that prompted minors to commit crimes in the postwar period are diverse. One of the main reasons in the 1940s was the difficult financial situation, homelessness and neglect of a large number of children. In the early 1950s, parents, pedagogical groups, public and Komsomol organizations were left out of control over the leisure of minors. The dynamics of the growth or decrease of crime is closely connected with the adoption of resolutions or decrees by the highest Soviet party bodies and law enforcement agencies. Juvenile delinquency depends on the state of the fight against it. For example, in the early 1940s, special groups were set up in the prosecutor's office to improve the fight against juvenile delinquency, and prosecutors and investigators were identified who specialized exclusively in juvenile delinquency.

The issue of juvenile delinquency and the fight against it in the Soviet period is poorly understood. Today, juvenile delinquency is one of the most pressing problems. In order to improve the criminal law policy of modern Ukraine, it is necessary to analyze the historical experience of our state, to distinguish the positive impact of methods of combating juvenile delinquency, and the negative one. The problem of legal policy to combat juvenile delinquency is the lack of regulation of significant issues that meet the needs and trends of society, and the problem in the legislation is the unsystematic, untimely introduction of new legislation. Legal, social and economic reasons are crucial for the crimes under investigation.

Keywords: children, minors, crime, Soviet legislation, neglect, war.

Злочинність неповнолітніх віднесено до найбільш актуальних та своєчасних проблем. Виділяючи злочинність неповнолітніх, у науці приділяють особливу увагу певним віковим закономірностям розвитку особистості у суспільстві. Це питання широко розглядає вікова психологія, принципом якої є індивідуальний підхід до розвитку психіки особи. Соціологи та психологи виділяють різні життєві цикли, що відрізняються зміною в інтересах індивіда і його відносин з іншими людьми. Необхідність профілактики злочинності серед неповнолітніх зумовлена тим, що актуальність цієї проблеми не перестає бути нагальною в нашому суспільстві, навіть незважаючи на позитивний показник зменшення злочинності серед цієї групи населення у сучасний період. Діти – це активний суб'єкт суспільного відтворення, гарант духовного становлення держави.

Метою статті є дослідження кримінально-правової політики у сфері боротьби зі злочинами, скоєними неповнолітніми в післявоєнній Україні (40-60pp. XX ст.), розкриття особливостей

кримінально-правової відповідальності вказаних суб'єктів. Кримінальна відповідальність та покарання неповнолітніх має свої особливості, які обумовлені недостатністю життєвого досвіду, соціально-психологічних особливостей особи. Завданням статті є висвітлення тих методів покарання для неповнолітніх за скоєні злочини, які існують у наш час та ті покарання, які були запроваджені у післявоєнній Україні, з'ясування правової політики щодо боротьби зі злочинністю неповнолітніх.

У статті використані такі методи дослідження: історично-правовий, логічний, порівняльно-правовий, діалектичний, метод порівняльного аналізу, догматичний. Досліджені праці вчених: стаття А. Ф. Трунова, «Государственная молодежная политика СССР в области предупреждения молодежной преступности в послевоенное время» (2012р.), дисертаційна робота Н.М. Пісоцької «Рецидивна злочинність молоді та її попередження» (2001р.), стаття О.І. Андрухів «Історико-правовий досвід застосування карально-профілактичних заходів для подолання злочинності серед неповнолітніх» (2017р.), стаття В.В. Трофимова «Научные основы правовой политики» (2004р.) та ін.

Для визначення основних понять необхідно розглянути законодавство. Відповідно до СК України 2012 року неповнолітньою вважається дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років. Отже, до досягнення 18 років фізична особа має правовий статус дитини. Наявність у особи правового статусу дитини означає, що така особа має відповідні права та обов'язки¹. Неповнолітня дитина має неповну цивільну дієздатність в силу ст. 32 ЦК України, а також певний особливий статус у сімейних правовідносинах². Кримінальний кодекс України (ч. 1 ст. 22) визначає, що кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років. У частині 2 статті 22 КК України встановлюється вичерпний перелік злочинів, щодо яких особа, яка його вчинила, підлягає кримінальній відповідальності у віці від 14 років. До неповнолітніх, визнаних винними у вчиненні злочину, судом можуть бути застосовані такі основні види покарань: штраф; арешт; позбавлення волі у спеціальних виховних установах³.

Питання дитячої злочинності та боротьби з нею в радянський період є малодослідженим. В УРСР злочинність серед неповнолітніх мала нестабільний характер, спостерігалось то зростання кількості злочинів, то зменшення. Якщо на завершальному етапі Другої світової війни і в перші повоєнні роки основними причинами були тяжке матеріальне становище й безпритульність значної маси дітей, то в 1950-х роках основними причинами стають не стільки матеріальні проблеми, скільки безконтрольність з боку батьків, педагогічних колективів, громадських і комсомольських організацій за дозвіллям неповнолітніх, а також їх прагнення до самовираження. Тому основну категорію неповнолітніх злочинців становлять бездоглядні діти. Крім того, зміни у показниках дитячої злочинності пояснюються реагуванням відповідних органів. Боротьба з дитячою безпритульністю, бездоглядністю та злочинністю посилювалася на певний період одразу після виходу чергових постанов чи указів вищих державних органів та силових структур, через деякий час їхня активність зменшувалася, а злочинність, відповідно, зростала⁴. Наприклад, постанова ЦВК та РНК СРСР від 7.04.1935 № 3/598 «Про заходи боротьби із злочинністю серед неповнолітніх» мала за мету якнайшвидшу ліквідацію злочинності серед неповнолітніх: неповнолітніх починаючи з 12-річного віку, викритих у скоєнні крадіжок, у заподіянні насильства, тілесних ушкоджень, каліцтв, у вбивстві або в спробах до вбивства, притягали до суду із застосуванням усіх заходів кримінального покарання⁵. 20 квітня 1935 року вийшов секретний циркуляр Прокуратури СРСР і Верховного суду СРСР № 1/001537 – 30/002517, в якому прокуратура СРСР і Верховний суд СРСР скасували статтю 22 Кримінального кодексу РРФСР, яка до цього забороняла застосовувати розстріл щодо осіб, які не досягли 18 років. Після прийняття цього документа дозволялося застосовувати смертну кару до неповнолітніх осіб⁶.

¹ Сімейний кодекс України, 2012 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>>. (2021, травень, 20).

² Цивільний кодекс України, 2003 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>>. (2021, травень, 20).

³ Кримінальний кодекс України, 2001 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>>. (2021, травень, 20).

⁴ Андрухів, О. І. (2017). Історико-правовий досвід застосування карально-профілактичних заходів для подолання злочинності серед неповнолітніх. *Серія: Право*, 4, 32.

⁵ Постанова про заходи боротьби із злочинністю серед неповнолітніх, 1935 (ЦВК та РНК СРСР), № 3/598.

⁶ Циркуляр прокурорам и председателям судов о порядке применения высшей меры наказания к несовершеннолетним, 1935 (Прокуратура СССР, Верховный Суд СССР). *ГА РФ. Ф. Р-8131. Оп. 38. Д. 6. Л. 47а*.

Наприкінці 1940 року були прийняті спеціальні укази щодо неповнолітніх. Зокрема, указ Президії Верховної Ради СРСР від 10 грудня запроваджував кримінальну відповідальність неповнолітніх за дії, що можуть викликати аварію поїздів. Неповнолітні, починаючи з дванадцятирічного віку, викриті в здійсненні дій, що можуть викликати аварію поїздів, підлягали залученню до судової відповідальності із застосуванням всіх заходів кримінального покарання. Формулювання в указі «із застосуванням всіх заходів кримінального покарання» і вік настання кримінальної відповідальності явно не відповідали характеру злочинного діяння¹. Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про кримінальну відповідальність неповнолітніх» від 31 травня 1941 року. Встановлювалося, що за злочини, які не передбачені в постанові ЦВК і Раднаркому СРСР від 7 квітня 1935 року «Про заходи боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх» та Указі Президії Верховної Ради СРСР від 10 грудня 1940 року "Про кримінальну відповідальність неповнолітніх за дії, що можуть викликати аварію поїздів », неповнолітні залучаються до кримінальної відповідальності починаючи з 14 років².

Наказом НКВС СРСР № 001359 від 5 серпня 1943 р. було запроваджено «Інструкцію про боротьбу з дитячою злочинністю і хуліганством». Головним завданням органів державної влади та внутрішніх справ було забезпечення профілактики правопорушень підлітків, удосконалення форм і методів виховної роботи. Вилучення безпритульних і бездоглядних дітей з вулиць змінилося організацією профілактичної роботи з тяжкими підлітками. Більше уваги стало приділятися вивченню їх особистості. Постановою РНК СРСР №659 від 15 червня 1943 р. «Про посилення заходів боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю і хуліганством» та наказом Наркомату юстиції СРСР від 19 червня 1943 р. для неповнолітніх, яким не виповнилося 16 років, за скоєні ними дрібні злочини (дрібне хуліганство, дрібні крадіжки та інші незначні правопорушення) створювалися трудові виховні колонії, в яких перевиховувалися ці «важкі» підлітки без винесення судового вироку. Для того, щоб покращити боротьбу з дитячою злочинністю, в органах прокуратури було організовано спеціальні групи, визначено прокурорів і слідчих, які спеціалізувалися виключно на дитячій злочинності. Це рішення позитивно вплинуло на криміногенну ситуацію³.

Тенденція до зростання дитячої злочинності спостерігається на початку 1950-х років. Це змусило ЦК КП(б)У та РМ УРСР видати 8 травня 1952 р. спільну постанову 31375 «Про заходи з ліквідації дитячої безпритульності в Українській РСР», в якій, крім вимог «посилити» роботу з виявлення безпритульних дітей, вимагалось від органів міліції ефективніше вживати різні заходи з профілактики, попередження та ліквідації злочинності серед неповнолітніх⁴. Наказ МВС СРСР від 31 грудня 1953 р. №265 затвердив «Інструкцію про роботу органів міліції з ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності». В ній визначалося, що боротьба з бездоглядністю і безпритульністю – це завдання всіх співробітників міліції, але в першу чергу інспекторів дитячих кімнат міліції, дільничних і патрульних міліціонерів. Інструкція зобов'язувала працівників дитячих кімнат міліції спільно з іншими службами систематично перевіряти за місцем проживання поведінку підлітків, відданих на поруки і умовно засуджених. 3 жовтня 1957 року⁵ Радою Міністрів Української РСР було затверджено Постанову №1099 «Про заходи поліпшення роботи серед дітей поза школою і попередження дитячої бездоглядності». Дана Постанова зобов'язувала створювати дитячі спортмайданчики при школах і домоуправліннях, батьківські комітети і комісії сприяння при всіх домоуправліннях для організації роботи з дітьми, працевлаштовувати підлітків, які досягли 16-річного віку, зобов'язуючи при цьому керівників підприємств приймати на роботу підлітків. Значних змін зазнало законодавство після прийняття указу Президії Верховної Ради СРСР від 13.04.1959 "Про визнання такими, що втратили силу законодавчих актів у зв'язку з введенням

¹ Указ об уголовной ответственности несовершеннолетних за действия, могущие вызвать крушение поездов, 1940 (Президиум Верховного Совета СССР). Интернет архив законодательства СССР <http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4297.htm>. (2021, травень, 20).

² Указ об уголовной ответственности несовершеннолетних, 1941 (Президиум Верховного Совета СССР). LawBook.online <<https://lawbook.online/gosudarstva-prava/ukaz-prezidiuma-verhovnogo-soveta-sssr-maya-43824.html>>. (2021, травень, 20).

³ Трунова, А. Ф. (2012). Государственная молодежная политика СССР в области предупреждения молодежной преступности в послевоенное время. *Материалы I Международной научной конференции*. Челябинск, 11-15.

⁴ Андрухів, О. І. (2017). Історико-правовий досвід застосування карально-профілактичних заходів для подолання злочинності серед неповнолітніх. *Серія: Право*, 4, 31.

⁵ Там само.

в дію Основ кримінального законодавства, Законів про кримінальну відповідальність за державні і за військові злочини, Основ законодавства про судоустрій, Положення про військові трибунали і Основ кримінального судочинства"¹.

У сучасних умовах більша увага приділяється відповідальності дорослих за виховання дітей та певним заходам спрямованим на підтримку сім'ї. Адже, сім'я є однією з найвищих цінностей суспільства, саме сімейні відносини впливають на соціалізацію, формування, виховання, розвиток кожного нового покоління. Сім'я виступає найважливішим фактором запобігання злочинам серед неповнолітніх². Система притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх у незалежній Україні багато в чому зберігає архаїзми радянських часів. Боротьба із злочинністю та іншими правопорушеннями включає в себе охорону підростаючого покоління від шкідливих впливів, у тому числі організованої злочинності³.

Отже, підводячи висновки можемо стверджувати, що післявоєнний період був складним для своїх громадян, зростання злочинності серед неповнолітніх в УРСР було пов'язано із голодом, зумовленого в основному природними катаклізмами та наслідком воєнних дій на заданій території. Після закінчення війни в країні налічувалося велика кількість безпритульних, бездоглядних дітей. Злочинність серед неповнолітніх у 1940-1960 рр. носила нестабільний характер, то зростала, то поступово зменшувалася під впливом попереджувальної діяльності правоохоронних органів та кримінально-правової політики держави. Важливим моментом у кримінально-правовій політиці післявоєнного часу було скасування смертної кари, яке відбулося 28 травня 1947 р. До цього законом від 7 квітня 1935 р. було встановлено, що: «Неповнолітні, починаючи з 12-річного віку, викриті у вчиненні крадіжок, у спричиненні насильства, тілесних ушкоджень, у вбивстві або спробі до вбивства, притягаються до кримінального суду із застосуванням усіх заходів кримінального покарання». Кримінальне законодавство післявоєнної України змінилося від жорстких методів покарань у вигляді позбавлення волі до більш ліберальних методів у вигляді збільшення віку кримінальної відповідальності, а також посилилася профілактична робота з неповнолітніми.

References:

1. *Simeynyy kodeks Ukrainy, 2012* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Family Code of Ukraine, 2012 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>>. (2021, May, 20). [in Ukrainian].
2. *Tsyvilnyy kodeks Ukrainy, 2003* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Civil Code of Ukraine, 2003 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>>. (2021, May, 20). [in Ukrainian].
3. *Kryminal'nyy kodeks Ukrainy, 2001* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Criminal Code of Ukraine, 2001 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>>. (2021, May, 20). [in Ukrainian].
4. Andrukhiy, O. I. (2017). Istoryko-pravovyy dosvid zastosuvannya karal'no-profilaktychnykh zakhodiv dlya podolannya zlochynnosti sered nepovnolitnikh [Historical and legal experience in the application of punitive and preventive measures to combat juvenile delinquency]. *Seriya: Pravo* [Series: Right], 4, 29-33. [in Ukrainian].
5. *Ukaz ob ugovnoy otvetstvennosti nesovershennoletnikh, 1941* (Prezidium Verkhovnogo Soveta SSSR) [Decree on the criminal responsibility of minors, 1941 (Presidium of the Supreme Soviet of the USSR)]. *LawBook.online* <<https://lawbook.online/gosudarstva-prava/ukaz-prezidiuma-verhovnogo-soveta-sssr-maya-43824.html>>. (2021, May, 20). [in Russian].
6. *Circular to prosecutors and presidents of courts on the procedure for the application of capital punishment to minors, 1935* (Prosecutor's Office of the USSR, Supreme Court of the USSR) [Tsirkulyar prokuroram i predsedatelyam sudov o poryadke primeneniya vysshey mery nakazaniya k nesovershennoletnim, 1935 (Prokuratura SSSR, Verkhovnyy Sud SSSR)]. *GA RF. F. P-8131. Op. 38.D. 6.L. 47a*. [in Russian].
7. *Postanova pro zakhody borotby iz zlochynnistyu sered nepovnolitnikh, 1935* (TSVK ta RNK SRSR) [Resolution on Measures to Combat Juvenile Delinquency, 1935 (CEC and SNC of the USSR)], № 3/598. [in Ukrainian].
8. *Ukaz ob ugovnoy otvetstvennosti nesovershennoletnikh za deystviya, mogushchiye vyzvat krusheniye poyezdov, 1940* (Prezidium Verkhovnogo Soveta SSSR) [Decree on the criminal responsibility of minors for actions that

¹ Трунова, А. Ф. (2012). Государственная молодежная политика СССР в области предупреждения молодежной преступности в послевоенное время. *Материалы I Международной научной конференции*. Челябинск, 11-15.

² Трофимова, В. В. (2004). *Научные основы правовой политики. Правовая политика: от концепции к реальности*. Москва, 31.

³ Пісоцька, Н. М. (2001). Рецидивна злочинність молоді та її попередження: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Київ: Національна академія внутрішніх справ України, 20.

- could cause train wrecks, 1940 (Presidium of the Supreme Soviet of the USSR)]. *Internet arkhiv zakonodatel'stva SSSR* [Internet archive of USSR legislation] <http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4297.htm>. (2021, May, 20). [in Russian].
9. Trunova, A. F. (2012). Gosudarstvennaya molodezhnaya politika SSSR v oblasti preduprezhdeniya molodezhnoy prestupnosti v poslevoyennoye vremya [Trunova, A.F. (2012). State youth policy of the USSR in the field of youth crime prevention in the post-war period]. *Materialy I Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii* [Materials of the I International Scientific Conference. Chelyabinsk]. Chelyabinsk, 11-15. [in Russian].
 10. Trofimova, V.V. (2004). *Nauchnyye osnovy pravovoy politiki. Pravovaya politika: ot kontseptsii k realnosti* [Scientific foundations of legal policy. Legal policy: from concept to reality]. Moscow. [in Russian].
 11. Pisotska, N. M. (2001). Retsydyvna zlochynnist' molodi ta yiyi poperedzhennya [Recidivism of youth and its prevention]: *avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovooho stupenya kandydata yurydychnykh nauk* [the abstract of the dissertation for the degree of PhD of Law]. Kyiv: National Academy of Internal Affairs of Ukraine. [in Ukrainian].
 12. *Postanova pro skhvalennya Kontseptsii derzhavnoyi simeynoyi polityky, 1999* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Resolution on approval of the Concept of the state family policy, 1999 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Yurydychnyy visnyk Ukrayiny* [Legal Bulletin of Ukraine], 1999, October 14-20. [in Ukrainian].
 13. *Postanova pro skhvalennya Deklaratsiyi „Pro zahal'ni zasady derzhavnoyi polityky Ukrayiny stosovno sim'yi ta zhinok”, 1999* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Resolution on the Approval of the Declaration “On General Principles of the State Policy of Ukraine Concerning the Family and Women”, 1999 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine], 17, 129. [in Ukrainian].
 14. *Postanova pro skhvalennya Rekomendatsiy parlamentskykh slukhan „Demohrafichna kryza v Ukrayini i yiyi prychyny ta naslidky”, 2003* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Resolution on Approval of Recommendations of Parliamentary Hearings “Demographic Crisis in Ukraine and Its Causes and Consequences”, 2003 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine], 46, 370. [in Ukrainian].

SOCIAL DIMENSIONS OF POLITICAL INSTITUTIONS AND PUBLIC ADMINISTRATION

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.3.14

Hanna Melehanych

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7137-290X>

Uzhhorod National University, Ukraine

UKRAINIANS IN THE CZECH REPUBLIC: BETWEEN A NATIONAL MINORITY AND MIGRANTS¹

Hanna Melehanyč

Užhorodská národní univerzita, Ukrajina

UKRAJINCI V ČESKÉ REPUBLICĚ: MEZI NÁRODNOSTNÍ MENŠINOU A MIGRANTY

Ukrainians have lived in the Czech Republic for more than a hundred years, but in recent years their number has been growing every year. The article examines the modern Ukrainian organized community in the Czech Republic, which was formed during several waves of emigration, and clarifies the conditions and circumstances under which they have come here. These circumstances changed periodically and were both internal and external both in Ukraine and the Czech Republic. For the Czech Republic, the situation changed especially in 2004 after joining the EU, and for Ukraine after the Revolution of Dignity and its consequences in 2014. Of course, historical, geographical, socio-political and educational reasons have always played an important role in the migration of Ukrainians to the Czech Republic, and these reasons are discussed in detail in the article. Since the early 1990s, there have been tens of thousands of Ukrainians in the Czech Republic, mostly descendants of early twentieth-century migrants. At the beginning of 2021, there are already more than two hundred thousand people of Ukrainian origin who temporarily or permanently reside in the Czech Republic. The monoethnic Czech Republic has changed significantly since the early 1990s, when 97% of the population identified themselves as Czechs. According to the 2011 census, just over 64% of the population identified themselves as a member of the titular ethnic group, and almost a quarter did not answer this question. Migration processes played a significant role in this issue. The Czech Republic began to accept immigrants from around the world on an ever-increasing scale, and Ukrainians were one of the largest groups of immigrants. All Ukrainians can be divided into those who consider themselves as such on the basis of nationality (but citizens of the Czech Republic) or politically (citizenship of Ukraine), and of course this affects their status in this country. The community of many thousands of Ukrainians cannot go unnoticed in the life of the Czech Republic, so it is beginning to integrate intensively into Czech society. If earlier Ukrainians were considered by the Czechs more as cheap laborers, now more and more Ukrainians can be seen in almost all spheres of life in most administrative-territorial units of the country and most often in the capital Prague. The inclusion of Ukrainians in the life of communities is facilitated by the activities of public organizations that take measures to support Ukrainian identity, language, culture as well as legal, educational and social support.

Keywords: national minority, migrants, labor migration, Ukrainian community, public organizations of Ukrainians.

¹ Článek byl napsán s podporou stipendia Vísehradského fondu.

Po transformačních procesech konce 80. let počátku 90. let začal pro všechny země, které byly součástí SSSR nebo pod jeho vlivem, nový život s novými jevy, trendy a procesy. Ovlivnilo to také etnopolitickou sféru lidské existence, sféru interakce etnických, národnostních a politických a zejména etnických skupin, národů, etno-národnostních menšin, jejich vzájemných vztahů, vztahů se státem atd. Současně se v těchto zemích rozšířila migrace, a zejména mezinárodní migrace (a jejich sociální a ekonomické důsledky), které se staly jedním z nejběžnějších jevů. I když je známo, že v té době neměl tento fenomén bezprostředně konkrétní název a politiku, ale důsledky, ke kterým přivedly, jsou tyto: sociokulturní adaptace v cizím etnickém nebo jiném prostředí; změny situace na trhu práce; změny postojů migrantů a jejich behaviorálních charakteristik; změny demografické situace v některých regionech; konflikty v místech kompaktního osídlení migrantů; dopady migrace na etnickou a sociální strukturu populace vyžadovaly odpovídající studium a analýzu.

S rozdělením bývalého Československa počátkem roku 1993 byla Česká republika relativně homogenní společností. Podle sčítání lidu z roku 2001 tvořili téměř 97 % populace Češi a Slováci, zatímco jiné národnosti byly 3%. Těmito dalšími menšinami byli Romové (přibližně 2%), Poláci (0,5 %), Němci (0,4 %), Maďaři (0,2 %) a dále Bulhaři, Chorvati, Řekové, Židé, Rusové, Rusíni, Ukrajinci atd. V minulosti však byly Čechy značně multietnické, a sčítání lidu z roku 2011 již ukázalo úplně jinou situaci. V té době se 64,31% obyvatel označilo za Čechy a 5% za Moravany a téměř ¼ populace neuvedlo svou národnost¹. Ve snaze posoudit tyto dopady kvantitativními charakteristikami z otevřených zdrojů, zejména dat z migračních služeb, aniž bychom čekali na výsledky sčítání lidu v roce 2021, je patrné, že největší skupinu tvoří Ukrajinci, kteří jsou Ukrajinci podle národnosti nebo občané Ukrajiny.

Ve vědeckých kruzích existuje dost prací věnovaných Ukrajincům v České republice, ale většina z nich charakterizuje moderní pracovní migraci. Řada popisných studií jsou věnované historii ukrajinské migrace do České republiky a aktivitách ukrajinské diaspory, zejména na konci devatenáctého století a v první polovině dvacátého století (Markus; Zilynsky; Kočík). Existuje řada obecnějších studií popisujících drsné pracovní podmínky a postavení ukrajinských přistěhovalců na trhu práce (Horáková a Drbohlav; Lupták a Drbohlav; Drbohlav a Džurová), vzdělávání ukrajinských migrantů (Leontieva a Pokorna); a další důležité aspekty sociální integrace a vyrovnání potenciálu (Leontieva a Nečasová; Bernard a Mikešová). Je méně děl popisujících Ukrajince jako národnostní menšinu, zejména děl, která obecně popisují etnickou politiku České republiky (Szyszlak) a život národnostních menšin v zemi (Carolín Zwillling, Laura Laubeová, Marketa Laubeová)².

Tato studie si klade za cíl zjistit, kdo jsou Ukrajinci v moderním českém státě, a identifikovat okolnosti, které tuto situaci formovaly.

Podle oficiálních i neoficiálních údajů tedy dnes tvoří Ukrajinci v České republice největší skupinu cizinců v zemi. Ukrajinci jsou již největší komunitou v České republice s relativně dlouhou, ale ne zcela známou historií migrace. Této skutečnosti předcházela řada okolností různého rázu. Prvním z nich je samozřejmě historické pozadí, protože velká část Ukrajinců emigrovala do Čech koncem devatenáctého a počátku dvacátého století a byli to většinou intelektuálové, dělníci a rolníci. Kdo původně uprchl ze své vlasti a hledal dočasný azyl, pak zde zůstal natrvalo. Tito lidé položili základy existence ukrajinské národnostní menšiny, která byla spolu s maďarskou a polskou legalizována v ústavě Československa z roku 1960. K historickým podmínkám patří také skutečnost, že současná Zakarpatská oblast (zvaná tehdy Podkarpatská Rus) podle smlouvy Saint-Germain byla v letech 1918 až 1938 součástí československého státu. A to bylo velmi příznivé období pro rozvoj tohoto území s téměř 0,5 milionu obyvatel a navázání vztahů mezi obyvateli odtud a dalšími územími Československa. A právě rodáci ze Zakarpátí jsou nejčastěji i dnes ti, kteří hledají přechodné nebo trvalé bydliště v České republice. Pochopení těchto procesů v historickém kontextu a vztah mezi minulými a současnými formami poskytuje hlubší pochopení těchto jevů. Dalším důvodem, který úzce souvisí s výše uvedeným, je zeměpisná blízkost bývalého Československa a nyní České republiky s Ukrajinou. Vzdálenost mezi hlavními městy je o něco méně než 1400 km a mezi Užhorodem a Prahou méně než 750 km, ale extrémní body zemí jsou mnohem blíže. Třetím důvodem je příbuznost českého a ukrajinského jazyka, jejíž rozdíl je menší než 40%. Nejsnadněji češtinu zvládají lidé ze Zakarpátí, kteří mají v dialektu spoustu českých slov, která se používají dodnes. Dalé jmenujme socioekonomické okolnosti.

¹ Szyszlak, E. (2015). *The Ethnic Policy of the Czech Republic. Ethnic Policy in Contemporary East Central European Countries*. Maria Curie-Skłodowska University Press. <https://www.researchgate.net/publication/349670324_The_Ethnic_Policy_of_the_Czech_Republic> (2021, května, 27).

² Fedyuk, O., Kindler, M. (2016). *Ukrainian Migration to the European Union. IMISCOE Research Series*. DOI 10.1007/978-3-319-41776-9 <<https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2F978-3-319-41776-9.pdf>> (2021, května, 26).

Faktem je, že obě země se po sovětsko-socialistické minulosti přibližně ve stejnou dobu vydaly na cestu nezávislosti, ale pro rozvoj přijaly odlišné směry. A pokud ještě na počátku 90 let byly sociálně-ekonomické podmínky přibližně stejné, o něco více než 10 let později vstoupila už Česká republika do EU a Ukrajina se potýkala s chudobou, korupcí, praním peněz, politickými a dalšími problémy. Někteří Češi zároveň využili možnosti členství v EU k přesunu do západní Evropy a na jejich místo nastoupili občané jiných zemí, z nichž velká část Ukrajinců, kteří byli nuceni hledat práci a lepší život v zahraničí, tvořili vrstvu Ukrajinská pracovní migrace. Tyto procesy byly v současné fázi ještě umocněny politickými problémy a změnami – anexí Krymu a invazí ruských vojsk na východní Ukrajinu, odkud někteří Ukrajinci uprchli nejen do jiných regionů země, ale také do evropských zemí. Kromě toho zavedení bezvízového režimu mezi Ukrajinou a EU v roce 2017 sice nepředpokládá možnost zaměstnání, ale přispívá k migračním procesům. Vzhledem k řadě výše uvedených důvodů v letech 2014-2015 si mnozí občané vybrali Českou republiku. Současné stojí za zmínku vzdělávací procesy, protože každý rok stále více mladých Ukrajinců hledá příležitosti ke studiu na vysokých školách v zahraničí s cílem dalšího pracovního uplatnění v cizině. Mnozí z nich si vybírá země střední a východní Evropy. Migrace studentů je často problematizována jako „odliv mozků“ pro země. Diskuse o snahách a strategiích migrace studentů po maturitě je po celém světě velmi intenzivní. Studenti ze zahraničí jsou považováni za součást globální mobilní elity, o kterou soutěží mnoho zemí. Poslední události naznačují, že se Česká republika postupně stává velmi atraktivní destinací pro zahraniční studenty. Pro ukrajinskou migraci do této země je to však poměrně okrajová součást: ze 120 000 ukrajinských občanů registrovaných v České republice studovalo v roce 2017 na českých univerzitách něco přes 3 000¹. Místo toho stále více malých dětí navštěvuje základní školy a školky, protože stále více lidí přiježdějí se svými rodinami. Proč se Ukrajinci často rozhodnou pracovat nebo studovat v České republice, vysvětlují nejen již zmíněné faktory, ale také česká legislativa, která podporuje skutečnost, že Ukrajinci přecházejí z dočasného pobytu na trvalý a poté se dlouhodobě usazují. V roce 2017 bylo registrováno více než 510 000 obyvatel s cizím státním občanstvím, což je největší počet mezinárodních migrantů ze všech postkomunistických zemí².

Imigrační politika a imigrační pravidla jsou vzájemně propojeny a mění se podle cílů a priorit státu v oblasti bezpečnosti a sociální soudržnosti na jedné straně a v reakci na potřeby trhu práce na straně druhé. V kontextu EU však můžeme popsat přistěhovaleckou politiku, která je víceméně rozvinuta v závislosti na imigračních zkušenostech konkrétní země EU a migrační politice EU, která se stále vyvíjí, jako je přijetí nových směrnic, které mají být provedeny zeměmi EU.

Analýza právních a politických aspektů mobility ukrajinských občanů vyžaduje objasnění toho, co ve skutečnosti ovlivňuje tuto mobilitu v právním a institucionálním smyslu. Především jde o migrační politiku, kterou lze chápat jako systém státních norem a postupů týkajících se cizinců i jejich vlastních občanů, kteří odcházejí do jiných zemí (potenciální i skuteční migranti), společně s jejich regulačním rámcem a výkonnými institucemi (viz. Lesińska et al. 2011)³. V roce 2015 vláda ČR schválila Strategii migrační politiky České republiky na základě Zásad migrační politiky formulovaných v roce 2010 (MV ČR 2015). V tomto ohledu byly provedeny změny do Zákona o pobytu cizinců na území ČR, které vstoupily v platnost 31. července 2019. Regulace pracovní migrace Česká republika, stejně jako další přijímající země, řeší tři hlavní úkoly: 1) zajistit požadovaný počet zahraničních kvalifikace pracovníků; 2) zabránit nadměrnému vykořisťování a porušování práv migrantů; 3) zabránit nelegálnímu zaměstnávání cizinců⁴. Mezi nejdůležitější programy české migrační politiky (uplatňované od 1. prosince 2019) z pohledu ekonomické migrace ze třetích zemí jsou:

1. Program pro vysoce kvalifikované zaměstnance (nahrazující dřívější projekt Ukrajina a Indie z roku 2015);

2. Program kvalifikovaný zaměstnanec (nahrazující bývalý Režim Ukrajina z roku 2016, Režim ostatní státy a projekt Zemědělec (oba z roku 2018) pro společnosti zaměstnávající kvalifikované a nízko

¹ Leontiyeva, Y., Kopecká, L. (2018). Migration of Ukrainian Students to the Czech Republic: human capital perspectives. *IMISCOE Research Series*. DOI: 10.13140/RG.2.2.32411.92969 <https://www.researchgate.net/publication/331653431_Migration_of_Ukrainian_Students_to_the_Czech_Republic_human_capital_perspectives> (2021, května, 26).

² Janska, E., Bernard, J. (2018). Mobility and the assimilation of immigrants: Variations in migration patterns of Ukrainians and Vietnamese in the Czech Republic. *Moravian Geographical Reports*, 26 (4), 18, 244-254.

³ Fedyuk, O., Kindler, M. (2016). Ukrainian Migration to the European Union. *IMISCOE Research Series*. DOI: 10.1007/978-3-319-41776-9 <<https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2F978-3-319-41776-9.pdf>> (2021, května, 26).

⁴ Малиновська, О. А. (2018). *Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії*. Київ: НІСД.

kvalifikované pracovníky a pracovnice z vybraných zemí (Filipíny, Černá Hora, Mongolsko, Srbsko, Ukrajina, Bělorusko, Indie, Kazachstán, Moldavsko);

3. Program pro klíčový a vědecký personál;

4. Program Mimořádná pracovní víza pro občany Ukrajiny pracující v zemědělství, potravinářství a lesnictví (MV ČR 2020b)¹.

Ukrajinci dnes představují největší skupinu migrantů v České republice ve většině těchto programů. Vědci se proto zvláště zajímají o tuto skupinu, která ve srovnání s dalšími dvěma největšími skupinami migrantů spojuje dva velmi odlišné rysy: a) na první pohled jsou často nerozpoznatelné, protože její členové se kulturně neliší od místního obyvatelstva, většinou mají slušné jazykové znalosti, udržují úzké kontakty s většinou populace a dobře se integrují do české společnosti (na rozdíl od první generace Vietnamců, kteří jsou třetí největší skupinou migrantů); b) je však stále méně obtížné najít, protože mají velký počet členů, kteří se často zaměřují na určitá „pracovní místa pro migranty“ (na rozdíl od Slováků, které lze nalézt ve všech odvětvích)².

Dnes představují Ukrajinci v České republice velmi různorodou skupinu migrantů. Naleznete je na stavbách, v supermarketech a službách, na českých základních, středních školách a univerzitách, na manažerských pozicích ve velkých společnostech, mezi majitele malých firem a dokonce i mezi výherci cen pro nejlepší mladé vědce. Mnoho z nich je integrováno do české společnosti, zejména pokud jde o druhou generaci imigrantů. Ačkoli se mnoho Ukrajinců při hledání práce spoléhá na etnické sítě a mnoho z nich má zaměstnání, která jsou pro migranty velmi typická, tvoří etnické enklávy a nejsou. Tato mobilita Ukrajinců probíhá také uprostřed země, jak dokazují samostatné studie, a nazývá se sekundární migrace. Existují vědci, kteří se domnívají, že úroveň integrace / asimilace souvisí s lokální koncentrací etnických skupin. Například Mikešová zjistila, že populace ukrajinských a vietnamských přistěhovalců první generace v České republice jsou z hlediska asimilace hluboce heterogenní a že jejich asimilace rozhodujícím způsobem závisí na délce života, zejména u Ukrajinců. Zejména čím déle zůstávají v České republice, tím vyšší je jejich úroveň asimilace. Na závěr, proces asimilace / integrace Ukrajinců na úrovni sousedství splňuje očekávání teorie prostorové asimilace: zejména postupnou asimilaci / integraci doprovází desegregace bydlení na úrovni sousedství³. Zároveň autorka tohoto příspěvku v rámci stipendia Víšehradského fondu provedla vlastní výzkum v České republice počátkem roku 2021. Průzkumu se zúčastnilo 445 respondentů zastupujících Ukrajince žijící v České republice z různých právních důvodů. Podle konceptu čtyř hlavních variant akulturační strategie jim byly položeny dvě otázky: 1) Je vhodné zachovat jejich vlastní kulturní identitu? 2) Je nutné rozvíjet vztahy se zástupci jiných etnických skupin? Na první otázku odpovědělo ano 77% respondentů a 23% odpovědělo ne. Na druhou otázku 85,9% respondentů uvedlo – ano, a 14,1% – ne. Pro většinu Ukrajinců tedy musíme uvést kulturu integrace – integraci v České republice. To v zásadě nepřekvapuje, protože je to typické pro většinu států, které jsou právním státem. Interetnická integrace znamená proces vztahů a interakcí mezi různými etno-národními komunitami mnohonárodního státu, v důsledku čehož se tyto komunity spojují a sjednocují, formují politický národ, rozvíjejí smysl pro společné občanství a vlastenectví státu, ale bez ztráty jejich etnické charakteristiky a etnické vědomí. a nepřestávají být sami sebou. Za charakteristické rysy a charakteristiky procesu interetnické integrace lze považovat, že: 1) se netýká jednotlivců, ale skupin lidí; 2) dochází na stejném základě; 3) nevede ke vzniku nové etnické nebo interetnické komunity, ale k formování politického národa.

Existuje tedy přechod ukrajinské pracovní migrace na stacionární. Tato tendence je pravděpodobně způsobená stálým nárůstem počtu ukrajinských občanů žijících v České republice na základě povolení k trvalému pobytu, což může naznačovat, že Ukrajinci stále častěji vnímají ČR jako zemi pro přestěhování, proto mnoho ukrajinských občanů se stěhuje za prací celými rodinami. O tom svědčí velký počet dětí migrantů: 11 294 dětí (26,5% všech dětí migrantů v České republice)⁴.

¹ Stojanov, R., Klvaňová, R., Seidlová, A., Bureš, O. (2021). Rizika a výzvy české migrační politiky v kontextu „migrační krize“. *Provozní ekonomická fakulta, Mendelova univerzita v Brně* <<https://smartmigration.cz>> (2021, května, 26).

² Fedyuk, O., Kindler, M. (2016). Ukrainian Migration to the European Union. *IMISCOE Research Series*. DOI 10.1007/978-3-319-41776-9 <<https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2F978-3-319-41776-9.pdf>> (2021, května, 26).

³ Janska, E., Bernard, J. (2018). Mobility and the assimilation of immigrants: Variations in migration patterns of Ukrainians and Vietnamese in the Czech Republic. *Moravian Geographical Reports*, 26 (4), 18, 244-254.

⁴ Бачинська, М. (2020). Українські мігранти в Чехії та Словаччині: аналіз економічного, політико-правового, соціального середовища приймаючих країн. *Ефективна економіка*, 4. DOI: doi.org/10.32702/2307-2105-2020.4.90 <http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/4_2020/92.pdf> (2021, května, 26).

Mnoho ukrajinských občanů pobývajících v této zemi dlouhodobě získává status občana České republiky a probíhá proces tzv. naturalizace. V roce 2019 tak obdrželo občanství 1906 lidí (38,1% všech cizinců). Ačkoli mnoho Ukrajinců nepožádalo o české občanství, protože nechtěli o ukrajinské občanství přijít, v poslední době se významně zvýšila tendence naturalizace ukrajinských přistěhovalců díky zavedení v roce 2014 nového zákona č. 186 Zákon o státním občanství České republiky, který poskytuje dvojí státní občanství. K získání občanství musí nyní mít Ukrajinci trvalé bydliště v České republice po dobu nejméně pěti let a složit zkoušky z českého jazyka, historie, zeměpisu a kultury¹. Mnoho ukrajinských pracovních migrantů současně pobývá v České republice nelegálně. V roce 2017 se v České republice nelegálně zdržovalo 1510 Ukrajinců a v roce 2019 nelegálně pracovali: 2873 lidí z Ukrajiny (to je každý druhý nelegální migrant). Důvodem byl nedostatek pracovních sil a potíže s přijímáním zahraničních pracovníků².

Obecně lze rozlišit 2 hlavní kategorie občanů Ukrajiny v České republice podle typu povolení k pobytu: povolení k trvalému pobytu a dočasné povolení k dlouhodobému pobytu. Tendence k jejich přijímání se každým rokem zvyšuje, jak je patrné z oficiálních údajů v tabulce.

Tabulka 1

**Občané, kteří obdrželi povolení k přechodnému a trvalému pobytu
v České republice, osoby³**

Rok	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Povolení k přechodnému pobytu – občané Ukrajiny	36591	30357	28416	29036	33992	46713	77176
Povolení k trvalému pobytu – občané Ukrajiny	68648	74031	77603	81209	83488	84996	88478
Povolení k pobytu celkem – občané Ukrajiny	105239	104388	106019	110245	117480	131309	165654
Procento ukrajinských povolení ze všech cizinců v České republice, %	23,8	23,1	22,7	22,2	22,3	23,2	26

Zároveň během povinného sčítání lidu v roce 2011 napsalo 53 253 českých občanů do sloupce, který nebylo nutné vyplnit, že se považují za Ukrajince. Je však třeba poznamenat, že zvláštností tohoto sčítání bylo to, že 2 642 666 respondentů poté nechalo nevyplněný sloupec národnosti, což je prakticky celá populace země. Tak či onak, ale nejméně 218 907 Ukrajinců oficiálně pobývá v České republice a tvoří největší zahraniční komunitu⁴. Ukrajinci v České republice pracují, studují a začínají podnikat. Podle mnoha autoritativních mezinárodních studií je Česká republika investičně nejatraktivnější a nejkonkurenceschopnější zemí ve střední a východní Evropě s poměrně liberálním prostředím pro zakládání vlastních firem jakéhokoli typu, což vytváří docela příznivé podmínky pro obchodní migraci. Pro ukrajinské podnikatele jsou obzvláště zajímavé společnosti s ručením omezeným, kde je minimální kapitál pro statutární fond 1 koruna. Občané Ukrajiny jsou z hlediska akvizice podniků na druhém místě za Čechy⁵.

¹ Мотрук, С. (2020). Міграція українців до Чехії в контексті процесів європейської інтеграції 21 століття. *European Historical Studies*, 15, 20, DOI: <http://doi.org/10.17721/2524-048X.2020.15.5> <<http://eustudies.history.knu.ua/15-2020-motruk/>> (2021, května, 26).

² Бачинська, М. (2020). Українські мігранти в Чехії та Словаччині: аналіз економічного, політико-правового, соціального середовища приймаючих країн. *Ефективна економіка*, 4. DOI: doi.org/10.32702/2307-2105-2020.4.90 <http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/4_2020/92.pdf> (2021, května, 26).

³ Ministerstvo vnitra České republiky (2020). *Roční zprávy o situaci v oblasti migrace a integrace cizinců v České republice za roky 2001-2019* <<https://www.mvcr.cz/migrace/clanek/rocní-zpravy-o-situaci-v-oblasti-migrace-a-integrace-cizincu-v-ceske-republice-za-roky-2001-2019.aspx>> (2021, května, 26); Ministerstvo vnitra České republiky (2020). *Čtvrtletní zpráva o migraci – IV* <<https://www.mvcr.cz/migrace/clanek/ctvrtletni-zprava-o-migraci-za-4-ctvrtleti-2020.aspx>> (2021, května, 26).

⁴ Melehanich, H (2021). Life of the ukrainian community in terms of life of civil society in the Czech Republic. *Evropský Politický A Právní Diskurz* Svazek, 8 (2), 60-97. DOI: 10.46340/eppd.2021.8.2.13 <<https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2021/2021-8-2/15.pdf>> (2021, května, 26).

⁵ Мотрук, С. (2020). Міграція українців до Чехії в контексті процесів європейської інтеграції 21 століття. *European Historical Studies*, 15, 20 DOI: <http://doi.org/10.17721/2524-048X.2020.15.5> <<http://eustudies.history.knu.ua/15-2020-motruk/>> (2021, května, 26).

Existuje 21 746 ukrajinských podnikatelů (24,9% od celkového počtu zahraničních podnikatelů), ukrajinští migranti byli držiteli 25 359 živnostenských oprávnění pro Ukrajince (22% všech licencí vydaných cizincům), k 31. prosinci 2018 složitý postup zaměstnávání, získávání pracovního povolení, zaměstnávání zaměstnanců a registrace postavení podnikatele. Většina pracovních karet se vydává prostřednictvím programů Ukraine Project a Ukraine Mode. Oba projekty jsou realizovány Ministerstvem zahraničních věcí a Ministerstvem průmyslu České republiky. Cílem projektu Ukraine Mode je zjednodušit proces podávání žádosti o pracovní kartu pro kvalifikované odborníky, zatímco Ukraine Project je zaměřen na vysoce kvalifikované zaměstnance. Hlavním programem těchto projektů je, že prvním krokem je žádost zaměstnavatele v České republice a v dalším kroku jsou potenciální zaměstnanci pozváni na konzulát, aby požádali o pracovní kartu. Kvůli stížnostem zaměstnavatelů a rekordně nízké míře nezaměstnanosti však kvóta pro vydávání pracovních karet v rámci programů Ukraine Project a Ukraine Mode neustále roste. Existuje tedy přechod ukrajinské pracovní migrace na stacionární. Tato tendence je pravděpodobně způsobena stálým nárůstem počtu ukrajinských občanů žijících v České republice na základě povolení k trvalému pobytu, což může naznačovat, že Ukrajinu stále častěji vnímají Ukrajinu jako zemi pro znovusídlení. Ukrajinští občané rodina. O čemž svědčí významný počet dětí migrantů: 11 294 dětí (26,5% všech dětí migrantů v České republice)¹.

Veřejné prostředí hraje v životě Ukrajinců v České republice stále důležitější roli. I když ne všichni Ukrajinci mají status národnostní menšiny, ukrajinská diaspora zřídila řadu veřejných organizací za účelem výkonu jejich práv zakotvených v *zákoně č. 273/2001 Sb., o právech příslušníků národnostních menšin* a o změně některých *zákonů*. Většina z těchto sdružení přispívá k zachování etnické identity, kulturní, jazykové a náboženské svébytnosti Ukrajinců. A ačkoli Ukrajinci nejsou vždy jedním jazykem nebo jednou církví, je to projev společného povědomí o vzájemném etnonymu, historických zkušenostech, hodnotách a aspiracích ctících stejné symboly. Tyto organizace nerozdělují Ukrajince podle trvalosti pobytu v České republice a rádi pracují s migranty různých vln. Přestože až donedávna vedli Ukrajinci velmi omezený „kulturní život“ komunity, což by někdy mohlo vést k vytvoření podstatně oddělené komunity přistěhovalců, jejich chápání organizace se omezovalo na kontakt s českými nebo ukrajinskými organizacemi vůči trhu práce. S nárůstem počtu Ukrajinců v České republice a po revoluci na Ukrajině se však začalo zvyšovat veřejné povědomí. Veřejné organizace Ukrajinců, které byly založeny počátkem 90. let, jako je Ukrajinská iniciativa v České republice, Berehynia – spolek Ukrajinců v České republice, Sdružení ukrajinských komunit v České republice, občanský spolek „Zvony naděje“, a ty, které vznikly v posledních letech, jako je nevládní organizace občanský spolek „Mezinárodní Asociace Ukrajinců EuroMajdan“, občanský spolek „Fórum kultur“, občanský spolek „My a Ukrajina“ a další. Na začátku roku 2021 existovalo více než 25 takových sdružení, které se liší směrem, a situace je pozitivní vzhledem k dlouhodobému rozvoji ukrajinských komunitních center na různých místech nejen v hlavním městě Praze, ale také v řadě dalších velkých měst. Kromě kulturních a vzdělávacích akcí se loňský rok nesl ve znamení skutečnosti, že za účelem zvýšení sebeuvědomění Ukrajinců při sčítání lidu v roce 2021 organizovali představitelé ukrajinských organizací speciální informační kampaň.

Je zřejmé, že výsledky sčítání lidu, které probíhá v roce 2021 změni obraz určování národnosti na úkor těch, kteří sem přišli a usadili se v posledním desetiletí, nebo dokonce těch, kteří při sčítání lidu v roce 2011 tvořili 25% populace, kteří neuvedli svou národnost. Ukrajinci se již stali důležitou součástí české společnosti, a pokud byli dříve vnímáni jako stavitelé, dnes Češi začínají chápat – mohou se se svými východoevropskými sousedy setkat v jakékoli oblasti – jako lékař, umělec, tanečník baletu, golfový trenér, zaměstnanec banky, univerzitní profesor. Dnes bez Ukrajinců není možné si představit nejen českou ekonomiku, ale také českou kulturu. Přestože proces integrace není bez jistých problémů, české orgány společně s Velvyslanectvím Ukrajiny v České republice a nevládními organizacemi Ukrajinců v České republice dělají vše pro efektivní integraci Ukrajinců.

References:

1. Bachynska, M. (2020). Ukrainski mihranty v Chekhii ta Slovachchyni: analiz ekonomichnoho, polityko-pravovoho, sotsialnoho seredovyshcha pryimaiuchykh krain [Ukrainian migrants in the Czech Republic and Slovakia: analysis of the economic, political, legal, social environment of the host countries]. *Efektivna ekonomika* [Efficient economy], 4, 20. DOI: doi.org/10.32702/2307-2105-2020.4.90 <http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/4_2020/92.pdf> (2021, April, 25). [in Ukrainian].

¹ Бачинська, М. (2020). Українські мігранти в Чехії та Словаччині: аналіз економічного, політико-правового, соціального середовища приймаючих країн. *Ефективна економіка*, 4. DOI: doi.org/10.32702/2307-2105-2020.4.90 <http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/4_2020/92.pdf> (2021, квітень, 26).

2. Ministerstvo vnitra České republiky [Ministry of the Interior of the Czech Republic] (2020). *Čtvrtletní zpráva o migraci – IV* [Quarterly Report on Migration – IV] <<https://www.mvcr.cz/migrace/clanek/ctvrtletni-zprava-o-migraci-za-4-ctvrtleti-2020.aspx>> (2021, April, 25). [in Czech].
3. Fedyuk O., Kindler M. (2016). *Ukrainian Migration to the European Union*. DOI 10.1007/978-3-319-41776-9 <<https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2F978-3-319-41776-9.pdf>> (2021, April, 25). [in English].
4. Janska, E., Bernard, J. (2018). Mobility and the assimilation of immigrants: Variations in migration patterns of Ukrainians and Vietnamesein. *The Czech Republic Moravian Geographical Reports*, 26 (4), 18, 244-254. [in English].
5. Leontiyeva, Y., Kopecká, L. (2018). Migration of Ukrainian Students to the Czech Republic: human capital perspectives. *Researchgate* DOI: 10.13140/RG.2.2.32411.92969 <https://www.researchgate.net/publication/331653431_Migration_of_Ukrainian_Students_to_the_Czech_Republic_human_capital_perspectives> (2021, April, 25). [in English].
6. Malynovska, O. A. (2018). *Mihracijna polityka: hlobalnyj kontekst ta ukrajynski realiyi: monohrafiya* [Migration policy: global context and Ukrainian realities]. Kyiv: NISD. [in Ukrainian].
7. Melehanych, H. (2021). Život ukrajinské komunity prizmatem života občanské společnosti v České Republice [Life Of The Ukrainian Community In Terms Of Life Of Civil Society In The Czech Republic]. *Evropský Politický A Právní Diskurz* [European Political And Legal Discourse], 8 (2), 60-97. DOI: 10.46340/eppd.2021.8.2.13 <<https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2021/2021-8-2/15.pdf>> (2021, April, 25). [in Czech].
8. Motruk, S. (2020). Mihratsiia ukraintsiv do Chekhii v konteksti protsesiv yevropeiskoi intehtatsii 21 stolittia [Migration of Ukrainians to the Czech Republic in the context of European integration processes of the 21st century]. *European Historical Studies*, 15, 20. DOI: <http://doi.org/10.17721/2524-048X.2020.15.5> <<http://eustudies.history.knu.ua/15-2020-motruk/>> (2021, April, 25). [in Ukrainian].
9. Ministerstvo vnitra České republiky [Ministry of the Interior of the Czech Republic] (2020). *Roční zprávy o situaci v oblasti migrace a integrace cizinců v České republice za roky 2001-2019* [Annual reports on the situation in the field of migration and integration of foreigners in the Czech Republic for the years 2001-2019] <<https://www.mvcr.cz/migrace/clanek/rocní-zprávy-o-situaci-v-oblasti-migrace-a-integrace-cizinců-v-ceske-republice-za-roky-2001-2019.aspx>> (2021, April, 25). [in Czech].
10. Stojanov, R., Klvaňová, R., Seidlová, A., Bureš, O. (2021). Rizika a výzvy české migrační politiky v kontextu „migrační krize“ [Risks and challenges of Czech migration policy in the context of the "migration crisis"] . *Provozně ekonomická fakulta, Mendelova univerzita v Brně* [Faculty of Business and Economics, Mendel University in Brno]. <<https://smartmigration.cz>> (2021, April, 25). [in Czech].
11. Szyszlak, E. (2015). *The Ethnic Policy of the Czech Republic / Ethnic Policy in Contemporary East Central European Countries*. Maria Curie-Skłodowska University Press <https://www.researchgate.net/publication/349670324_The_Ethnic_Policy_of_the_Czech_Republic> (2021, April, 25). [in English].

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.3.15

Oleksandr Novytskyi

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1055-1629>

*South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky,
Odessa, Ukraine*

THE COVID-19 PANDEMIC AS A TRIGGER FOR SOCIO-POLITICAL CHANGE

Олександр Новицький

*Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського,
Одеса, Україна*

ПАНДЕМІЯ COVID-19 ЯК ТРИГЕР СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ЗМІН

A pandemic in today's world can be a big problem. Importantly, viruses have a much greater chance of spreading than before. People can easily move from one continent to another. In addition, the world's population has grown significantly and the number of social connections and communications has increased. People live in big cities, which are harder to isolate.

Research in this area has only just begun to develop. Now we can observe various discussions about the virus, its impact on the development of society, the state, different types of relationships. To more fully characterize this situation, knowledge in various fields of science should be used, in particular, medicine, biology, geography, sociology, psychology, law, political science, international relations, etc.

Now it is extremely important to study the manifestations of explosive public activity from the point of view of causation, because the general attention to the problem is one thing, but panic, chaos and hysteria are another things. That is, COVID-19 clearly worked as a political trigger, which in essence affects the vast majority, excites the primary instincts and works on the mechanisms of disgust, fear and time constraints. Speaking of public activity, it is noticeable that the population pays close attention to the state of the health care system in their countries and to the effectiveness of the state's policy in this direction. As a result, politicians and their actions are severely criticized. The attention of the population is focused on official channels, statistics of diseases and mortality, active discussion of what is happening on social networks.

The COVID-19 pandemic has been a trigger that has shown the devastating large-scale imbalances that have accumulated in world politics and economics over the past decades. In turn, methods of combating the spread of the pandemic in the form of widespread quarantine and forced isolation of large masses of the population, limiting its mobility and economic activity, have created an unprecedented socio-economic and political situation. Many countries were forced to sacrifice their economies in favor of the imperative of saving the population.

Keywords: socio-political changes, political process, pandemic, coronavirus, trigger, political power.

Постановка проблеми. 2019 рік став для світу початком нового етапу в розвитку людських відносин, відносин між державами. Тригером цих змін став на той час невідомий вірус, який прийшов з Китаю. Згодом його було визначено як Коронавірусну інфекцію COVID-19. На сьогодні вірус набув статусу пандемії та є глобальною проблемою усього людства. Як визначає Т. Ткаченко, «2020 рік є початком нового циклу, рік переходу, що запускає нові геополітичні тенденції, тренди, що впливають на життя соціуму, саме під час таких кризових ситуацій є можливість відформатувати вже застарілі моделі, сформовані структури»¹.

¹ Ткаченко, Т. (2020). Пандемія covid-19 – глобально-емоційний тригер сфери гостинності: особливості і визнання. *Актуальні наукові дослідження в сучасному світі*, 6-4 (62), 56-61.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження цього напрямку тільки почали розвиватися. Зараз можемо спостерігати за різноманітними дискусіями щодо вірусу, щодо його впливу на розвиток суспільства, держави, різні типи відносин. Для більш повної характеристики даної ситуації слід використовувати знання в різних галузях науки, зокрема, це медицина, біологія, географія, соціологія, психологія, право, політологія, міжнародні відносини тощо. Безумовно, лідирують медична сфера та психологія. Тут слід відзначити публікації Т.Ткаченко, М. Супотницького, С.Шах. В аспекті філософії, права, міжнародних відносин та політології цікавими є публікації І.Яцик, В.Лукашової, Н.Гуменюк, П.Клімкіна, Г.Шелест, С.Сидоренко, С.Герасимчук, М. Міщенко, Н.Хамітова. Але оскільки напрям тільки почав розвиватися, то й недосліджених питань дуже багато. Зокрема, пандемія COVID-19 як тригер соціально-політичних змін.

Мета статті: визначити роль пандемії COVID-19 в соціально-політичних змінах сучасного світу.

Виклад основного матеріалу. Слід почати з розуміння того, що ж таке пандемія. Словник української мови 1975 року дає наступне визначення: «Пандемія – це найвищий ступінь розвитку епідемії, що поширилась на більшість населення однієї чи кількох країн. Якщо хвороба охоплює одночасно багато людей, виникає епідемія, яка може перерости в пандемію, наприклад, пандемію грипу, яка іноді уражає населення кількох країн»¹.

Пандемія – це поширення захворювання в світових масштабах. Вона відбувається тоді, коли з'являється новий вірус, який поширюється по всьому світу, а населення не має імунітету до вірусу, а також ефективних засобів профілактики, тобто вакцинації чи лікування.

Пандемія в сучасному світі може стати великою проблемою. Важливим є те, що у вірусів з'явилося значно більше можливостей для поширення, ніж раніше. Люди легко можуть переміщуватися з одного контенту на інший. До того ж кількість населення світу значно зросла та збільшилася кількість соціальних зв'язків і комунікацій. Люди живуть у великих містах, які важче ізолювати.

Крім того, «виникнення паніки, коли люди намагаються покинути епіцентр спалаху, може привести до ще більшого розповсюдження хвороби. Виготовлення вакцини може зайняти місяці або роки, тому що пандемічні віруси є новими агентами. Медичні установи будуть перевантажені, і може виникнути нестача персоналу для надання екстреної допомоги хворим вірусом та іншим людям, які хворіють звичайними захворюваннями»².

«Пандемія COVID-19 є найбільшим викликом, з яким світова спільнота стикалася з 1940-х років. У ті роки, після двох руйнівних світових війн, політичні лідери об'єдналися задля створення нової багатосторонньої системи (*їдеться про ООН та низку міжнародних конвенцій, які охопили весь світ*). Цілі були зрозумілими: об'єднати країни, розв'язати спокуси ізоляціонізму і націоналізму та вирішити проблеми, які можуть бути врегульовані лише спільними зусиллями в дусі солідарності і співробітництва, а саме миру, процвітання, здоров'я і безпеки. Сьогодні ми сподіваємося, що зі спільною боротьбою з пандемією COVID-19 ми зможемо побудувати міцнішу міжнародну архітектуру охорони здоров'я, яка захистить майбутні покоління»³.

Звісно, пандемія коронавірусу не є першою в світі. І раніше історії відомі різні пандемії. Це є холера, чума, «іспанка», Ебола, СНІД, лихоманка Західного Нілу тощо. «Але все це – окремі види пандемії, кожна з них має власну клінічну картину, кожна з них виникає в окремих соціокультурних, історично-політичних, економіко-географічних обставинах»⁴.

Із самого початку ситуація з коронавірусом сприймалася людьми з різним ступенем байдужості: хтось дивився рідкісні новини про ситуацію в Китаї з часткою співчуття до людей; хтось – із цинізмом; хтось зовсім не розумів, чому це повинно стосуватися саме його, коли вірус «так далеко». Реакція була різною, але переважна більшість навряд чи могла уявити, що в найкоротші

¹ Білодід, І. К. (ред.) (1975). *Словник української мови: в 11 томах*. Київ: Наукова думка, 6, 43.

² Лукашевская, А. (2020). Что такое пандемия и эпидемия: объясняем разницу на примере коронавируса. *Здоровье.24*. <https://health.24tv.ua/ru/chto_takoe_pandemija_chto_takoe_epidemiya_raznica_jetih_ponjatij_n1287883> (2021, травень, 15).

³ Європейська правда. Міжнародна безпека та євроінтеграція України (2021). *Колективне комюніке керівників воєз, європейської ради, а також лідерів України та 22 країн світу. Як здолати пандемію: спільна стаття 24 глав держав та урядів*. <<https://www.eurointegration.com.ua/articles/2021/03/30/7121495>> (2021, травень, 15).

⁴ Лукашова, В. (2018) Пандемія як антисистема: аналіз конститутивних аспектів. *Науково-теоретичний альманах Грані*, 21, 11, 89.

терміни COVID-19 буде оголошений світовою пандемією. У певному сенсі те, як Китай першим намагався приборкати поширення вірусу, повинно було дати решті світу якусь відстрочку, щоб підготуватися. Але світ не досить вдало скористався нею.

І тут виникає питання щодо того, що є екстремальна ситуація, про яку все більше говорять, коли мова заходить про коронавірус. Цікавою є позиція І.Яцик, яка у своїй роботі «Гранична ситуація екзистенції вчинку: повнота екзистенції у філософії Ніколо Аббаньяно та «людина на межі» Карла Ясперса» представляє такі характеристики екстремальної ситуації: «необхідність вибору; життєва проблема; потрясіння; те, через що людина мусить або боротись, або померти, або жити з іншими; певний настрій (віра та відчай)».¹ На нашу думку, це саме такі ознаки, які характеризують коронавірус як екстремальну ситуацію: це проявляється у загальному стані стресу, надзвичайності, небезпечності, неочікуваності, дезадаптації, непрогнозованості тощо. І тут слід погодитися з В.Луканою, що «коронавірус може спровокувати значну антропологічну екологічну кризу».² На думку вченої, «саме словосполучення «вибух пандемії» вказує на неочікуваний характер. Клінічна картина пандемії, де дуже висока вірогідність летального вироку, робить хворобу дуже небезпечною. Масштаби, які охоплює собою пандемія, безумовно, є надзвичайними. Під час таких подій населення завжди відчуває стресовий стан, внаслідок чого відбувається дезадаптація людей, яка сіє паніку. Це достатньо очевидні речі».³

Коронавірус почав свій шлях із Китаю, і коли дістався до країн Європи, наслідки цієї помилки виявилися страшними: в найкоротші терміни країни опинилися у важкій ситуації, яка характеризувалася великою кількістю загиблих, наприклад, в Італії. Лунають думки, що така ситуація стала наслідком моделі ліберального суспільства масового споживання, яка склалася в європейських країнах та виявилася абсолютно не готовою до такої ситуації. Свою ефективність політична система доводить ступенем дієвості реакції на ті чи інші зовнішні виклики та ризики, з якими вони несподівано стикаються.

Але слід також зрозуміти, чому саме китайська модель виявилася ефективнішою в боротьбі з коронавірусом. Так, Китай використав в повному обсязі жорсткість та мобілізацію в сукупності з адміністративним ресурсом. Дисципліна китайців, яка безпосередньо пов'язана з їхнім менталітетом, опиралася також на вказівки партії. І головне – суспільство добровільно підкорюється цим вказівкам, а партія, в свою чергу, впевнена в такій поведінці суспільства. Така позиція як: «китайці – люди «ми», а не «я», як це відбувається в ліберальних суспільствах, де у фокусі індивідуальність людини, її права та свободи.

Також, слід мати на увазі, що уряд Китаю жорстко реагував на будь-які фейки та доручав поліції перевіряти відеоматеріали відеоблогерів, які виїжджають за кордон, щоб вони не поширювали паніку. Уряд оперативно перекрив шляхи, закривав міста, перешкоджаючи переміщенню людей.

Таким чином, азіатські країни показали високу ефективність у протистоянні з цією хворобою.

Що стосується Європи, то суспільство даної моделі зіштовхнулося зі зворотною стороною демократичних свобод – толерантністю, цінністю вільного життя та загальної незалежності. У цих країнах політичні та культурні діячі культивують ідею індивідуальності та свободи. Показовою є ситуація, коли уряд намагався вводити заборону на переміщення, але суспільство невдоволено на це реагувало, аргументуючи тим, що ніхто не має права обмежувати їх переміщення. При цьому паніка посилювалася, з'являлися нові теорії, фейки і тому подібне. В Європі суспільство виявилось не готовими до такої кризи: уряди виявилися не здатними використовувати механіку жорсткого державного управління, а громадяни не звикли виконувати такі рішення. Звідси – невиконання умов карантину, і, як результат, збільшення кількості хворих та померлих. І тут слід погодитися з А.Пехником, що коли ми говоримо про роль влади в життєдіяльності суспільства, то акцент слід робити на питаннях «раціональності та ефективності»⁴.

Зараз надзвичайно важливо досліджувати з точки зору причинно-наслідкових зв'язків прояви вибухової громадської активності, адже загальна увага до проблеми – це одне, але паніка, хаос та

¹ Яцик, І. С. (2009). Гранична ситуація екзистенції вчинку: повнота екзистенції у філософії Ніколо Аббаньяно та «людина на межі» Карла Ясперса: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук. Житомир: Житомирський державний університет імені Івана Франка, 56.

² Луканова, В. (2018). Пандемія як антисистема: аналіз конститутивних аспектів. *Науково-теоретичний альманах Грані*, 21, 11, 87.

³ Там само, 90.

⁴ Пехник, А. (2017). Розподіл влади: сучасний погляд. *Актуальні проблеми політики*, 60, 48.

істерія – зовсім інше. Тобто, COVID-19 виразно спрацював як політичний тригер, який за своєю суттю впливає на переважну більшість, збуджує первинні інстинкти та працює на механізмах відрази, страху та обмеженості часу. Говорячи про громадську активність, помітно, що пильна увага населення направлена на стан системи охорони здоров'я у своїх країнах та на ефективність проведеної державою політики в цьому напрямку. Як підсумок, політики та їхні дії піддаються жорсткій критиці. Увага населення прикута до офіційних каналів, статистики захворювань та смертності, активного обговорення того, що відбувається в соціальних мережах.

Фактичні наслідки впливу політичних тригерів, на відміну від тих, механізми яких відомі з досліджень в медицині (травма-тригери) та маркетингу (тригери продажів), як правило, вкрай непередбачувані. Саме тому їхній ефект завжди необхідно вивчати, апелюючи до безлічі факторів, – від менталітету населення до особливостей економічної системи держави, щоб прораховувати наслідки і нівелювати гірші з них. Такий масштаб громадської реакції пояснюється ще й тим, що люди активно обговорюють не стільки сам вірус, скільки причини його виникнення: одні вірять в біологічну зброю «з пробірки», інші – в природний плин подій і невідворотну еволюцію вірусів, треті ж абсолютно впевнені, що вірусу не існує зовсім і все, що відбувається – теорія змови фармацевтичних компаній.

Дійсно, пандемія COVID-19 стала тригером, який показав руйнівні масштабні дисбаланси, накопичені у світовій політиці та економіці за останні десятиліття. У свою чергу методи боротьби з розповсюдженням пандемії у вигляді повсюдних карантинів і примусових ізоляцій великих мас населення, що обмежують його мобільність та економічну активність, створили безпрецедентну соціально-економічну та політичну ситуацію. Багато країн були вимушені пожертвувати економікою на користь імперативу збереження населення. Міжнародний валютний фонд вважає, що результатом боротьби з пандемією стане найглибша з часів Великої депресії глобальна економічна рецесія.

Політичний простір зараз характеризується підвищеним рівнем чутливості міжнародної системи, міжнародних організацій тощо. На думку С.Герасимчук та Г.Шелест «...головним тригером для переваги у використанні тактичних рішень є широке усвідомлення того, що світовий порядок змінюється, зокрема і через переосмислення своєї ролі в ООН та ВООЗ з боку США». Дійсно, «...пандемічні виклики проявляють, наскільки уряди можуть налагоджувати взаємодію для подолання ризиків, пов'язаних із довгими ланцюгами поставок. В цьому контексті ЄС може подати приклад ефективної координації процесу відправлення вакцин до держав-членів ЄС»¹.

Ще аспект, на якому слід акцентувати увагу, – це вплив вірусу на чуттєво-емоційний елемент суспільства, наслідком чого є підвищення рівня націоналізму та антиглобальних рухів, спад яких ми спостерігали нещодавно. Пандемія стала тригером постійної зміни представників урядів країн з найвищим рівнем захворювання та смертності громадян. На перший план у риториці політичних лідерів виходить популізм та демагогія. Але, з іншого боку, ми будемо спостерігати єднання політичних лідерів, особливо європейських країн. І саме від політичної ситуації, від того, де та коли буде проведено все ж таки чергові вибори, буде залежати економічний розвиток.

Загалом зараз дуже складно передбачити, яким чином надалі буде рухатися вірус, якими будуть його мутації, якими будуть наслідки від вакцинації, що може викликати затяжну соціальну та політичну напругу в різних країнах та союзах. «Діагностування пандемії як загрози безпеці може призвести до неліберального оформлення заходів цифрового спостереження у деяких країнах світу». С.Герасимчук та Г.Шелест говорять про так звану «інфодемію», якої, на їхню думку, «не уникнути, а окремі політичні актори навмисно та цілеспрямовано прагнуть формувати відчуття безпрецедентно загрозливого стану, для подолання якого необхідний особливий політичний акт (введення надзвичайного стану, карантинні обмеження із відслідкуванням пересування людини, тощо)»².

Такі процеси вплинуть на світовий політичний процес і можливим є прогноз щодо неповернення до сталих міжнародних інституцій та альянсів, до демократичних політичних станів. Наприклад, така ситуація може створити сприятливий фон для Росії, яка здавна намагається реалізувати свої імперіалістичні бажання по відношенню до тих регіонів та націй, де існують різні конфліктні та кризові ситуації. І ми бачимо, що ймовірність виникнення таких регіонів буде тільки збільшуватися по всьому світі. Нерозвинуті країни будуть накопичувати борги та зобов'язання, а це, відповідно, посилює соціальну та політичну напругу та зростає рівень протистоянь між країнами.

¹ Герасимчук, С., Шелест, Г. (2020). *Сценарії і тренди 2021: Міжнародна політика*. Київ: Фонд імені Фрідріха Еберга, 46.

² Там само.

Звичайно, все це стосується й України і буде відображено на відносинах України із сусідніми державами. Мова йде як про вплив на зовнішню політику, так і внутрішні аспекти життя, економіку, соціалізацію, відносини з ЄС, відносини з Росією, Молдовою, Кримом, Донбасом тощо. Відповідно, чим складнішою буде пандемічна ситуація, тим складнішими будуть відносини із сусідами, а це буде відзначатися на складі уряду, роботі парламенту, виборах. Держави, які й до цієї кризи не характеризувалися сталими демократичними процесами, з ускладненням ситуації лише зануряться в антидемократичність ще глибше, ще більш швидкими темпами до політичної кризи, до безперервних переговорів між політичними силами. Безумовно, рівень демократії буде визначати статус країни на міжнародній арені, її роль у міжнародних відносинах тощо.

Зараз ми це спостерігаємо в Угорщині, де превалює авторитарний фон політичних процесів, і це має тенденцію щодо посилення авторитаризму, зниження рівня дієвості опозиції, до контролю ЗМІ. Можлива нова хвиля популістських політичних сил, які за допомогою маніпуляцій та безпідставних пропозицій перетягнуть на себе відповідні частки суспільства, що буде використано на наступних виборах.

Пандемія на рівні політичних процесів вплинула на всі країни у світі. Деякі практично змінили політичний режим з демократичного на авторитарний; деякі – сформували нові уряди на засадах солідарності та взаємодопомоги консолідувалися; деякі – закріпили свої позиції; а деякі – зовсім змінили свій політичний простір. Органи державної та політичної влади змінили засоби діяльності, в політичне життя стійко увійшли інноваційні технології, – тобто зміни невідворотні та інколи, непередбачувані. «Коронавірусні вітри вже принесли нові практики дистанційної роботи в органи влади, виборчі та інші новації в політичне життя країн світу. Вочевидь, політична площина «післякарантинного світу» може зазнати не менш докорінних, незворотних і непередбачуваних змін, ніж повсякденне життя людей»¹.

Щодо України, то за опитуванням, яке проводилося 27-28 березня 2021 року групою «Рейтинг»: «Епідемію коронавірусу особистою проблемою вважають 25%»². Слід відзначити, що в нас ситуація практично завжди однакова – тріумфальні вибори змінюються з часом (1-2 роки) – активним розчаруванням. Зараз є така сама ситуація. Були великі очікування від діючого президента України В.Зеленського, які змінилися на зменшення довіри з 77 відсотків до близько 45 відсотків опитаних (за даними станом на 1 квітня 2021³. «Близько 30% вважають, що Президент В.Зеленський і Міністерство охорони здоров'я ефективно реагують на загрозу коронавірусу, більше половини опитаних вважають, що неефективно. 18% вважають ефективним реагування Кабінету Міністрів України і Верховної ради, більше 60% – неефективним. У порівнянні із листопадом 2020 року спостерігається деяке зниження позитивних оцінок реагування на загрозу коронавірусу органів центральної влади»⁴.

На жаль, це найгірший показник в Європі. Все це ускладнюється ще й тим, що зростає недовіра не тільки до Президента України, а й до органів державної влади, до політичних інститутів тощо. Зокрема, М.Степанову «довіряють 19%, не довіряють – 37%, не знають такого – 34%. Екс-міністру Уляні Супрун довіряють 14%, не довіряють – 61%, не знають її – 17%»⁵.

За даним опитуванням, «головною причиною зростання захворюваності на коронавірус у березні цього року вважають недотримання карантину громадянами (46%). Далі – сезонне зростання простудних захворювань (32%), неефективні дії влади (28%) та виникнення нових форм коронавірусу (17%)»⁶.

¹ Лабораторія законодавчих ініціатив (2020). *Вірус і політика: Як пандемія коронавірусу впливає на політичні процеси?* <<https://parlament.org.ua/2020/03/30/virus-i-politika-yak-pandemiya-koronavirusu-vplivaye-na-politichni-protsesi/>> (2021, травень, 15).

² Соціологічна група Рейтинг (2021). *Оцінка медичної сфери в Україні (дані на 15.04.2021 р.)* <http://ratinggroup.ua/research/ukraine/ocenka_medichnskoj_sfery_v_ukraine_24-28_marta_2021.html?fbclid=IwAR1r5VhvpvQgW9ERicJF5AVuT1EuHbrcgypZxWrZ9ZYRwBF7izYM0aGRZjVQ> (2021, травень, 15).

³ Українська правда (2021). *Рейтинг довіри очолює Зеленський, Кличко – другий* <<https://www.pravda.com.ua/news/2021/04/1/7288619/>> (2021, травень, 15).

⁴ Соціологічна група Рейтинг (2021). *Оцінка медичної сфери в Україні (дані на 15.04.2021 р.)* <http://ratinggroup.ua/research/ukraine/ocenka_medichnskoj_sfery_v_ukraine_24-28_marta_2021.html?fbclid=IwAR1r5VhvpvQgW9ERicJF5AVuT1EuHbrcgypZxWrZ9ZYRwBF7izYM0aGRZjVQ> (2021, травень, 15).

⁵ Там само.

⁶ Там само.

Своєрідним тригером щодо реакції влади на настрої суспільства в рамках локдаунів та карантинів, став «сюжет про ресторан «Велюр», пов'язаний із народним депутатом, заступником голови депутатської фракції політичної партії «Слуга народу» Миколою Тищенком». У цьому сюжеті йшла мова про те, що в період локдауну саме цей заклад продовжив свою діяльність. В українському суспільстві така поведінка народного депутата стала тригером щодо подальшого зростання напруги та негативного ставлення до даної політичної партії, і, як слідство, подальшого зниження рівня довіри до діючого президента України. Цей заклад практично одразу набув статусу «загальнонаціонального мему», який почав асоціюватися з «Орвеллівським принципом «Усі тварини рівні, але деякі тварини рівніші за інших»». Це створило мотивацію для протестів підприємців та дій мерів великих міст, які вимагали послаблення умов карантину саме через недотримання принципу справедливості при його реалізації». Таким чином, ми бачимо, що справедливість є тригером щодо поведінки та відношення громадян до політичної влади. «Порушення справедливості тут зіграло більшу роль, ніж невдоволення збитками, спричиненими карантинном, чи нездатність далі терпіти незручності й обмеження. Загалом людина здатна терпіти практично безмежно, але лише в тому разі, якщо бачить у цьому сенс. Як тільки відчуття такого сенсу зникає, терпіння відразу закінчується». Влада зрозуміла, що потрібно реагувати негайно, тому, що протестний настрій суспільства піднімався ще вище, а довіра стрімко зменшувалася. Влада «відчула, що настрої у суспільстві змінюються і потрібно якось реагувати. Інша справа, наскільки в подальшому чутливою виявиться влада, особливо якщо йтиметься вже не про мінливі настрої, а про запити суспільства й суспільні потреби, які не можна ігнорувати тим, хто цю владу сподівається зберегти»¹.

При цьому, з початку пандемії й до сьогодні Верховна Рада України та Кабінет Міністрів України прийняли разом більше 100 різних нормативно-правових актів. Це й закони, й постанови, які направлені на боротьбу з коронавірусом. І звичайно, «ще будуть інші пандемії та інші серйозні надзвичайні ситуації у сфері охорони здоров'я. Жоден уряд або багатостороння організація не може впоратися з цією загрозою поодиночки. Не стоїть питання, чи це буде. Питання в тому, коли це станеться. Разом ми повинні бути більш підготовлені, щоб прогнозувати, запобігати, виявляти, оцінювати та ефективно реагувати на пандемії із забезпеченням високого рівня координації. Пандемія COVID-19 стала різким і болючим нагадуванням про те, що ніхто не є у безпеці, поки всі не будуть у безпеці. Тому ми прагнемо забезпечити загальний та рівноправний доступ до безпечних, ефективних і недорогих вакцин, ліків і засобів діагностики для боротьби з цією та майбутніми пандеміями. Імунізація є глобальним суспільним благом, і нам потрібно буде якомога швидше здійснювати розробку, виробництво та впровадження вакцин»². Відповідно до цих дій керівники ВООЗ створили міжнародну програму «Access to COVID-19 Tools Accelerator» (ACT-A)», яка направлена на створення рівного доступу до медичних закладів, до вакцин, до лікування, до тестів тощо. Поки що мети не досягнуто, але відповідні кроки робляться. І саме міжнародні договори та співробітництво мають можливість вплинути на цей процес.

Висновки. Пандемія стала тригером щодо змін на міжнародному рівні у відносинах між країнами. Зараз ми бачимо, як змінюються принципи міжнародної політики, формується новий світоустрій. Це потребує нових рішень в галузі безпекової політики на всіх рівнях. Україна потребує виваженого професійного осмислення сучасної ситуації (екстремальної ситуації) в різних галузях життєдіяльності суспільства та держави. Пандемія стала тригером соціально-політичних змін не тільки в Україні, а й всьому світі, а це вимагає діалогу між країнами за для подолання пандемії. Необхідним є вироблення відповідних політичних та управлінських рішень, що стане запорукою для проведення зрозумілої та ефективної політики задля покращення ситуації в усьому світі.

References:

1. Bilodid, I. K. (ed.) (1975). *Slovník ukrajinskoyi movy: v 11 tomakh* [Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes]. Kyiv: Naukova Dumka, 6, 43. [in Ukrainian].
2. Herasymchuk, S., Shelest, H. (2020). *Stsenariyi i trendy 2021: Mizhnarodna polityka* [Scenarios and trends 2021: International politics]. Kyiv: Friedrich Ebert Foundation. [in Ukrainian].

¹ Міщенко, М. (2020). Пандемія і політики. *Український інтерес* <<https://uain.press/articles/pandemiya-i-polityky-1234974>> (2021, травень, 15).

² Європейська правда. Міжнародна безпека та євроінтеграція України (2021). *Колективне комюніке керівників вооз, європейської ради, а також лідерів україни та 22 країн світу. як здолати пандемію: спільна стаття 24 глав держав та урядів* <<https://www.eurointegration.com.ua/articles/2021/03/30/7121495/>> (2021, травень, 15).

3. Yevropeyska pravda. Mizhnarodna bezpeka ta yevrointehratsiya Ukrayiny [European truth. International Security and European Integration of Ukraine] (2021). *Kolektyvne komynike kerivnykiv VOOZ, Yevropeyskoyi Rady, a takozh lideriv Ukrayiny ta 22 krayin svitu. Yak zdolaty pandemiyu: spilna stattya 24 hlav derzhav ta uryadiv* [Collective communiqué of WHO leaders, the European Council, as well as leaders of Ukraine and 22 countries. How to overcome a pandemic: a joint article by 24 heads of state and government] <<https://www.eurointegration.com.ua/articles/2021/03/30/7121495>> (2021, May, 15). [in Ukrainian].
4. Laboratoriya zakonodavchyykh initsyatyv [Laboratory of Legislative Initiatives] (2020). *Virus i polityka: Yak pandemiya koronavirusu vplyvaye na politychni protsesy?* [Virus and politics: How does the coronavirus pandemic affect political processes?] <<https://parlament.org.ua/2020/03/30/virus-i-politika-yak-pandemiya-koronavirusu-vplyvaye-na-politichni-protsesi/>> (2021, May, 15). [in Ukrainian].
5. Lukanova, V. (2018) Pandemiya yak antysystema: analiz konstytutyvnykh aspektiv [Pandemic as an antisystem: analysis of constitutive aspects]. *Naukovo-teoretychnyy almanakh Hrani* [Scientific and theoretical almanac Grani], 21, 11, 87-89. [in Ukrainian].
6. Lukashevskaya, A. (2020). Chto takoye pandemiya i epidemiya: obyasnayem raznitsu na primere koronavirusa. *Zdorovye.24*. [What is a pandemic and an epidemic: explaining the difference using the example of the coronavirus]. <https://health.24tv.ua/ru/chto_takoe_pandemija_chto_takoe_epidemija_raznica_jetih_ponjatij_n1287883> (2021, May, 15). [in Ukrainian].
7. Mishchenko, M. (2020). Pandemiya i polityky [Pandemic and politics]. *Ukrayinskyy interes* [Ukrainian interest] <<https://uain.press/articles/pandemiya-i-polityky-1234974>> (2021, May, 15). [in Ukrainian].
8. Pekhnyk, A. (2017). Rozpodil vldy: suchasnyy pohlyad [Distribution of power: a modern view]. *Aktualni problemy polityky* [Current policy issues], 60, 48.
9. Sotsiolohichna hrupa Reytnh [Sociological group Rating] (2021). *Otsinka medychnoyi sfery v Ukrayini (dani na 15.04.2021 r.)* [Assessment of the medical sphere in Ukraine (data as of April 15, 2021)] <http://ratinggroup.ua/research/ukraine/ocenka_medicinskoy_sfery_v_ukraine_24-28_marta_2021.html?fbclid=IwAR1r5VhvpQgW9ERicJF5AVuT1EuHbrgypZxWrZ9ZYRwBF7izYM0aGRZjVQ> (2021, May, 15). [in Ukrainian].
10. Tkachenko, T. (2020). Pandemiya Covid-19 – hlobalno-emotsiynnyy tryher sfery hostynnosti: osoblyvosti i vyznannya [The Covid-19 pandemic is a global emotional trigger for hospitality: features and recognition]. *Aktualnye nauchnye yssledovaniya v sovremennom myre* [Current scientific research in the modern world], 6-4 (62), 56-61. [in Ukrainian].
11. Ukrayinska pravda [Ukrainian Truth] (2021). *Reytnh doviry ocholyuye Zelenskyy, Klychko – druhyy* [The trust rating is headed by Zelensky, Klitschko is second] <<https://www.pravda.com.ua/news/2021/04/1/7288619/>> (2021, May, 15). [in Ukrainian].
12. Yatsyk, I. S. (2009). Hranychna sytuatsiya ekzystentsiyi vchynku: povnota ekzystentsiyi u filosofiyi Nikolo Abbanyano ta «lyudyna na mezhi» Karla Yaspersa [The extreme situation of the existence of the act: the completeness of existence in the philosophy of Niccolo Abbaniano and "man on the edge" by Karl Jaspers]: *dysertatsiya na zdobuttya naukovooho stupenya kandydata filosofskykh nauk* [the dissertation for the degree of candidate of philosophical sciences]. Zhytomyr: Ivan Franko Zhytomyr State University. [in Ukrainian].

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.3.16

Vasyl Dudkevych

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2850-2059>

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine

EUROPEAN INTEGRATION PRACTICES AS DETERMINANTS OF INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE

Василь Дудкевич

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ, Україна

ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ ПРАКТИКИ ЯК ДЕТЕРМІНАНТИ ВПЛИВУ НА РОЗБУДОВУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

European integration practices which have acquired strategic and constitutional form in Ukraine, assume collaboration with the civil society organizations (CSO). The parties of the European Union-Ukraine Association Agreement have established platform for the coordination of joint actions with the representatives of CSOs, in particular, the Civil Society Platform, annual forums on Ukraine-EU trade and sustainable development and others. Along with the positive dynamics of the development of Ukrainian civil society, it can be stated that the public confidence in the government and its reforms maintains at low level. These facts and, so far, insufficiently effective communication between different departments, involved into the implementation of the Association agreement, delay the fulfilment of the commitments made by the parties. The study emphasizes the concept of European integration potential of civil society which is defined as the ability and cumulative possibility of civil society organizations to participate in the implementation of European integration policy of the country, both jointly with government institutions and as an independent advisory body of a number of interested CSOs by key European integration courses. It is emphasized that the process of European integration and development of the civil society in Ukraine are of a parity nature. On the one hand, the most significant spikes of civic activities were somehow related to the choice of country's foreign policy, tending to Western vector. On the other hand, European integration has become a trigger here, not the cause of citizens' protests. Therefore, the mentioned processes are not inter-determinative, but complementary, and their correlation should be analyzed in political-institutional, social-resource and individual-identifying dimensions.

Keywords: civil society, European integration, European integration potential of civil society, political modernization, political communication, democracy.

Постановка проблеми. Євроінтеграція як політичний курс, кінцевою метою якого є досягнення відповідності певним критеріям та вступ до Європейського Союзу, у 2019 р. отримав в Україні конституційне закріплення. Цьому передували сплески громадянської активності, широка інформаційна кампанія, підписання важливих документів, головний з яких – Угода про асоціацію між Україною, з одного боку, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами, з іншого боку (далі – Угода про асоціацію). Попри те, що цей курс не можна назвати стабільним і планомірним, однак, станом на 2021 р., він не має і не потребує альтернатив. Показово, що в оцінці прогресу виконання завдань Угоди про асоціацію понад третина напрямків стосуються громадянського суспільства, навіть більше – є якісними критеріями його функціонування. Звідси постає дуалістичне питання: розвинене громадянське суспільство є

запорукою просування євроінтеграційного процесу в Україні чи виступає однією з цілей реалізації євроінтеграційного курсу? Або ж як співвідносяться ці аспекти, враховуючи роль суспільної активності у формуванні вектору зовнішньополітичної парадигми Української держави?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Взаємозв'язок процесів євроінтеграції та розбудови громадянського суспільства став предметом досліджень учених у різних галузях знань. Суспільні зміни в Україні у контексті євроінтеграції описані у колективній монографії за загальною редакцією С. Телешуна (2017 р.), вплив інститутів громадянського суспільства на євроінтеграційні процеси України актуалізовано у монографії А. Костенко (2018 р.), формування громадянського суспільства в умовах модернізації державного управління проаналізовано у колективній монографії за загальною редакцією Л. Гонюкової (2019 р.) Різні напрямки описаної проблематики лягли в основу дисертаційних досліджень М. Назаренко (2014 р.), А. Матійчика (2016 р.), І. Тарнавської (2019 р.) та викладені у наукових публікаціях Ф. Барановського, С. Леськів, О. Лютюк, В. Марчука, Х. Машталір, М. Месюк, О. Хомей та ін. Разом із цим, на основі офіційних документів і змістів цільових програм, грантових проєктів важливо виділити маркери оцінки та характер ролі громадянського суспільства у реалізації євроінтеграційних практик в Україні.

Виклад основного матеріалу. Євроінтеграційна складова внутрішньої та зовнішньої політики України зафіксована у відповідному законі ще у 2010 р., а саме:

- модернізація системи державної служби з урахуванням європейського досвіду;
- удосконалення системи демократичного цивільного контролю над воєнною організацією держави та правоохоронними органами, забезпечення їх відповідності вимогам європейських інституцій;
- перехід на європейську модель ринкового нагляду, якості та безпеки продукції;
- впровадження європейських підходів у сфері делегування функцій держави суб'єктам господарювання;
- забезпечення прав і свобод громадян на основі дотримання європейських стандартів соціального захисту;
- реформування та розвиток вітчизняної системи вищої освіти і науки, забезпечення їх інтеграції в європейський та світовий освітній і науковий простір тощо¹.

Частина викладених у законі норм стосуються позаінституціональної площини державотворення, а отже – громадянського суспільства. У подальшому відповідні параметри суспільно-політичних відносин закладалися і в інших офіційних документах щодо реалізації євроінтеграційного курсу. Так, Угода про асоціацію визначає ті напрямки, у залученні до реалізації яких зацікавлені сторони:

- передбачено функціонування дорадчої групи з питань сталого розвитку, до складу якої входять представники незалежних громадських організацій, як-то організацій роботодавців та працівників, НУО та інших зацікавлених сторін (Ст. 299). З метою підтримки діалогу щодо сталого розвитку торговельних відносин між Україною та ЄС заплановано проведення щорічного Форуму громадянського суспільства, останній з яких у жовтні 2020 р. відбувся в онлайн-режимі через карантинні обмеження;
- з метою реалізації реформ у галузі зайнятості, соціальної політики та рівних можливостей унормовано включення до процесу організацій громадянського суспільства (ОГС) (Ст. 421);
- міжкультурний діалог запропоновано здійснювати разом із організаціями, які представляють інтереси громадянського суспільства, та культурними закладами України та ЄС (Ст. 438);
- метою співробітництва з питань громадянського суспільства вказано зміцнення контактів та взаємного обміну досвідом між усіма секторами громадянського суспільства в Україні та державах-членах ЄС, залучення ОГС до реалізації Угоди, забезпечення взаємної обізнаності та розуміння щодо України в державах-членах ЄС та навпаки (Ст. 443);
- обґрунтовано включення ОГС до вирішення завдань транскордонного та регіонального співробітництва (Ст. 446);
- передбачено інформування організацій громадянського суспільства про виконання Угоди та врахування їхнього внеску для її реалізації. З цієї метою створено Платформу громадянського

¹ Закон України про засади внутрішньої і зовнішньої політики, 2010 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text>> (2021, травень, 10).

суспільства (ПГС), яка складається з представників громадянського суспільства України та членів Європейського економічного і соціального комітету (Ст. 469)¹.

У 2019 р. було підписано Угоду між Урядом України та Європейською Комісією про фінансування заходу «Підтримка громадянського суспільства та культури». Загальною метою заходів, розрахованих на сім років, є підвищення життєздатності та спроможності організацій громадянського суспільства і закладів культури сприяти розвитку підзвітних, прозорих та демократичних інституцій, соціальному та економічному поступу, а також запобіганню насильницьким конфліктам².

Підкреслимо, що в Угоді про асоціацію актуалізовано комунікаційну складову будь-яких взаємодій із питань громадянського суспільства. Діалог та співробітництво між його учасниками з обох сторін визнано невід'ємною частиною відносин між Україною та ЄС. Запорукою такого діалогу має бути зміцнення контактів та взаємного обміну досвідом між ОГС в Україні та державах-членах ЄС, сприяння процесу інституційної розбудови та консолідації організацій громадянського суспільства, забезпечення поінформованості українських представників щодо організації в рамках ЄС консультацій та діалогу між соціальними і громадськими партнерами з метою залучення громадянського суспільства до політичного процесу в Україні (Ст. 444)³. Водночас, маємо констатувати, що існує ряд суперечностей та недоліків у висвітленні діяльності Платформи та згаданих Форумів. Якщо про функціонування Платформи громадянського суспільства Україна – ЄС міститься інформація на Євроінтеграційному порталі⁴, вебсайті української сторони Платформи громадянського суспільства Україна – ЄС⁵ та відповідній сторінці у соціальній мережі Facebook, то актуальні дані про перебіг Форумів громадянського суспільства з питань торгівлі та сталого розвитку відсутні у відкритому публічному доступі на офіційний джерелах, а лише частково згадуються на вебсайтах учасників заходу від організацій громадянського суспільства. Показово, що у спільній Декларації після засідання ПГС, яке відбулося у Брюсселі в 2019 р., висловлено стурбованість щодо неефективної комунікації між різними відомствами, залученими до впровадження Угоди про асоціацію, що відтерміновує виконання взятих сторонами зобов'язань⁶.

Наразі, за даними Євроінтеграційного порталу, серед 24 показників прогресу виконання пунктів Угоди про асоціацію відносно низькі темпи демонструють ті, що є запорукою балансу між громадянами та державними інститутами, а саме: соціальна політика та трудові відносини – 40%, захист прав споживачів – 42%, статистика та обмін інформацією – 68%⁷. Запорукою ж успішного здійснення запланованих змін вважаємо включення до формування державних стратегій представників відповідних інститутів громадянського суспільства – суб'єктів представництва і репрезентації інтересів різних верств і груп громадян.

Описані показники та параметри, а також запит на участь інститутів громадянського суспільства у впровадженні пунктів Угоди про асоціацію України та ЄС зумовлюють необхідність у визначенні поняття «євроінтеграційний потенціал громадянського суспільства». Під ним розуміємо спроможність і сукупність можливостей організацій громадянського суспільства брати участь у реалізації курсу європейської інтеграції країни і спільно з державними інституціями, і в якості незалежного консультативного органу з числа зацікавлених ОГС за пріоритетними напрямками євроінтеграції. Ресурсну складову євроінтеграційного потенціалу громадянського суспільства

¹ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, 2014 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text> (2021, травень, 10).

² Угода між Урядом України та Європейською Комісією про фінансування заходу «Підтримка громадянського суспільства та культури», 2019. (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_004-19#Text> (2021, травень, 11).

³ Там само.

⁴ Євроінтеграційний портал (2021). Головна сторінка <<https://eu-ua.kmu.gov.ua/platforma-gromadyanskogo-suspilstva>> (2021, травень, 10).

⁵ Платформа громадянського суспільства Україна-ЄС (2021). Головна сторінка <<http://eu-ua-csp.org.ua/>> (2021, травень, 11).

⁶ Платформи громадянського суспільства Україна-ЄС (2019). Спільна Декларація VIII засідання. Брюссель <<https://drive.google.com/file/d/1qf6sXNPNGLElTFmgxJat7HUalqXisp0F/view>> (2021, травень, 11).

⁷ Пульс Угоди – моніторинг реалізації плану заходів з виконання Угоди про асоціацію. Євроінтеграційний портал (2021). Головна сторінка <<https://pulse.kmu.gov.ua/>> (2021, травень, 10).

уособлюють як активні неурядові організації, так і забезпечений їм доступ до інформації, діалогу, демократичного досвіду інших країн та можливість транслювати альтернативні чи додаткові позиції щодо включення до порядку денного євроінтеграційного процесу питань соціально-економічного, культурно-гуманітарного спрямування тощо.

Отже, помилковим вважаємо підхід в оцінці потенціалу громадянського суспільства виключно через урахування членства громадян у громадських організаціях чи кількості цих організацій, позаяк неможливо здійснити комплексний аналіз ефективності таких інституцій. Інші причини – можливість громадян бути учасниками одночасно кількох неурядових організацій або ж членство без активної позиції чи безпосередньої діяльності. Водночас, свою спроможність виступити рушієм суспільно-політичних змін у державі українське суспільство довело на прикладі Помаранчевої революції та Революції Гідності, організованого спротиву російській агресії добровольчими батальйонами, активного волонтерського руху та ін.

Важливо підкреслити природу громадської активності у згадані періоди. За висновками фахівців Інституту соціології НАН України, «ініціатива спонтанних протестних акцій виходила не з партійно-інституціональних структур, а від активних громадян та студентів. Цей алгоритм та особливість радше переважно самоорганізованих ініціатив, аніж акцій, організованих і керованих політичними елітами, зберігався впродовж усього тривалого протестного руху, включаючи його найдраматичніші епізоди»¹. Важливо зауважити, що помилковим є зведення причин громадянської активності виключно до вимоги подальшої євроінтеграції. За даними соціологів, кожен другий із мітингувальників опинився на Майдані заради скасування корумпованого режиму (51%), 46% опитаних мотивували відчуття того, що країна потребує радикальних змін у системі влади, прагнення інтеграції з Європейським Союзом рухало 44% респондентів, 30% були обурені силовими діями влади по відношенню до мирних протестувальників². Таким чином, відмова офіційної влади від продовження курсу євроінтеграції наприкінці 2013 р. стала одним із тригерів, а не причиною Революції Гідності.

Загалом, беручи громадянське суспільство України в якості певного мірила готовності чи усвідомленого європейського вибору країни, варто окреслити стартові оціночні позиції вітчизняного соціуму. Така оцінка завжди буде відносною – щодо інших держав та їхніх суспільно-політичних та економічних умов, щодо конкретно-історичної ситуації у світі чи регіоні, щодо параметрів, за якими здійснюється оцінювання. До прикладу, за висновками Українського незалежного центру політичних досліджень та організації FHI360, Україна у своєму субрегіоні, до якого також входять країни пострадянського простору, залишається країною із найвищою сталістю організацій громадянського суспільства з повільною, але все ж позитивною динамікою³. Маркерами розвитку громадянського суспільства в Україні є покращення правового середовища, організаційної спроможності ОГС, упровадження секторального підходу до реалізації суспільно значущих проєктів, що підвищує ефективність неурядових організацій, їхньої співпраці з державними відомствами та міжнародними партнерами.

Щодо внутрішніх показників зрілості громадянського суспільства, то такими, на нашу думку, є готовність громадян брати на себе відповідальність за добробут власної громади, включеність до процесу фінансування ОГС як механізму унеможливлення монопольного державного впливу, віра у впливовість громадянської самоорганізації. Соціологічні дослідження показують, що майже 33% опитаних українців регулярно або рідко відвідує збори у своїх громадах, понад 7% роблять це часто. Однак дві третини зазначили, що не мають ні часу (33,3%), ні зацікавлення (31,7%) брати участь у таких активностях⁴. У 2020 р. кожен п'ятий українець (20,9%) перераховував кошти благодійним або громадським організаціям⁵. 30% громадян готові підтримувати організації

¹ Резнік, О. (заг. ред.). (2019). *Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні*. Київ: Інститут соціології НАН України, 84.

² Там само, 205-206.

³ Портал «Громадський простір» (2020). *Індекс сталості ОГС-2019: Україна демонструє стале зростання* <<https://www.prostir.ua/?news=indeks-stalosti-ohs-2019-ukrajina-demonstruje-stale-zrostannya>> (2021, травень, 13).

⁴ Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва (2021). *Зроби за мене: українці готові до самоорганізації, але покладають відповідальність за свій добробут на державу: Соціологічне опитування* <<https://dif.org.ua/article/zrobi-za-mene-ukraintsi-gotovi-do-samoorganizatsii-ale-pokladayut-vidpovidalnist-za-sviy-dobrobut-na-derzhavu>> (2021, травень, 12).

⁵ Ресурсний центр «ГУРТ»: Офіційний вебсайт (2020). *Допоможи собі сам: українці розчаровані в реформах*,

громадянського суспільства за допомогою відсоткового механізму, але у більшості випадків ідеться про адресну підтримку, а не інвестування у модернізацію інституцій¹. Такі показники є свідченням низького рівня довіри, з одного боку, до спроможності організацій громадянського суспільства впливати на суспільно-політичні процеси в державі, з іншого боку, – до самих державних інститутів як гарантів створення належних умов для самоорганізації громадян. І тут знову постає потреба у налагодженні комунікації між державою та громадянським суспільством як засобі подолання таких деструктивних явищ.

Серед механізмів впливу інститутів громадянського суспільства у процесі євроінтеграції українські дослідники акцентують такі:

- участь у доопрацюванні положень нормативно-правових актів (громадська організація «Лабораторія законодавчих ініціатив»);
- включення до робочих консультативних груп при урядових інституціях (Ініціатива «Партнерство «Відкритий Уряд»);
- створення коаліції провідних громадських організацій заради просування та імплементації реформ в Україні (Реанімаційний пакет реформ);
- впровадження партиципаторного бюджету (бюджету участі, громадського бюджету);
- участь інститутів громадянського суспільства у публічних закупівлях з метою надання публічних послуг, заходах громадського контролю та недержавного моніторингу тощо².

Також вітчизняні вчені пропонують різні підходи до прогнозів розвитку громадянського суспільства або впливу на нього євроінтеграційних практик. Так, Х. Машталір та С. Леськів, підсумовуючи спільне дослідження, зауважують, що «інтеграція України в європейську спільноту, а згодом і її членство в ЄС зовсім не означає автоматичного створення та функціонування в Україні нового зразка громадянського суспільства. На думку дослідниць, українським громадянам необхідно самостійно, за допомогою зовнішніх, міжнародних, а також внутрішніх факторів будувати модель вітчизняного громадянського суспільства з усіма його супутніми ознаками та елементами, тим самим практично довівши свою прихильність до базових цінностей Європи, демонструючи готовність до реальних змін та реформ усередині нашої держави»³. Інша точка зору зводиться до того, що розбудова громадянського суспільства – це, у першу чергу, запорука його власного виживання і подальшої модернізації, у тому числі, у рамках євроінтеграційних практик.

Ще одна візія стосується аспекту цілепокладання щодо європейського вибору у розвитку України. Професор Ф. Барановський вказує на подвійний характер такого вибору для українського суспільства. По-перше, «напрямок руху у бік європейської цивілізаційної моделі дає можливість досягти прогресу в усіх сферах життєдіяльності соціуму і держави, тобто підвищити в Україні європейську культуру ідентичності й інтеграції до загальноєвропейського середовища». По-друге, «зміцнення європейської ідентичності одночасно означає посилення власної національної ідентичності, пошкодженої тоталітарним минулим»⁴. В умовах силового тиску на державу з боку Російської Федерації, застосування маніпулятивних прийомів гібридної війни з метою ідеологічної диференціації та протиставлення частин українського суспільства наголос на європейській спільності вважаємо консолідуючим аргументом – він формулює спільний ціннісний наратив, нейтралізує штучно підживлюваний комплекс меншовартості, сприяє об'єктивній оцінці модерних змін, які поступово впроваджуються в Україні.

Сприйняття громадянами України євроінтеграційного курсу тривалий час перебуває у фокусі соціологічних досліджень, що дозволяє простежити, як змінювалися суспільні настрої, особливо

але готові підтримувати свої громади: Соціологічне опитування <<https://gurt.org.ua/news/informator/63607/>> (2021, травень, 13).

¹ Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва (2021). *Відсотковий механізм для фінансування організацій громадянського суспільства в Україні – 2020: Соціологічне опитування* <<https://dif.org.ua/article/vidsotkoviy-mekhanizm-dlya-finansuvannya-organizatsiy-gromadyanskogo-suspilstva-v-ukraini-2020>> (2021, травень, 13).

² Костенко, А. (2018). *Вплив інститутів громадянського суспільства на євроінтеграційні процеси України: монографія*. Суми: Сумський державний університет, 270-271, 273, 277, 279.

³ Машталір, Х., Леськів, С. (2017). Інтеграція України до європейського союзу як основа для розбудови громадянського суспільства. *Підприємництво, господарство і право*, 6, 163-166.

⁴ Барановський, Ф. (2018). Вплив громадянського суспільства на процес європейської та євроатлантичної інтеграції: український контекст. *Наукові записки*, 3 (89), 203.

у переломні для держави періоди. У вересні 2003 р. відносини з країнами ЄС вважали пріоритетними 27% респондентів, у 2004 р. – 25,6%¹. Аналогічні показники зберігалися до 2009 р., а потім поступово зростали. Подальша динаміка представлена у діаграмі (Рис. 1).

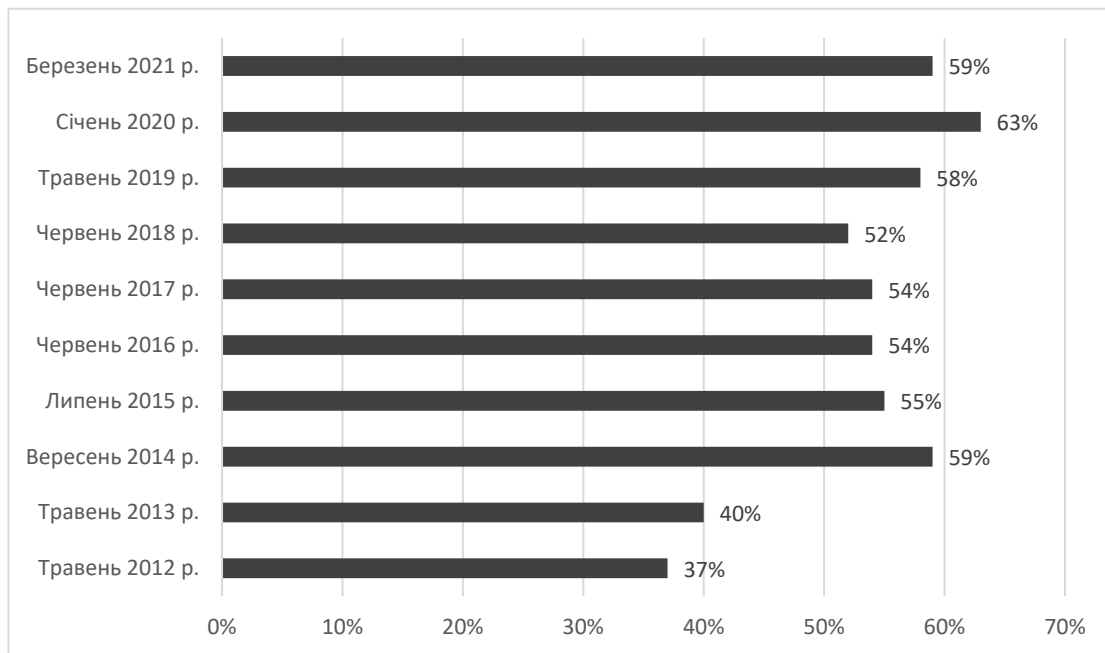

Рис. 1. Підтримка євроінтеграційного курсу держави громадянами України (2012-2021 рр.)

Джерело: дані соціологічних опитувань²

Традиційно орієнтації громадян відрізнялися, залежно від регіону по осі «схід – захід», однак і тут тенденція зростання підтримки євроінтеграційного курсу зберігалася. Показовими є зміни відсотків у період Революції Гідності, початку військової агресії проти України (2014-2015 рр.) та активної інформаційної кампанії, що передувала конституційним змінам (2019 р.). Позаяк стратегічний напрям вступу України до ЄС не став пріоритетом порядку денного Помаранчевої революції, то й статистика підтримки такої перспективи була рядовою для того періоду. Реакція українських громадян на європейський поступ держави є своєрідним лакмусом в оцінці громадянського суспільства, яке неодноразово виявляло здатність до консолідованої реакції і самоорганізованої активності.

Отже, аналіз впливів і співвідношення євроінтеграційних практик та розвитку громадянського суспільства доцільно здійснювати у тримірній моделі вихідних параметрів:

1. На політико-інституціональному рівні, де розглядаються ступінь зацікавленості державних та наднаціональних інституцій та створені ними нормативні можливості для залучення організацій громадянського суспільства до уточнення і реалізації пунктів Угоди про асоціацію.

2. На суспільно-ресурсному рівні, що демонструє готовність ОГС до секторальної участі у здійсненні євроінтеграційних реформ, ефективність наявних майданчиків для такої участі (як наприклад, Конституційна комісія (2015-2019 рр.), громадсько-урядові платформи, Координаційна рада сприяння розвитку громадянського суспільства, Рада національної єдності при Президенті України, передбачені Угодою про асоціацію консультативні інституції тощо). Разом із першим рівнем описані складові уособлюють обґрунтоване вище поняття євроінтеграційного потенціалу громадянського суспільства.

3. На рівні індивідуальної ідентифікації, на якому акцентується рівень усвідомленої

¹ Національний інститут стратегічних досліджень (2010). *Ставлення громадян до основних напрямів зовнішньої політики України: Аналітична записка* <<https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosini/stavlennya-gromadyan-do-osnovnikh-napryamiv-zovnishnoi-politiki>> (2021, травень, 13).

² Європейська правда (2019). *За вступ до ЄС виступають 59% українців – опитування* <<https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/07/10/7098320/>> (2021, травень, 13); Центр Разумкова (2021). *Ставлення громадян до вступу України до Європейського Союзу* <<https://razumkov.org.ua/>> (2021, травень, 13).

прихильності громадян щодо зовнішньополітичного курсу. Йдеться про підтримку політичних програм під час електоральних кампаній, гасла громадських активностей, результати тематичних соціологічних опитувань та под.

Перелічені параметри не є вичерпними, однак їхнє урахування дає можливість об'єктивно оцінити співвідношення євроінтеграційних прагнень держави і громадянського суспільства у конкретних умовах й у заданий період.

Ключові питання наукового пошуку вимагають чіткого розуміння взаємозв'язку двох процесів – євроінтеграції та розвитку громадянського суспільства – щодо первинного і визначального впливу. Сприймаючи точки зору, які обґрунтовують обидва варіанти зумовленості, вбачаємо, що реальні актуалізують паритетний характер вказаних процесів:

- найбільш значимі сплески громадянської активності в Україні, так чи інакше, були пов'язані з аспектами вибору зовнішньополітичного курсу країни, а саме певної культурно-цивілізаційної парадигми, яка б закріплювала модель взаємодії держави та населення. З позиції громадян, ця парадигма виключає будь-які силові та недемократичні методи, а значить має дистанціюватися від авторитарного російського прикладу;

- гарантією політичної модернізації, яка б уможливила зміну взаємин у системі «держава – громадяни», наразі вбачається євроінтеграційний курс країни, котрий, нагадаємо, був обраний владою і презентований нею як найбільш пріоритетний. Відмова від цього курсу, а відтак, зрада очікувань громадян наприкінці 2013 р., з одного боку, зробила євроінтеграцію частиною суспільного запиту, з іншого боку, частково делегітимізувала владу;

- євроінтеграція виступає частиною державної стратегії розвитку, яку статистично підтримує значна кількість респондентів у численних соціологічних опитуваннях, однак ще більша частина населення й досі потребує чітких роз'яснень щодо змісту, мети та наслідків євроінтеграції для України. Надавши відповіді на ці важливі питання, можливо перетворити євроінтеграційні практики на чинник консолідації українського суспільства.

Висновки. Отже, євроінтеграція і розвиток громадянського суспільства в Україні – це взаємодоповнюючі, а не взаємозумовлюючі процеси, які співвідносяться у політико-інституціональному, суспільно-ресурсному та індивідуально-ідентифікуючому вимірах. І ці ж процеси на сучасному етапі однаково потребують поглиблення комунікаційних взаємодій, зокрема соціального діалогу на національному, галузевому, територіальному рівнях, та нейтралізації бар'єрів (штучних, зовнішніх, ресурсних) на шляху просування демократичних цінностей.

References:

1. Baranovskyi, F. (2018). Vplyv hromadianskoho suspilstva na protses yevropeiskoi ta yevroatlantychnoi intehtratsii: ukraïnskyi kontekst [The impact of civil society on the process of European and Euro-Atlantic integration: the Ukrainian context]. *Naukovi zapysky* [Research Papers], 3 (89), 198-218. [in Ukrainian].
2. Fond «Demokratychni initsiatyvy» im. Ilka Kucheriva [Ilko Kucheriv «Democratic Initiatives» foundation] (2021). *Vidsotkovyi mekhanizm dlia finansuvannia orhanizatsii hromadianskoho suspilstva v Ukraini – 2020: Sotsiolohichne opytuvannia* [Percentage mechanism for financing civil society organizations in Ukraine – 2020: Poll] <<https://dif.org.ua/article/vidsotkoviy-mekhanizm-dlya-finansuvannya-organizatsiy-gromadyanskogo-suspilstva-v-ukraini-2020>> (2021, May, 13). [in Ukrainian].
3. Resursnyi tsentr «HURT»: Ofitsiyni veb-sait [GURT Resource Center: Official website]. (2020). *Dopomozhy sobi sam: ukraïntsi rozcharovani v reformakh, ale hotovi pidtrymuvaty svoi hromady: Sotsiolohichne opytuvannia* [Help yourself: Ukrainians are frustrated with reforms, but ready to support their communities: Poll]. <<https://gurt.org.ua/news/informator/63607/>> (2021, May, 13). [in Ukrainian].
4. *Yevrointehtratsiyni portal: Ofitsiyni veb-resurs* [European integration portal: Official website]. <<https://eu-ua.kmu.gov.ua/platforma-gromadyanskogo-suspilstva>> (2021, May, 10). [in Ukrainian].
5. *Yevropeiska pravda* [Yevropeiska Pravda]. (2019). *Za vstup do YeS vystupaiut 59% ukraïntsiiv – opytuvannia* [59% of Ukrainians are in favor of joining the EU – polls]. <<https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/07/10/7098320/>> (2021, May, 13). [in Ukrainian].
6. *Zakon Ukrainy pro zasady vnutrishnoi i zovnishnoi polityky, 2010* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Law of Ukraine on the Principles of Domestic and Foreign Policy, 2010 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text>> (2021, May, 10). [in Ukrainian].
7. Fond «Demokratychni initsiatyvy» im. Ilka Kucheriva [Ilko Kucheriv «Democratic Initiatives» foundation]. (2021). *Zroby za mene: ukraïntsi hotovi do samoorganizatsii, ale pokladaiut vidpovidalnist za svii dobrobut na derzhavu: Sotsiolohichne opytuvannia* [Do it for me: Ukrainians are ready for self-organization, but put the responsibility for their well-being on the state: Poll]. <<https://dif.org.ua/article/zrobi-za-mene-ukraïntsi-gotovi>>

- do-samoorganizatsii-ale-pokladayut-vidpovidalnist-za-sviy-dobrobut-na-derzhavu> (2021, May, 12) [in Ukrainian].
8. Portal «Hromadskyi prostir» [Public Space Portal] (2020). *Indeks stalosti OHS-2019: Ukraina demonstruie stale zrostannia* [CSO Sustainability Index 2019: Ukraine shows steady growth]. <<https://www.prostir.ua/?news=indeks-stalosti-ohs-2019-ukrajina-demonstruje-stale-zrostannya>> (2021, May, 13). [in Ukrainian].
 9. Kostenko, A. (2018). *Vplyv instytutiv hromadianskoho suspilstva na yevrointehratsiini protsesy Ukrainy: monohrafiia* [Influence of civil society institutions on European integration processes of Ukraine: monograph]. Sumy: Sumy State University. [in Ukrainian].
 10. Mashtalir, Kh., Leskiv, S. (2017). Intehratsiia Ukrainy do yevropeiskoho soiuzu yak osnova dlia rozbudovy hromadianskoho suspilstva [Ukraine's integration into the European Union as a basis for building civil society]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo* [Entrepreneurship, Economy and Law], 6, 163-166. [in Ukrainian].
 11. Platforma hromadianskoho suspilstva Ukraina-IeS: Ofitsiyni vebsait [EU-Ukraine Civil Society Platform: Official website] (2021). *Holovna storinka* [Homepage] <<http://eu-ua-csp.org.ua/>> (2021, May, 11). [in Ukrainian].
 12. Yevrointehratsiyni portal: Ofitsiyni vebsait [European integration portal: Official website] (2021). *Puls Uhody – monitorynh realizatsii planu zakhodiv z vykonannia Uhody pro asotsiatsiiu* [Pulse of the Agreement – monitoring the implementation of the action plan for the implementation of the Association Agreement]. <<https://pulse.kmu.gov.ua/>> (2021, May, 10). [in Ukrainian].
 13. Reznik, O. (ed.) (2019). *Sotsiologichni vymiry hromadianskoho suspilstva v Ukraini* [Sociological dimensions of civil society in Ukraine]. Kyiv: Institute Sociology NAS of Ukraine. [in Ukrainian].
 14. Platformy hromadyanskoho suspilstva Ukrayina-YES [EU-Ukraine Civil Society Platforms] (2019). *Spilna Deklaratsiya VIII zasidannya. Bryussel* [Joint Declaration of the VIII meeting. Brussels] <<https://drive.google.com/file/d/1qf6sXNPNGLElTFmgxJat7HUalqXisp0F/view>> (2021, May, 11). [in Ukrainian].
 15. Tsentrazumkova [Razumkov Centre] (2021). *Stavlennia hromadian do vstupu Ukrainy do Yevropeiskoho Soiuzu* [Attitudes of citizens to Ukraine's accession to the European Union]. <<https://razumkov.org.ua/>> (2021, May, 13). [in Ukrainian].
 16. Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen [National Institute for Strategic Studies] (2010). *Stavlennia hromadian do osnovnykh napriamiv zovnishnoi polityky Ukrainy: Analychna zapyska* [Attitudes of citizens to the main directions of Ukraine's foreign policy: Analytical note.]. <<https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosini/stavlennya-gromadyan-do-osnovnykh-napriamiv-zovnishnoi-politiki>> (2021, May, 13). [in Ukrainian].
 17. *Uhoda mizh pro finansuvannia zakhodu «Pidtrymka hromadianskoho suspilstva ta kultury», 2019* [Agreement on financing the event «Support to Civil Society and Culture»]. (Uriad Ukrainy; Yevropeiska Komisia) [Government of Ukraine; European Commission]. *Ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_004-19#Text> (2021, May, 11). [in Ukrainian].
 18. *Uhoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony, 2014* [Association agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part, 2014]. *Ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text> (2021, May, 10). [in Ukrainian].

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.3.17

Serhii Mishyn

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1055-1629>

National University "Odesa Law Academy", Ukraine

EFFICIENCY OF ACTIVITIES OF REGIONAL AUTHORITIES AND LOCAL SELF-GOVERNMENT

Сергій Мішин

Національний Університет «Одеська юридична академія», Україна

ЕФЕКТИВНІСТЬ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ РЕГІОНАЛЬНОЇ ВЛАДИ ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

The problem of improving the efficiency of regional authorities and local self-government in Ukraine has always been relevant. And today this problem remains one of the most acute, despite the long process of reforming this institution of public power. The article defines the criteria for the effectiveness of regional authorities in achieving the level and dynamics of indicators of socio-economic development of regions. The definition of efficiency criteria creates the preconditions for a systematic study of effectiveness, decision-making and measures to further improve the work of local governments, as well as the encouragement of municipalities that have achieved the best values. Numerous developments of domestic and foreign scientists are studied on the typology, nature and essence of efficiency in general and in direct connection with the activities of regional authorities and local governments. In this regard, the relationship between the concepts of "efficiency" and "productivity" is analyzed. To determine the effectiveness of regional authorities, the author considers it necessary to design the concept of efficiency in space and the results of its activities, to determine the value aspects for its evaluation. The defining elements of effective organizational and managerial activities are the nature of the relationship, the driving forces and decision-making processes. The author traces the dependence of the effectiveness of any type of social activity, including executive and administrative activities of the authorities, on the forms and methods of achieving this goal. In addition, the author insists on the need to assess not only the internal activities of regional authorities and local governments, but also the activities in connection with their external manifestation, in the unity of social and political aspects.

Keywords: local self-government, territorial authorities, regional authorities, efficiency, local self-government reform.

Постановка проблеми. Сучасний світ характеризується глобальними змінами як в політичному, так і в соціально-економічному житті та багато в чому визначається результативністю реформ, які направлені на підвищення ефективності функціонування різних інститутів суспільства. Реформи, що проводяться в нашій країні, спрямовані на створення оптимальної та ефективної системи державного управління, тому що тільки ефективна державна влада здатна створити умови для підвищення рівня та якості життя населення. Слід відзначити, що підвищення ефективності діяльності державних органів управління є складним, комплексним завданням, яке вимагає концентрації зусиль багатьох структур суспільства, відкритості влади до змін, готовності населення до діалогу з владою. Все це вимагає переосмислення значення ролі та функцій держави, сутності взаємовідносин суспільства і держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням діяльності та оцінювання органів регіональної влади та місцевого самоврядування в науковій літературі присвячено досить багато досліджень, зокрема це публікації А. Пехник, А. Кройтора, В. Вакуленка, М. Василенка, О. Галацан, В. Кравченка, В. Дзюндзюка, Р. Войтовича, В. Карпенка, В. Куйбіди, Н. Зіновчука, Я. Малика, М. Пухтинського, Ю. Шарова та інших.

Мета статті: визначити критерії та фактори ефективності діяльності органів регіональної влади та місцевого самоврядування.

Виклад основного матеріалу. Підвищення ефективності діяльності органів державного управління являє собою цілий комплекс складних взаємопов'язаних процесів, що включають в себе не тільки організаційні та структурні зміни в системі управління, а й вдосконалення механізмів здійснення повноважень і функцій державного управління. При цьому вдосконалення системи державного управління має супроводжуватися не тільки зміцненням владних повноважень, а й одночасним дотриманням громадських інтересів, забезпеченням прозорості діяльності органів і установ державної влади, а також протидією корупції.

Створення дієвих засобів практичного дослідження ефективності органів регіональної влади має базуватись на здобутках різних наукових дисциплін і, насамперед державного управління, яка вивчає формування, організацію, функціонування, оцінку результативності та ефективності державного управління економічними і соціальними процесами в суспільстві.

Ефект (від лат. effectus) означає виконання, дію. Відповідно, ефективність – «це результат, наслідок якихось причин, сил, дій. Звідси найбільш поширене розуміння терміна ефективність пов'язане з тим, що приводить до потрібних результатів, тобто ефективних ознак»¹. Інколи ефективність визначають як «узгодженість результату з метою». Так, Е.Савас вважає, що є «два види ефективності: дієвість (efficiency), яку можна підрахувати кількісно і вивести коефіцієнт корисної дії, та ефективність (effectiveness), що має якісний характер і є оцінним поняттям»².

До кінця XIX ст. у зарубіжній науковій практиці обидва види ефективності використовувались як синоніми. З початку XX ст. термін «efficiency» набув іншого значення та трактувався як співвідношення між внеском (вхідними ресурсами) та результатом, зусиллями й результатом, витратами та доходами, витратами та задоволенням. Обидва терміни можуть бути перекладені українською мовою як «ефективність». Ці два види ефективності Е.Савас поклав в основу відокремлення політики від адміністрування. Їх відмінність формується на рівні діяльності менеджера ділової (промислової) організації. На його переконання, управлінська діяльність менеджера полягає в отриманні оптимального результату від наявних у його розпорядженні матеріальних і людських ресурсів. «Efficiency» – робити краще те, що вже робиться, а ефективність передбачає пошук можливостей отримати додаткові прибутки, створити нові ринки і постійно змінювати економічні характеристики товарів³.

У широкому розумінні, на думку Г.Саймона, «діяти ефективно означає використовувати найкоротший спосіб і найдешевші засоби для досягнення бажаних цілей»⁴. Термін «efficiency» вказує на те, що рухає людьми, чим вони керуються у своїх діях, і пов'язується значною мірою з психологічними факторами поведінки людей. Ефективність (efficiency) пов'язана із задоволенням індивідуальних мотивів і за своїм характером є особистою. Г.Атаманчук у своїх дослідженнях виділяє різні види ефектів, визначає критерії соціальної ефективності, зокрема звертає увагу на два аспекти, що впливають на зміст ефекту, а саме: «різницю між результатами і затратами, яка свідчить про вигоду, яка створена людськими зусиллями; здатність цієї вигоди задовольняти реальні життєві потреби людей, суспільства»⁵.

Види ефектів дослідник класифікує за схемою:

1) «продуктивний ефект (застосовувався за централізованої планової економіки, коли організаціям надсилались номенклатурно-натуральні показники, що підлягали обов'язковому виконанню), який пов'язаний із державними інституціями, що виробляють конкретний продукт чи надають соціальну послугу. Він вимірюється співвідношенням одержаних результатів у процесі виробництва продукту (послуги) та затрат на його виготовлення, пов'язаними з внутрішньою організацією праці, є технологічним і вимірюється за нормативно-вартісними затратними показниками»⁶;

2) «економічний ефект, який свідчить про потреби щодо того чи іншого продукту (послуги), про співвідношення попиту і пропозиції на нього в суспільстві. Внаслідок реалізації продукту

¹ Кхол, Й. (1975). *Эффективность управленческих решений*. Москва, 55.

² Савас, Э. (1972). *Приватизация – ключ к рынку*. Москва, 35.

³ Там само.

⁴ Саймон, Г. (2001). *Административна поведінка: дослідження процесів прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції*. Київ, 12.

⁵ Атаманчук, Г. (2000). *Государственное управление (организационно-функциональные вопросы)*. Москва, 248.

⁶ Там само, 249.

виробник не лише повертає затрачені ресурси, але й одержує прибуток, завдяки цьому економіка стає динамічною і саморегульованою»¹;

3) «соціальний ефект, який розглядається як сукупний загальний результат, що отримує суспільство як у процесі виробництва продукту (послуги), так і в процесі споживання матеріальних, соціальних і духовних цінностей. Він свідчить про актуальність, раціональність і ефективність будь-якої праці та найбільш повно висвітлює працю і талант, знання й досвід, уміння та совість людей»².

На думку Г.Атаманчук, «діяльність органів регіональної влади повинна базуватися насамперед на соціальних ефектах, оскільки саме держава несе відповідальність за нього, законодавчо визначає і захищає права та свободи людей, відслідковує їх раціональне та ефективне використання», а «соціальний ефект, можливий лише за раціональної організації суб'єктів управління, насамперед, органів державної влади і органів місцевого самоврядування, оптимального функціонування об'єктів, якими управляють»³.

Деякі вчені визначають «ефективність органів регіональної влади як співвідношення результатів діяльності із задекларованими цілями» (наприклад⁴). В.Цветков у своїх дослідженнях виділяє два поняття: «економічна ефективність і цільова ефективність. Економічна ефективність управління визначається як результат діяльності системи управління, що забезпечує досягнення мети, поставленої перед об'єктом управління, за найменших витрат, а цільова ефективність визначається як узгодженість результату з метою»⁵. На додаток до цих категорій В.Цветков виділяє поняття «організаційна ефективність» і трактує його як «оптимальну форму взаємозв'язків елементів системи, яка робить її найбільш ефективною в досягненні поставленої мети. Ця модель свідчить про те, що хоча певні функціональні зв'язки можуть і задовольнити вимоги організації, однак деякі з них ефективніші ніж інші»⁶.

Ефективність органів регіональної влади В.Цветков пов'язує із «громадською свідомістю, з правовим становищем людини в суспільстві» виходячи з гіпотези, що: «ефективність державного управління – це людська специфіка управління, що здійснюється людиною і для людини»⁷. Б.Гаврилишин вважає, що «ефективність влади – це, насамперед, її прийнятність (аспект соціальної ефективності). Йдеться про те, що суспільство не байдуже до того, як здійснюється управління, воно зацікавлене в його високій якості»⁸.

А.Мельник виділяє три рівні ефективності: «загальна соціальна ефективність (рівень держави та усієї системи державного управління), спеціальна соціальна ефективність (ефективність функціонування суб'єктів державного управління), конкретна соціальна ефективність (ефективність діяльності управлінських органів і посадових осіб)»⁹.

М.Лесечко також пов'язує «ефективність із співвідношенням результатів і визначає її як нормований до затрат ресурсів результат дії або діяльності системи на певному інтервалі часу (відношення ефекту до затраченого ресурсу, різниця між ними, ефект за обмеженого ресурсу)»¹⁰. Вчений досліджує два основних напрями ефективності: «телеологічний та природно-науковий»¹¹. Відповідно до першого напрямку під ефективністю системи розуміється «кількісно виражений позитивний вплив, який система вносить у функціонування надсистеми, а в контексті другого передбачається введення фізично вимірюваного критерію ефективності на підставі постулату про фізичну природу зв'язків між системою і над системою»¹².

Н.Нижник у своїх дослідженнях виділяє три основних підходи до розуміння ефективності державного управління: «модель оцінки ефективності за схемою – ресурсне забезпечення

¹ Там само, 250.

² Там само.

³ Там само, 252.

⁴ Бабінова, О. (2007). Критерії оцінки ефективності діяльності органів місцевого самоврядування: світовий досвід та Україна. *Регіональна політика та місцеве самоврядування. Стратегічні пріоритети*, 2 (3), 80.

⁵ Цветков, В. (1996). Державне управління: основні фактори ефективності (політико-правовий аспект). Харків, 37.

⁶ Там само, 40.

⁷ Там само, 50.

⁸ Гаврилишин, Б. (2009). *До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доповідь Римському Клубові*. Київ, 121.

⁹ Мельник, А. (2009). *Державне управління*. Київ, 45.

¹⁰ Лесечко, М. (2002). *Основи системного підходу: теорія, методологія, практика*. Львів, 221.

¹¹ Там само, 222.

¹² Там само.

діяльності – затрати – результат, яка аналогічна моделі: внесок – продукт; модель довготермінової організації Р.Лайкерта, за якою ефективність визначають три групи факторів: внутрішньоорганізаційні чинники (змінні), які перебувають під контролем організації: формальна структура організації, економічна стратегія і соціальна політика, професійно-кваліфікаційний склад персоналу тощо; проміжні змінні, що представляють людські ресурси організації: організаційний клімат, ставлення до праці, навички людей, рівень довіри до керівництва, традиції, методи прийняття рішень, способи стимулювання і мотивації діяльності; результативні (наслідкові) змінні, які виражають остаточний результат зусиль – зростання і падіння прибутку, зростання чи зниження продуктивності праці, ступінь задоволення потреб тощо; модель захисту збалансованих інтересів суспільства і держави, що проявляється в успішному розв'язанні проблеми оптимального захисту інтересів держави, населення, соціальних груп та окремого громадянина. І ефективність буде забезпечена лише у разі взаємодії трьох складових: громадян, суспільства та держави»¹.

А.Чемерис запропонував модель «групової дієвості органів державної влади як передумови ефективного управління»². На його думку, «дієвість подібна до ефективності, є її передумовою і складається з таких елементів: групова соціальна компетенція – здатність організацій мобілізувати на внутрішні проблеми (держави, регіону, громади) всі ресурси, досягти виконання соціальних цілей; групова фахова компетенція – набір фахових знань персоналу організацій, необхідних для вирішення соціально-економічних, політичних, екологічних, культурологічних, правових та інших проблем у межах поставлених перед організацією цілей; групова методична компетенція – знання керівництвом і персоналом організації наукових методів управління, сучасних технологій прийняття і реалізації управлінських рішень, володіння найрізноманітнішими допоміжними засобами для розв'язання проблем; зовнішнє середовище – система природних, економічних, соціальних, правових, екологічних, культурологічних та інших чинників, що впливають на організацію і щодо яких організація не має готових рішень або суттєвих впливів; внутрішнє середовище організації – внутрішні економічні та матеріально-технічні ресурси, соціальні, правові, організаційні, технологічні та інформаційні складові організації, традиції, цілі, мікроклімат, ціннісні орієнтири, рівень організованості, система мотивацій тощо»³.

Американські вчені акцентують свою увагу на терміні «продуктивність», який також використовують у сфері публічного адміністрування і під яким розуміють співвідношення між отриманим результатом і витраченими ресурсами. Тобто продуктивність, як і ефективність, виражається співвідношенням «затрати – випуск». Між тим продуктивність передбачає максимізацію органом влади своїх цілей за мінімальних витрат ресурсів. Б.Мільнер вважає, що «ефективність та продуктивність взаємопов'язані між собою, але водночас між ними існують певні відмінності. Продуктивність є ширшим поняттям, до якого належить визначення ефективності»⁴.

Шведський досвід оцінки діяльності органів державного управління демонструє модель (яка отримала назву аудит адміністративної діяльності), основу на парадигмі «внесок – продукт», яка включає три складові: – «економічність (economy) – тобто орієнтація на найменші витрати, зокрема мінімізація вартості ресурсів, спрямованих на діяльність із досягнення визначеної якості послуги з урахуванням законності використання державних фондів. Тобто встановлюється відповідність використання ресурсів потребам, належність кількості ресурсів відповідній якості у визначений час, у необхідному місці, за розумну ціну; – ефективність (efficiency) – співвідношення між продуктом у вигляді наданих товарів (послуг) та ресурсами, використаними на їх створення. Аналізується технологія та методи роботи, співпраця підрозділів, засоби заохочення працівників до скорочення витрат робочого часу. Встановлюється практика найкращого досвіду, який орієнтовано на отримання максимуму продукту в термінах, кількості та якості, які відповідають внеску і способам діяльності; – результативність (effectiveness) – ступінь відповідності досягнутих результатів поставлених меті – нормі». У процесі аналізу результативності оцінюється «вчасність досягнення мети, ступінь задоволення людей відповідною програмою»⁵.

¹ Нижник, Н. (2000). До проблеми ефективності державного управління в Україні. *Підвищення ефективності державного управління: стан, перспективи та світовий досвід: збірник наукових праць*, Київ, 9.

² Чемерис, А. (2001). Дієвість органів державного управління та органів місцевого самоврядування. *Вісник державної служби України*, 1, 54.

³ Там само, 55.

⁴ Мільнер, Б. (2000). *Теория организации*. Москва, 124.

⁵ Бабінова, О. (2007). Критерії оцінки ефективності діяльності органів місцевого самоврядування: світовий досвід та Україна. *Регіональна політика та місцеве самоврядування. Стратегічні пріоритети*, 2 (3), 79.

Таким чином, різні дослідники пропонують досить широкий спектр критеріїв оцінки діяльності регіональної влади та кількісних параметрів. Для визначення ефективності органів регіональної влади необхідно поняття ефективності спроектувати на простір і результати його діяльності, визначити ціннісні аспекти для її оцінки.

Ціннісні аспекти встановлюють особливості проведення оцінки ефективності і зміст її контенту в спектрі його впливу на суспільство, особу чи сферу функціонального застосування. Комплекс ціннісних орієнтацій для проведення оцінки може включати визначення: суб'єкта оцінки, зацікавленого в результатах аналізу діяльності органу публічної влади: споживач, співробітник, партнер, контролюючий орган, рейтингове агентство і т. ін.; локального предмета оцінки: функції, послуги чи іншого аспекту адміністративно-управлінської діяльності; рівня аналізу якостей, послуг чи продуктів діяльності; індикаторів та показників, які використовуються у сфері чи галузі, для регулювання результативності; цільової спрямованості дослідження (розпізнати досягнення, слабкі та сильні сторони, аналіз зайвих витрат, виокремлення найкращого досвіду); часового інтервалу оцінки (для забезпечення гарантій достовірності порівняльних оцінок чи пошуку довгострокових тенденцій, періодичності максимумів і мінімумів навантаження на управлінську структуру); меж чи стандартів для встановлення достатності діяльності (стандарт достатності ефективності, твінінг-партнери, цільові завдання й обмеження).

Критерії ефективності покликані орієнтувати органи регіональної влади на задоволення повсякденних суспільних потреб та визначати якість і результативність їх вирішення. Визначальними елементами ефективної організаційно-управлінської діяльності є характер взаємовідносин, рушійні сили та процеси прийняття рішень. Активно впливають на зростання ефективності роботи апарату управління систематичний контроль за якістю і термінами виконання роботи, використання науково обґрунтованих нормативів затрат праці на здійснення конкретних управлінських операцій і норм чисельності управлінських працівників, ефективне використання управлінської техніки, сприйнятливість в опануванні передових прийомів роботи.

Загалом, ефективність будь-якого виду соціальної діяльності залежить від форм і методів досягнення поставленої мети, що особливо проявляється у виконавчо-розпорядчій діяльності, в роботі апарату тощо, рівень професійної культури якого є важливим критерієм загальної культури суспільства та впливає на соціально-правове становище в ньому особистості. Таким чином, підвищення ефективності і якості роботи всіх ланок органів публічної влади, удосконалення їх структури, організації і практичної діяльності є визначальним елементом загального процесу поліпшення якісних характеристик сучасного суспільного розвитку країни.

Органи регіональної влади не можна оцінювати з погляду лише на їх внутрішню діяльність. Необхідно робити акцент на тих змінах, які відбуваються внаслідок діяльності органу в зовнішньому середовищі, об'єкті управління, характері і ступені цих змін. Найскладніше – це виявити вплив відомчої роботи на суспільство, відносини, що складаються в ньому, і визначити результат цієї роботи. Крім того, не можна забувати, що будь-яка діяльність завжди має дві протилежні складові і може продукувати одночасно як позитивні, так і негативні результати.

Соціальна ефективність органів регіональної влади полягає, по суті, в одному – у встановленні чітких, дієвих механізмів суспільної координації. У загальному ключі, в масштабах країни, її можна встановити на основі аналізу соціальних індикаторів. Прикладами соціальної неефективності є такі поняття, як нерівноправ'я, збереження безробіття, бідності, обмеження доступу до вертикальної мобільності, освіти, послуг охорони здоров'я (через матеріальне положення).

Політична ефективність пов'язана з такими явищами, як вертикаль влади, розподіл владних повноважень, легітимність, рівень демократизації суспільства і багато що інше. Економічна ефективність виражається як у кількісних показниках виробництва і розподілу національного багатства, так і мірою відкритості економіки і свободи підприємництва та торгівлі. Слід також розрізняти ефективність проведення державних рішень у житті. Питання в тому, наскільки ці рішення (ті ж закони) дотримуються в суспільстві, і які наслідки, крім задуманих, мають. Вона відрізняється від виконавської ефективності тим, що виконавцями цих рішень є не безпосередньо підлеглі особи, а народ у цілому.

У роботі П.Друкера «Ефективний керівник», де він проводить чітке розділення між термінами результативність, продуктивність (efficiency – те, що називають виконавською ефективністю) і ефективність (effectiveness), стосовно продуктивності зазначається, що «працівник фізичної праці повинен бути здатний правильно виконувати поставлені перед ним завдання, але його не стосується

сама їх адекватність. Діяльність працівника фізичної праці завжди можна оцінити по кількості і якості, що легко піддається визначенню й обліку продукції, як, наприклад, взуття». Таким чином, П.Друкер вказує на «напрями застосування як критеріїв оцінювання ефективності персональних показників роботи працівників органу управління»¹.

За останнє сторіччя людство навчилося визначати результативність і якість фізичної праці. У випадку з ефективністю працівник відтворює знання, ідеї й інформацію. Сама по собі «продукція не має сенсу, вона набуває значення, коли хтось скористається нею з тим, щоб досягти конкретних результатів»². Таким чином, працівник, який займається інтелектуальною, творчою діяльністю, повинен робити щось таке, чого працівникові фізичної праці робити не потрібно. Він зобов'язаний додавати роботі ефективність.

Відмінності у визначенні предмета аналізу тісно пов'язані з різними підходами до моделювання й оцінки ефективності управління інституцією. Так, можна виділити дві моделі аналізу. Механістична модель розглядає орган як механізм, що є комбінацією основних виробничих чинників: засобів створення продуктів діяльності виробництва, робочої сили, ресурсів, тобто як машину для реалізації цілей її творців. Велике значення при цьому надається аналізу зв'язків і залежності різних чинників виробництва. А завдання менеджменту за такого підходу полягає, перш за все, в тому, щоб найкращим чином згрупувати всі частини системи і, тим самим, досягти максимальної ефективності в досягненні цілей.

Гуманістична модель представляє орган як колектив людей, які виконують роботу на принципах поділу і кооперації праці, при цьому найважливішим чинником продуктивності є людина. Елементами моделі є такі складові, як увага до тих, хто працює, їх мотивація, комунікації, участь в ухваленні рішень. Завдання керівників полягають у регулюванні відносин між працівниками, координації процесів під час виконання конкретних завдань і планів діяльності шляхом особистого і безпосереднього впливу на співробітників. Критерієм ефективності органів регіональної влади є підвищення продуктивності праці за рахунок удосконалення людських ресурсів, тобто вважається, що якщо всі внутрішні процеси, пов'язані з персоналом, управляються належним чином, то в інституції не виникає проблем із досягненням намічених цілей.

Вплив органів державної влади та органів місцевого самоврядування на рівень та темпи економічного розвитку регіонів полягає в першу чергу в створенні умов і стимулів для залучення інвестицій, в підтримці підприємницької активності та бізнесу, у формуванні необхідної для цього інфраструктури, створення умов для зниження безробіття та адміністративних бар'єрів. Найважливішим елементом економічної політики на сучасному етапі є розвиток людського потенціалу в першу чергу, становлення на регіональному рівні ефективних систем охорони здоров'я та освіти, особливо професійної, формування комфортного середовища проживання, здатної утримувати та залучати до регіонів кваліфіковані кадри. Основне завдання влади всіх рівнів – підвищувати результативність своїх дій та ефективність використання ресурсів.

Вирішення проблеми підвищення ефективності регіональних органів влади можливо тільки шляхом впровадження сучасних фінансово-економічних моделей управління. Виділення коштів має бути обумовлено проведенням інституційних перетворень в сферах державного управління та підвищення інвестиційної привабливості України.

Основним завданням органів виконавчої влади є формування ефективних регіональних систем управління. Досягнення даного завдання можливе, перш за все, шляхом введення сучасних методів управління, спрямованих на підвищення ефективності використання наявних ресурсів, а саме: зниження неефективних поточних витрат; підвищення заробітної плати працівників бюджетної сфери; підвищення доступності та якості послуг, які надаються; збільшення витрат на основні засоби з метою створення необхідної інфраструктури.

Впровадження сучасних методів управління повинно бути визнано як загальнодержавне завдання, що реалізується спільно з регіональними та муніципальними органами влади.

З метою стимулювання впровадження ефективних методів управління на регіональному рівні необхідно забезпечити координацію оцінки ефективності діяльності регіональних органів влади з галузевими системами оцінки органів влади, в тому числі шляхом інтеграції галузевих рейтингів і оцінок до єдиної системи; проведення оцінки ефективності діяльності з заохоченням органів

¹ Друкер, П. (2000). *Задачи менеджмента в XXI веке*. Москва, 68.

² Розпутенко, І., Пухкал, О., Брайченко, О. (2005). *Ефективність державного управління та управлінських кадрів в умовах змін*. Київ, 67.

місцевого самоуправління, які досягли найкращих значень показників ефективності; поширення кращої практики регіонального управління, включаючи успішне проведення інституційних перетворень і поліпшення якості життя населення.

Для поліпшення показників слід реалізувати перелік заходів щодо підвищення результативності діяльності органів місцевого самоврядування, в тому числі щодо зниження неефективних витрат, а також по виявленню внутрішніх ресурсів (фінансових, матеріально-технічних, кадрових та інших) для підвищення якості та обсягу наданих населенню послуг і збільшення заробітної плати працівників бюджетної сфери.

Існують і інші фактори, що обмежують розвиток місцевого самоврядування в тому чи іншому його значенні. Перш за все мова йде про відносини між владою і суспільством, про відмінності, які існують в розумінні основних демократичних цінностей та інститутів. Як правильно визначають А.Пехник та А.Кройтор «реформа місцевого самоврядування передусім повинна забезпечити створення раціональної, а отже, і ефективної, моделі регіональної організації влади на засадах децентралізації повноважень та відповідальності в розробленні й ухваленні управлінських рішень на місцях з урахуванням місцевих особливостей. Крім того, реформа має забезпечити формування економічно спроможних територіальних громад, що, безумовно, вплине на зміну регіональної політики»¹.

Таким чином, ефективність місцевого самоврядування представляється комплексною проблемою, яка включає питання прийняття управлінських рішень, політичної автономії і громадської участі.

Висновки. Підвищення ефективності місцевого самоврядування, формування позитивного образу і досягнення високої оцінки діяльності органів місцевого самоврядування є взаємопов'язаними завданнями. Рішення цих завдань неможливе виключно за рахунок посилення державного контролю та регламентації сфери надання публічних послуг. Оскільки місцеве самоврядування передбачає збіг суб'єкта та об'єкта управління, тобто участь місцевого населення у вирішенні всіх що їх стосуються, то оцінка його ефективності насамперед залежить від ступеня участі громадян у вирішенні завдань місцевого значення.

Задоволеність діяльністю органів місцевого самоврядування може виражатися в різних оцінках. Держава може задати такі критерії, які формально будуть показувати позитивну динаміку, але якісні зміни будуть помітні лише тоді, коли важливим критерієм оцінки ефективності даного інституту публічної влади стане ступінь активності участі громадян у вирішенні питань місцевого значення. В даному випадку підвищення ефективності місцевої влади в більшій мірі буде результатом розвитку місцевої демократії та місцевої автономії – базових характеристик місцевого самоврядування. Очевидно, що в нових умовах оцінка ефективності місцевого самоврядування потребує нових критеріїв, з яких головними стають громадянське участь та ступінь громадянської активності.

References:

1. Atamanchuk, G. (2000). *Gosudarstvennoye upravleniye (organizatsionno-funktsionalnyye voprosy)* [Public administration (organizational and functional issues)]. Moscow. [in Russian].
2. Babinova, O. (2007). *Kryteriyi otsinky efektyvnosti diyalnosti orhaniv mistsevoho samovryaduvannya: svitovyy dosvid ta Ukrayina* [Criteria for evaluating the effectiveness of local governments: world experience and Ukraine]. *Rehionalna polityka ta mistseve samovryaduvannya. Stratehichni priorytety* [Regional policy and local self-government. Strategic priorities], 2 (3), 79-80. [in Ukrainian].
3. Havrylyshyn, B. (2009). *Do efektyvnykh suspilstv: Dorohovkazy v maybutnye: dopovid Rymskomu Klubovi* [Towards Effective Societies: Roadmaps for the Future: A Report to the Club of Rome]. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Drucker, P. (2000). *Management tasks in the XXI century* [Zadachi menedzhmenta v XXI veke]. Moscow. [in Russian].
5. Khol, J. (1975). *Effektivnost upravlencheskikh resheniy* [The effectiveness of management decisions]. Moscow. [in Russian].
6. Lesechko, M. (2002). *Osnovy systemnoho pidkhodu: teoriya, metodolohiya, praktyka* [Fundamentals of systems approach: theory, methodology, practice]. Lviv. [in Ukrainian].
7. Melnyk, A. (2009). *Derzhavne upravlinnya* [Public administration]. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Milner, B. (2000). *Teoriya organizatsii* [Organization theory]. Moscow. [in Russian].
9. Nyzhnyk, N. (2000). *Do problemy efektyvnosti derzhavnoho upravlinnya v Ukrayini* [o the problem of efficiency of public administration in Ukraine]. *Pidvyshchennya efektyvnosti derzhavnoho upravlinnya: stan, perspektivy ta*

¹ Пехник, А., Кройтор, А. (2020). Реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні в контексті становлення громадянського суспільства. *Актуальні проблеми політики*, 65, 69.

- svitovyy dosvid: zbirnyk naukovykh prats* [Improving the efficiency of public administration: status, prospects and world experience: a collection of scientific papers] Kyiv. [in Ukrainian].
10. Pekhnyk A., Kroytor A. (2020). Reformy mistsevoho samovryaduvannya ta terytorialnoyi orhanizatsiyi vlady v Ukrayini v konteksti stanovlennya hromadyanskoho suspilstva [Reforms of local self-government and territorial organization of power in Ukraine in the context of the formation of civil society]. *Aktualni problemy polityky* [Current policy issues], 65, 69. [in Ukrainian].
 11. Rozputenko, I., Pukhkal, O., Braychenko, O. (2005). *Efektivnist derzhavnoho upravlinnya ta upravlinskykh kadriv v umovakh zmin* [Efficiency of public administration and managerial staff in the conditions of changes]. Kyiv. [in Ukrainian].
 12. Savas, E. (1972). *Privatizatsiya – klyuch k rynku* [Privatization is the key to the market]. Moscow. [in Russian].
 13. Saymon, H. (2001). *Administrativna povedinka: doslidzhennya protsesiv pryynyattya rishen v orhanizatsiyakh, shcho vykonuyut administrativni funktsiyi* [Administrative behavior: a study of decision-making processes in organizations that perform administrative functions]. Kyiv. [in Ukrainian].
 14. Tsvetkov, V. (1996). *Derzhavne upravlinnya: osnovni faktory efektyvnosti (polityko-pravovyy aspekt)* [Public administration: the main factors of efficiency (political and legal aspect)]. Kharkiv. [in Ukrainian].
 15. Chemerys, A. (2001). Diyevisit orhaniv derzhavnoho upravlinnya ta orhaniv mistsevoho samovryaduvannya [Effectiveness of public administration bodies and local self-government bodies]. *Visnyk derzhavnoyi sluzhby Ukrayiny* [Bulletin of the Civil Service of Ukraine], 1, 54. [in Ukrainian].

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.3.18

Maryna Kalashlinska

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5825-3631>

Maria Curie-Sklodowska University¹, Lublin, Poland

LEGAL REGULATION OF PALLIATIVE AND HOSPICE CARE IN POLAND

Maryna Kalashlinska

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, Polska

REGULACJA PRAWNA OPIEKI PALIATYWNO-HOSPICYJNEJ W POLSCE

Since the second half of the 20th century, the creation and development of the palliative and hospice care system has become one of the medical and ethical priorities in contemporary Western societies. This problem is becoming more and more important due to a number of objective and subjective factors: demographic, medical, socio-economic, political, moral, etc. The need to develop this area results from the fact that societies are constantly transforming, e.g. the family model is changing from multigenerational to one-generation (with one child or no children at all) with limited care and nursing functions and noticeable mobility of the young generation, leading to migration – which results in the inability to care for aging loved ones. As a consequence, among people focused on success, achievements, eternal youth and health, the old, sick, dying man was pushed to the margins. Let us add that modern health systems are organized in such a way that care for the beginning of life (maternity care) is well developed, but the end-of-life care is often absent or limited, which should be viewed as a socially unfair situation. A significant problem is that one of the basic features of the organization of health care systems is saving lives by all available methods. However, every person must inevitably die, and in the terminal period requires careful and professional care. Contrary to traditional medical care, palliative and hospice care does not aim to save lives, but to ensure dying in peace and dignity, in the highest possible socio-psychosomatic comfort, by alleviating the physical suffering of the patient – overcoming or significantly reducing pain and other severe symptoms, maintaining psycho-emotional balance, spiritual / religious support, as well as meeting social needs and improving the conditions of treatment and care. The right to palliative and hospice care is recognized as one of the fundamental human rights in the modern world. It is understood that equal access to palliative care should be guaranteed for people in all countries, in accordance with their needs, regardless of the income, cultural, ethnic and other characteristics of patients. Moreover, end-of-life care should not become an overwhelming financial burden for the patient and his family, which is extremely important for people with low incomes and economically distressed.

Keywords: Poland, palliative care, hospice care, legal regulation, medical care, human rights.

Wprowadzenie. Na obecnym etapie rozwoju społeczeństwa polskiego tworzenie i rozwój systemu opieki paliatywno-hospicyjnej stało się jednym z priorytetów medycznych i etycznych. Problem ten staje się coraz bardziej istotny ze względu na szereg obiektywnych i subiektywnych czynników: demograficznych, medycznych, socjo-ekonomicznych, politycznych, moralnych itd. Potrzeba rozwoju tego obszaru wynika z faktu, że społeczeństwa podlegają ciągłej transformacji, np. następuje zmiana modelu rodziny z wielopokoleniowej na jednopokoleniową (posiadającą jedno dziecko bądź w ogóle nieposiadających dzieci) z ograniczonymi funkcjami opiekuńczo-pielęgnacyjnymi oraz zauważalną mobilnością młodego pokolenia, prowadzącą do migracji – co w efekcie skutkuje brakiem możliwości opieki nad starzejącymi się najbliższymi. W Polsce wskaźniki demograficzne są szczególnie alarmujące: szybko postępujące starzenie

¹ Program Stypendialny im. Lane’a Kirklanda 2020/2021

się społeczeństwa wymagać będzie znaczącego zwiększenia nakładów na opiekę paliatywną i hospicyjną. W przeciwieństwie do tradycyjnej opieki medycznej, opieka paliatywno-hospicyjna ma za cel nie tyle ratowanie życia, co zapewnienie umierania w spokoju i godności, w możliwie najwyższym komforcie socjopsychosomatycznym, przez złagodzenie fizycznego cierpienia, a także zaspokojenie innych potrzeb. Polska uważana jest za pioniera i lidera opieki paliatywno-hospicyjnej w Europie Środkowo-Wschodniej. Opieka paliatywna i hospicyjna zajmuje istotne miejsce w systemie ochrony zdrowia w Polsce. W kraju funkcjonuje ponad 800 ośrodków opieki paliatywnej i hospicyjnej.

Cel pracy, materiał i metody badawcze. Celem pracy jest ocena aktualnego stanu prawnego uregulowania opieki paliatywno-hospicyjnej w Polsce. Aby osiągnąć ten cel, przeanalizowaliśmy regulacje prawne w organizacji opieki paliatywno-hospicyjnej w Polsce. Stosowano metodę systemową, bibliosemantyczną, statystyczną, analizy treści, a także inne techniki i metody ogólnonaukowe i specjalne.

Wyniki badań. Model opieki paliatywno-hospicyjnej w Polsce został oparty o świadczenia realizowane w czterech formach: opieki stacjonarnej, domowej, ambulatoryjnej oraz perinatalnej (finansowanej ze środków NFZ od 2018 r.) Aktem nadrzędnym, wskazującym podstawy organizacji i finansowania opieki paliatywno-hospicyjnej w Polsce stanowi Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Artykuł 68 Konstytucji RP przewiduje, że wszyscy obywatele, niezależnie od ich sytuacji materialnej, mają prawo równego dostępu do świadczeń opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych. Ponadto władze publiczne mają szczególny obowiązek zapewnienia opieki dzieciom, kobietom ciężarnym, osobom niepełnosprawnym i osobom w podeszłym wieku. Obowiązkiem państwa jest również zwalczanie chorób epidemicznych i zapobieganie negatywnym dla zdrowia skutkom degradacji środowiska oraz wspieranie rozwoju kultury fizycznej, szczególnie wśród dzieci i młodzieży. Dla większości polskich obywateli i osób legalnie przebywających na terytorium RP uczestnictwo w społecznym systemie ubezpieczeń zdrowotnych jest obowiązkowe.

Przemiany polityczne, gospodarcze i społeczne, jakie nastąpiły w kraju po 1989 roku, odbiły się na podejściu do chorych terminalnie. Uchwalenie Ustawy o zakładach opieki zdrowotnej z dnia 30 sierpnia 1991 roku umożliwiło stowarzyszeniom prowadzącym opiekę hospicyjną powoływanie niepublicznych zakładów opieki zdrowotnej, z kolei Ustawa o powszechnym ubezpieczeniu zdrowotnym z dnia 6 lutego 1997 roku¹ dała hospicjom możliwość samodzielnego pozyskiwania funduszy. Oprócz zmian w finansowaniu istotne było przejęcie przez struktury samorządu terytorialnego funkcji organu założycielskiego zakładów opieki zdrowotnej oraz ich obligatoryjne przekształcenie z jednostek budżetowych w samodzielne publiczne zakłady opieki zdrowotnej (SP ZOZ), w następstwie czego zmieniła się struktura oraz finansowanie opieki paliatywnej i hospicyjnej (MZiOS, 1998). Odtąd podmioty prowadzące usługi hospicyjne i paliatywne mogły stawiać do konkursów i podpisywać umowy na świadczenie usług – początkowo z Kasami Chorych, następnie z Narodowym Funduszem Zdrowia.

Ważnym okresem w organizowaniu i regulacji opieki hospicyjnej był rok 1993, kiedy Minister Zdrowia i Opieki Społecznej powołał Krajową Radę Opieki Paliatywnej i Hospicyjnej. Opracowany przez nią Program Rozwoju Opieki Paliatywnej i Hospicyjnej zakładał między innymi objęcie pomocą do 2000 roku połowy pacjentów umierających w Polsce z powodu choroby nowotworowej (tj. około 40 tys. osób rocznie) oraz powołanie we wszystkich województwach ośrodków opieki paliatywnej i hospicyjnej². Choć ostatecznie program został zrealizowany w bardzo ograniczonym wymiarze, faktem jest, że na koniec 1995 roku w kraju istniało 160 ośrodków pomocy hospicyjnej i paliatywnej, a na początku 1997 roku ich liczba wzrosła do prawie 180, co stawiało Polskę na drugim miejscu w Europie (po Wielkiej Brytanii)³.

Dla regulacji opieki paliatywno-hospicyjnej w Polsce istotne są również: Ustawa o zawodach lekarza i lekarza dentysty z dnia 5 grudnia 1996 r. (Dz.U. 1997 nr 28 poz. 152)⁴, jak również Ustawa z dnia 16 lipca 2020 r. o zmianie ustawy o zawodach lekarza i lekarza dentysty oraz niektórych innych ustaw⁵, która przewiduje centralny (a nie jak do tej pory wojewódzki) nabór na wolne miejsca specjalizacyjne, w tym w

¹ ISAP (1997). *Ustawa o powszechnym ubezpieczeniu zdrowotnym*.

<<https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19970280153>>. (2021, kwiecień, 15).

² Iwański, R., Sielicka, E., Jarzębińska, A. (2018). *Opieka paliatywna i hospicyjna w ujęciu społecznym i ekonomicznym*. Warszawa: CeDeWu, 21.

³ Szot, L. (2009). Powstanie i rozwój ruchu hospicyjnego. *Studia Warmińskie*, t. XLVI, s. 324.

⁴ ISAP (1997). *Ustawa o zawodach lekarza i lekarza dentysty*

<<http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19970280152>>. (2021, kwiecień, 15).

⁵ ISAP (2020). *Ustawa z dnia 16 lipca 2020 r. o zmianie ustawy o zawodach lekarza i lekarza dentysty oraz niektórych innych ustaw* <<https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20200001291>>. (2021, kwiecień, 15).

dziedzinie medycyny paliatywnej. Obowiązujące przepisy prawne przewidują, że specjalizację z medycyny paliatywnej lekarz odbywa w systemie dwumodułowym¹. Od 1999 roku medycyna paliatywna w Polsce jest specjalizacją medyczną, a opieka paliatywna specjalizacją pielęgniarstwa. Dla regulacji opieki paliatywno-hospicyjnej w Polsce istotne są: Ustawa wprowadzająca ustawę – Prawo farmaceutyczne (Dz.U. 2001 nr 126 poz. 1382)²; Ustawa z dnia 27 sierpnia 2004 r. "O świadczeniach opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych (Dz.U. 2004 nr 210 poz. 2135)³, który jest podstawowym aktem prawnym regulującym finansowanie świadczeń opieki zdrowotnej. Artykuł 6 Ustawy wskazuje, że zadanie władz publicznych polega na zapewnieniu równego dostępu do świadczeń opieki zdrowotnej. System opieki zdrowotnej oparty jest o zasadę solidaryzmu i współodpowiedzialności za finansowanie wydatków na zdrowie, a jego działanie reguluje szereg ustaw. Ustawa o świadczeniach określa warunki i zakres udzielania świadczeń.

Z ustawy tej wynika, że obowiązek zapewnienia równego dostępu do świadczeń opieki zdrowotnej obciąża władze publiczne, a głównym źródłem finansowania systemu jest ubezpieczenie zdrowotne w Narodowym Funduszu Zdrowia. Zgodnie z art. 6 pkt 1 i 2 ustawy o świadczeniach zadania władz publicznych w zakresie zapewnienia równego dostępu do świadczeń opieki zdrowotnej obejmują w szczególności tworzenie warunków funkcjonowania systemu ochrony zdrowia oraz dokonywanie analiz i ocen potrzeb zdrowotnych. Określenie zasad organizacji opieki zdrowotnej znajduje się w kompetencji Ministra Zdrowia. Ma on także uprawnienia do kwalifikowania świadczeń opieki zdrowotnej jako świadczeń gwarantowanych (art. 11 ust. 1 pkt 3a ustawy o świadczeniach). Na NFZ nałożono obowiązek określania jakości i dostępności oraz analizowania kosztów świadczeń opieki zdrowotnej w zakresie niezbędnym dla prawidłowego zawierania umów o udzielanie świadczeń opieki zdrowotnej (art. 97 ust. 3 pkt 1 ustawy o świadczeniach); przeprowadzanie konkursów ofert, rokowań i zawieranie umów o udzielanie świadczeń opieki zdrowotnej oraz monitorowanie ich realizacji i rozliczanie (art. 97 ust. 3 pkt 2 ustawy o świadczeniach); a także finansowanie świadczeń gwarantowanych (art. 97 ust. 3 pkt 2b ustawy o świadczeniach). Prezes Funduszu kieruje działalnością Funduszu. Większość jego zadań wiąże się z prowadzeniem gospodarki finansowej oraz sprawowaniem nadzoru nad realizacją zadań przez Oddziały NFZ. Prezes Funduszu ustala też jednolite sposoby realizacji ustawowych zadań przez Oddziały, w tym w sprawach zawierania umów o udzielanie świadczeń opieki zdrowotnej (art. 102 ust. 5 ustawy o świadczeniach). Natomiast dyrektorzy OW NFZ decydują o prowadzonej polityce finansowej oddziału, a także mają udział w prowadzeniu polityki zdrowotnej na terenie województwa (art. 107 ustawy o świadczeniach).

Finansowanie opieki medycznej ze środków prywatnych pochodzi w największym stopniu bezpośrednio ze środków gospodarstw domowych. Rola pracodawców (poprzez abonamenty medyczne) oraz towarzystw ubezpieczeniowych (dodatkowe ubezpieczenia medyczne), choć relatywnie niska, wciąż rośnie⁴. Gwarantowane świadczenia opieki zdrowotnej obejmują: podstawową opiekę zdrowotną; ambulatoryjną opiekę specjalistyczną; leczenie szpitalne; opiekę psychiatryczną i leczenie uzależnień; rehabilitację leczniczą; świadczenia pielęgnacyjne i opiekuńcze w ramach opieki długoterminowej; leczenie stomatologiczne; lecznictwo uzdrowiskowe; zaopatrzenie w wyroby medyczne będące przedmiotami ortopedycznymi oraz środki pomocnicze; ratownictwo medyczne; opieka paliatywna i hospicyjna (podkreślone przez autora); świadczenia wysokospecjalistyczne; programy zdrowotne; leki⁵.

Jeśli mówimy o opiece paliatywnej i hospicyjnej, to jej świadczenia finansowane są głównie ze środków zebranych w ramach obowiązkowego ubezpieczenia społecznego, których redystrybucję prowadzi Narodowy Fundusz Zdrowia. System społecznego ubezpieczenia zdrowotnego finansowany przez NFZ pokrywa ponad 80% publicznych wydatków na ochronę zdrowia i prawie 60% wydatków ogółem. Drugim najważniejszym publicznym źródłem finansowania ochrony zdrowia jest budżet państwa, a następnie budżety jednostek samorządu terytorialnego (JST). Jak już przedstawiano wcześniej, około 30% wydatków

¹ Minister Zdrowia (2020). *List nr ZPG.050.39.2020.AK*

<<http://orka2.sejm.gov.pl/INT9.nsf/klucz/ATBTCHBC/%24FILE/i09699-o1.pdf>>. (2021, kwiecień, 15).

² ISAP (2001). *Ustawa Przepisy wprowadzające ustawę – Prawo farmaceutyczne, ustawę o wyrobach medycznych oraz ustawę o Urzędzie Rejestracji Produktów Leczniczych, Wyrobów Medycznych i Produktów Biobójczych.*

<<http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20011261382>>. (2021, kwiecień, 15).

³ ISAP (2004). *Ustawa o świadczeniach opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych*

<<https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20042102135>>. (2021, kwiecień, 15).

⁴ EMC Instytut Medyczny SA (2021). *System opieki medycznej w Polsce* <<https://www.emc-sa.pl/strefa-inwestora/nasz-biznes/system-opieki-medycznej-w-polsce>>. (2021, kwiecień, 15).

⁵ NFZ (2021). *Gwarantowane świadczenia opieki zdrowotnej* <https://www.nfz-szczecin.pl/vdsz2_gwarantowane_swiadczenia_opieki_zdrowotnej.htm>. (2021, kwiecień, 15).

na ochronę zdrowia pochodzi ze źródeł prywatnych. W przypadku podmiotów ekonomii społecznej (fundacje, stowarzyszenia), które prowadzą działalność w omawianym zakresie, znaczną część budżetu stanowią środki uzyskane w ramach odpisów podatkowych dla organizacji pożytku publicznego, zbiorów publicznych oraz wpłat od osób fizycznych i firm¹. Część składek zdrowotnych finansowana jest z podatków: budżet państwa lub fundusze celowe odprowadzają składki m.in. za: studentów, rolników i ich domowników (KRUS), urzędy pracy – za osoby bezrobotne, ośrodki pomocy społecznej – za osoby niepracujące, nie zarejestrowane w urzędach pracy, spełniające kryterium dochodowe, budżet państwa – za duchownych. Niektóre procedury zdrowotne w ramach powszechnej publicznej opieki zdrowotnej, w tym świadczenia wysokospecjalistyczne, finansowane są bezpośrednio przez budżet państwa (m.in. ratownictwo medyczne). Poza NFZ i budżetem państwa wydatki powszechnej publicznej opieki zdrowotnej finansowane są w niewielkim zakresie przez pracodawców (świadczenia w zakresie medycyny pracy).

Większość świadczeń udzielanych przez pogotowie ratunkowe finansowana jest z budżetu państwa w formie stawek dobowych². Składki są zbierane przez dwie instytucje pośredniczące – ZUS i KRUS a następnie przekazywane do NFZ. Za swoje usługi ZUS i KRUS pobierają niewielką opłatę w wysokości 0,2% wartości wszystkich przekazywanych składek. Od 2007 roku stopa składki wynosi 9% podstawy wymiaru³. Składka ubezpieczeniowa ma formę podatku potrącanego u źródła, którego pełny koszt ponosi pracownik (bez obciążania pracodawcy). Dla osób pobierających emeryturę lub rentę podstawę wymiaru składki stanowi wysokość świadczeń pieniężnych brutto. Dla osób prowadzących pozarolniczą działalność gospodarczą składkę wylicza się na podstawie zadeklarowanej kwoty dochodów brutto, jednak nie niższej niż 75% średniego krajowego wynagrodzenia w roku poprzednim. Średnie wydatki na ubezpieczonego wahają się także w zależności od zróżnicowania czynników społecznych, demograficznych i ekonomicznych. Zarówno w Polsce, jak i na świecie opieka paliatywna sprawowana jest obecnie w różnych warunkach nawiązujących do wcześniej wypracowanych form, mających za wspólny cel przynoszenie ulgi w cierpieniu osobom u kresu życia. Zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Zdrowia z dnia 29 października 2013 roku w sprawie świadczeń gwarantowanych z zakresu opieki paliatywnej i hospicyjnej świadczenia realizowane są w Polsce w warunkach⁴: domowych, co dotyczy hospicjów domowych dla dorosłych lub dla dzieci do ukończenia 18 roku życia; stacjonarnych – w ramach hospicjów stacjonarnych oraz na oddziałach medycyny paliatywnej; ambulatoryjnych – w warunkach poradni medycyny paliatywnej. Można stwierdzić, że nakłady ze środków NFZ na świadczenie z zakresu opieki paliatywno-hospicyjnej rosną, lecz w dalszym ciągu zauważalne są duże różnice pomiędzy regionami, które mogą wynikać z polityki prowadzonej przez poszczególne oddziały NFZ, przy czym również ważny czynnik stoi po stronie świadczeniodawców. W skali kraju wiele placówek prowadzonych jest przez organizacje pozarządowe, co wymaga zaangażowania określonej liczby osób, które – aby uzyskać kontrakt – muszą spełnić stosowne kryteria prawne i warunki w zakresie odpowiedniego zaplecza kadrowego, administracyjno-organizacyjnego oraz sprzętowego. Gdy podmiotem założycielskim jest organ publiczny, możliwe jest pokrycie początkowych nakładów ze środków budżetowych (samorządowych lub krajowych). Natomiast część podmiotów z sektora ekonomii społecznej (szczególnie w pierwszej fazie prowadzenia działalności) prowadzi ją jedynie ze środków uzyskanych ze zbiorów 1% odpisu podatkowego lub wpłat od osób fizycznych i firm. Szczególnie w zakresie prowadzenia działalności w formie hospicjum stacjonarnego konieczne jest poniesienie znacznych nakładów inwestycyjnych, których nie obejmują kontrakty z NFZ. Ubezpieczyciel publiczny finansuje świadczenia, a nie inwestycje. W przypadku większości placówek kontrakty z NFZ pokrywają tylko część kosztów realizacji świadczeń. Hospicja prowadzone są głównie przez podmioty ekonomii społecznej – fundacje i stowarzyszenia, które uzyskują dodatkowe środki między innymi z odpisu 1%, darowizn od osób fizycznych i podmiotów prawnych, zbiorów i kwest publicznych. Zakres oferowanych świadczeń przez te podmioty niejednokrotnie znacząco wykracza poza wyszczególnione świadczenia gwarantowane. Podmioty prowadzą wypożyczalnie sprzętu, szkolą wolontariuszy, obejmują wsparciem rodziny chorych, często również po osieroceniu. Niewielkie koszty realizacji świadczeń ma wymiar systemowy i wymusza

¹ Najwyższa Izba Kontroli (2019). *System ochrony zdrowia w Polsce – stan obecny i pożądane kierunki zmian* <<https://www.nik.gov.pl/plik/id,20223,vp,22913.pdf>>. (2021, kwiecień, 15).

² Pietryka, E. (2018). Finansowanie systemu opieki zdrowotnej w Polsce w kontekście wprowadzenia systemu sieci szpitali. *Journal of Management and Finance*, 16 (3/1/2018), 229-244. <https://wzr.ug.edu.pl/.zif/10_14.pdf>. (2021, kwiecień, 15).

³ PIT (2021). *Odliczenia składek ZUS* <<https://www.pit.pl/odliczenia-skladek-zus/>>. (2021, kwiecień, 15).

⁴ ISAP (2013). *Rozporządzenie Ministra Zdrowia w sprawie świadczeń gwarantowanych z zakresu opieki paliatywnej i hospicyjnej* <<http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20130001347>>. (2021, kwiecień, 15).

na świadczeniodawcach poszukiwanie dodatkowych środków, aby możliwe było prowadzenie pomocowej działalności¹. Ważnym przepisem w obszarze paliatywnym również jest Zarządzenie nr 96/2008/DSOZ Prezesa Narodowego Funduszu Zdrowia z 23 października 2008 r², w którym stwierdza się, że świadczenia udzielane w ośrodkach opieki paliatywnej są bezpłatne. Finansowanie uzyskiwane jest w ramach kontraktów z Narodowym Funduszem Zdrowia. Warunki zawierania i realizacji umów w rodzajach: świadczenia pielęgnacyjne i opiekuńcze oraz opieka paliatywna i hospicyjna określa Jednostkami rozliczeniowymi za świadczenia zdrowotne są: porady w poradni medycyny paliatywnej; osobodzień w oddziale medycyny paliatywnej, hospicjum stacjonarnym, hospicjum domowym.

Zgodnie z Ustawą z 6 listopada 2008 o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta (Dz. U. 2009 Nr 52 poz. 417)³, pacjent ma prawo nie tylko do leczenia bólu (art. 20a ust. 1), ale także do umierania w spokoju i godności (art. 20 ust. 2), co również w znacznej mierze dotyka problematyki opieki paliatywno-hospicyjnej. Warunki realizacji świadczeń gwarantowanych określone są Rozporządzeniem Ministra Zdrowia z 29 sierpnia 2009 r. w sprawie świadczeń z zakresu opieki paliatywnej i hospicyjnej (Dz.U. 2009 nr 139 poz. 1138)⁴. Wraz z wejściem w życie tego Rozporządzenia, opieka hospicyjna i paliatywna stała się świadczeniem gwarantowanym opieki zdrowotnej w zakresie opieki domowej, ambulatoryjnej i stacjonarnej (a zatem z pominięciem ośrodków opieki dziennej i szpitalnych zespołów wspierających). Rozporządzenie definiuje świadczenia opieki paliatywnej i hospicyjnej jako wszechstronną, całościową opiekę i leczenie objawowe świadczeniobiorców chorujących na nieuleczalne, niepoddające się leczeniu przyczynowemu, ostępujące, ograniczające życie choroby. Opieka ta jest ukierunkowana na poprawę jakości życia, ma na celu zapobieganie bólowi i innym objawom somatycznym oraz ich uśmierzanie, łagodzenie cierpień psychicznych, duchowych i socjalnych (§ 3 ust. 1 rozporządzenia). Perinatalna opieka paliatywna została natomiast zdefiniowana jako zapewnienie wsparcia rodzicom dziecka, w tym będącego w fazie prenatalnej, opieki nastawionej na zapewnienie komfortu i ochronę przed uporczywą terapią noworodkom (chodzi o dzieci z ciężkim i nieodwracalnym upośledzeniem albo nieuleczalną chorobą zagrażającą życiu, które powstały w prenatalnym okresie rozwoju dziecka lub w czasie porodu).

Ważnymi regulacjami w zakresie opieki paliatywno-hospicyjnej w Polsce są również: Ustawa o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta (Dz. U. 2009 Nr 52 poz. 417)⁵; Ustawa o zawodach pielęgniarki i położnej (Dz.U. 2011 nr 174 poz. 1039)⁶. Trzeba też pamiętać Ustawy – o działalności leczniczej (Dz.U. 2011 nr 112 poz. 654)⁷, która weszła w życie z dniem 1 lipca 2011.

Zakres świadczeń opieki paliatywno-hospicyjnej w Polsce w dużej mierze określa Rozporządzenie Ministra Zdrowia z 29 października 2013 r. w sprawie świadczeń gwarantowanych z zakresu opieki paliatywnej i hospicyjnej (Dz.U. 2013 poz. 1347)⁸. Z przepisu tego wynika, że instytucje kładą nacisk na udzielenie wsparcia w zakresie opieki paliatywno-hospicyjnej przede wszystkim osobom chorym, przy czym zgodnie z § 5 Rozporządzenia do zakresu świadczeń gwarantowanych realizowanych w warunkach stacjonarnych zalicza się także opiekę psychologiczną nad świadczeniobiorcą i jego rodziną. Rozporządzenie jasno określa wymagania stawiane świadczeniodawcom oraz zakres świadczeń finansowanych ze środków publicznych we wszystkich formach i rodzajach opieki paliatywnej i hospicyjnej. Pierwszym z warunków,

¹ Najwyższa Izba Kontroli (2019). *System ochrony zdrowia w Polsce – stan obecny i pożądane kierunki zmian* <<https://www.nik.gov.pl/plik/id,20223,vp,22913.pdf>>. (2021, kwiecień, 15).

² Prezes Narodowego Funduszu Zdrowia (2008). *Zarządzenie w sprawie określenia warunków zawierania i realizacji umów w rodzajach: świadczenia pielęgnacyjne i opiekuńcze oraz opieka paliatywna i hospicyjna* <<https://www.nfz.gov.pl/zarzadzenia-prezesa/zarzadzenia-prezesa-nfz/zarzadzenie-nr-962008dsoz,3498.html>>. (2021, kwiecień, 15).

³ ISAP (2008). *Ustawa o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta* <<http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20090520417/U/D20090417Lj.pdf>>. (2021, kwiecień, 15).

⁴ ISAP (2009). *Rozporządzenie Ministra Zdrowia w sprawie świadczeń gwarantowanych z zakresu opieki paliatywnej i hospicyjnej*. <<http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20091391138>>. (2021, kwiecień, 15).

⁵ ISAP (2008). *Ustawa o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta* <<http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20090520417/U/D20090417Lj.pdf>>. (2021, kwiecień, 15).

⁶ ISAP (2011). *Ustawa o zawodach pielęgniarki i położnej* <<http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20111741039>>. (2021, kwiecień, 15).

⁷ ISAP (2011). *Ustawa o działalności leczniczej* <<http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU2011120654>>. (2021, kwiecień, 15).

⁸ ISAP (2013). *Rozporządzenie Ministra Zdrowia w sprawie świadczeń gwarantowanych z zakresu opieki paliatywnej i hospicyjnej. Baza Internetowy System Aktów Prawnych – ISAP* <<http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20130001347>>. (2021, kwiecień, 15).

które jest niezbędny do otrzymania świadczeń z zakresu opieki paliatywno-hospicyjnej, jest przedstawienie stosownego zaświadczenia wydanego przez lekarza podstawowej opieki zdrowotnej (POZ) wraz z uzasadnieniem wskazania medycznego. Rozporządzenie wymienia szczegółowo rodzaje świadczeń gwarantowanych udzielanych w warunkach stacjonarnych, w warunkach domowych oraz w warunkach ambulatoryjnych w poradni medycyny paliatywnej¹.

Podczas analizy prawnych aspektów w opiece nad ludźmi umierającymi stwierdzono, że kwestie opieki paliatywno-hospicyjnej są szczegółowo uregulowane w polskim prawie. Opieka paliatywna w Polsce jest bezpłatna, ale zauważono, że dotacje przyznawane przez państwo nie pokrywają wszystkich potrzeb, istnieją ograniczenia w ubezpieczeniach państwowych. Świadczenia finansowane są głównie ze środków zebranych w ramach obowiązkowego ubezpieczenia społecznego, których redystrybucję prowadzi Narodowy Fundusz Zdrowia. Finansowanie świadczeń ma wymiar deficytowy i nie zakłada pełnego zaspokojenia potrzeb pacjentów zarówno pod względem dostępności, jak i zakresu oferowanych świadczeń. System społecznego ubezpieczenia zdrowotnego finansowany przez NFZ pokrywa ponad 80% publicznych wydatków na ochronę zdrowia i prawie 60% wydatków ogółem. Drugim najważniejszym publicznym źródłem finansowania ochrony zdrowia jest budżet państwa, a następnie budżety jednostek samorządu terytorialnego (JST), znaczną część budżetu stanowią środki uzyskane w ramach odpisów podatkowych dla organizacji pożytku publicznego, zbiorów publicznych oraz środków uzyskanych ze zbiorów 1% odpisu podatkowego lub wpłat od osób fizycznych i firm.

Podziękowania. Pragnę wyrazić moją wdzięczność Fundacji Liderzy Przemian i Programu Stypendialnemu im. Lane'a Kirklanda za organizacyjne i finansowe wsparcie moich badań. Serdecznie dziękuję również za cenne uwagi i możliwość konsultacji mojemu opiekunowi naukowemu dr. hab. Włodzimierzowi Piątkowskiemu, a także kierownictwu UMCS za możliwość przeprowadzenia badań.

References:

1. EMC Instytut Medyczny SA [EMC Instytut Medyczny SA] (2021). *System opieki medycznej w Polsce* [Medical care system in Poland] <<https://www.emc-sa.pl/strefa-inwestora/nasz-biznes/system-opieki-medycznej-w-polsce>>. (2021, April, 15). [in Polish]. [in Polish].
2. ISAP (1997). *Ustawa o powszechnym ubezpieczeniu zdrowotnym* [Act on universal health insurance]. <<https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19970280153>>. (2021, April, 15). [in Polish].
3. ISAP (1997). *Ustawa o zawodach lekarza i lekarza dentysty* [The Act on the Professions of a Doctor and Dentist] <<http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19970280152>>. (2021, April, 15). [in Polish].
4. ISAP (2001). *Ustawa Przepisy wprowadzające ustawę – Prawo farmaceutyczne, ustawę o wyrobach medycznych oraz ustawę o Urzędzie Rejestracji Produktów Leczniczych, Wyrobów Medycznych i Produktów Biobójczych* [Act Introducing the Act – Pharmaceutical Law, the Act on Medical Devices and the Act on the Office for Registration of Medicinal Products, Medical Devices and Biocidal Products] <<http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20011261382>>. (2021, April, 15). [in Polish].
5. ISAP (2004). *Ustawa o świadczeniach opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych* [Act on healthcare services financed from public funds] <<https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20042102135>>. (2021, April, 15). [in Polish].
6. ISAP (2008). *Ustawa o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta* [Act on the rights of the patient and the Patient Ombudsman] <<http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20090520417/U/D20090417Lj.pdf>>. (2021, April, 15). [in Polish].
7. ISAP (2009). *Rozporządzenie Ministra Zdrowia w sprawie świadczeń gwarantowanych z zakresu opieki paliatywnej i hospicyjnej* [Regulation of the Minister of Health on guaranteed services in the field of palliative and hospice care] <<http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20091391138>>. (2021, April, 15). [in Polish].
8. ISAP (2011). *Ustawa o działalności leczniczej* [Act on medical activity] <<http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu2011120654>>. (2021, April, 15). [in Polish].
9. ISAP (2011). *Ustawa o zawodach pielęgniarki i położnej* [The act on the professions of nurse and midwife] <<http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20111741039>>. (2021, April, 15). [in Polish].
10. ISAP (2013). *Rozporządzenie Ministra Zdrowia w sprawie świadczeń gwarantowanych z zakresu opieki paliatywnej i hospicyjnej* [Regulation of the Minister of Health on guaranteed services in the field of palliative and hospice care] <<http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20130001347>>. (2021, April, 15). [in Polish].

¹ ISAP (2009). *Rozporządzenie Ministra Zdrowia w sprawie świadczeń gwarantowanych z zakresu opieki paliatywnej i hospicyjnej*. <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20091391138>>. (2021, kwiecień, 15).

11. ISAP (2020). *Ustawa o zmianie ustawy o zawodach lekarza i lekarza dentysty oraz niektórych innych ustaw* [Act amending the Act on the Professions of Doctor and Dentist and Certain Other Acts] <<https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20200001291>>. (2021, April, 15). [in Polish].
12. Iwanski, R., Sielicka, E., Jarzenbinska, A. (2018). *Opieka paliatywna i hospicyjna w ujęciu społecznym i ekonomicznym* [Palliative and hospice care in social and economic terms]. Warszawa: CeDeWu. [in Polish].
13. Minister Zdrowia [Minister of Health] (2020). *List nr ZPG.050.39.2020.AK* [Letter No. ZPG.050.39.2020.AK] <<http://orka2.sejm.gov.pl/INT9.nsf/klucz/ATTBTCHBC/%24FILE/i09699-o1.pdf>>. (2021, April, 15). [in Polish].
14. Najwyższa Izba Kontroli [Supreme Audit Office] (2019). *System ochrony zdrowia w Polsce – stan obecny i pożądane kierunki zmian* [The health care system in Poland – the current state and the desired directions of changes] <<https://www.nik.gov.pl/plik/id,20223,vp,22913.pdf>>. (2021, April, 15). [in Polish].
15. NFZ (2021). *Gwarantowane świadczenia opieki zdrowotnej* [Guaranteed healthcare services] <https://www.nfz-szczecin.pl/vdsz2_gwarantowane_swiadczenia_opieki_zdrowotnej.htm>. (2021, April, 15). [in Polish].
16. Pietryka, E. (2018). Finansowanie systemu opieki zdrowotnej w Polsce w kontekście wprowadzenia systemu sieci szpitali [Financing the healthcare system in Poland in the context of the introduction of the hospital network system]. *Journal of Management and Finance* [Journal of Management and Finance], 16 (3/1/2018), 229-244. <https://wzr.ug.edu.pl/.zif/10_14.pdf>. (2021, April, 15). [in Polish].
17. PIT (2021). *Odliczenia składek ZUS* [Deduction of social security contributions] <<https://www.pit.pl/odliczenia-skladek-zus/>>. (2021, April, 15). [in Polish].
18. Prezes Narodowego Funduszu Zdrowia [President of the National Health Fund] (2008). *Zarządzenie w sprawie określenia warunków zawierania i realizacji umów w rodzajach: świadczenia pielęgnacyjne i opiekuńcze oraz opieka paliatywna i hospicyjna* [Ordinance on defining the conditions for concluding and implementing contracts in the following types: nursing and care benefits as well as palliative and hospice care] <<https://www.nfz.gov.pl/zarzadzenia-prezesa/zarzadzenia-prezesa-nfz/zarzadzenie-nr-962008dsoz,3498.html>>. (2021, April, 15). [in Polish].
19. Szot, L. (2009). Powstanie i rozwój ruchu hospicyjnego [Establishment and development of the hospice movement]. *Studia Warmińskie* [Warmia Studies], XLVI. [in Polish].

MEDIA DIMENSIONS OF SOCIAL AND POLITICAL DISCOURSE

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.3.19

Hanna Sukharevska, PhD in Social Communication

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8938-7915>

National University of Water and Environmental Engineering, Ukraine

NORMATIVE MODELS OF MEDIA INTERACTION WITH THE PUBLIC IN THE CONTEXT OF UKRAINIAN REALITY

Ганна Сухаревська, к. н. з соц. ком.

Національний університет водного господарства та природокористування, Україна

НОРМАТИВНІ МОДЕЛІ ВЗАЄМОДІЇ ЗМІ З ГРОМАДСЬКІСТЮ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ДІЙНОСТІ

There are several models identified in modern studies of the role and functions of the mass media normative, that are designed to determine the nature of the interaction between the mass media and the public. The mass media often use different technologies to influence the public. The article discusses what are the basic principles of operation of normative models and how they deal with ideas about how the mass media should work and what is expected of them. Normative theories describe what roles the mass media should ideally play, recommend ideal practice, and envisage ideal consequences. Despite the fact that each national community adheres to its own versions of normative theory, there are a number of general principles on the basis of which any particular case can be classified. Each of the theories obviously corresponds to a specific form of political system and government. However, none of the mass media systems is guided by only one certain theory. In most systems, there are several interacting approaches and strategies of the normative vision of the mass media. The market type of relations has become the main factor favorable for eroding the claims of the mass media for "intellectual" independence and, at the same time, for ensuring their activities in modern societies. The mass media act in relation to the market as the main means of stimulating consumption – not only in the field of advertising, but also as a translator of various lifestyles given by a certain type of consumption. The specificity of all these functions in modern societies is determined by several forms of universalization of interactions inherent for their basic subsystems. In the economy, this type of universalization is the capitalist market system based on monetary equivalent, in the field of politics it is democracy and popular sovereignty, in the social sphere it is liberal individualism and formal legal regulation of conflict relations. These are peculiar types of algorithmization of social life, set by the rhythm and way of organization of modern civilization. Each national community forms its own unique type of interaction between the mass media and the public based on a combination of various regulatory models. In Ukraine it is also specific.

Keywords: normative models, mass media, public, influence of mass media, politics.

Постановка проблеми ЗМІ в сучасному суспільстві відповідає за формування індивідуального смислового образу “реального світу”, який створюється на основі інформації, що отримує споживач з індексом “реально”. В цьому зв’язку інформаційна функція ЗМІ є водночас сенсоутворювальною. По-перше, повідомлення новин ЗМІ задають спосіб даності предмета чи факту. Обираючи спосіб подання предмета, ЗМІ здатні в широких межах варіювати уявлення про цей предмет, що виникає у отримувача інформації. По-друге, повідомлення новин виокремлює в смисловому континуумі певні

моменти і таким чином владновує цілеспрямовані види діяльності, відсікаючи те, що не має значення. Таким чином повідомлення надає значення певним фрагментам, заперечуючи шляхом селекції значення інших. Так формується смислова життєва сфера, в якій виокремлюється важливе й ігнорується неважливе. ЗМІ організують смисловий простір світу, що розташований за межами особистого досвіду індивіда, створюючи в такий спосіб той предметно-подієвий каркас, який дає опорні точки в просторі комунікації за межами індивідуального актуального досвіду.

Серед функцій ЗМІ можна виокремити наступні: 1) інформування; 2) соціально-політичні функції; 3) економічні функції стимуляції споживання; 4) розважальні. Специфіка всіх цих функцій в сучасних суспільствах задається кількома формами універсалізації взаємодій, властивих їхнім базовим підсистемам. В економіці таким типом універсалізації є ринкова капіталістична система, яка ґрунтується на грошовому еквіваленті, в області політики – демократія і народний суверенітет, в соціальній сфері – ліберальний індивідуалізм і формально-правове регулювання конфліктних відносин. Це своєрідні типи алгоритмізації суспільного життя, задані самим ритмом і способом організації сучасної цивілізації.

Виклад основного матеріалу. В сучасних дослідженнях ролі та функцій засобів масової інформації виокремлюють кілька нормативних моделей, покликаних визначити характер взаємодії масмедіа та громадськості. Нормативні моделі мають справу з уявленнями про те, як масмедіа мають працювати і чого від них чекають. Нормативні теорії описують, які ролі ЗМІ повинні відігравати в ідеалі, радять як проводити бездоганну практичну роботи і визначають як це має працювати. Попри те, що кожна національна спільнота дотримується власних версій нормативної теорії, існує низка загальних принципів, на основі яких можна класифікувати будь-який конкретний випадок. Кожна з теорій вочевидь кореспондує конкретній формі політичної системи і державного правління. Втім, жодна з медіасистем не керується якоюсь однією теорією. У більшості систем взаємодіють кілька підходів і стратегій нормативного бачення ЗМІ.

Найповнішою до цього часу залишається порівнювальна теорія масмедіа, запропонована Ф. Сіббертом, Т. Пітерсоном та В. Шрамом ще у 1956 році¹. Автори виокремлювали такі версії нормативних підходів до ЗМІ: авторитарну, лібертаріанську, радянську і теорію соціальної відповідальності. Виходячи з цих моделей К. Крістінсом, Т. Гласером, Д. Маккуейлом і Р. Вайтом була розроблена класифікація ролей масмедіа в демократичному суспільстві: 1) співробітництво з державною владою; 2) контроль над політичною владою; 3) сприяння громадському діалогу; 4) кидати виклик всьому соціальному ладу за допомогою соціальної критики².

Розглянемо ці теорії спираючись на посібник Житарюк М.Г. Теорії та моделі масової інформації (масова комунікація)³. Авторитарна теорія. Авторитарна теорія виправдовує цензуру і покарання за відхилення від встановлених способів висвітлення політичних питань. Найповніше авторитарні методи керівництва дістають вираження за недемократичних чи безпосередньо диктаторських політичних режимів, проте деякі прояви авторитаризму наявні й в цілком демократичних суспільствах, зазвичай в критичних ситуаціях, коли принцип свободи преси вступає в конфлікт з інтересами держави і суспільства (загроза терористичного акту, воєнний стан та ін.).

Лібертаріанська теорія. Цей підхід виник як протипаказ авторитарній теорії і безпосередньо несе на собі відбиток емансипативізму, тобто визволення ЗМІ з під контролю з боку еліти чи політичної влади. В демократичних країнах протиріччя між свободою преси і контролем над пресою вирішувалося у вигляді компромісу: ЗМІ звільнялися від попередньої цензури, але за всі наслідки своєї діяльності, що полягали у порушенні прав людини і суспільних норм, вони повинні були відповідати за законом.

Теорія соціальної відповідальності. Головним поштовхом для оформлення цієї теорії стало усвідомлення того, що вільному ринку не вдалося повністю виконати обіцянку свободи преси і забезпечити суспільство очікуваними благами. Технологічний та комерційний розвиток обмежив доступ індивідів і різних груп до ЗМІ, і це знизило стандарт останніх щодо задоволення інформаційних, соціальних і моральних потреб суспільства.

Ця теорія передбачає два варіанти подолання протиріччя між принципами свободи і відповідальності – створення громадських, але незалежних інституцій управління ЗМІ та подальше

¹ Сибберт, Ф., Шрам, У., Пітерсон Т. (1998). *Четыре теории прессы*. Москва: Национальный институт прессы, Вагриус.

² Иванов, В. (2010). *Основні теорії масової комунікації і журналістики*. Київ: Центр Вільної Преси.

³ Житарюк, М. Г. (2015). *Теорії та моделі масової інформації (Масова комунікація)*. Львів.

удосконалення професіоналізму як засобу досягнення більш високого рівня в роботі. Д. Маккуейл наступним чином описує принципи теорії соціальної відповідальності:

- медіа повинні взяти на себе і виконувати певні зобов'язання перед суспільством;
- ці зобов'язання повинні виконуватися за рахунок встановлення високих і професійних стандартів інформативності, точності, правдивості, об'єктивності і балансу;
- медіа повинні саморегулюватися в межах закону та існуючих інституцій;
- медіа повинні уникати всього, що може призвести до злочину, насильства, громадського збурення та образи меншин;
- медіа мають бути плюралістичними й відображати розмаїття суспільства;
- суспільство має право очікувати від ЗМІ високих стандартів роботи і втручання можна виправдати тільки турботою про суспільне благо;
- журналісти та керівники медіа мають бути підзвітними суспільству, так само як перед роботодавцями і ринком¹.

Проте останнім часом престиж теорії соціальної відповідальності істотно зменшився внаслідок її неефективності. Виявилось, що проблеми ЗМІ неможливо розв'язати шляхом надання прямого контролю над змістом повідомлень.

Радянська комуністична теорія описує радянський і загалом соціалістичний досвід керівництва ЗМІ. Для цієї теорії властиві такі положення: позаяк влада в соціалістичному суспільстві належить робітничому класу, щоб її зберегти необхідно контролювати засоби “духовного виробництва”, тому ЗМІ підконтрольні комуністичній партії; в умовах відсутності в соціалістичному суспільстві класових протиріч в центрі уваги ЗМІ не можуть стояти політичні проблеми, тобто висвітлення політичних подій не повинно ставити під сумнів і бути небезпечною для соціальної структури; ЗМІ належить позитивна роль у формуванні комуністичного суспільства, тому вони виконують важливу роль в процесі соціалізації, неформального громадського контролю і мобілізації в напрямку запланованих соціальних і економічних цілей; позаяк марксизм стверджує існування об'єктивної реальності, ЗМІ повинні її відображати; ЗМІ мають підпорядковуватися державним органам як інструмент політичного життя.

Теорія медіа періоду розвитку. Ця теорія виступає за підтримку ЗМІ існуючого політичного режиму і його зусиль щодо забезпечення економічного розвитку. Згідно з нею, поки країна не досягне певного ступеню політичного і економічного розвитку, медіа повинні підтримувати, а не критикувати уряд. Часто-густо цю теорію застосовують для опису ЗМІ країн „третього світу”, позаяк однією з обставин її застосування є відсутність комунікаційної інфраструктури, професійної майстерності, виробничих і культурних ресурсів, достатньої аудиторії. Інші чинники – залежність від розвинутих країн.

Теорія демократичної участі. Виникла останньою і тому ще не набула поширення. Проте ця теорія пропонує нові форми медіаінституцій. Ця теорія поширена передусім в розвинутих демократичних країнах, робить наголос передусім на горизонтальних, а не вертикальних комунікативних зв'язках. Головним тут виступає критика комерціалізації та монополізації приватних медіа і визнання необхідності централізації і бюрократизації громадських ЗМІ. Ця теорія заперечує необхідність централізованих і контрольованих державою ЗМІ, натомість виступаючи за розмаїття, локальність, деінституціалізованість, взаємозмінюваність ролей відправника і отримувача, інтерактивність, горизонтальність комунікативних мереж тощо. Можливість розвивати ЗМІ в цьому напрямку пов'язують із розвитком нових технологій, підвищення ефективності і зменшення вартості комунікацій².

Розвиток громадянського суспільства передбачає не лише забезпечення права громадянина на висловлення своєї, можливо критичної думки щодо влади, а і „права знати” все розмаїття думок і поглядів щодо актуальної суспільно-політичної проблеми. В цьому випадку велике значення має ліквідація системи обмеження гласності стосовно дискусійних подій та урядової політики. Вже наявні в США, Канаді та Австралії акти і закони про свободу інформації ставлять собі за мету надання громадянам можливості контролювати своїх політичних представників шляхом доступу до інформації, що зберігається в державних і громадських архівах. Одним із заходів, сприятливих для підвищення якості повідомлень ЗМІ, системи відповідальності ЗМІ (MAS), що передбачають

¹ Мак-Квейл, Д. (2010). *Теорія масової комунікації*. Львів: Літопис.

² Житарюк, М. Г. (2015). *Теорії та моделі масової інформації (Масова комунікація)*. Львів.

запровадження неурядових засобів, які змушуватимуть ЗМІ поважати етичні норми і правила, встановлені їхньою професією.

Слід відзначити, що і в європейській практиці автономні громадські ЗМІ являють собою радше ідеал, ніж повсякденне явище. На постсоціалістичних теренах початку 90-х років після падіння державної цензури сектор ЗМІ розвивався доволі хаотично згідно з комерційними настановами. Лише у другій половині 90-х були здійснені спроби врегулювати діяльність ЗМІ. Зокрема, в Україні в 1997 р. була прийнята низка законів: Закон „Про національну раду України з питань телебачення і радіомовлення”, Закон „Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів”, Закон „Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації”¹. Проте приватна власність залишається провідною силою, що сприяє розвитку ЗМІ в постсоціалістичних країнах. Тією мірою, якою економічна трансформація в них поглиблюватиметься і надалі, становлення незалежного сектору ЗМІ відбуватиметься згідно з європейською моделлю.

Втім, як відзначає Д. Рельїк, постсоціалістичні країни „мають бути обережними перед новою небезпекою – „берлусконізацією”. Ця нещодавня хвороба Європи, яку характеризує встановлення державного контролю над телебаченням, приватними монополіями в індустрії ЗМІ, як явними, так і неявними змовами в економічних інтересах та інтересах приватних ЗМІ, замовною підтримкою засобами масової інформації та іншими пороками”².

Досягнення максимального рівня свободи ЗМІ та їхньої громадської відповідальності вимагає не лише заперечення державної цензури, а й зусиль з деконцентрації і громадського регулювання засобів, що перебувають у приватному володінні. Враховуючи величезний розвиток транснаціональних медіа-корпорацій, що поглинають національні, виникає потреба в обмеженні інформаційної влади за допомогою підпорядкування її жорстким законам, що визначають квоти і обмеження на рекламу та перехресне володіння ЗМІ. Медіа-корпорації мають за законом виражати погляди різних груп населення. Наприклад, повинні застосовуватися правові та фінансові стимули для того, щоб гарантувати право доступу до ЗМІ в певні часи для окремих осіб і груп. Реалізація такої програми уможлиблюється завдяки створенню альтернативної – громадської форми власності на колегіальній основі для підтримки нових громадських ініціатив у сфері поширення інформації. Так чи інакше поширений в Україні погляд на свободу преси, що віддавав перевагу ринковим механізмам регулювання інформаційного ринку, має бути переглянутий на користь стратегії декомерціалізації ЗМІ, сприятливий для розвитку громадянського суспільства.

Незбіг між демократичними імперативами відкритості та незрозумілістю для переважної більшості механізмів прийняття життєвоважливих політичних рішень, з одного боку, та відсутність адекватних механізмів репрезентації інтересів громадян в публічному просторі – з іншого, виявляється тим самим пусковим механізмом загострення суспільно-політичної обстановки, яка знаходить відображення в новинах в ЗМІ.

Ця обставина власне і вимагає наявності прозорих каналів взаємодії між зазначеною інституцією та широкими верствами громадськості в особі зокрема і ЗМІ. Власне слабка підтримка діяльності більшості політичних партій і рухів в Україні (членами партій є лише 2-3% громадян) з боку громадськості, відсутність ясно виражених цілей, а відтак і розуміння їхньої діяльності індивідами, детермінована відсутністю ефективних каналів взаємодії та взаємовпливу між партійними структурами та пересічними громадянами.

Звичайно, нові політичні інституції не одразу і не автоматично отримують підтримку і визнання з боку широких верств громадськості, значна частина якої може бути достатньо скептично налаштованою та консервативною. До того ж за відсутністю широкомасштабних роз’яснювальних кампаній у засобах масової інформації нові політичні інституції і загалом нові форми політичної взаємодії не здатні поширюватися і розвиватися у суспільстві. За цих умов великого значення набуває створення сприятливих механізмів як підтримки громадських ініціатив, так і формування консультаційно-освітнянських центрів, призначених роз’яснювати і демонструвати на прикладах

¹ Офіційний сайт Верховної Ради України (2019). *Пояснювальна записка до проекту Закону України „Про медіа”* <<https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=67812&pf35401=516435>> (2021, травень, 12).

² Рельїк, Д. (2005). *Пролиферация или плюрализм? СМИ в посткоммунистических обществах. Масс-медиа, сектор безопасности и власть. Роль новостных средств массовой информации в контроле и подотчетности сектора безопасности*. Киев: Институт журналистики.

можливість і життєспроможність нових способів політичної участі громадян в публічному житті. В цьому зв'язку наголос має робитися радше на можливостях розв'язання проблем, наближених до безпосереднього життя індивіда, позаяк саме проблеми життєзабезпечувального гатунку безпосередньо хвилюють більшість. Водночас саме навколо цих проблем формуються базові практичні схеми і характер сприйняття політичних, зокрема владних інституцій.

Висновки Специфічною особливістю демократизації суспільно-політичного життя в пострадянських країнах було те, що самий цей рух був ініційований не „знизу”, як наслідок політичного тиску на владні інституції широких верств громадськості, а „згори” – в інтересах порівняно вузьких верств політичної еліти. На відміну від країн Західної Європи, де демократичні перетворення тривали впродовж останніх кількох сторіч і сучасні політичні системи виникли внаслідок довготривалих процесів, в постсоціалістичних країнах наявні форми політичної демократії були запровадженні без необхідного, адекватного соціокультурного підґрунтя – знання, вміння, навички, практичні схеми оцінювання і розуміння процесів. Внаслідок цього адаптація демократичних політичних механізмів відбувається в дуже специфічних, так би мовити, неklasичних умовах, що детермінує неочікувані соціально-політичні ефекти через невідповідність наявної політичної культури громадян принципово новим формам політичної взаємодії та участі в суспільно-політичному житті. Додатковим чинником напруження стали актуальні зміни в самих способах функціонування демократичних політичних механізмів, викликаних глобалізаційними змінами, зокрема становленням і поширенням транснаціональних інформаційних практик ЗМІ.

Зазначені обставини вплинули і на характер взаємодії громадської думки та політичних інституцій на теренах українського медіа-простору. Водночас вони відобразили ключову роль в налагодженні цієї взаємодії засобів масової інформації, подальше підпорядкування яких ринковим і, ширше, економічним імперативам змушує порушити принципові питання щодо етики ЗМІ та тих ціннісно-нормативних орієнтирів, яких вони мають дотримуватися інформуючи широкі верстви громадськості про поточні суспільно-політичні події.

References:

1. Ivanov, V. (2010). *Osnovni teorii masovoi komunikatsii i zhurnalistyky: Navchalnyi posibnyk* [Basic theories of mass communication and journalism: Textbook]. Kyiv: Tsentr Vilnoi Presy. [in Ukrainian].
2. Zhytariuk, M. H. (2015). *Teorii ta modeli masovoi informatsii (Masova komunikatsiia)* [Theories and models of mass information (Mass communication): Textbook]. Lviv. [in Ukrainian].
3. McQuail, D. (2010). *Teoriia masovoi komunikatsii* [Mass Communication Theory]. Lviv: Litopys. [in Ukrainian].
4. Siebert, F., Schramm, W., Peterson, Th. (1998). *Chetyre teorii pressy* [Four Theories of the Press]. Moscow: National Press Institute, Vagrius. [in Russian].
5. Oficijnyj sajt Verkhovnoji Rady Ukrainy [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] (2019). *Poiasnivvalna zapyska do proektu Zakonu Ukrainy "Pro media"* [Explanatory note to the draft Law of Ukraine "On Media"] <<https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=67812&pf35401=516435>> (2021, May, 12). [in Ukrainian].
6. Relik, D. (2005). Proliferatsiia ili pliuralizm? SMI v postkommunisticheskikh obshchestvakh [Proliferation or Pluralism? Mass media in post-communist societies] *Mass-media, sektor bezopasnosti i vlast. Rol novostnykh sredstv massovoi informatsii v kontrole i podotchetnosti sektora bezopasnosti* [Mass media, security sector and power. Role of news media in security sector oversight and accountability]. Kyiv: Institute of Journalism, pp. 51–62. [in Russian].

PROBLEMS OF NATIONAL PUBLIC AND PRIVATE LAW

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.3.20

Nataliia Milishchuk

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3127-9078>

Lesya Ukrainka Volyn National University, Ukraine

CONTRACT OF SALE UNDER THE LEGISLATION OF UKRAINE: SCOPE AND GENERAL CHARACTERISTICS OF THE CONCLUSION PROCEDURE

Наталія Міліщук

Волинського національного університету імені Лесі Українки, Україна

ДОГОВІР КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ: СФЕРА ЗАСТОСУВАННЯ ТА ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОРЯДКУ УКЛАДЕННЯ

In 2014, Ukraine clearly expressed its intention to integrate into the European community. As a result of these extraordinary events, the Association Agreement with the European Union was signed, and in 2019, the European integration and Euro-Atlantic intentions of our state were enshrined in the Constitution of Ukraine. The implementation of systemic legal reforms have become both the consequence and the goal, which also should relate to the field of private law. In addition, the world is undergoing permanent technical development and progress, objects of civil and economic turnover are still unknown, and their legal regime requires regulation. The study of the scope, as well as the general and special procedure for the conclusion of the contract of purchase and sale, has become particularly relevant, taking into account that these kind of contract is the most common contractual institution which mediates the transfer of ownership.

In the context of contradictions in the legal regulation of the consequences of non-conclusion of the main contract of sale, it is necessary to apply the provisions of the Civil Code of Ukraine as the main act of civil law. Property law, as a property right, is a classic civil law institution, and therefore it is necessary to amend the Economic Code of Ukraine, providing for the provisions of the previous contract similar to those contained in the Civil Code of Ukraine. Accordingly, the conclusion of the main contract of purchase and sale in court should be possible only in cases provided by the previous contract or acts of civil legislation of Ukraine.

The main factors (conditions) that affect the procedure for concluding a contract of purchase and sale are: the scope and legislative regulation of relevant public relations and a specific subtype of this contract; legal status of the parties to a specific agreement; the legal regime of the subject of the contract of purchase and sale as an object of civil rights; place, method of concluding the contract of purchase and sale and its terms; the nature of the expression of will in the transaction of sale (for example, whether the relevant agreement is concluded voluntarily or compulsorily).

Keywords: transaction, contract, contract of purchase and sale, conclusion of contract of purchase and sale, form of contract of purchase and sale.

Постановка проблеми. У 2014 році Україна чітко продемонструвала свій намір інтегруватися у європейське співтовариство. За результатами цих непересічних подій було підписано Угоду про асоціацію з Європейським Союзом¹, а у 2019 році – закріплено євроінтеграційні та євроатлантичні

¹ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, 2014 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text> (2021, квітень, 14).

наміри нашої держави у Конституції України¹. Наслідком і одночасно метою виступає також проведення системних правових реформ, що також не можуть не стосуватися і сфери приватного права. Крім цього, у світі відбувається перманентний технічний розвиток і прогрес, з'являються досі невідомі об'єкти цивільного та господарського обороту, правовий режим котрих потребує регламентації. У світлі вищевказаного, варто згадати і про, ініційовану провідними українськими вченими-правниками, Концепцію оновлення Цивільного кодексу України², в якій, наприклад, запропоноване нове бачення визначення права власності (як найбільш повного панування над річчю (майном) у межах, передбачених законом³). Тому, зважаючи, що договір купівлі-продажу є найпоширенішим договірним інститутом, який опосередковує перехід права власності, дослідження сфери застосування, а також загального і спеціального порядку його укладення, набуває особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень. Вивченню проблематики сфери застосування та порядку укладення договорів присвятили свої наукові праці багато юристів, серед яких: О.А. Беянович, С.М. Бервено, С.Я. Вавженчук, О.В. Дзера, В.М. Косак, Н.С. Кузнєцова, З.В. Ромовська, О.С. Яворська та багато інших. Позаяк, особливості укладення договорів купівлі-продажу та сфери його застосування й надалі потребують особливої уваги.

Постановка завдання. Метою даної статті є здійснення детального теоретичного аналізу сфери застосування і проблем правового регулювання порядку укладення договору купівлі-продажу та визначення перспектив його удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Однією з найбільш розповсюджених дій людини, які потребують правового регулювання, є укладання цивільних договорів, зокрема договорів купівлі-продажу. Це може бути як найпростіший договір (наприклад, роздрібна торгівля побутовими товарами, харчовою продукцією), так і договір з низкою особливостей, які необхідно передбачити (купівля товарів в розстрочку, договори, що потребують нотаріального посвідчення тощо)⁴.

Існує думка, що в історичному аспекті договір купівлі-продажу з майже 4000 річним розвитком є родоначальником практично усієї загальної частини зобов'язального права⁵. Договір купівлі-продажу належить до засобів регулювання відносин сторін, волевиявлення яких направлене на досягання взаємного інтересу та мети процесу товарно-грошового обміну⁶.

Стаття 655 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України)⁷ надає легальне визначення договору купівлі-продажу, передбачаючи, що на його підставі продавець передає або бере на себе зобов'язання передати майно (товар) у власність покупця, а останній приймає чи бере на себе зобов'язання прийняти це майно (цей товар) та заплатити за нього погоджену грошову суму. З. В. Ромовська влучно зазначила, що назва цього договору унікальна в тому сенсі, що лише в ній, на відміну від назв інших цивільних договорів, об'єднано два етапи: пропозицію укласти договір та її прийняття⁸. При цьому, як вказано у науково-практичному коментарі до ЦК України за редакцією професора В.М. Косака, договір купівлі-продажу має надзвичайно широку сферу застосування – роздрібна купівля-продаж, купівля-продаж на біржах, купівля-продаж цінних паперів, купівля-продаж в процесі приватизації тощо⁹. Підвидом договорів є договори, які відрізняються особливостями, що не мають істотного значення для визначення правової природи договору в цілому. В ЦК України підвидом договорів присвячені переважно окремі параграфи в главах. Наприклад, роздрібна купівля-продаж – підвид купівлі-продажу¹⁰.

¹ Конституція України, 1996 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/conv#Text>> (2021, квітень, 14).

² Концепція оновлення Цивільного кодексу України, 2020 (Робоча група, утворена постановою Кабінету Міністрів України). Київ: ВД АртЕк.

³ Там само, 19.

⁴ Горбунова, Л.М. Богачов, С.В., Іванчук, І.Ф., Трало, Ю.В. (2006). *Договір купівлі-продажу*. Київ: Міністерство юстиції України, Поліграф-Експрес, 3.

⁵ Лунц, Л. А. (1972). *Внешнеторговая купля-продажа (коллизийные вопросы)*. Москва: Юридическая литература, 19.

⁶ Вавженчук, С. Я. (2010). Договір купівлі-продажу: класична доктрина та проблеми українського цивільного права. *Юридичний вісник*, 4 (17), 74.

⁷ Цивільний кодекс України, 2003 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>> (2021, квітень, 16).

⁸ Ромовська, З. В. (2020). *Українське цивільне право. Договірне право: Академічний курс*. Львів: ПАІС, 199.

⁹ Косак, В. М. (ред.) (2004). *Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України*. Київ: Істина, 546.

¹⁰ Дзера, О. В. (ред.) (2008). *Договірне право України. Загальна частина*. Київ: Юрінком Інтер, 327.

У літературі вказують, що за своєю правовою характеристикою договір купівлі-продажу є консенсуальним, двостороннім (взаємним), відплатним. Його мета полягає в оплатному відчуженні майна (товару) від однієї сторони та передання його у власність іншій стороні¹. Втім, така характеристика стосується цього договору в цілому та може різнитися залежно від конкретного підвиду договору купівлі-продажу, а про різноманітність видів та сфер застосування договорів купівлі-продажу свідчить велика кількість законодавчих актів, що їх регулюють. Тому, існують багато порядків та процедур укладення договорів купівлі-продажу.

За правовими наслідками укладення договір надає досягнутій сторонами домовленості загальнообов'язкової юридичної сили, можливості кожній із його сторін вимагати його виконання в добровільному чи примусовому порядку, а також відшкодування заподіяних його порушенням збитків². Під «порядком укладання договору» розуміють зустрічні дії суб'єктів договору, спрямовані на вироблення умов договору та їх фіксацію у певній формі або на негайне виконання договору (наприклад, у випадку конклюдентних дій)³.

У зв'язку з цим варто згадати про: Закон України «Про цінні папери і фондовий ринок»⁴ (з 01.07.2021 року – Закон України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки»⁵); Закон України «Про товарну біржу»⁶ (з 01.07.2021 року – Закон України «Про товарні біржі»⁷); Закон України «Про обіг векселів в Україні»⁸; Закон України «Про приватизацію державного і комунального майна»⁹; Закон України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі»¹⁰; Закон України «Про захист прав споживачів»¹¹; Закон України «Про публічні закупівлі»¹² тощо.

Відтак, можемо стверджувати, що головними обставинами, котрі впливають на порядок і процедуру укладення договору купівлі-продажу є сфера виникнення та законодавче регулювання відповідних суспільних відносин, а також конкретний підвид цього договору.

Сторонами договору купівлі-продажу є фізичні особи, юридичні особи, держава України чи інші учасники цивільних відносин відповідно до ст. 2 ЦК України. Так, за загальним правилом, виходячи із положень ЦК України, будь-який договір є домовленістю двох або більше сторін на підставі якої виникають, змінюються чи припиняються їхні цивільні права та обов'язки, та вважається не раніше досягнення згоди стосовно усіх істотних умов у належній формі. Наприклад, з врахуванням правил ст. 206, 208 ЦК України, договір, який повністю виконується у момент його вчинення (окрім того, що підлягає нотаріальному посвідченню чи державній реєстрації), зокрема, між фізичними особами, в тому числі на суму, яка не перевищує двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, між фізичною та юридичною особою можуть бути укладені в усній формі.

¹ Гриняк, А.Б., Кот, О.О., Пленюк, М.Д. (ред.) (2020). *Оновлення Договорного регулювання приватноправових відносин в Україні*. Київ: НДІ приватного права і підприємництва ім. акад. Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 67.

² Юркевич, Ю.М. (2017). *Договірні форми об'єднань фізичних та юридичних осіб у цивільному праві України: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 30.

³ Полуніна, О. О. (2016). *Договір роздрібної купівлі-продажу за цивільним законодавством України: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук*. Одеса: НУ «Одеська юридична академія», 91.

⁴ Закон України Про цінні папери та фондовий ринок, 2006 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#Text>> (2021, квітень, 14).

⁵ Закон України Про ринки капіталу та організовані товарні ринки, 2020 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/738-20#Text>> (2021, квітень, 14).

⁶ Закон України Про товарну біржу, 1991 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1956-12#Text>> (2021, квітень, 14).

⁷ Закон України Про товарні біржі, 2020 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/738-20#Text>> (2021, квітень, 14).

⁸ Закон України Про обіг векселів в Україні (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2374-14/con#Text>> (2021, квітень, 14).

⁹ Закон України Про приватизацію державного і комунального майна, 2018 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2269-19#Text>> (2021, квітень, 14).

¹⁰ Закон України Про охорону прав на винаходи і корисні моделі, 1993 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text>> (2021, квітень, 14).

¹¹ Закон України Про захист прав споживачів, 1991 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text>> (2021, квітень, 14).

¹² Закон України Про публічні закупівлі, 2015 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text>> (2021, квітень, 14).

Натомість, договори між юридичними особами, між фізичними та юридичними особами, окрім випадків, визначених ст. 206 ЦК України, між фізичними особами на суму, що перевищує двадцять неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, окрім випадків, визначених ст. 206 ЦК України, та інші договори, щодо яких встановлено відповідні законодавчі вимоги – підлягають укладенню у письмовій формі.

Також, за змістом ст. 65 Сімейного кодексу України,¹ чоловік та дружина розпорджаються майном, яке перебуває у їхній спільній сумісній власності на засадах взаємної згоди. Для укладення будь-ким із подружжя договору, що потребує нотаріального посвідчення та (або) державної реєстрації, а також якщо предметом такого договору виступає цінне майно – згода іншого з подружжя має бути поданою у письмовій формі. Також, згода на укладення договору, котрий підлягає державній реєстрації та (або) нотаріальному посвідченню повинна бути нотаріально засвідченою.

Відповідно до ст. 26 ЦК України урегульовано питання правоздатності фізичної особи, а ст. 30-42 ЦК України – встановлено законодавчі правила визначення обсягу цивільної дієздатності фізичної особи. Наприклад, неповнолітня фізична особа вправі самостійно розпоряджатися своїми стипендією, заробітком чи іншими доходами; самостійно реалізовувати права на результати творчої та інтелектуальної діяльності, які охороняються законом; самостійно укладати договори банківського вкладу, банківського рахунку тощо.

Подібно, установчими документами конкретної юридичної особи можуть встановлюватися особливості укладення її уповноваженими особами договорів у ході її господарської діяльності. Так, згідно з ч. 1 ст. 44 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», у статуті товариства може бути встановлено особливу процедуру надання згоди відповідними уповноваженими органами товариства на вчинення конкретних правочинів залежно від вартості предмета договору або інших критеріїв².

Виходячи зі змісту положень Господарського кодексу України (далі – ГК України), господарським є договір, що укладається між суб'єктами господарювання, а також між суб'єктами господарювання та негосподарюючими суб'єктами – юридичними особами. При цьому, за своєю правовою природою господарський договір є цивільно-правовим договором, підтвердженням чому слугує положення ч. 7 ст. 179 ГК України³, з якого вбачається, що такий укладається за правилами, передбаченими ЦК України із врахуванням особливостей, визначених у ГК України та іншими нормативно-правовими актами стосовно окремих видів договорів. Позаяк, якщо загальний порядок укладення цивільно-правового договору передбачає наявність двох стадій – оферти та акцепту – то загальний порядок укладення господарського договору характеризується особливими правилами, наприклад, наявності єдиного двадцятиденного строку для складення та розгляду протоколу розбіжностей.

Заслугує на увагу твердження науковців і про те, що ч.1 ст.181 ГК України не містить заборони стосовно усної форми господарських договорів⁴. Дійсно, якщо проаналізувати у сукупності положення ГК України, то таких обмежень не існує, а можливість укладення договорів між суб'єктами господарювання чи негосподарюючими суб'єктами юридичними особами у спрощений спосіб чи підтвердженням прийняття до виконання замовлень – тільки підтверджує такий висновок. Поряд з тим, на думку О.А. Беяневич, існують два способи укладення господарських договорів – неконкурентний (традиційний) спосіб та конкурентний спосіб (торги)⁵.

З огляду на зазначене, можна зробити висновок, що ще однією істотною обставиною, яка впливає на особливості укладення договору купівлі-продажу є правовий статус сторін конкретного договору.

Відповідно до ст. 657 ЦК України визначено, що предметом договору купівлі-продажу можуть виступати: наявний на момент укладення договору товар у продавця; товар, що буде придбаний, створений чи набутий продавцем у майбутньому; майнові права; право вимоги неособистого характеру.

¹ Сімейний кодекс України, 2002 (Верховна Рада України). *Голос України*, 2002, 38, 26 лют.

² Закон України Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю, 2018 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text>> (2021, квітень, 14).

³ Господарський кодекс України, 2003 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 18, 2 трав.

⁴ Серебрякова, Ю. О. (2010). Особливості укладення господарських договорів у спрощений спосіб. *Форум права*, 4, 820.

⁵ Беяневич, О. А. (2002). *Господарський договір та способи його укладення*. Київ: Наукова думка, 87, 127.

У юридичній літературі слушно вказують, що набуття об'єктом правовідносин цивільної оборотоздатності характеризується наявністю двох елементів – виникнення самого об'єкта та прав власності на нього, які забезпечують можливість його подальшого переходу серед суб'єктів права¹. Відповідно, з метою висвітлення особливостей укладення договору купівлі-продажу в силу його предмета (об'єкта), варто навести деякі визначення, що наявні у юридичній літературі.

Так, у юридичній літературі вказують, що законодавство України широко оперує терміном товару, але нормативно-правові визначення прив'язані до цілей їх видання і предмета регулювання². Така думка є слушною, адже, наприклад, згідно з п. 14.1.244 Податкового кодексу України, товари – це матеріальні та нематеріальні активи, у тому числі земельні ділянки, земельні частки (паї), а також цінні папери та деривативи, що використовуються у будь-яких операціях, крім операцій з їх випуску (емісії) та погашення³.

З. В. Ромовська, коментуючи поняття предмета продажу, зауважила, що товар – це, як вважав Іван Франко, річ, призначена для продажу⁴. Відтак, зазначимо, що за визначенням ЦК України речами є предмети матеріального світу, стосовно яких можуть виникати цивільні права та обов'язки.

З приводу права вимоги, необхідно згадати, що, на думку Ю.О. Гладь, право вимоги належить до безтілесного майна, яке здатне перебувати у цивільному обігу, а також характеризується двоїстою природою: як суб'єктивне право кредитора вимагати певної поведінки у боржника і як об'єкт, що може переходити від первісного кредитора до нового⁵. Безумовно, що право вимоги особистого характеру не може бути предметом договору купівлі-продажу (наприклад, право на аліменти, відшкодування шкоди, заподіяну здоров'ю тощо).

Стосовно майнових прав, то їх легальне визначення також міститься у ЦК України, згідно з ст. 190 котрого, майнові права як особливий об'єкт є неспоживною річчю та визнаються речовими правами. Втім, такий законодавчий підхід піддається критиці у монографічній літературі. Зокрема, на думку О.С. Яворської майнові права не можуть ототожнюватися з річчю, а тому їх визначення через неспоживну річ є некоректним; учена підкреслює, що речові права в силу їхніх специфічних ознак не можуть виступати самостійним об'єктом зобов'язального правовідношення⁶.

На нашу думку, у цьому аспекті, варто, з одного боку, погодитися, що, зважаючи, що речами є предмети матеріального світу, не зовсім обґрунтовано визначати майнові права неспоживною річчю, а з іншого – не можна відкидати, наприклад можливість «права користування чужим майном (сервітуту)» бути об'єктом договору купівлі-продажу.

Крім цього, у сучасному світі дедалі більшого поширення набувають випадки укладення договору купівлі-продажу щодо об'єктів віртуального світу, наприклад криптовалюти. Криптовалюта – різновид цифрової валюти, облік внутрішніх розрахункових одиниць якої забезпечує децентралізована платіжна система (немає внутрішнього або зовнішнього адміністратора або будь-якого його аналога), що працює в повністю автоматичному режимі. Сама по собі криптовалюта не має якоїсь особливої матеріальної або електронної форми – це просто число, що позначає кількість даних розрахункових одиниць, яке записується у відповідній позиції інформаційного пакета протоколу передачі даних і часто навіть не піддається шифруванню, як і вся інша інформація про транзакції між адресами системи⁷.

Отже, третьою обставиною, яка впливає на порядок укладення договору купівлі-продажу є правовий режим його предмета як об'єкта цивільних прав.

Договір купівлі-продажу, окрім іншого, може бути укладений на біржах, конкурсах, аукціонах (публічних торгах), у місцевостях у яких працюють або відсутні нотаріуси тощо. Окрім іншого,

¹ Міндарьова, М. Ю. (2015). Облігації як об'єкт цивільного обороту: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Харків: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 122.

² Навчальні матеріали онлайн (2021). *Поняття товару та особливості правового режиму обігу його окремих видів. Господарське право* <https://pidru4niki.com/1350082648674/pravo/ponyattya_tovaru_osoblivosti_pravovogo_rezhimu_obigu_yogo_okremih_vidiv> (2021, квітень, 14).

³ *Податковий кодекс України, 2010* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/conv#Text>> (2021, квітень, 18).

⁴ Ромовська, З. В. (2020). *Українське цивільне право. Договірне право: Академічний курс*. Львів: ПАІС, 213.

⁵ Гладь, Ю. О. (2010). Право вимоги як особливий різновид майна. *Часопис Київського університету права*, 4, 189.

⁶ Яворська, О. С. (2009). *Договірні зобов'язання про передання майна у власність: цивільно-правові аспекти: Монографія*. Тернопіль: Підручники і посібники, 161, 163.

⁷ Вікіпедія (2021). *Криптовалюта* <<https://ru.wikipedia.org/wiki/Криптовалюта>> (2021, квітень, 14).

існують особливості укладення та виконання договорів у випадку передбачення різних умов договору купівлі-продажу, наприклад розстрочення платежу. Право власності за таких умов у покупця на передане та неоплачене майно виникає з моменту укладання договору купівлі-продажу, а відповідно і реєструється одночасно з нотаріальним посвідченням договору¹.

Також, серед науковців давно обговорювалося питання, чи договір укладено в мережі Інтернет, чи Інтернет є лише способом надання товару, аналогічним паперовому каталогу. З цього приводу Р.Б. Шишка та С.В. Резніченко виділяють дві основні точки зору: 1) вибір товарів в інтернет-магазині та формування замовлення є акцептом публічної оферти; 2) оформлення замовлення є зустрічною офертою, яку пропонує покупець². На думку О.О. Полуніної, лібералізація законодавства в сфері регулювання електронного цифрового підпису має провадитися шляхом відмови від зайвих вимог до центрів сертифікації ключів та акредитованих центрів сертифікації ключів, які стримують розвиток відповідного ринку послуг в Україні та сприяють встановленню занадто високих цін, які є надмірними для більшості продавців, що мають намір здійснювати електронну комерцію³.

У літературі також зазначають, що, незважаючи на те, що ЦК України відносить договори роздрібної купівлі-продажу в мережі Інтернет до тих, котрі вважаються укладеними у письмовій формі, у доктрині не висловлена єдина позиція щодо форми, притаманної договорам, чиє укладення відбувається з допомогою інформаційно-телекомунікаційних систем, а тому вказують, що остаточну відповідь на ці питання допоможе віднайти судова практика⁴. Позаяк, як видається, у цьому аспекті слушною є думка Ю.О. Патинки, згідно з якою усе спілкування продавців товарів і покупців на сторінках сайтів продавців зводиться до оформлення бланків замовлень, які відсилаються на сервери і є єдиними документами, що закріплюють угоди. Тому, у цих випадках відбуваються обміни документами, що підтверджує додержання форми правочинів⁵.

Таким чином, наступною обставиною, яка впливає на особливості порядку укладення договору купівлі-продажу є місце, спосіб та умови його укладення.

Як вказують у юридичній літературі, за загальним правилом, продавцем за договором купівлі-продажу може бути лише власник майна⁶. Це так званий добровільний порядок укладення договору купівлі-продажу. Однак, винятки з цього правила існують і передбачені, окрім окремих приписів ЦК України (наприклад, ст. 874), зокрема, такими нормативно-правовими актами, як: Закон України «Про виконавче провадження»⁷; Закон України «Про заставу»⁸; Закон України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності»⁹; Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Статуту залізниць України»¹⁰ та ін.

¹ Чуєва, О. (2017). Особливості укладання договору купівлі-продажу нерухомості з розстроченням платежу. Істотні умови, порядок посвідчення та забезпечення виконання. *Мала енциклопедія нотаріуса*, 3 (93), 41.

² Шишка, Р. Б. (ред.) (2006). *Цивільне право України: курс лекцій. У 6-ти томах. Договірне право: Загальні положення та договори на передачу майна у власність*. Харків: Еспада, 5 (2), 109.

³ Полуніна, О. О. (2017). Укладення договору роздрібної купівлі-продажу через мережу інтернет. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 19 трав. 2017 р.)* Одеса: Гельветика, 2, 681-682.

⁴ Паєнок, А. О. (2017). Правова характеристика порядку укладення договору роздрібної купівлі-продажу товарів. *Науковий вісник публічного та приватного права*, 5, 1, 106.

⁵ Патинка, Ю. О. (2016). Правові проблеми укладення договору купівлі-продажу з використанням мережі Інтернет. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*, 3, 56.

⁶ Коссак, В. М. (ред.) (2004). *Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України*. Київ: Істина, 549.

⁷ Закон України Про виконавче провадження, 2016 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19/conv#Text>> (2021, квітень, 18).

⁸ Закон України Про заставу, 1992 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2654-12#Text>> (2021, квітень, 18).

⁹ Закон України Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності, 2009 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1559-17#Text>> (2021, квітень, 18).

¹⁰ Постанова Про затвердження Статуту залізниць України, 1998 (Кабінет Міністрів України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/457-98-%D0%BF/conv#Text>> (2021, квітень, 18).

Врешті, С.М. Бєрвено цілком виправдано, крім неконкурентного та конкурентного способів, які виділяються за характером формування волевиявлення, класифікує способи укладення договору ще й за способом узгодження змісту договору. За цим критерієм учений виділяє загальний, спеціальний і судовий порядок укладення договору¹.

Однак, не можна не згадати, що станом на сьогодні в Україні існує дуалізм приватно-правового регулювання на рівні двох кодифікованих актів ЦК України і ГК України, підходи яких щодо окремих принципових аспектів діаметрально протилежні. Наприклад, якщо відповідно до ч. 2 ст. 635 ЦК України, сторона, яка необґрунтовано відмовилася від укладення основного договору, повинна відшкодувати іншій стороні збитки, спричинені такого роду простроченням, то згідно з ч. 3 ст. 182 ГК України – така інша сторона вправі вимагати укладення основного договору у судовому порядку.

У зв'язку із цим варто навести наступні приклади та роз'яснення із судової практики.

Колегія суддів судової палати у цивільних справах Верховного Суду України, розглядаючи справу за позовом О_1 до ТзОВ «Інженерно-комерційний центр «Злата Тавріда» про визнання договору таким, що відбувся, зазначила: «Примушування до угоди, яка ґрунтується на попередньому договорі, чи визнання її укладеною за відсутності згоди зустрічної сторони законом не передбачено, оскільки за порушення умов попереднього договору ч. 2 ст. 635 ЦК України передбачені інші правові наслідки – відшкодування збитків. Крім того, ч. 3 ст. 635 ЦК України передбачено, що зобов'язання, встановлене попереднім договором, припиняється, якщо основний договір не укладений протягом строку, встановленого попереднім договором»².

Вищий господарський суд України, розглядаючи справу за позовом ТзОВ «Нектар» про зобов'язання Відповідача укласти з ним договір купівлі-продажу земельної ділянки на умовах раніше вчиненого попереднього договору купівлі-продажу, дійшов схожої думки, незважаючи на те, що суб'єктами спірних відносин були господарські організації, а домовленість між ними мала характер господарського договору³.

Врешті, Верховний Суд України у Постанові від 02.09.2015 констатував, що «припинення зобов'язання з попереднього договору внаслідок неукладення основного договору протягом встановленого попереднім договором строку унеможливорює спонукання до укладення основного договору в судовому порядку, виконання обов'язку в натурі чи виникнення основного договірного зобов'язання як правової підстави для виникнення в набувача права власності на майно»⁴.

Власне, на наше переконання, такі підходи у судовій практиці є абсолютно виправданими, а в контексті суперечностей, передбачених ЦК України та ГК України, застосовувати потрібно положення саме ЦК України як основного акту цивільного законодавства. Зокрема, що стосується описаних вище ситуацій, то необхідно виходити з того, що право власності, як речове право, є класичним цивільно-правовим інститутом, а тому до ГК України необхідно увести зміни, передбачивши положення про попередній договір аналогічні тим, які містяться у ЦК України. Відповідно, укладення основного договору у судовому порядку, зокрема, договору купівлі-продажу, повинно бути можливо винятково у випадках передбачених самим попереднім договором чи актами цивільного законодавства України.

Отже, узагальнюючи слід вказати, що сутнісним фактором, який впливає на порядок укладення договору купівлі-продажу, є характер волевиявлення у правочині, тобто залежить від того укладається відповідний договір у добровільному чи примусовому порядку.

Висновки. Підсумовуючи вищеподане, вважаємо за можливе зробити наступні висновки: а) зважаючи, що договір купівлі-продажу є найпоширенішим договірним інститутом, який опосередковує перехід права власності, дослідження сфери його застосування, а також загального і спеціального порядку його укладення, набуває особливої актуальності; б) основними факторами (умовами), котрі впливають на порядок і процедуру укладення договору купівлі-продажу є: сфера виникнення та законодавче регулювання відповідних суспільних відносин та конкретний підвид

¹ Бєрвено, С. (2006). Цивільно-правова характеристика укладення договору. *Підприємництво, господарство і право*, 4, 10.

² Ухвала у справі № 6-23141св08, 2009 (Верховний Суд України). Єдиний державний реєстр судових рішень <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/3268492>> (2021, квітень, 24).

³ Постанова у справі № 2/73-88, 2010 (Вищий господарський суд України). Сайт ВГСУ <http://www.arbitr.gov.ua/docs/28_3011596.html> (2021, квітень, 24).

⁴ Постанова у справі № 6-226цс14, 2015 (Верховний Суд України). Єдиний державний реєстр судових рішень <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/49954969>> (2021, квітень, 24).

цього договору; правовий статус сторін конкретного договору; правовий режим предмета договору купівлі-продажу як об'єкта цивільних прав; місце, спосіб укладення договору купівлі-продажу та його умови; характер волевиявлення у правочині купівлі-продажу, тобто укладається відповідний договір у добровільному чи примусовому порядку.

References:

1. Belyanevych, O. A. (2002). *Hospodarskyy dohovir ta sposoby yoho ukladennya* [Economic contract and methods of its conclusion]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
2. Berveno, S. (2006). Tsyvilno-pravova kharakterystyka ukladennya dohovoru [Civil law characteristics of the contract]. *Pidpryyemnytstvo, hospodarstvo i pravo* [Entrepreneurship, economy and law], 4, 10. [in Ukrainian].
3. Chuyeva, O. (2017). Osoblyvosti ukladannya dohovoru kupivli-prodazhu nerukhomosti z rozstrochennyyam platezhu. Istotni umovy, poriyadok posvidchennya ta zabezpechennya vykonannya [Features of concluding a contract of sale of real estate in installments. Essential conditions, procedure for certification and enforcement]. *Mala entsyklopediya notariusa* [A small encyclopedia of a notary], 3 (93), 41. [in Ukrainian].
4. Dzera, O. V. (ed.) (2008). *Dohovirne pravo Ukrayiny. Zahalna chastyna* [Contract law of Ukraine. The general part]. Kyiv: Yurinkom Inter. [in Ukrainian].
5. Gladio, Yu. O. (2010). Pravo vymohy yak osoblyvyi riznovyd mayna [The right of claim as a special kind of property]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava* [Journal of Kyiv University of Law], 4, 189. [in Ukrainian].
6. Horbunova, L.M. Bohachov, S.V., Ivanchuk, I.F., Tralo, Yu.V. (2006). *Dohovir kupivli-prodazhu* [Purchase and sale agreement]. Kyiv: Ministerstvo yustytisyi Ukrayiny, Polihraf-Ekspres. [in Ukrainian].
7. *Hospodarskyy kodeks Ukrayiny, 2003* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Economic Code of Ukraine, 2003 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine], 18, 2 tr. [in Ukrainian].
8. Hrynyak, A.B., Kot, O.O., Plenyuk, M.D. (ed.) (2020). *Onovlennya Dohovirnoho rehulyuvannya pryvatnopravovykh vidnosyn v Ukrayini* [Update of the Contractual regulation of private law relations in Ukraine]. Kyiv: NDI pryvatsnogo prava i pidpryyemnytstva im. akad. F.H. Burchaka NAPrN Ukrayiny. [in Ukrainian].
9. Konstytutsiya Ukrayiny, 1996 (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Constitution of Ukraine, 1996 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/conv#Text>> (2021, April, 14). [in Ukrainian].
10. *Kontseptsiya onovlennya Tsyvilnoho kodeksu Ukrayiny, 2020* (Robocha hrupa, utvorena postanovoyu Kabinetu Ministriv Ukrayiny) [Concept of updating the Civil Code of Ukraine, 2020 (Working Group established by the resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine)]. Kyiv: VD ArtEk. [in Ukrainian].
11. Kossak, V. M. (ed.) (2004). *Naukovo-praktychnyy komentar Tsyvilnoho kodeksu Ukrayiny* [Scientific and practical commentary on the Civil Code of Ukraine]. Kyiv: Istyna. [in Ukrainian].
12. Lunts, L. A. (1972). *Vneshnetorgovaya kuplya-prodazha (kollizionnyye voprosy)* [Foreign trade purchase and sale (conflict issues)]. Moscow: Legal literature. [in Russian].
13. Mindarova, M. Yu. (2015). Oblihatsiyi yak obyekt tsyvilnoho oborotu: *dysertatsiya na zdobuttya naukovoho stupenya kandydata yurydychnykh nauk* [Bonds as an object of civil turnover: dissertation for the degree of Candidate of Law]. Kharkiv: Natsionalnyy yurydychnyy universytet imeni Yaroslava Mudroho. [in Ukrainian].
14. Navchalni materialy onlayn (2021) [Learning materials online (2021)]. *Ponyattya tovaru ta osoblyvosti pravovoho rezhymu obihu yoho okremykh vydiv. Hospodarske pravo* [The concept of goods and features of the legal regime of circulation of its individual types. Commercial law] <https://pidru4niki.com/1350082648674/pravo/ponyattya_tovaru_osoblyvosti_ppravovogo_rezhimu_obigu_yogo_okremih_vidiv> (2021, April, 14). [in Ukrainian].
15. Patynka, Yu. O. (2016). Pravovi problemy ukladennya dohovoru kupivli-prodazhu z vykorystannyam merezhi Internet [Legal problems of concluding a contract of sale using the Internet]. *Aktualni problemy vitchyznyanoi yurytsprudentsiyi* [Actual problems of domestic jurisprudence], 3, 56. [in Ukrainian].
16. Payenok, A. O. (2017). Pravova kharakterystyka poryadku ukladennya dohovoru rozdribnoyi kupivli-prodazhu tovariv [Legal characteristics of the procedure for concluding a contract of retail sale of goods]. *Naukovyy visnyk publicnogo ta pryvatsnogo prava* [Scientific Bulletin of Public and Private Law], 5, 1, 106. [in Ukrainian].
17. *Podatkovyy kodeks Ukrayiny, 2010* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Tax Code of Ukraine, 2010 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/conv#Text>> (2021, April, 18). [in Ukrainian].
18. Polunina, O. O. (2016). *Dohovir rozdribnoyi kupivli-prodazhu za tsyvilnym zakonodavstvom Ukrayiny* [The contract of retail sale under the civil legislation of Ukraine]: *dysertatsiya na zdobuttya naukovoho stupenya kandydata yurydychnykh nauk* [the dissertation on competition of a scientific degree of the candidate of legal sciences]. Odesa: NU «Odeska yurydychna akademiya». [in Ukrainian].
19. Polunina, O. O. (2017). Ukladennya dohovoru rozdribnoyi kupivli-prodazhu cherez merezhu internet [Concluding a contract of retail sale via the Internet]. *Tradyttsiyi ta novatsiyi yurydychnoyi nauky: mynule, suchasnist,*

- maybutnye: materialy Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (m. Odesa, 19 trav. 2017 r.) [Traditions and innovations of legal science: past, present, future: materials of the International scientific-practical conference (Odessa, May 19, 2017)]. Odesa: Helvetyka, 2, 681-682. [in Ukrainian].
20. *Postanova Pro zatverdzhennya Statutu zaliznyts Ukrayiny, 1998* (Kabinet Ministriv Ukrayiny) [Resolution on approval of the Statute of the Railways of Ukraine, 1998 (Cabinet of Ministers of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/457-98-%D0%BF/conv#Text>> (2021, April, 18). [in Ukrainian].
21. *Postanova u spravi № 2/73-88, 2010* (Vyshchyy hospodarskyy sud Ukrayiny) [Resolution in case № 2 / 73-88, 2010 (Supreme Commercial Court of Ukraine)]. *Sayt VHSU* [HCSU website] <http://www.arbitr.gov.ua/docs/28_3011596.html> (2021, April, 24). [in Ukrainian].
22. *Postanova u spravi № 6-226tss14, 2015* (Verkhovnyy Sud Ukrayiny) [Judgment in the case № 6-226tss14, 2015 (Supreme Court of Ukraine)]. *Yedynyy derzhavnyy reyestr sudovykh rishen* [Unified state register of court decisions] <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/49954969>> (2021, April, 24). [in Ukrainian].
23. Romovska, Z. V. (2020). *Ukrayinske tsyvilne pravo. Dohovirne pravo: Akademichnyy kurs* [Ukrainian civil law. Contract law: Academic course]. Lviv: PAIS. [in Ukrainian].
24. Serebryakova, Yu. O. (2010). Osoblyvosti ukladennya hospodarskykh dohovoriv u sproshcheny sposib [Features of concluding business agreements in a simplified way]. *Forum prava* [Law Forum], 4, 820. [in Ukrainian].
25. Shyshka, R. B. (ed.) (2006). *Tsyvilne pravo Ukrayiny: kurs leksi. U 6-ty tomakh* [Civil law of Ukraine: a course of lectures. In 6 volumes]. Dohovirne pravo: Zahalni polozhennya ta dohovory na peredachu mayna u vlasnist [Contract law: General provisions and agreements on the transfer of property]. Kharkiv: Espada, 5 (2), 109. [in Ukrainian].
26. *Simeynyy kodeks Ukrayiny, 2002* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Family Code of Ukraine, 2002 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Holos Ukrayiny* [Voice of Ukraine], 2002, 38, 26 February. [in Ukrainian].
27. *Tsyvil'nyy kodeks Ukrayiny, 2003* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Civil Code of Ukraine, 2003 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>> (2021, April, 16). [in Ukrainian].
28. *Uhoda pro asotsiatsiyu mizh Ukrainoyu, z odniyeyi storony, ta Yevropeyskym Soyuzom, Yevropeyskym spivtovarystvom z atomnoyi enerhiyi i yikhnyimi derzhavamy-chlenamy, z inshoyi storony, 2014* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, on the other hand, 2014 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text> (2021, April, 14). [in Ukrainian].
29. *Ukhvala u spravi № 6-23141sv08, 2009* (Verkhovnyy Sud Ukrayiny) [Judgment in the case № 6-23141sv08, 2009 (Supreme Court of Ukraine)]. *Yedynyy derzhavnyy reyestr sudovykh rishen* [Unified state register of court decisions] <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/3268492>> (2021, April, 24). [in Ukrainian].
30. Vavzhenchuk, S. Ya. (2010). Dohovir kupivli-prodazhu: klasychna doktryna ta problemy ukrayinskoho tsyvilnoho prava [The contract of sale: the classical doctrine and the problems of Ukrainian civil law]. *Yurydychnyy visnyk* [Legal Bulletin], 4 (17), 74. [in Ukrainian].
31. Wikipedia (2021). *Kryptovalyuta* [Cryptocurrency] <<https://ru.wikipedia.org/wiki/Криптовалюта>> (2021, April, 14). [in Ukrainian].
32. Yavorska, O. S. (2009). *Dohovirni zobov'yazannya pro peredannya mayna u vlasnist: tsyvilno-pravovi aspekty: Monohrafiya* [Contractual obligations to transfer property: civil law aspects: Monograph]. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky. [in Ukrainian].
33. Yurkevych, Yu. M. (2017). *Dohovirni formy obyednan fizychnykh ta yurydychnykh osib u tsyvilnomu pravi Ukrayiny* [Contractual forms of associations of individuals and legal entities in civil law of Ukraine]: *dysertatsiya na здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук* [dissertation for the degree of Doctor of Laws]. Lviv: Lvivskyy natsionalnyy universytet imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].
34. *Zakon Ukrayiny Pro obih vekseliv v Ukrayini, 2001* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Law of Ukraine on the circulation of promissory notes in Ukraine, 2001 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2374-14/conv#Text>> (2021, April, 14). [in Ukrainian].
35. *Zakon Ukrayiny Pro pryvatyzatsiyu derzhavnoho i komunalnoho mayna, 2018* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Law of Ukraine on Privatization of State and Municipal Property, 2018 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2269-19#Text>> (2021, April, 14). [in Ukrainian].
36. *Zakon Ukrayiny Pro publichni zakupivli, 2015* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Law of Ukraine on Public Procurement, 2015 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text>> (2021, April, 14). [in Ukrainian].
37. *Zakon Ukrayiny Pro rynky kapitalu ta orhanizovani tovarni rynky, 2020* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Law of Ukraine on Capital Markets and Organized Commodity Markets, 2020 (Verkhovna Rada of Ukraine)].

- Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/738-20#Text>> (2021, April, 14). [in Ukrainian].
38. *Zakon Ukrayiny Pro rynky kapitalu ta orhanizovani tovarni rynky, 2020* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Law of Ukraine on Capital Markets and Organized Commodity Markets, 2020 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text>> (2021, April, 14). [in Ukrainian].
39. *Zakon Ukrayiny Pro tovarni birzhi, 2020* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Law of Ukraine on Commodity Exchanges, 2020 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/738-20#Text>> (2021, April, 14). [in Ukrainian].
40. *Zakon Ukrayiny Pro tovarnu birzhu, 1991* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Law of Ukraine on Commodity Exchange, 1991 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1956-12#Text>> (2021, April, 14). [in Ukrainian].
41. *Zakon Ukrayiny Pro tsinni papery ta fondovyy rynek, 2006* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Law of Ukraine on Securities and Stock Market, 2006 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#Text>> (2021, April, 14). [in Ukrainian].
42. *Zakon Ukrayiny Pro vidchuzhennya zemelnykh dilyanok, inshykh obyektiv nerukhomoho mayna, shcho na nykh rozmishcheni, yaki перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чий з мотивів суспільної необхідності, 2009* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Law of Ukraine On Expropriation of Land Plots, Other Real Estate Objects Located on Them, which are in Private Ownership, for Public Needs or on the Grounds of Public Necessity, 2009 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1559-17#Text>> (2021, April, 18). [in Ukrainian].
43. *Zakon Ukrayiny Pro vykonavche provadzhennya, 2016* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Law of Ukraine on Enforcement Proceedings, 2016 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19/conv#Text>> (2021, April, 18). [in Ukrainian].
44. *Zakon Ukrayiny Pro zakhyst prav spozhyvachiv, 1991* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Law of Ukraine on Consumer Protection, 1991 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text>> (2021, April, 14). [in Ukrainian].
45. *Zakon Ukrayiny Pro zastavu, 1992* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Law of Ukraine On Pledge, 1992 (Verkhovna Rada of Ukraine)] *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2654-12#Text>> (2021, April, 18). [in Ukrainian].
46. *Zakon Ukrayiny Pro okhoronu prav na vynakhody i korysni modeli, 1993* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Law of Ukraine on Protection of Rights to Inventions and Utility Models, 1993 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text>> (2021, April, 14). [in Ukrainian].

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.3.21

Serhii Chvankin, PhD in Law

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9800-854X>

Kyiv District Court of Odessa, Ukraine

JUDICIAL PROVING IN CIVIL PROCEEDINGS IN THE AGE OF INFORMATION TECHNOLOGIES

Сергій Чванкін, к. ю. н.

Київський районний суд м. Одеси, Україна

СУДОВЕ ДОКАЗУВАННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ В ЕПОХУ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

This article contains the results of scientific research on the nature of the impact of information technology development on the process of judicial proving, and assessment of the degree of transformation of the doctrine of judicial proving and evidence in legal science under the influence of scientific progress. It examines existing legal approaches to understanding the concept and essence of judicial proving and its relationship to adversarial and inquisitorial models of litigation. The main characteristics of these models are revealed regarding the distribution of the burden of proof, the role of the court in the process of proof, the legal consequences of failure of certain procedural subjects to play an active role in the process of proof, etc. The usefulness is determined of combining adversarial and investigative features of court procedure in order to counteract the abuse of their procedural rights by the parties in the process of judicial proving and the best performance of the tasks of civil proceedings. In particular, it is proposed to provide courts with access to all or most electronic state registers and the opportunity to obtain information from them on the circumstances of the case on their own initiative to verify the information provided by the parties in the statements on the merits.

The main directions of adaptation of doctrinal provisions of the science of civil procedural law related to judicial proving are outlined, which would facilitate the introduction of new technologies in the process of judicial proving to facilitate and increase the efficiency of evidentiary activities of procedural subjects.

The essence and content of admissibility of electronic evidence as a means of proof in civil proceedings are investigated. Based on the analysis of historical origins of admissibility of forensic evidence, existing scientific views on the legal nature of this procedural category and study of case law on the assessment of admissibility of electronic evidence, it is proposed to assess the admissibility of electronic evidence without undue judicial formalism. The significance of such electronic details as electronic signature and electronic time stamp on the original audio, video or electronic photographs submitted to the court for the court's assessment of the admissibility was analyzed, and also authenticity and sufficiency of such electronic evidence.

Keywords: court, civil judicial proceedings, electronic evidence, adversarial proceedings, digitalization, characteristics of evidence, admissibility of evidence, evaluation of evidence.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток інформаційних технологій позначився на всіх сферах життя суспільства, навіть на такій консервативній його сфері, як судовий процес. Нові інформаційно-технічні інструменти дають можливість прискорити та оптимізувати судові провадження. Деякі судові процедури на фоні існуючих технічних можливостей людства вже виглядають застарілими та повинні поступово відійти у минуле. Наприклад, участь процесуальних суб'єктів у судовому засіданні в режимі відеоконференції поступово витіснятиме такі процесуальні форми їх участі в судовому процесі, як допит свідків за судовим дорученням (ст. 87 ЦПК) або у місці їх проживання (перебування) (ч. 14 ст. 230 ЦПК), та значно зменшить випадки відкладення судового розгляду через неможливість однієї зі сторін особисто з'явитись у судові засідання (п. 2 ч. 2

ст. 223 ЦПК). Направлення електронних повідомлень учасникам судового процесу про дату, час та місце судового засідання повинне невдовзі цілком замінити тривалий та неефективний процес виклику до суду через пошту. Електронний документообіг між судом та учасниками судового процесу, здійснення судового розгляду за електронною справою повинно спростити доступ до правосуддя, полегшити ознайомлення з матеріалами справи як учасникам справи, так і судам вищестоящих інстанцій у випадку оскарження судових рішень та дати змогу в перспективі цілком відмовитись від паперових носіїв інформації. Наразі виклик до суду відповідачів, третіх осіб, свідків, зареєстроване місце проживання (перебування), місцезнаходження чи місце роботи яких невідоме вже здійснюється через оголошення на офіційному веб-сайті судової влади України замість розміщення оголошення про їх виклик у пресі, як було раніше. Новий порядок розміщення оголошення про виклик до суду вказаних суб'єктів значно простіше, швидше та економніше з погляду фінансових затрат.

Напевно, найбільшого впливу від діджиталізації суспільних відносин зазнав процес судового доказування. Інформаційні технології, в першу чергу, значно підвищують можливості людей у збиранні, обробці, обміні та зберіганні інформації, а судові доказування – це ніщо інше як формалізований процес отримання судом інформації про обставини справи.

Проблематика судового доказування та доказів у цивільному процесі була предметом наукових досліджень багатьох вчених-процесуалістів, серед яких: С. Н. Абрамов, О. Т. Боннер, Л. А. Ванєєва, Є. В. Васьковський, К. Б. Дрогозюк, О. П. Клейнман, С. В. Курильов, В. В. Молчанов, Ю. С. Павлова, І. В. Решетнікова, Р. В. Тертишников, М. К. Треушников, А. С. Штефан, К. С. Юдельсон та ін. Утім сучасні умови стрімкого розвитку інформаційних технологій спонукають до вивчення їх впливу на процес судового доказування.

Одним із найбільш очевидних результатів упровадження наукових досягнень у процес судового доказування стала поява у ЦПК України нового виду засобів доказування – електронних доказів. Однак цим нововведенням вплив інформаційних технологій на судові доказування не обмежується. Усю глобальність поступової модифікації процедури збирання, дослідження та оцінки судових доказів під впливом науково-технічного прогресу ще належить з'ясувати та усвідомити, а тому актуальність наукових досліджень у даному напрямку не можна заперечити.

Метою даної наукової статті є встановлення характеру впливу розвитку інформаційних технологій на процес судового доказування та оцінка ступеня трансформації вчення про судові доказування та докази в юридичній науці під впливом інформаційно-технічного прогресу.

Виклад основного матеріалу. Правове регулювання процесу судового доказування повинно бути спрямоване на створення таких процесуальних умов, які найкраще забезпечували б спроможність суду отримати найбільш повну та достовірну інформацію про обставини справи за збереження неупередженості та безсторонності суду з одночасним гарантуванням рівних можливостей сторін у наданні доказів та відстоюванні у суді власної позиції. Воно повинно враховувати не лише прогресивні досягнення юридичної науки, а й крокувати в ногу з технічним прогресом, щоб суддя чи адвокат, приходячи на своє робоче місце, не поверталися, умовно кажучи, до минулого століття, а могли легально використовувати для оптимізації своєї роботи усі зручності та технічні новинки теперішнього часу.

Для цього теорія судових доказів має бути адаптована до новітніх технічних розробок у сфері інформаційних технологій. Доктринальні положення юридичної науки, що стосуються судового доказування, повинні не гальмувати, а навпаки сприяти впровадженню новітніх технологій у процес судового доказування для полегшення та підвищення ефективності доказової діяльності процесуальних суб'єктів.

Серед науковців немає одностайності поглядів на сутність судового доказування. Поступово в процесуальній науці склалися дві основні точки зору щодо цього питання. Відповідно до першої точки зору, яка вважається класичною, судові доказування розглядають як процесуальну діяльність сторін спору, спрямовану на переконання суду в правоті власної позиції, що полягає у ствердженні ними про існування фактів предмета доказування та подання до суду доказів на їх підтвердження. Дана позиція ґрунтується на принципі змагальності сторін та підтримувалася прибічниками змагальної моделі цивільного судочинства (наприклад, Є. В. Васьковським¹,

¹ Васьковський, Е. В. (1917). *Учебник гражданского процесса*. Москва: Издательство братьев Башмаковых, 228.

Є. О. Нефедьев¹, О. П. Клейнманом²). Процес судового доказування за такого підходу включає лише діяльність щодо збирання доказів та подання їх до суду. Водночас процес їх дослідження та особливо оцінки судом вважається таким, що виходить за межі судового доказування, а отже процес пізнання судом інформації про обставини справи розглядається як такий, що хоча й пов'язаний з процесом доказування, однак до нього не входить. Тягар судового доказування обставин справи лежить на сторонах, як і усі негативні наслідки, пов'язані з невиконанням активної ролі в процесі доказування. Роль суду в процесі судового доказування цілковито пасивна, суд не розглядається як суб'єкт доказування, оскільки нікому нічого не доказує.

Друга точка зору була сформульована представниками радянської школи процесуалістів на протигагу першій (такими як, наприклад, С. Н. Абрамов³, К. С. Юдельсон⁴, А. Я. Вишинський⁵). Як відомо, радянський цивільний процес являв собою яскравий приклад слідчої (інквізиційної) моделі судочинства, одним з важливих принципів якого був принцип об'єктивної (матеріальної) істини. На суд був покладений обов'язок, не обмежуючись наданими матеріалами та поясненнями, вживати всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного та об'єктивного з'ясування дійсних обставин справи, прав і обов'язків сторін (ч. 1 ст. 15 ЦПК УРСР 1963 р.). За такого підходу судово доказування розглядалося як процес всебічного, повного та об'єктивного з'ясування судом дійсних обставин справи, тобто встановлення судом так званої об'єктивної (матеріальної) істини на протигагу так званій «формальній» істині у змагальному процесі. До процесу судового доказування включалися збирання, дослідження та оцінка доказів. Тягар судового доказування фактично перекладався зі сторін на суд, а отже суд займав активну роль у процесі доказування та вважався чи не найголовнішим суб'єктом доказування (хоча формально й декларувалася дія принципів змагальності та диспозитивності). Негативні наслідки невиконання судом обов'язку всебічного, повного та об'єктивного з'ясування дійсних обставин справи полягали у скасуванні судового рішення судом вищестоящої інстанції.

Жодна з цих моделей, будучи ідеалізованою, не може забезпечити ефективного досягнення завдання цивільного судочинства. Свого часу Є. В. Васьковський найкращим чином описав усі переваги змагальної моделі судового процесу над слідчою⁶. Водночас, надмірне захоплення змагальністю, її ідеалізація, вихолощування, доведення до крайності призведе, за висловом Т. М. Яблочкова, до «панування бездушного формалізму»⁷.

Вирішення цієї проблеми також можна знайти у Є. В. Васьковського, який зазначав, що судовий процес необхідно побудувати за принципом змагальності з додаванням певної частки слідчих засад. При цьому втручання суду можливе лише тією мірою, доки воно не вступає у суперечність з принципом диспозитивності⁸. За такими засадами побудоване цивільне судочинство практично в усіх розвинених європейських країнах.

Сучасна вітчизняна процесуальна наука слідом за європейською визнає необхідність дії принципів змагальності та рівності сторін як важливої умови забезпечення права особи на справедливий судовий розгляд. У вільному суспільстві справедливість не нав'язується особі, не подається «на блюдечку», а лише забезпечуються кожному рівні можливості у її досягненні. Так, Н. Ю. Сакара, аналізуючи практику Європейського суду з прав людини, цілком справедливо відзначає, що елементами належної процедури, що є складовою права на справедливий судовий розгляд, є принцип «рівності вихідних умов», або, як його ще називають, принцип «рівності сторін» і принцип змагальності⁹.

¹ Нефедьев, Е. А. (1900). *Гражданский процесс*. Москва: Типолитография В. Рихтер, 209.

² Клейнман, А. Ф. (1967). *Новейшие течения в советской науке гражданского процессуального права. Очерки по истории*. Москва: Издательство Московского университета, 42-48.

³ Абрамов, С. Н. (1948). *Гражданский процесс: учебник*. Москва: Юридическое издательство МЮ СССР, 182.

⁴ Юдельсон, К. С. (1951). *Проблема доказывания в советском гражданском процессе*. Москва: Госюриздат, 33-34.

⁵ Вышинский, А. Я. (1941). *Теория судебных доказательств в советском праве*. Москва: Юридическое издательство НКЮ СССР, 167-168.

⁶ Васьковский, Е. В. (1917). *Учебник гражданского процесса*. Москва: Издательство братьев Башмаковых, 95-97.

⁷ Яблочков, Т. М. (1912). *Учебник русского гражданского судопроизводства*. Ярославль: Книгоиздательство И. К. Гассанова.

⁸ Васьковский, Е. В. (1917). *Учебник гражданского процесса*. Москва: Издательство братьев Башмаковых, 98.

⁹ Комаров, В. В. (ред.) (2011). *Курс гражданского процесса: підручник*. Харків: Право, 73-74.

Як відзначається в юридичній літературі, принцип змагальності ґрунтується на аксіомі «доказує той, хто заінтересований»¹. На цьому оснований і порядок розподілу тягара доказування, який у змагальному процесі покладається на сторін як найбільш зацікавлених у результаті розгляду справи осіб. Однак відмінною ознакою змагальної моделі судочинства від слідчої є не лише характер розподілу тягара доказування, а й прояв ініціативи щодо збирання доказів, що належить до змісту принципу диспозитивності. У змагальному процесі, на відміну від слідчого, суд за власною ініціативою не збирає доказів. Даний постулат знайшов своє відображення й у ЦПК України. Так, відповідно до ч. 2 ст. 13 ЦПК України збирання доказів у цивільних справах не є обов'язком суду, крім випадків, встановлених цим Кодексом. Суд має право збирати докази, що стосуються предмета спору, з власної ініціативи лише у випадках, коли це необхідно для захисту малолітніх чи неповнолітніх осіб або осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена, а також в інших випадках, передбачених цим Кодексом². Дане правило пояснюється науковцями, зокрема, тим, що сторони найбільшою мірою обізнані про обставини справи, якими доказами вони можуть бути підтверджені та де їх можна отримати³. Утім на сьогоднішній день багато юридично значимої інформації міститься у електронних державних реєстрах, доступ до яких є обмеженим спеціальними правилами, встановленими нормами чинного законодавства. Надавши судам доступ до усіх реєстрів, або хоча б до більшості з них (наразі судді мають доступ лише до відомостей Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань), законодавець, тим самим, значно спростить процес з'ясування обставин справи. Маючи відкритий доступ до реєстрів, суддя матиме змогу самостійно отримати витяг з реєстру та долучити його до матеріалів справи. За таких умов цілком логічним було б надати суду можливість отримувати необхідну інформацію з державних реєстрів за власною ініціативою з метою перевірки інформації, зазначеної сторонами у заявах по суті справи. Інформація, що знаходиться в реєстрах, переважно, є достовірною, а її отримання не вимагає від суду значних зусиль та витрат часу. Тому жодні аргументи про потенційне порушення диспозитивності чи змагальності, надмірне втручання суду в процес доказування не можуть переважити очевидної користі від надання судам доступу до державних реєстрів та права отримувати з них інформацію за власною ініціативою для належного виконання завдань цивільного судочинства. Такий крок з боку законодавця спричинить запровадження ще одного розумного елементу слідчого процесу, який лише підвищуватиме ефективність змагального судочинства. Адже якщо певного результату можна досягти швидше та простіше, саме так і варто діяти.

Загалом розвиток інформаційних технологій призводить до того, що обсяг інформації про конкретну фізичну чи юридичну особу, яку можна отримати через мережу Інтернет, постійно збільшується. Тому й можливості суддів і адвокатів у зборі такої інформації мають поступово збільшуватися шляхом надання їм доступу до різних електронних баз даних.

У зв'язку з цим процес подання доказів повинен поступово трансформуватися. З часом сторони повинні будуть збирати та подавати до суду лише ті докази, до яких у суду немає безпосереднього доступу, що ж до інформації з електронних реєстрів та інших електронних баз даних, сторонам варто буде лише вказати про можливість суду ознайомитися з ними у тому чи іншому електронному джерелі.

Ще одним питанням, яке гостро постає в судовому доказуванні у зв'язку з розвитком інформаційних технологій, є питання допустимості електронних доказів як засобу доказування у цивільному процесі (і не лише у цивільному).

Історично допустимість доказів розглядалась як процесуальне правило, яке полягає в забороні використання показань свідків для встановлення деяких фактів, що вимагають письмової форми засвідчення⁴.

На сьогоднішній день сутність даної властивості судових доказів розглядається дещо ширше. Відповідно до ст. 78 ЦПК, яка закріплює зміст допустимості доказів, суд не бере до уваги докази, що одержані з порушенням порядку, встановленого законом. Обставини справи, які за законом

¹ Вукот, М. А. (ред.) (2005). *Гражданский процесс: учебник*. Москва: Юрист, 51; Штефан, А. С. (2018).

Вчення про механізм доказування у цивільному судочинстві: монографія. Київ: Інтерсервіс, 57.

² *Цивільний процесуальний кодекс України, 2004* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 40-41, 42, 492.

³ Васильовський, Е. В. (1917). *Учебник гражданского процесса*. Москва: Издательство братьев Башмаковых, 95-95.

⁴ Молчанов, В. В. (2012). *Основы теории доказательств в гражданском процессуальном праве: Учебное пособие*. Москва: Зерцало-М, 162.

мають бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватися іншими засобами доказування.

Як стверджують окремі науковці, у частині першій наведеної статті закріплене загальне правило допустимості доказів, яке пов'язується з їх юридичною силою¹. Тобто, виходячи зі змісту ч. 1 ст. 78 ЦПК, судовий доказ вважається допустимим, а отже таким, що має юридичну силу, за умови, що він був одержаний без порушення порядку, встановленого законом.

Спеціальне правило допустимості судових доказів (ч. 2 ст. 78 ЦПК) стосується не усіх доказів, а лише випадків доказування обставини справи, для яких законом встановлені спеціальні правила доказування. Класичним прикладом такого спеціального правила є норма ч. 1 ст. 218 ЦК України, відповідно до якої недодержання сторонами письмової форми правочину, яка встановлена законом, не має наслідком його недійсність, крім випадків, встановлених законом. Заперечення однією із сторін факту вчинення правочину або оспорування окремих його частин може доводитися письмовими доказами, засобами аудіо-, відеозапису та іншими доказами. Рішення суду не може ґрунтуватися на свідченнях свідків². Суди доволі широко тлумачать положення ч. 2 ст. 78 ЦПК, розповсюджуючи його на всі випадки, коли законодавством встановлені спеціальні правила документування певних фактів.

У «широкому» розумінні допустимість доказів розглядається як наявність певного кола засобів доказування, в яких можуть міститися фактичні дані, з тим, щоб вони могли бути судовими доказами³. Тобто так зване «широке» розуміння допустимості доказів означає фактичне ототожнення властивості допустимості з процесуальною формою судових доказів, за якого допустимим вважається будь-який доказ, який має процесуальну форму одного з п'яти передбачених законом засобів доказування. Така точка зору не є безспірною, адже положення ст. 78 ЦПК не дають підстав для такого висновку. Якщо якісь дані про обставини справи не мають процесуальної форми одного з засобів доказування, передбачених ч. 2 ст. 76 ЦПК, то це взагалі не доказ, а отже питання про його допустимість не варто піднімати.

А. С. Штефан пропонує розглядати допустимість доказів поряд з їх належністю як принцип доказування, що є елементом механізму судового доказування⁴. Такий підхід викликає деякі заперечення, адже залишається незрозумілим, чому такі властивості судових доказів як належність та допустимість піднесені дослідницею у розряд принципів доказування, тоді як інші не менш важливі властивості (достовірність, достатність) позбавлені цього. Якщо ж ще й їх віднести до принципів судового доказування, то тоді взагалі зітреється межа між принципами доказування та властивостями доказів. Як вбачається, допустимість доказів є цілком рядовою властивістю судових доказів та не має того всеосяжного, фундаментального значення, щоб її можна було віднести до принципів, навіть якщо це принципи доказування.

Такий широкий спектр точок зору відносно змісту допустимості судових доказів не міг не позначитися на судовій практиці, особливо у випадках оцінки судами допустимості електронних доказів.

Загалом поява електронних доказів створила безліч нових можливостей для підвищення ефективності судового доказування. Вони дозволяють значно диверсифікувати джерела доказової інформації, надають більш повну та точну інформацію про обставини справи та є набагато переконливішими за традиційні засоби доказування, адже жоден свідок не здатен настільки точно передати зміст розмови як аудіозапис та суть події як відеозапис.

Утім, незважаючи на усі переваги, в судовій практиці оцінка електронних доказів викликає чи не найбільше проблем та розбіжностей. Як будь-яке нововведення, електронні докази сприймаються доволі консервативною судовою системою з певними труднощами та пересторогами. Зокрема, суди інколи визнають недопустимими електронними доказами відеозаписи через відсутність електронного

¹ Андронов, І. В. (2020). Юридична сила судових доказів у цивільному процесі. *Новели цивільного процесуального законодавства: докази та доказування: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 14 вересня 2020 р.)*. Одеса: Фенікс, 14. < <https://hdl.handle.net/11300/13083> > (2021, травень 17).

² *Цивільний кодекс України, 2003* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 40-44, 356.

³ Комаров, В. В. (ред.) (2011). *Курс цивільного процесу: підручник*. Харків: Право, 490.

⁴ Штефан, А. С. (2018). *Вчення про механізм доказування у цивільному судочинстві: монографія*. Київ: Інтерсервіс, 105-106.

підпису на оригіналі¹. Варто зауважити, що ЦПК містить вимогу щодо проставлення електронного підпису на електронній копії електронного доказу. Що стосується оригіналу, то розглядати кожний аудіо чи відеозапис або ж електронну фотографію, що використовується в процесі судового доказування, як електронний документ, та застосовувати до нього вимоги Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» щодо обов'язкової наявності електронного підпису на оригіналі, є надмірним формалізмом. Немає певності навіть у тому, що всі звуко-, відеозаписувальні та фотофіксуючі пристрої можуть забезпечити відповідну технічну можливість, адже для того, щоб проставити електронний підпис на оригіналі звуко чи відеозапису це необхідно зробити саме на тому технічному пристрої, яким було здійснено цей звуко- чи відеозапис і на якому зберігається даний оригінал. Як вбачається, такої потреби немає. Адже у випадку виникнення сумнівів щодо цілісності електронних даних оригіналу звукозапису, відеозапису чи електронного фотографічного зображення можна призначити судову експертизу.

Так само надмірним формалізмом, на наш погляд, є ситуація, коли суд розглядає як недопустимий електронний доказ аудіо чи відеофайл або електронну фотографію за відсутності на ньому електронної позначки часу. Дана позначка впливає не стільки на юридичну силу електронного доказу, скільки на повноту інформації, яку він містить. Тобто стосується властивості достатності, а не допустимості доказу. Кожен доказ оцінюється судом у сукупності з іншими доказами та поясненнями сторін. Якщо сторони не заперечують, що конкретний аудіо чи відеозапис, фотофіксація здійснювалася у певний момент часу, то в суду немає підстав сумніватися в цьому. Час події може бути встановлено за допомогою інших доказів. Так, якщо свідки можуть зазначити в суді про те, що саме і коли відбулося, чому вони не можуть підтвердити, що відображена в електронному доказі подія відбулася саме у певний час. Якщо ж одна зі сторін заперечує проти цього, а встановити час зафіксованої електронним доказом події за допомогою інших доказів неможливо, суд сприймає відповідні електронні докази не як недопустимі, а як такі, що є недостатніми для здійснення висновку, що подія, зафіксована на них, відбулася саме у той час, у який стверджує особа, яка надала до суду відповідні докази. При цьому час перебігу події не завжди має юридичне значення. Так, якщо відеокамера зафіксувала факт заподіяння відповідачем шкоди майну позивача, а характер ушкодження майна, який можна спостерігати на відеозаписі, повністю збігається з тими ушкодженнями, які, наприклад, у подальшому було відображено у висновку експерта, то для з'ясування обставин справи час здійснення відео зйомки, скоріш за все, матиме другорядне значення.

Наведені міркування спонукають до більш вільного використання електронних доказів у процесі судового доказування. Змагальна процедура дає змогу обом сторонам використовувати всі законні можливості для переконання суду в правоті власної позиції. При цьому всі недоліки доказового матеріалу однієї сторони висвітлюються у запереченнях іншої. Суд не повинен надмірно формалізувати процес судового доказування, самостійно відшукуючи вади засобів доказування, та ставити під сумнів існування обставин справи, які не заперечуються сторонами, крім випадків, коли він вбачає наявність зловживань з боку сторін у процесі судового доказування або за наявності очевидної невідповідності судового доказу вимогам належності чи допустимості.

Цікаво передбачити, як у майбутньому розвиток технологій позначиться на ході судового засідання. Поступове обладнання залів судових засідань новітніми технічними засобами та надання дозволу їх використовувати учасникам справи та їх представникам дозволять переформатувати процес дослідження доказів у судовому засіданні та перетворити виступ адвоката в суді на справжню презентацію, коли важливою стає не лише вагомість доказів, а й їх подача. Вміло використовуючи послідовність представлення частин аудіо та відеозаписів, електронних документів та інших доказів, збільшуючи окремі фрагменти на екрані, адвокат під час свого виступу в суді може виглядати дуже переконливо. Давній інструмент усіх адвокатів – ораторське мистецтво доповниться ще одним – технічними можливостями презентувати доказову інформацію, що в результаті може породити незабутній перформанс. Утім все ж таки в усьому має бути міра, а судовий процес не повинен перетворюватись на шоу.

Розвиток технологій істотно впливає й на можливості суду щодо перевірки та оцінки достовірності судових доказів. Інформаційні технології значно підвищують можливості експертів

¹ Постанова у справі № 233/3946/20, 2021 (Одеський апеляційний суд). Єдиний реєстр судових рішень України <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/95965320>> (2021, травень 17).

у дослідженні представлених на експертизу об'єктів та наданні суду більш повної та достовірної інформації про обставини справи. Наочним прикладом впливу наукових досягнень на процес судового доказування та зростання можливостей експертів є кардинальна зміна переліку фактів, що входять до предмету доказування у справах про визнання батьківства. У п. 3 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів» від 15.05.2006 р. № 3 зазначається: «Оскільки підстави для визнання батьківства за рішенням суду, зазначені у ст. 128 СК, істотно відрізняються від підстав його встановлення, передбачених у ст. 53 КпШС, суди, вирішуючи питання про те, якою нормою слід керуватися при розгляді справ цієї категорії, повинні виходити з дати народження дитини.

Так, при розгляді справ про встановлення батьківства щодо дитини, яка народилася до 1 січня 2004 р., необхідно застосовувати відповідні норми КпШС, беручи до уваги всі докази, що достовірно підтверджують визнання відповідачем батьківства, в їх сукупності, зокрема, спільне проживання й ведення спільного господарства відповідачем та матір'ю дитини до її народження, спільне виховання або утримання ними дитини.

Справи про визнання батьківства щодо дитини, яка народилася не раніше 1 січня 2004 р., суд має вирішувати відповідно до норм СК, зокрема ч. 2 ст. 128, на підставі будь-яких доказів, що засвідчують походження дитини від певної особи й зібрані з дотриманням норм цивільного процесуального законодавства»¹.

Вказані відмінності зумовлені тим, що під час написання положень КпШС експертні можливості були доволі обмеженими (судово-генетичні експертизи на той час ще не проводилися), а тому батьківство доводилося підтверджувати непрямыми засобами.

Також саме розвиток технологій призвів до створення поліграфів, які хоча й не дозволені до використання під час допиту свідків, однак, принаймні, започаткували дискусію про можливість подібної перевірки правдивості їх показань. Можливо, у майбутньому технології все ж дозволять стовідсотково визначати неправдивість показань свідків, що дозволить принципово інакше використовувати цей засіб доказування.

Ще одна особливість судового доказування в епоху інформаційних технологій – це постійне підвищення вимог до обсягу знань професійних учасників судового процесу (суддів, прокурорів та представників-адвокатів) у сфері роботи з електронною інформацією, що потребує від даних фахівців постійного самовдосконалення у цьому напрямку. Якщо звичайному офісному працівникові нерідко вистачає вміння працювати з пошуковими програмами в Інтернеті, а також програмами типу Microsoft Word, PowerPoint та Excel, то адвокати і судді повинні розуміти, які джерела електронної інформації існують, яку інформацію можна отримати з метаданих, наскільки вона є достовірною, до чого можуть призвести маніпуляції з електронним файлом та як правильно його зберігати, як відрізнити електронну копію від оригіналу, які можливості є в експертів щодо отримання корисної для справи інформації з електронних даних, як встановити власника веб-сайту або веб-сторінки в мережі Інтернет та багато інших знань та навичок, що дозволяють більш ефективно використовувати електронну інформацію в процесі судового доказування.

Однак обізнаність суддів у технічних можливостях не применшує ролі експертів. Суддя самостійно може отримати інформацію з електронного доказу лише тоді, коли для цього необхідно зробити прості маніпуляції з електронним файлом на рівні звичайного користувача: відкрити та ознайомитися з основним змістом файлу, роздрукувати текстові дані, передивитись відкриті метадані, перевірити електронний підпис. Якщо ж для отримання інформації є потреба у застосуванні спеціальних знань та навичок, наприклад, для розкриття змісту прихованих метаданих, встановлення факту втручання у файл, його зміни або підробки, відновлення видалених файлів тощо, то в такому разі без допомоги експерта неможливо обійтись. Така особливість електронних даних як їх легка змінюваність підвищує значення експертних досліджень у процесі судового доказування, що здійснюється з використанням електронних доказів.

Висновки. Розвиток інформаційних технологій, безумовно, спричинив значний вплив на процес судового доказування, а відповідно й на вчення про судові доказування та докази. Цей вплив є позитивним, адже технології полегшують роботу суду та учасників судового процесу та

¹ *Постанова про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів, 2006* (Пленум Верховного Суду України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-06#Text>> (2021, травень 17).

розширюють їх можливості щодо доказування та всебічного й повного з'ясування судом обставин справи. Характер даного впливу можна охарактеризувати через наступні аспекти:

1. Постійне накопичення різноманітної юридично значимої інформації в державних електронних реєстрах та інших електронних базах даних актуалізує питання щодо необхідності надання судам доступу до всіх або більшості таких джерел електронної інформації. В подальшому сторони повинні будуть збирати та подавати до суду лише ті докази, до яких у суду немає безпосереднього доступу, а щодо інформації з електронних реєстрів та інших електронних баз даних, сторонам варто буде лише вказати про можливість суду ознайомитися з ними у тому чи іншому електронному джерелі. Також суди доцільно наділити правом за власною ініціативою отримувати необхідну інформацію з державних реєстрів з метою перевірки інформації, зазначеної сторонами у заявах по суті справи, що призведе до підвищення слідчих засад судового процесу та, на нашу думку, підвищить ефективність дій суду щодо протидії зловживанням з боку сторін в процесі судового доказування та належного виконання завдань цивільного судочинства.

2. Пропонується здійснювати оцінку допустимості електронних доказів без надмірного формалізму. Відсутність електронного підпису та електронної позначки часу на оригіналі поданих до суду аудіозаписів, відеозаписів чи електронних фотографічних знімків необхідно розглядати не як підставу визнання таких електронних доказів недопустимими, а як підґрунтя для сумнівів у їх достовірності та повноті доказової інформації, що вони містять. При цьому достовірність (відсутність втручання у відповідний електронний файл) може бути перевірена за допомогою призначення судової експертизи, а недостатність доказової інформації, що містять дані електронні докази, може бути доповнена за допомогою пояснень сторін та дослідження інших доказів у справі. Вказане не знижує значення електронного підпису чи електронної позначки часу, наявність яких на оригіналах аудіозаписів, відеозаписів чи електронних фотографічних знімків значно підвищує їх доказову силу, однак доводить потенційну можливість використання цих електронних доказів у процесі судового доказування і без електронного підпису чи електронної позначки часу.

3. Завдяки обладнанню залів судових засідань новітніми технічними засобами та надання дозволу їх використовувати учасникам справи та їх представникам видозміниться і процес дослідження доказів у судовому засіданні.

4. Широке використання електронних доказів у процесі судового доказування зумовлює необхідність поглиблення знань професійних учасників (суддів, прокурорів та представників-адвокатів) у сфері інформаційних технологій, для того, щоб вони були здатними впевнено працювати з електронними даними та носіями електронної інформації та використовувати їх під час розгляду та вирішення цивільних справ з максимальною ефективністю.

References:

1. Vaskovskiy, Ye. V. (1917). *Uchebnik grazhdanskogo protsessa* [Civil Procedure Textbook]. Moscow: Bashmakov Brothers Publishing House. [in Russian].
2. Nefediev, E. A. (1900). *Civil procedure* [Grazhdanskiy protsess]. Moscow: Typolithography V. Richter. [in Russian].
3. Kleinman, A. F. (1967). *The latest trends in the Soviet science of civil procedural law. Essays on history* [Noveyshiye techeniya v sovetskoy nauke grazhdanskogo protsessual'nogo prava. Ocherki po istorii]. Moscow: Moscow University Publishing House. [in Russian].
4. Abramov, S.N. (1948). *Civil procedure: textbook* [Grazhdanskiy protsess: uchebnik]. Moscow: Legal Publishing House of the USSR Ministry of Justice. [in Russian].
5. Yudel'son, K. S. (1951). *Problema dokazyvaniya v sovetskom grazhdanskom protsesse* [The problem of proof in the Soviet civil procedure]. Moscow: Gosyurizdat. [in Russian].
6. Vyshinsky, A. Ya. (1941). *Teoriya sudebnykh dokazatelstv v sovetskom prave* [The theory of forensic evidence in Soviet law]. Moscow: Legal Publishing House of the NKYu USSR. [in Russian].
7. Yablochkov, T. M. (1912). *Textbook of Russian civil legal proceedings* [Uchebnik russkogo grazhdanskogo sudoproizvodstva]. Yaroslavl: I.K. Gassanov Book Publishing House. [in Russian].
8. Komarov, V. V. (ed.) (2011). *Kurs tsyvilnoho protsesu: pidruchnyk* [Course of civil procedure: a textbook]. Kharkiv: Law. [in Ukrainian].
9. Vicut, M. A. (ed.) (2005). *Grazhdanskiy protsess: uchebnik* [Civil procedure: textbook]. Moscow: Yurist. [in Russian].
10. Stefan, A. S. (2018). *Vchennya pro mekhanizm dokazuvannya u tsyvilnomu sudochynstvi: monohrafiya* [The doctrine of the mechanism of proof in civil proceedings: a monograph]. Kyiv: Interservice. [in Ukrainian].
11. *Tsyvilnyy protsesual'nyy kodeks Ukrayiny, 2004* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Civil Procedure Code of Ukraine, 2004 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine], 40-41, 42, 492. [in Ukrainian].

12. Molchanov, V.V. (2012). *Foundations of the theory of evidence in civil procedural law: Textbook* [Osnovy teorii dokazatelstv v grazhdanskom protsessualnom prave: Uchebnoye posobiye]. Moscow: Zertsalo-M. [in Russian].
13. Andronov, I. V. (2020). Yurydychna syta sudovykh dokaziv u tsyvilnomu protsesi [Legal force of judicial evidence in civil proceedings]. *Novely tsyvilnoho protsesualnoho zakonodavstva: dokazy ta dokazuvannya: materialy Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (m. Odesa, 14 veresnya 2020 r.)* [Novelties of civil procedural legislation: evidence and proofs: materials of the International scientific-practical conference (Odessa, September 14, 2020)]. Odessa: Phoenix, 12-15. <<https://hdl.handle.net/11300/13083>> (2021, May, 17). [in Ukrainian].
14. *Tsyvilnyy kodeks Ukrayiny, 2003* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Civil Code of Ukraine, 2003 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine], 40-44, 356. [in Ukrainian].
15. *Postanova u spravi № 233/3946/20, 2021* (Odeskyy apelyatsiynyy sud) [Resolution in case № 233/3946/20, 2021 (Odessa Court of Appeal)]. *Yedyny reyster sudovykh rishen Ukrayiny* [Unified register of court decisions of Ukraine] <<https://reestr.court.gov.ua/Review/95965320>> (2021, May, 17). [in Ukrainian].
16. *Postanova pro zastosuvannya sudamy okremykh norm Simeynoho kodeksu Ukrayiny pry roz-hlyadi sprav shchodo batkivstva, materynstva ta styahnennya alimentiv, 2006* (Plenum Verkhovnoho Sudu Ukrayiny) [Resolution on the application by courts of certain provisions of the Family Code of Ukraine in cases of paternity, maternity and recovery of alimony, 2006 (Plenum of the Supreme Court of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-06#Text>> (2021, May, 17). [in Ukrainian].

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.3.22

Viktor Kaliuzhnyi

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1976-8485>

Zaporizhzhia National University,

National Police, Department of Strategic Investigations in Chernihiv region, Ukraine

CURRENT PROBLEMS OF CIVIL LEGAL PROTECTION OF HOUSING RIGHTS ACCORDING TO THE LEGISLATION OF UKRAINE

Віктор Калюжний

Запорізький національний університет,

Національна поліція, УСР в Чернігівській області, Україна

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ЖИТЛОВИХ ПРАВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

The article examines current issues of civil law protection of housing rights under the laws of Ukraine. It is determined that in the special legal literature the problem of civil protection of housing rights was the subject of a limited number of scholars. In addition, these problems were divided in fragments on the protection of property rights or contractual obligations, a limited number of persons (family members, children, children deprived of parental care), in relation to a limited range of relationships.

It is determined that among the urgent problems of civil law protection of housing rights there are the problems that have manifested themselves in relatively new relationships due to the economic crisis, which resulted in the inability of individual citizens to meet their mortgage obligations of commercial banks, and now lifting the moratorium on satisfaction of claims under such obligations, in particular, on the application of foreclosure on housing for the purchase of which such loans were provided; relations in the field of housing and communal services; relations in the field of realization of housing rights in the activities of condominiums; relations in the field of privatization of the state housing stock, realization of the rights of residents of dormitories, granting and use of housing stock of social purpose; providing compensation to persons whose homes were destroyed as a result of Russia's armed aggression in the Ukrainian-controlled territories of Donetsk and Luhansk regions, etc.

It is argued that the problem of protection of legitimate housing interests, which are a prerequisite for the emergence and implementation of housing rights of citizens, is unreasonably ignored by scientists and legislators.

Keywords: housing rights, right to housing, protection of housing rights, protection of housing interests, personal intangible rights.

Постановка проблеми. Житло є необхідною складовою життя людини. Життя людини просто немислиме без житла, яке забезпечує сферу приватного буття людини, сферу приватності. Закономірно, що право на житло, на визнання цього права та повагу до житла визнане як на міжнародному, так і на національному рівнях. Але саме лише визнання права та його нормативне закріплення не є достатньою його гарантією. Саме лише визнання права, не підкріплене можливістю його реального здійснення, не забезпечене можливістю правового захисту, не може бути визначеним як охоронюване законом право. Необхідний механізм забезпечення права людини, який включає в себе механізм його охорони, здійснення та захисту. Тож захист є необхідним складовим елементом такого механізму. Наразі в цивільному праві України вироблено форми

та способи захисту житлових прав, які включають речові та зобов'язальні способи їх захисту. Їх застосування зумовлене способом та характером порушення житлового права, – у зв'язку з невиконанням чи неналежним виконанням договору чи порушенням речового права носія житлових прав. Водночас, в науковій юридичній літературі останнім часом все частіше звертається увага на правову природу житлових прав, які поєднують як майнову так і особисту немайнову складову, особливо коли йдеться про порушення особистого немайнового права чи законного інтересу. Безперечно, що якщо майновій складовій приділено більшу увагу, то щодо немайнової, – лише визначається зумовленість обрання та застосування форм та способів захисту житлового права особи характером, правовою природою порушеного особистого немайнового права та характером його порушення. Та все ж, це загальні підходи, які знаходять свій прояв в конкретних ситуаціях. Особливість та унікальність житлових прав потребує застосування вираженого спеціалізованого та диференційованого підходу до їх захисту. В Україні останнім часом виявилася низка нових проблем та викликів, які потребують свого нагального вирішення. Серед них – вирішення наслідків економічної кризи, яка унеможливила виконання українцями зобов'язань за іпотечними договорами з придбання житла, захист житлових прав та законних інтересів у відносинах, пов'язаних з функціонуванням ОСББ (об'єднань співвласників багатоквартирних будинків), надання житлово-комунальних послуг та ін. Попри закріплення у ст. 25 Загальної Декларації прав людини 1948 р. положень, що кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини, саме економічні негаразди поставили під сумнів можливість безперешкодного здійснення природного права на житло.

Стаття 3 Конституція України прямо закріпила, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Державою прикладено чимало зусиль для виконання цих положень Конституції України. Серед них, – фінансування субсидій громадянам, які не мають достатніх коштів для сплати вартості комунальних послуг, введення мораторію на звернення стягнень на житло за іпотечними кредитами, правове регулювання функціонування ОСББ (об'єднань співвласників багатоквартирних будинків). Тим не менше, прогалини, недоліки та протиріччя чинного законодавства породжують низку проблем, що мають наслідком порушення житлових прав чи охоронюваних законом житлових інтересів. Ці проблеми потребують свого нагального вирішення, зокрема, в частині забезпечення цивільно-правового захисту житлових прав та законних інтересів в цих відносинах.

Наразі існує чимало питань, пов'язаних із захистом житлових прав та інтересів осіб, які було порушено при здійсненні у відносинах у сфері надання житлово-комунальних послуг; у сфері реалізації житлових прав в діяльності ОСББ; відносинах у сфері приватизації державного житлового фонду, здійснення прав мешканців гуртожитків, надання та користування житловим фондом соціального призначення; надання компенсацій особам, житло яких зруйноване внаслідок збройної агресії Росії на підконтрольних Україні територіях Донецької та Луганської областей та ін.

Аналіз останніх досліджень з тематики. Окремі питання, які стосуються дослідження відносин у сфері здійснення права на житло, були предметом невеликого кола науковців. Серед них: дисертаційне дослідження М.К. Галантича «Приватноправові засади реалізації житлових прав громадян в Україні» (2008), А.А. Фігель «Цивільно-правовий захист житлових прав фізичних осіб» (2012), О.В. Мовчан «Цивільно-правовий захист житлових прав дітей» (2015), О.М. Коршакової «Захист прав споживачів житлово-комунальних послуг: цивільно-правовий аспект» (2015), О.В. Коваль «Захист права на житло дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (2015), наукова стаття Хіміч С.П. «Захист житлових прав у контексті застосування Європейської конвенції про захист прав людини» (2015), доповідь на науково-практичній конференції М.К. Галантича «Проблеми захисту житлових прав громадян в цивільному судочинстві» (2017).

Як відомо, в 2014 році відбулося зниження курсу національної валюти України, що породило низку проблем, особливо щодо виконання громадянами зобов'язань за іпотечними кредитами в іноземній валюті. Держава, ввівши мораторій на задоволення вимог комерційних банків за такими кредитами, відтермінувала вирішення цього питання, тим самим захистивши громадян від примусового продажу придбаного ними за іпотечними договорами житла, проте, переклавши тягар

валютних ризиків на банківську систему. Наразі зняття мораторію породило хвилю звернень стягнень на заставлене житло, виконання яких потребувало нормативного врегулювання діяльності «колекторів». Підстави та процедура звернення стягнення на заставлене житло за іпотечними договорами повинні мати законний характер. Тим не менше, в цій сфері права громадян України доволі часто порушуються, що потребує удосконалення механізму їх захисту.

Окреме питання, яке не було предметом досліджень науковців, стосується захисту законних житлових інтересів фізичних осіб. У спеціальній науковій літературі ані питання правової характеристики законного житлового інтересу, ані його захисту не були предметом науковців. В першу чергу, йдеться про житловий інтерес як передумову набуття чи виникнення житлового права. Відтак, захист житлового інтересу є передумовою здійснення права на житло шляхом набуття відповідного конкретного суб'єктивного права особи в конкретному правовідношенні. Тож недооцінювати значення законного інтересу та його цивільно-правового захисту не варто. Серед інших, йдеться про відносини, пов'язані з діяльністю ОСББ (об'єднань співвласників багатоквартирних будинків) та сферою надання житлово-комунальних послуг. Останні, звичайно, є залежними та взаємопов'язаними з житловими правами, оскільки визначають якість, а інколи і можливість здійснення права на житло стосовно конкретних житлових приміщень.

Закономірно, що не були предметом системного наукового дослідження суб'єктивні житлові права та особливості їх цивільно-правового захисту у відносинах при реалізації права на приватизацію державного житлового фонду, забезпечення житлом соціального призначення, здійснення прав мешканців гуртожитків, здійснення житлових прав учасників об'єднань співвласників багатоквартирних будинків та захисту їх прав і законних інтересів та компенсації особам, житло яких зруйноване внаслідок збройної агресії Росії на підконтрольних Україні територіях Донецької та Луганської областей та ін. Відтак, цивільно-правова характеристика особливостей цивільно-правового захисту законних житлових інтересів, захисту житлових прав, особливо в правовідносинах, які не були предметом системних наукових досліджень, проблемні питання цивільно-правового захисту прав та законних інтересів осіб за такими правовідносинами потребують свого з'ясування та вирішення.

Основний виклад. Визнання та закріплення права людини на житло на міжнародному рівні мало місце вперше в ст. 12 Загальної Декларації прав людини 1948 р.¹, якою визначено, що ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла. Важливою гарантією цього права є закріплення положення, що кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань.

Звертає увагу, що складові сучасного розуміння змісту права людини на житло було виокремлено в Декларації в окремі статті. Так, якщо ст. 12 визначає гарантії права людини на недоторканність житла, то ст. 25 орієнтована на забезпечення житлом в контексті складової життєвого рівня, який включає їжу, одяг, житло.

Європейською Конвенцією 1950 р. «Про захист прав людини і основоположних свобод»² статтею 8 право людини на житло визначене в контексті критерію «поваги» до приватного і сімейного життя, до житла і кореспонденції. В статті 7 Хартії основних прав Європейського Союзу³ було застосовано той же критерій та зміст цього права.

В Контексті Європейської конвенції повага до житла означає дещо більше, ніж недоторканність житла і включає як безпеку помешкання, що забезпечує сферу приватності людини, так самої власності.

Житлові права перебувають в діалектичній залежності від самої категорії «житла» як об'єкта цивільних прав та об'єкта цивільних правовідносин, щодо якого у учасників таких відносин виникають певні суб'єктивні права та обов'язки.

Г.В. Самойленко та М.К. Галянтич у спільній статті аргументували, що зміст права на житло складають основні права людини: право людини на повагу до її житла, право на свободу вибору місця проживання, право на недоторканність житла; право на забезпечення житлом соціально незахищених

¹ Загальна декларація прав людини, 1948 (ООН). Офіційний сайт Верховної Ради України <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text> (2021, травень, 11).

² Європейська Конвенція Про захист прав людини і основоположних свобод, 1950 (Рада Європи). Офіційний сайт Верховної Ради України <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text> (2021, травень, 11).

³ Хартії основних прав Європейського Союзу, 2000 (Європейський Союз) Офіційний сайт Верховної Ради України <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text> (2021, травень, 11).

категорій населення України; на створення умов реалізації права людини на житло; речові та зобов'язальні права на житло¹. Авторами було також висловлено позицію, що категорію «житла» варто розуміти через призму не лише як майнового, але й немайнового блага, що «відокремлює особливу приватну сферу особи, елементами якої є його недоторканність та захист від несанкціонованого проникнення в нього інших осіб та невтручання у приватне життя»².

Т.І. Дудаш, аналізуючи зміст поняття права на житло, звернулася до справи «Akdivar and Others v. Turkey»³, в якій рішенням від 16.09.1996 р. Суд до ознак «житла» додав ознаку захищеності від нападів з боку держави чи навмисного руйнування її представниками⁴.

Вважаємо, що така ознака є не стільки характеристикою самого житла як об'єкта цивільних правовідносин, стільки ознакою права особи щодо такого об'єкта, яке включає не лише можливість здійснення відповідного права, але й його захист.

О.О. Кот визначив, що можливість захисту є гарантією самого суб'єктивного права. Він доволі справедливо зауважив, що проблема захисту цивільних прав є актуальною з часів римського приватного права, яке переслідуючи прагматичну мету, розробило механізм захисту, чи механізм допомоги, який необхідно застосувати у випадку порушення суб'єктивного права, тим самим визнаючи, що лише судовий захист існуючого права давав йому справжню цінність і довершеність⁵.

Ним було визначено, що стосовно «захисту цивільних прав» існує, щонайменше три підходи: 1) «теорія функцій», яка визначає захист однією з функцій права; 2) визначає «захист» через категорію системи застосованих заходів, що спираються на державний примус; 3) «теорія діяльності», в якій під захистом розуміється сама правозастосовна діяльність⁶. Прибічником останньої є Ю.Д. Притика, на думку якого захист прав може визначатися як юридична діяльність, спрямована на усунення перешкод на шляху здійснення суб'єктивних прав та припинення правопорушення⁷.

Нам імпонує точка зору В.О. Тархова, в якій він визначив право на захист як міру дозволеної поведінки уповноваженої особи, що дозволяє носієві самостійно чи за допомогою державних органів застосувати до зобов'язаної особи заходи державно-примусового характеру з метою усунення перешкод у здійсненні суб'єктивного права, його відновлення чи покарання за порушення⁸.

Але і в такому підході є низка зауважень. Так, ідеться про міру можливого носія суб'єктивного права вдатися до застосування певних заходів захисту. Але не варто їх плутати із заходами цивільно-правової відповідальності. Хоча і останній наразі не властива функція чи ознака «покарання» правопорушника. Крім того, навряд чи особа має можливість поза межами діяльності юрисдикційних органів застосувати до зобов'язаної особи заходи державно-примусового характеру. Останні тому і мають назву «державно-примусового характеру», оскільки вони санкціоновані державою і застосовуються виключно органами державної влади. Уповноваженими на їх застосування. Напевно, що особа самостійно може або вдатися до самозахисту, або пред'явити вимогу до порушника припинити порушення та відновити чи визначити порушене право, або звернутися з відповідним проханням до уповноважених юрисдикційних органів для застосування юрисдикційної форми захисту.

Самойленко Г.В. зробив висновок, що захист прав і цивільно-правова відповідальність співвідносяться як загальне і особливе. Цивільно-правова відповідальність є одним із наслідків порушення договірної зобов'язаності та способом захисту порушеного суб'єктивного права, а її функціональне призначення полягає в покладанні акцесорного обов'язку матеріального характеру на порушника. Ним також зроблено висновок, що вибір постраждалою особою форми та способу

¹ Галянтич, М. К., Самойленко, Г. В. (2015). Характеристика житла за цивільним законодавством України та в практиці Європейського суду з прав людини. *Приватне право і підприємництво*, 14, 138.

² Там само, 134.

³ European Court of Human Rights (1998). *Akdivar and Others v. Turkey* <<https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-58152&filename=001-58152.pdf&TID=thkbhnlzk>> (2021, травень, 11).

⁴ Дудаш, Т. І. (2013). *Практика Європейського суду з прав людини*. Київ: Алерта.

⁵ Кот, О. О. (2017). *Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія*. Київ: Алерта, 176.

⁶ Там само, 178.

⁷ Притика, Ю. Д. (2004). Поняття і диференціація способів захисту цивільних прав та інтересів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, 60-62, 16-17.

⁸ Тархов, В. А. (197). *Гражданское право. Общая часть: курс лекций*. Чебоксары: Чувашское книжное издательство, 269.

захисту зумовлюється здатністю цього способу досягнути мети захисту та допуском його застосування актами спеціального законодавства¹.

Н.С. Кузнецова аргументувала, що цивільно-правова відповідальність є невід'ємною частиною способів цивільно-правового захисту, що дозволяє співвідносити їх як загальне і особливе, де особливим є засоби цивільно-правової відповідальності, з чого нею зроблено висновок про самостійність цих інститутів².

М.К. Галянтч, визначаючи особливості охорони та захисту житлових прав громадян, визначив речово-правові засоби захисту права власності на житло, до яких відніс: 1) витребування власником майна (житла) з чужого незаконного володіння (віндикаційний позов); 2) вимога власника про усунення перешкод з боку осіб, що заважають здійснювати право власності (негаторний позов); 3) вимога власника про звільнення майна з-під арешту. Відповідно, до зобов'язально-правових засобів захисту прав на житло він відніс: захист прав власності на житло в договірних відносинах (відшкодування збитків, заподіяних невиконанням чи неналежним виконанням договору; повернення речей, наданих за договором у користування і т.д.); способи захисту прав власності на житло в деліктних зобов'язаннях; повернення безпідставно отриманого чи збереженого майна. До спеціальних способів він відніс позови про визнання угоди недійсною, способи захисту права власності померлих та осіб, визнаних безвісно відсутніми чи оголошення померлими, захист прав власників від неправомірного втручання державних органів³.

Такий підхід наразі є традиційним у цивільному праві України: поділу способів захисту цивільних прав на речові та зобов'язальні. Та на жаль, у цій класифікації упущено засоби захисту особистих немайнових прав, тим більше, що обґрунтовувалося, що зміст права на житло включає як матеріальну, так і нематеріальну складову. Та все ж, пропонуючи таке доповнення, виходимо з можливості застосування для захисту порушеного житлового права чи законного інтересу переліку способів захисту цивільних прав та інтересів, визначених законодавцем в ст. 16 ЦК України: визнання права; визнання правочину недійсним; припинення дії, яка порушує право; відновлення становища, яке існувало до порушення; примусове виконання обов'язку в натурі; зміна правовідношення; припинення правовідношення; відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; відшкодування моральної (немайнової) шкоди; визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб⁴.

Та попри закріплення загальних підходів, визначення способів захисту порушених житлових прав, на практиці їх реалізація виявляється інколи вкрай ускладненою.

Пояснюємо такий стан наступним. Погоджуючись загалом з М.К. Галянтчем, що зміст права на захист визначається комплексним поєднанням норм цивільного, матеріального і процесуального права, які встановлюють: 1) зміст правоохоронних заходів; 2) підстави їх застосування; 3) коло суб'єктів, уповноважених на їх застосування; 4) процесуальний і процедурний порядок їх застосування; 5) матеріально-правові і процесуальні права суб'єктів, щодо яких застосовуються відповідні заходи⁵, уточнюємо, що вади нормативно-правового регулювання житлових відносин доволі часто ускладнюють можливість здійснення право людини на захист житлових прав через недосконалість юридичної техніки складання актів законодавства.

Таким прикладом слугує положення норми п. 15 ст. 1 Закону України «Про забезпечення реалізації житлових прав мешканців гуртожитків» яка визначає проживання у гуртожитку протягом тривалого часу – проживання у гуртожитку постійно сукупно п'ять і більше років як умову здійснення права на реалізацію. Згідно цієї норми жителя м. Мелітополь було відмовлено у можливості приватизувати кімнату в гуртожитку, оскільки в 2015 році вона зверталася до коменданта із заявою не нараховувати платежі у липні-серпні (вода, газ, світло), оскільки вона на означений період від'їжджала за доглядом за своєю матір'ю до села.

¹ Самойленко, Г. В. (2021). Договір перевезення пасажирів: теорія і практика забезпечення прав пасажирів: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. Одеса: НУ «Одеська юридична академія», 404.

² Кузнецова, Н. С. (2014). *Вибрані праці*. Київ: Юридична практика, 372.

³ Галянтч, М. К. (2008). *Житлове право України: навчальний посібник*. Київ: Юрінком Інтер, 430-431.

⁴ *Цивільний кодекс України, 2003* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 40-44, 356. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>> (2021, травень, 11).

⁵ Галянтч, М. К. (2008). *Житлове право України: навчальний посібник*. Київ: Юрінком Інтер, 426-427.

В іншому випадку порушено права співвласників багатоквартирного будинку. Згідно ст. 1 Закону України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку»¹ таке об'єднання об'єднує як власників квартир, так і нежитлових приміщень багатоквартирного будинку. Стаття 15 цього закону закріплює обов'язок співвласників своєчасно і в повному обсязі сплачувати належні внески і платежі. Суд підтримав позицію юридичної особи – співвласника нежитлового приміщення щодо непідвідомості спору між таким співвласником та ОСББ районному суду, тим більше що окремий договір між ними, як цього вимагає Господарський кодекс України, не укладався. Відтак, тягар утримання всього будинку має лягти на інших співвласників, що порушує їх законні житлові інтереси. Інша ситуація – коли співвласник відмовляється сплачувати такі платежі. ОСББ не має достатніх коштів оплачувати в такій ситуації вартість обслуговування та ремонту, включно, ремонт ліфту. Прийняття судового рішення про стягнення коштів з боржника в кращому випадку закінчиться накладанням арешту на нерухомість, що може завадити власнику лише у випадку відчуження ним такого майна. Враховуючи, що судовий збір за позовом юридичної особи складає 1,5 відсотка ціни позову, але не менше 1 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб, який з 01 січня 2021 року складає 2 270,00 грн., та рахуючи вартість юридичної допомоги, ці кошти виявляться, скоріше за все «замороженими» і ще більше зменшать і без того бідний бюджет ОСББ. Тим самим можуть порушуватися не лише житлові, але й інші права та законні інтереси особи, що доволі відчутно при непрацюючому ліфті, та, особливо, при необхідності надання екстреної медичної допомоги, чи у випадку регулярного застрягання жильців в зламаному, але формально не аварійному ліфті.

Інша проблема виявилася при реалізації права на компенсацію у зв'язку з руйнуванням житлових будинків (квартир) внаслідок надзвичайної ситуації воєнного характеру, спричиненої збройною агресією Російської Федерації, порядок якої закріплено Постановою Кабінету Міністрів України від 2 вересня 2020 р. № 767 «Питання виплати грошової компенсації постраждалим, житлові будинки (квартири) яких зруйновано внаслідок надзвичайної ситуації воєнного характеру, спричиненої збройною агресією Російської Федерації»². Тут існує кілька проблем: 1) неможливість проведення обстеження в «сірій зоні» та неприйнятність доказів руйнування житла саме заявника; 2) невиконання обов'язку з проведення обстеження постраждалих від збройної агресії РФ житлових приміщень уповноваженими особами та відмова окружних адміністративних судів у прийнятті заяв про визнання незаконною протиправної бездіяльності таких суб'єктів до розгляду через підвідомчість таких справ районним судам, а районних судів – адміністративним окружним; 3) відмова в захисті порушених житлових прав громадян через відсутність затвердженої форми акту обстеження, який згідно Постанови Кабінету Міністрів України повинен затверджуватися Міністерством з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України (МТОТ).

Так, в Рішенні у справі № 360/4454/19 від 23 грудня 2019 року³ Луганський окружний адміністративний суд, відмовляючи в захисті порушеного права позивача, в якому він просив суд визнати протиправною бездіяльність Попаснянської міської ради щодо відмови у наданні довідки про встановлення статусу особи, яка постраждала від надзвичайної ситуації, аргументував, що згідно зазначеної Постанови Кабінету Міністрів України органи місцевого самоврядування, а в разі їх відсутності – військово-цивільні адміністрації проводять обстеження пошкоджених або зруйнованих житлових будинків (квартир), обліковують їх, складають і затверджують списки постраждалих на відповідній території та видають довідки про встановлення статусу особи, яка постраждала від надзвичайної ситуації, а також видають акт обстеження за формою, що затверджується МТОТ. З цього судом зроблено закономірний висновок щодо обов'язковості затвердження форми акту обстеження МТОТ.

Суд визначив, що враховуючи відсутність правових підстав для складення акту обстеження пошкоджених або зруйнованих житлових будинків за відсутності затвердженої МТОТ форми

¹ Закон України Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку, 2001 (Верховна Рада України). Відомості Верховної Ради України (ВВР), 10, 78.

² Постанова про Питання виплати грошової компенсації постраждалим, житлові будинки (квартири) яких зруйновано внаслідок надзвичайної ситуації воєнного характеру, спричиненої збройною агресією Російської Федерації, 2020 (Кабінет Міністрів України). Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/767-2020-%D0%BF#Text>> (2021, травень, 11).

³ Рішення у справі № 360/4454/19, 2019 (Луганський окружний адміністративний суд). Єдиний державний реєстр судових рішень <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/86545652>> (2021, травень, 11).

акту, у відповідача не було підстав для видачі позивачці відповідної довідки, у зв'язку із чим відмова з одночасним роз'ясненням при цьому, що МТОТ не розроблено жодної форми документів на виконання Постанови КМУ від 10.07.2019 р. № 623, не порушила прав та законних інтересів позивача. Враховуючи вищевикладене, суд дійшов висновку про відмову у задоволенні позовних вимог.

Висновки. Попри загальне уявлення про достатність загальних положень ЦК України, якими закріплене право на захист цивільних прав та законних інтересів, способи судового захисту цивільних прав, здійснення цього права зумовлено особливостями механізму правового регулювання конкретних житлових відносин та відсутністю субмеханізму захисту порушеного, невизнаного чи оспореного житлового права чи житлового інтересу, що визначає потребу в: удосконаленні таких механізмів; уточненні та конкретизації змісту правоохоронних заходів, підстав їх застосування, кола суб'єктів, уповноважених на їх застосування, процесуального і процедурного порядків їх застосування; матеріально-правових і процесуальних прав суб'єктів, щодо яких застосовуються відповідні заходи.

References:

1. *Zahalna deklaratsiia prav liudyny, 1948 (OON)* [Universal Declaration of Human Rights, 1948 (UN)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text> (2021, May, 11). [in Ukrainian].
2. *Konventsiiia Pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod, 1950* [Convention On the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, 1950]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text> (2021, May, 11). [in Ukrainian].
3. *Khartiia osnovnykh prav Yevropeiskoho Soiuzu, 2000* (Yevropeiskij Soiuz) [Charter of Fundamental Rights of the European Union: International document, 2000 (EU)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text> (2021, May, 11). [in Ukrainian].
4. Haliantsykh, M. K., Samoylenko, G. V. (2015). *Kharakterystyka zhytla za tsyvilnym zakonodavstvom Ukrainy ta v praktytsi Yevropeiskoho sudu z prav liudyny*. [Characteristics of housing under the civil legislation of Ukraine and in the case law of the European Court of Human Rights.]. *Pryvatne pravo i pidpriemnytstvo* [Private law and entrepreneurship] [in Ukrainian].
5. European Court of Human Rights (1998). *Akdivar and Others v. Turkey* <<https://hudoc.echr.coe.int/app/-conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-58152&filename=001-58152.pdf&TID=-thkbhnlzk>> (2021, May, 11). [in English].
6. Dudash, T. I. (2013). *Praktyka Yevropeiskoho sudu z prav liudyny* [The case law of the European Court of Human Rights]. Kyiv: Alerta. [in Ukrainian].
7. Kot, O. O. (2017). *Zdiisnennia ta zakhyst subiektyvnykh tsyvilnykh prav: problemy teorii ta sudovoi praktyky: monohrafiia* [Exercise and protection of subjective civil rights: problems of theory and case law: a monograph]. Kyiv: Alerta. [in Ukrainian].
8. Prytyka, Y. D. (2004). *Poniattia i dyferentsiatsiia sposobiv zakhystu tsyvilnykh prav ta interesiv* [The concept and differentiation of ways to protect civil rights and interests]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka* [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv]. [in Ukrainian].
9. Tarkhov, V. A. (1997). *Hrazhdanskoe pravo. Obshchaia chast: kurs lektsyi* [Civil law. General part: a course of lectures]. Cheboksary: Chuvashskoe knyzhnoe yzdatelstvo [Chuvash Book Publishing House]. [in Russian].
10. Samoylenko, G. V. (2021). *Dohovir perevezennia pasazhyra: teoriia i praktyka zabezpechennia prav pasazhyra* [The contract of carriage of the passenger: the theory and practice of maintenance of the rights of the passenger]: *dysertatsiia doktora yurydychnykh nauk* [The dissertation of the doctor of legal sciences]. NU "Odessa Law Academy". [in Ukrainian].
11. Kuznietsova, N. S. (2014). *Vybrani pratsi* [Selected works]. Kyiv: Legal Practice. [in Ukrainian].
12. Haliantsykh, M. K. (2008). *Zhytlove pravo Ukrainy: navchalnyi posibnyk* [Housing law of Ukraine: a textbook]. Kyiv: Yurinkom Inter. [in Ukrainian].
13. *Tsyvilnyi kodeks Ukrainy, 2003* (Verkhovna Rada Ukrainy). [The Civil Code of Ukraine 2003 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>> (2021, May, 11). [in Ukrainian].
14. *Zakon Ukrainy Pro obiednannia spivvlasnykiv bahatokvartyrnoho budynku, 2001* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Law of Ukraine On the association of co-owners of an apartment building, 2001 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine]. (2021, May, 11). [in Ukrainian].
15. *Postanova Pytannia vyplaty hroshovoi kompensatsii postrazhdalym, zhytlovi budynky (kvartyry) yakykh zruinovano vnaslidok nadzvychainoi sytuatsii voiennoho kharakteru, sprychynenoi zbroinoiu ahresiieiu Rosiiskoi Federatsii, 2020* (Kabinet Ministriv Ukrainy) [Resolution of the issue of payment of monetary compensation to victims whose

- houses (apartments) were destroyed as a result of a military emergency caused by the armed aggression of the Russian Federation, 2020 (Cabinet of Ministers of Ukraine)]. *Ofitsiyyny sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/767-2020-%D0%BF#Text>> (2021, May, 11). [in Ukrainian].
16. *Rishennya u spravi № 360/4454/19, 2019* (Luhanskyy okruzhnyy administratyvnyy sud) [Decision in the case № 360/4454/19, 2019 (Luhansk District Administrative Court)]. *Yedyny derzhavnyy reyestr sudovykh rishen* [Unified state register of court decisions] <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/86545652>> (2021, May, 11). [in Ukrainian].

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.3.23

Dmytro Abrykosov

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9680-6177>

Zaporizhzhya National University,

National Police, Department of Strategic Investigations in Chernihiv region, Ukraine

PROBLEMATIC ISSUES AND PROSPECTS OF IMPROVEMENT OF THE LEGISLATION ON PROTECTION OF PASSENGERS' RIGHTS UNDER THE CONTRACT OF AIR TRANSPORTATION

Дмитро Абрикосов

Запорізький національний університет,

Національна поліція, УСР в Чернігівській області, Україна

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ УДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ЗАХИСТУ ПРАВ ПАСАЖИРІВ ЗА ДОГОВОРОМ ПЕРЕВЕЗЕННЯ ПОВІТРЯНИМ ТРАНСПОРТОМ

Civil law regulation of relations in the field of passenger transportation under the laws of Ukraine is "in the grip of strains", which were characteristic for the period before Ukraine's independence. The exception was the sphere of air transportation of passengers, where the influence of international norms in the field of regulation of civil aviation took place. A number of normative legal acts were adopted, in particular, the Air Code of Ukraine and several versions of the Rules of Air Transportation and Passenger and Luggage Services. However, the presence of violations of the rights of passengers under the contract of air transportation, certified in court decisions when considering disputes between air carriers and passengers, indicates the imperfection of the mechanism for ensuring the rights of the latter. A key element of such a mechanism should be an effective mechanism to protect the rights of the passenger under such an agreement.

The article stipulates that the formation of this is hindered by: imperfection in determining the legal status of the passenger, including due to the lack of enshrining a number of passenger rights currently defined in international instruments, in particular EU law, the lack of sufficient guarantees of the right to safety and the right to information; imperfection of legal regulation of the mechanism of protection of the rights of the passenger, in particular, concerning the order of protection of the violated rights and lawful interests and ways of their protection.

It is determined that the civil liability of the air carrier does not solve all issues of protection of passenger rights under the contract of air transportation, as it is aimed at influencing the behavior of the air carrier through the implementation of relevant functions of civil liability: prevention and compensation. The Institute for the Protection of Civil Rights is focused on ensuring the interests of the passenger. At the same time, it is based on the general provisions set out in Art. 16 of the Civil Code of Ukraine. With regard to the peculiarities of regulating transportation relations by acts of transport legislation, which have a special nature, not only the grounds and features of civil liability of the air carrier should be specified in the Air Code of Ukraine and the Rules of air transportation and passenger and luggage service, but also protection of violated rights, in particular, the right to refuse transportation and self-defense.

Keywords: passenger, contract of carriage of a passenger by air, safety, protection of passenger rights, procedure for protection of passenger rights, forms and methods of protection of passenger rights.

Постановка проблеми. Національне законодавство у сфері правового регулювання перевезень пасажирів повітряним транспортом орієнтоване на поглиблену інтеграцію з правом ЄС та міжнародним законодавством у сфері діяльності цивільної авіації, що спеціалізується на перевезенні пасажирів.

Тому, в першу чергу, сприяє специфіка авіаційних перевезень, які здійснюються повітряними суднами не лише в національному просторі України, але й здебільшого, в міжнародному сполученні. Правове регулювання міжнародних повітряних перевезень пасажирів має свої традиції, зумовлені діяльністю міжнародних організацій, що забезпечують визначення правил перевезення пасажирів повітряним транспортом та забезпечення безпеки руху цивільних повітряних суден. Йдеться про правотворчу діяльність міждержавних організацій – ІКАО та ІАТА. ІКАО було підготовлено *Гаазький протокол 1955 р., Гвадалахарську конвенцію 1961 р., Гватемальський протокол 1971 р., Монреальський протокол 1975 р.*, як додаток до Чиказької конвенції. У них, як і в інших рекомендаціях, визначено діяльність пілотів, екіпажів літаків, операторів служби повітряного руху і наземних екіпажів, регламентовано вимоги щодо літаків та їх устаткування, аеронавігаційних карт тощо. На сьогоднішній день провідним актом стала прийнята в 1999 році Монреальська конвенція для уніфікації деяких правил міжнародних повітряних перевезень (ІКАО)¹. Цей акт забезпечує єдиний правовий режим на основі уніфікації міжнародних звичаїв договірного права повітряних перевезень.

В рамках ЄС прийнято Регламент (ЄС) № 261/2004 Європейського Парламенту та Ради «Щодо встановлення загальних правил в галузі компенсації та сприяння пасажирів у разі відмови в посадці, відміни або тривалої затримки авіарейсу та про відміну Регламенту (ЄС) № 295/91»². Останній створив основу забезпечення прав пасажирів за договором перевезення пасажирів повітряним транспортом. Він орієнтований, здебільшого, на вирішення питань компенсацій у випадку типових порушень прав пасажирів. Втім, він не регламентує відносин на рівні визначення змісту договору перевезення пасажирів повітряним транспортом, не визначає ідеальної моделі цих відносин, а лише вирішує питання компенсаційних виплат пасажирів перевізником, що є важливою гарантією не лише захисту, а особливо, здійснення їх прав.

Звертає увагу, що жоден з актів, як міжнародних, так і національних не вирішує комплексно проблему як забезпечення прав пасажирів за договором перевезення пасажирів повітряним транспортом, так і їх захисту у випадку порушення прав пасажирів чи законних інтересів особи, що має намір чи бажання набутти статусу пасажирів шляхом укладання договору перевезення.

Це дає підстави для висновку, що механізм захисту прав пасажирів за договором перевезення пасажирів повітряним транспортом є фрагментарним, непослідовним та недостатньо ефективним, оскільки законодавство в першу чергу орієнтоване на забезпечення інтересів авіаперевізника, що є тенденцією економічного протекціонізму, намаганням держави забезпечити функціонування транспортної системи та забезпечити поступальний розвиток економіки, тим самим залишаючи споживача-пасажирів наодинці з перевізником-професіоналом, здатним використовувати недоліки транспортного законодавства в своїх інтересах. Проблем додали і нові виклики часу – зупинення авіаперевезень на підставі рішень органів державної влади в порядку здійснення карантинних заходів щодо запобігання поширення SARS COV2 (Covid 19). Окремі авіакомпанії відмовляли пасажирів в поверненні вартості коштів у зв'язку з неможливістю виконання договору перевезення, посилаючись на дію обставин непереборної сили (форс-мажор), чи вимагаючи здійснити перебронювання на інші дати з тих же підстав. Більшість пасажирів виявилися неспроможними захистити свої права, тим більше, що реалізація претензійного порядку врегулювання спорів виявилася доволі складною, а право пасажирів «бути почутим» часто просто ігнорується.

Аналіз останніх досліджень з тематики. Науковцями в сфері перевезень пасажирів було здійснено низку досліджень, присвячених правовому регулюванню перевезень пасажирів різними видами транспорту. Серед них дослідження О.М. Нечипуренка «Цивільно-правове регулювання перевезень таксі» (2008), А.О. Мінченка «Договір перевезення пасажирів та багажу залізничним транспортом в Україні» (2011), Р.Б. Сірка «Відповідальність учасників цивільних правовідносин, що

¹ Монреальська конвенція для уніфікації деяких правил міжнародних повітряних перевезень, 1999 (ІКАО). Офіційний сайт Верховної Ради України <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_594#Text> (2021, травень, 28).

² Регламент Європейського Парламенту та Ради Щодо встановлення загальних правил в галузі компенсації та сприяння пасажирів у разі відмови в посадці, відміни або тривалої затримки авіарейсу та про відміну Регламенту (ЄС), 2004 (ЄС). Офіційний сайт Верховної Ради України <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_912#Text> (2021, травень, 28).

виникають з перевезення вантажів, пасажирів та багажу залізничним транспортом, за законодавством України» (2012), У.П. Гришко «Захист прав споживачів транспортних послуг» (2017), Г.В. Цірат «Уніфікація норм міжнародного приватного повітряного права: сучасний стан та тенденції» (2019), І.С. Лукасевич-Крутник «Теоретичні засади правового регулювання договірних відносин з надання транспортних послуг у цивільному праві України» (2019), Г.В. Самойленко «Договір перевезення пасажирів: теорія і практика забезпечення прав пасажирів» (2021) та ін. Однак, вони не орієнтовані виключно на дослідження правовідносин та особливостей цивільно-правового регулювання перевезень пасажирів саме повітряним транспортом, а тим більше, вирішенню питань цивільно-правового захисту прав пасажирів за договором перевезення пасажирів повітряним транспортом, хоча окремі з них, зокрема, І.С. Лукасевич-Крутник та Г.В. Самойленко торкалися контекстуально сфери повітряних пасажирських перевезень, їх нормативному та договірному регулюванню, правовим наслідкам порушення договору перевезення пасажирів та прав і законних інтересів пасажирів, включно цивільно-правової відповідальності перевізника та захисту прав і законних інтересів пасажирів. Водночас, диференційованість відносин з надання транспортних послуг за видами транспорту, що зумовлене в першу чергу особливостями їх функціонування, визначає не лише специфіку та особливості правового регулювання цих відносин, але й правову природу таких правовідносин, що виникають за договором перевезення пасажирів, зміст суб'єктивних прав та обов'язків сторін за договором та правові наслідки їх порушення. Нажаль, права пасажирів за договором перевезення пасажирів хоч і більшою мірою конкретизовані та забезпечені у порівнянні з іншими видами транспорту, проте, вони не забезпечені щодо здійснення та правового захисту в тій мірі, яка б повністю задовольняла потреби пасажирів. Звичайно, відсутність конкретизації окремих прав пасажирів, особливостей їх здійснення, допустимих законних підстав та порядку їх обмеження, а також ефективного механізму їх правового захисту ускладнює вирішення проблеми забезпечення захисту прав пасажирів. З іншого боку, пізнання причин, які зумовлюють порушення прав пасажирів та низьку ефективність їх захисту є важливим з точки зору вирішення способів їх усунення, і в першу чергу, шляхом удосконалення чинного законодавства в сфері правового регулювання перевезень пасажирів повітряним транспортом.

Основний виклад. На сьогоднішній день основними джерелами правового регулювання перевезень пасажирів повітряним транспортом є Повітряний Кодекс України від 19.05.2011р. та Правила повітряних перевезень та обслуговування пасажирів і багажу¹, затверджені Наказом Державної авіаційної служби України від 26.11. 2018 р. № 1239. В тексті Правил визначено, що вони розроблені та прийняті з урахуванням вимог Регламенту (ЄС) Європейського Парламенту та Ради від 05 липня 2006 року № 1107/2006 про права інвалідів та осіб з обмеженою рухливістю при використанні повітряного простору, Конвенції про права осіб з інвалідністю, Регламенту (ЄС) Європейського Парламенту та Ради від 11 лютого 2004 року № 261/2004 про запровадження загальних правил компенсації та допомоги пасажирам у разі відмови у перевезенні та скасування чи тривалої затримки рейсів, Регламенту Ради (ЄС) від 09 жовтня 1997 року № 2027/97 про відповідальність авіаперевізника у випадку інциденту, із змінами, внесеними Регламентом (ЄС) Європейського Парламенту та Ради від 13 травня 2002 року № 889/2002, Регламенту (ЄС) № 785/2004 Європейського Парламенту та Ради від 21 квітня 2004 року про вимоги до авіаперевізників та експлуатантів повітряних суден щодо страхування, Конвенції про уніфікацію деяких правил міжнародних повітряних перевезень, вчиненої 28 травня 1999 року в місті Монреалі, Загальних умов перевезень пасажирів і багажу, встановлених Міжнародною асоціацією повітряного транспорту («General Conditions of Carriage (passenger and baggage)»), резолюцій та рекомендованої практики Міжнародної асоціації повітряного транспорту (IATA), стандартів та рекомендованої практики Міжнародної організації цивільної авіації (ICAO).

Але чи є забезпеченими права пасажирів? Щодо пасажирів з інвалідністю, Правилами повітряних перевезень та обслуговування пасажирів і багажу закріплений обов'язок авіаперевізника приділяти особливу увагу потребам пасажирів з інвалідністю або з обмеженими фізичними можливостями та осіб, які їх супроводжують, а також потребам дітей, у тому числі тим, які подорожують без супроводу дорослих. Водночас, п. 12 Глави 1 Розділу VIII Правил визначає, що у випадку, якщо пасажир з інвалідністю або з обмеженою рухливістю прибуває до аеропорту з метою

¹ Наказ Про затвердження Авіаційних правил України «Правила повітряних перевезень та обслуговування пасажирів і багажу», 2018 (Державна авіаційна служба України). Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0141-19#Text>> (2021, травень, 28)

здійснення повітряного перевезення, на яке він має бронювання, експлуатант аеропорту повинен забезпечити надання допомоги, зазначеної у пунктах 18, 19 цієї глави, за умови, що запит щодо допомоги під час перевезення особи з інвалідністю або з обмеженою рухливістю направлено авіаперевізником принаймні за 48 годин до часу вильоту рейсу, який зазначений у квитку. З цього слідує, що у випадку, якщо пасажир не сповістив завчасно експлуатанта про потребування допомоги, вона не є обов'язковою для надання, а фактично, пасажир не зможе здійснити своє право на свободу пересування на недискримінаційній основі. Про необхідність закріплення права пасажирів на мобільність та здійснення права на пересування на недискримінаційній основі зазначає в своєму дисертаційному дослідженні Самойленко Г.В.¹

Формально Правилами повітряних перевезень та обслуговування пасажирів і багажу навіть передбачено правові наслідки безпідставної відмови пасажирів у перевезенні. Розділ XV Правил загалом присвячений правам пасажирів у разі відмови у повітряному перевезенні, скасування або затримки рейсів. Але норми цього розділу не стосуються випадків, коли пасажирів формально не було відмовлено в перевезенні, але через відсутність допомоги пасажир не зміг здійснити посадку та переліт. Формально це визначається як добровільна відмова пасажирів від рейсу. І таких випадків доволі багато. За визначенням Сапельникової Г.А. в ЄС на ринку авіаперевезень пасажирів права пасажирів також доволі часто порушуються через відсутність чи низьку ефективність механізмів забезпечення прав пасажирів та їх захисту, внаслідок чого менше ніж половині пасажирів, які мають право вимагати допомоги, пропонується скористатися допомогою у випадку відмови у посадці та скасування або тривалої затримки рейсу; п'ята ж частина пасажирів взагалі не отримує відповідей на свої вимоги, а з числа осіб, які мають право на компенсацію, отримує лише близько 4%².

Доктор Джереміас Прасл, звертаючись до питання реформування прав пасажирів повітряних перевезень в ЄС звернувся до проекту Регламенту, запропонований 13 травня 2013 року Європейською комісією³. Метою запропонованих змін було введення режиму максимального захисту прав споживачів повітряних послуг, проте, такий підхід призводив до здорожчання вартості транспортних послуг, що призводило до дискримінації авіаперевізників у порівнянні з перевізниками інших видів транспорту. Серед новел пропонувалося: до категорії «скасування рейсу» включити рейси, які відправилися з аеропорту, але змушені були змінити місце призначення або повернутися в аеропорт відправлення (справа *Rodriguez v Air France*⁴; закріплення наслідків затримки рейсу: «право на турботу» – надання пасажирів протягом затримки харчування, прохолодних напоїв, можливості скористатися засобами зв'язку та надання грошової компенсації пасажирів за затримку (не передбачена Регламентом № 261/2004, проте, право на таку компенсацію підтверджено в судових рішеннях); обов'язок надавати інформацію не пізніше, ніж після 30 хвилин затримки чи скасування рейсу (ст. 14 Регламенту № 261/2004 такої вказівки не містить); регламентація «затримки» рейсу в частині збільшення часу затримки рейсу, зі сплином якого пасажир отримує право на компенсацію: 5 годин на рейсах в межах ЄС, 9 годин для рейсів відстанню до 6000 км, 12 годин для рейсів понад 6000 км; закріплено право пасажирів відмовитися від рейсу після 5 годин затримки. Варто звернутися і до рішення Суду ЄС у справі *Folkerts v Air France*⁵, яким аргументовано, що затримка рейсу визначається на час прибуття в останнє місце призначення, навіть якщо перший рейс відправився без затримки; право на ремаршрутизацію (право на отримання квитка на рейс інших авіаліній після 12-ти годинної затримки, щоправда, питання вартості такого квитка не було вирішене); право пасажирів використати квиток лише в частині зворотного рейсу (та відповідну заборону перевізникові

¹ Самойленко, Г. В. (2021). Договір перевезення пасажирів: теорія і практика забезпечення прав пасажирів: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. Одеса: НУ «Одеська юридична академія», 202.

² Сапельникова, Г. А. (2021). *Acquis ЄС у сфері цивільної авіації та перспективи адаптації законодавства України у світлі підписання та набуття чинності Угоди про спільний авіаційний простір між Україною та ЄС. Міністерство юстиції України* <https://minjust.gov.ua/azu_es_4_1> (2021, травень, 28).

³ Prassl, J. (2013). *Reforming Air Passenger Rights in the European Union. EUtopia law* <<https://eutopialaw.wordpress.com/2013/03/21/reforming-air-passenger-rights-in-the-european-union/>> (2021, травень, 28).

⁴ European Union law (2011). *Case C-83/10 Rodriguez v Air France* <<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:62010CJ0083:EN:HTML>> (2021, травень, 28).

⁵ Eutopialaw (2013). *Case C-11/11 Folkerts v Air France* <<http://eutopialaw.com/2013/03/18/sturgeon-revisited-yet-again-case-c-1111-air-france-v-folkerts/>> (2021, травень, 28).

відмови в посадці такому пасажиру) та ін. Окремі положення, зокрема щодо обмеження відповідальності авіаперевізника були сприйняті судами. Так, Суд ЄС у справі Case C-12/11 McDonagh vs Ryanair¹ обмежив відповідальність авіаперевізника у випадку відміни рейсу, зобов'язавши надати пасажирам готель вартістю до 100 євро за ніч протягом максимум трьох ночей, крім випадків, коли йдеться про пасажирів з обмеженими можливостями, пасажирів з дітьми, вагітних жінок та інших пасажирів, які попередньо повідомили авіакомпанію, що вони потребують допомоги та особливого ставлення.

Серед типових порушень прав пасажирів вагоме місце займає затримка рейсу. За визначенням Г.В. Самойленка за таким порушенням на повітряному транспорті відшкодуванню підлягають лише реальні збитки з обмеженням меж відповідальності перевізника сумою 4694 СПЗ. Притому, він визнає, що Правилами повітряних перевезень та обслуговування пасажирів і багажу на авіаперевізника покладено обов'язок надання допомоги пасажиру при затримці рейсу (Глава 4 Розділу XV Правил)². Така допомога включає у випадку відкладання виконання затриманого рейсу на наступний день: надання пасажиром номерів у готелі, харчування та забезпечення трансферу за маршрутом аеропорт – готель – аеропорт. Якщо ж затримка рейсу перевищує п'ять годин, пасажиром має бути запропоновано продовжити подорож або повернути вартість квитків і забезпечити зворотний рейс до початкового пункту відправлення за першої можливості або запропонувати новий маршрут. Такий підхід, закріплений в національних авіаційних Правилах, загалом відповідає Регламенту (ЄС) Європейського Парламенту та Ради від 11 лютого 2004 року № 261/2004 про запровадження загальних правил компенсації та допомоги пасажиром у разі відмови у перевезенні та скасування чи тривалої затримки рейсів.

В частині застосування міжнародних механізмів захисту прав пасажирів існує дискусія щодо співвідношення положень Регламенту ЄС № 261/2004 та Монреальської конвенції 1999 р.

Так, Г.В. Цірат визначає, що на думку окремих науковців положення Регламенту (ЄС) 261/2004 порушують норми Монреальської конвенції. Так, Дімпсі вважає неприпустимим для ЄС, який є підписантом Монреальської конвенції, встановлювати власний правовий режим щодо окремих сфер авіаційної діяльності³. Дійсно, такий підхід може викликати протиріччя та правові колізії. Так, на її переконання має місце різне змістовне навантаження категорії «затримка» за Правилами повітряних перевезень та обслуговування пасажирів і багажу та Монреальською конвенцією 1999 р. Визначаючи, що українське законодавство поділяє невиконання та неналежне виконання, то конвенція регулює лише питання затримки як неналежного виконання. З цього вона робить висновок, що нечітке визначення різниці між затримкою та невиконанням в українському праві може мати наслідком можливість обрання перевізником режиму відповідальності за Правилами, а не за Монреальською конвенцією. Дискусія щодо протиріч у застосуванні положень Монреальської конвенції 1999 року та Регламенту (ЄС) 261/2004 наразі вирішено на користь допустимості одночасного застосування обох актів. Так, у справі C-344/04 Міжнародна асоціація повітряного транспорту та Європейська асоціація низьких тарифів авіаперевезень проти Департаменту транспорту Суд ЄС підтвердив, що передбачені Регламентом з метою досягнення мети посилення захисту пасажирів, рейси яких скасовані або підлягають тривалій затримці, сумісні з Монреальською конвенцією та не порушують принцип пропорційності⁴.

Висловлюємо точку зору, що український варіант версії Монреальської конвенції для перевезень українськими авіаперевізниками, закріплений у Правилах повітряних перевезень пасажирів і багажу являє собою модернізований частково варіант Монреальської Конвенції з «орієнтацією» на Регламент № 261/2004. Такий підхід є вимушеним компромісом, що має на меті

¹ Court of Justice of the European Union (2012). *Case C-12/11 McDonagh v Ryanair*

<<http://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2012-03/cp120032en.pdf>> (2021, травень, 28).

² Самойленко, Г. В. (2021). Договір перевезення пасажирів: теорія і практика забезпечення прав пасажирів: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. Одеса: НУ «Одеська юридична академія», 325.

³ Цірат, Г. В. (2012). Регулювання затримки рейсу за Монреальською конвенцією 1999 року та Правилами перевезення пасажирів і багажу. *Держава і право*, 56, 463.

⁴ Europeansources (2006). *Judgement in Case C-344/04. International Air Transport Association and European Low Fares Airline Association v Department for Transport* <<https://www.europeansources.info/record/judgement-in-case-c-344-04-international-air-transport-association-and-european-low-fares-airline-association-v-department-for-transport/>> (2021, травень, 28).

забезпечення входження України в систему повітряного транспорту ЄС у сфері перевезень пасажирів і багажу повітряним транспортом та одночасно в систему міжнародних авіаперевезень пасажирів, які протирічають один одному в частині критеріїв вибору пріоритету сприяння захисту прав пасажирів в частині компенсацій йому авіаперевізником шкоди, завданої скасуванням рейсу або тривалою його затримкою, або ж, вибору пріоритету безпеки пасажирів, яке супроводжується полегшенням «режиму відповідальності авіаперевізника» через закріплення звільнення його від відповідальності за умови виконання ним усіх можливих заходів, спрямованих на недопущення такої шкоди.

Поставимо питання: які наслідки затримки рейсу чи затримки доставки пасажирів до пункту призначення передбачають Правила повітряних перевезень пасажирів і багажу? Компенсації пасажирів у разі затримки рейсу Правилами не передбачені. Разом з тим, в Главі 5 Розділу 27 Правила закріплюють, що відповідальність перевізника за шкоду, заподіяну внаслідок затримки під час перевезення пасажирів будь-яких рейсів, обмежується сумою 4694 СПЗ стосовно кожного пасажирів. Мова йде у даному випадку про обмеження відповідальності за завдану пасажирів шкоду. Виглядає досить дивно – суми компенсацій не встановлено, тобто компенсація відсутня, але якщо вона буде мати місце, – то її розмір не повинен перевищувати 4694 СПЗ (за Правилами повітряних перевезень пасажирів і багажу); 4150 СПЗ за Монреальською конвенцією 1999 р. Який сенс взагалі тоді встановлювати граничний розмір таких збитків? Чому граничний розмір відповідальності авіаперевізника за законодавством України та Монреальською конвенцією різняться? Ст. 19 Монреальської Конвенції лише передбачає правила щодо затримки пасажирів: перевізник несе відповідальність за шкоду, заподіяну внаслідок затримки в повітряному перевезенні пасажирів, багажу або вантажу. Однак перевізник не несе відповідальності за шкоду, заподіяну внаслідок затримки, якщо доведе, що він, його службовці та агенти вжили всіх заходів, які могли б бути необхідними для того, щоб уникнути шкоди, або що для нього чи для них було неможливо вжити таких заходів¹.

Вбачається, що Монреальська Конвенція 1999 р. містить більш лояльний підхід до визначення винуватості перевізника, аніж українські Правила повітряних перевезень пасажирів і багажу. Вочевидь, Конвенція базується на критерії добросовісності, розумності, та невинуватості перевізника при вжитті ним всіх можливих з необхідних заходів, натомість законодавство України, включаючи ЦК України, виходить з принципу необхідності доказування вини перевізника (що стосується прострочки в доставці пасажирів), а останнього, – щодо його невинуватості, де критерієм звільнення від відповідальності виступає дія обставин непереборної сили, несправність транспортного засобу, або інших обставин, які не залежали від перевізника (ч. 1 ст. 922 ЦК України)².

Заслуговує на увагу позиція Остроумова М.М., який в своєму дисертаційному дослідженні висловив позицію (п. 16), що визнання вини перевізника як підстави його відповідальності за недотримання термінів перевезення, в якості непорушного принципу правового режиму міжнародних повітряних перевезень, є умовою підвищення його відповідальності за життя і здоров'я пасажирів, незбереження багажу і вантажу. Тому спроби розглядати питання дотримання термінів перевезення у відриві від проблем безпеки людей при оцінці поведінки перевізника не є виваженим підходом³.

Що стосується інших видів порушень договору перевезення пасажирів та багажу повітряним транспортом, Правила встановлюють, що у випадку відмови пасажирів у перевезенні проти їхньої волі, перевізник має виплатити їм компенсацію у таких розмірах: 250 євро – для рейсів дальністю до 1500 кілометрів; 400 євро – для рейсів дальністю від 1500 до 3500 кілометрів; 600 євро – для рейсів дальністю понад 3500 кілометрів. Цікаво, що ці суми компенсацій встановлено саме Правилами повітряних перевезень пасажирів і багажу, в той час, коли Монреальські правила подібних сум компенсацій взагалі не містять. Вони визначені ст. 7 Регламенту ЄС № 261/2004. Аналіз українських Правил повітряних перевезень пасажирів і багажу свідчить, що вони містять ті самі суми компенсацій, які передбачено ст. 7 Регламенту ЄС № 261/2004, однак положення, які містять обмеження

¹ Монреальська конвенція для уніфікації деяких правил міжнародних повітряних перевезень, 1999 (ІКАО). Офіційний сайт Верховної Ради України <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_594#Text> (2021, травень, 28).

² Цивільний кодекс України, 2003 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>> (2021, травень, 28).

³ Остроумов, Н. Н. (2013). Проблемы унификации и совершенствования правового режима международных воздушных перевозок: автореферат диссертации на соискание научной степени доктора юридических наук. Москва: МГИМО, 23.

відповідальності авіаперевізника на його користь у порівнянні з інтересами пасажирів, які закріплено в ст. 922 ЦК України щодо підстав звільнення перевізника від цивільної відповідальності, фактично нівелюють зміст та дух зазначеного Регламенту, чим де-факто встановлюють режим Монреальської конвенції 1999 р.

Нагадаємо, ст. 922 ЦК України серед підстав звільнення перевізника від відповідальності за затримку в доставці пасажирів визначає непереборну силу, усунення несправності транспортного засобу, яка загрожувала життю або здоров'ю пасажирів, або інших обставин, що не залежали від перевізника. Вбачаємо, що авіаперевізник завжди може апелювати до зумовленості затримки вильоту чи доставки пасажирів обставинами, пов'язаними з несправністю транспортного засобу, яка загрожувала життю або здоров'ю пасажирів, а тим більше «інших обставин, які не залежали від перевізника». Погодимося з позицією Г.В. Цірат, що Правила надають можливість українським перевізникам тлумачити як надзвичайні обставини технічні проблеми, що можуть бути наслідком неналежного технічного утримання літака, що прямо закріплено в п. 5 гл. 4 Розділу XVIII. Відтак, суд трактуватиме технічну несправність як надзвичайну обставину та звільняти перевізника від відповідальності¹.

Висновки. Наразі Україною, яка приєдналася до Монреальської конвенції 1999 року, досягнуто певний компроміс в Правилах повітряних перевезень пасажирів і багажу за наявності певного протистояння між правом ЄС в цій сфері та зазначеною конвенцією, зумовленого намаганням права ЄС посилити відповідальність авіаперевізників перед пасажирів, а Монреальською конвенцією 1999 р. навпаки, мотивувати авіаперевізників до вжиття заходів безпеки. Правила повітряних перевезень пасажирів і багажу України увібрали положення Регламенту ЄС щодо компенсації пасажирів за шкоду, завдану тривалою затримкою рейсу, що слугує забезпеченню прав пасажирів та визначеності механізму захисту прав пасажирів за порушення строку його доставки. Водночас, положення ст. 922 ЦК України підлягають перегляду в частині уточнення критеріїв підстав звільнення перевізника від відповідальності за затримку в доставці пасажирів, в тому числі щодо конкретизації «інших обставин, які не залежали від перевізника».

З погляду на особливості регулювання відносин з перевезення актами транспортного законодавства, які мають спеціальний характер, не лише підстави та особливості цивільно-правової відповідальності авіаперевізника мають бути конкретизовані в Повітряному кодексі України та Правилах повітряних перевезень та обслуговування пасажирів і багажу, але й особливості застосування окремих способів захисту порушених прав, зокрема, право на відмову від перевезення, в т.ч. як наслідку істотного порушення умов договору, зокрема, тривалої затримки рейсу, в т.ч. внаслідок застосування карантинних заходів по запобіганню захворювань (приміром, SARS CoV2) без фінансових втрат для пасажирів та здійснення самозахисту.

References:

1. *Monrealska konventsiia dlia unifikatsii deiakykh pravyl mizhnarodnykh povitrianykh perevezen*, 1999 (ICAO). [Montreal Convention for the Unification of Certain Rules for International Carriage by Air, 1999 (ICAO)] *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_594#Text> (2021, May, 28). [in Ukrainian].
2. *Rehlament Yevropeiskoho Parlamentu ta Rady «Shchodo vstanovlennia zahalnykh pravyl v haluzi kompensatsii ta spriyannia pasazhyram u razі vidmovy v posadtsi, vidminy abo tryvaloі zatrymky aviareisu ta pro vidminu Rehlamenta*, 2004 (ES) [Regulation of the European Parliament and of the Council On laying down general rules on compensation and assistance to passengers in the event of denied boarding, cancellation or long delay of a flight and repealing Regulation, 2004 (EU)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_912#Text> (2021, May, 28). [in Ukrainian].
3. Samoylenko, G. V. (2021). *Dohovir perevezennia pasazhyra: teoriia i praktyka zabezpechennia prav pasazhyra* [The contract of carriage of the passenger]: *dysertatsiya na здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук* [dissertation for the degree of Doctor of Laws]. Odessa: NU "Odessa Law Academy". [in Ukrainian].
4. Sapelnikova, H. A. (2021). *Acquis YeS u sferi tsyvilnoi aviatsii ta perspektyvy adaptatsii zakonodavstva Ukrainy u svitli pidpysannia ta nabuttia chynnosti Uhody pro spilnyi aviatsiinyi prostir mizh Ukrainoiu ta YeS* [EU acquis in the field of civil aviation and prospects for adaptation of Ukrainian legislation in the light of the signing and entry into force of the Agreement on the Common Aviation Area between Ukraine and the EU] <https://minjust.gov.ua/azu_es_4_1> (2021, May, 28). [in Ukrainian].

¹ Цірат, Г. В. (2012). Регулювання затримки рейсу за Монреальською конвенцією 1999 року та Правилами перевезення пасажирів і багажу. *Держава і право*, 56, 464.

5. Prassl, J. (2013). Reforming Air Passenger Rights in the European Union. *EUtopia law* <<https://eutopialaw.wordpress.com/2013/03/21/reforming-air-passenger-rights-in-the-european-union/>> (2021, May, 28). [in Ukrainian].
6. Eur-Lex (2011). *Case C-83/10 Rodriguez v Air France* <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62010CJ0083>> (2021, May, 28). [in English].
7. Eutopialaw (2013). *Case C-11/11 Folkerts v Air France* <<http://eutopialaw.com/-/2013/03/18/-sturgeon-revisited-yet-again-case-c-1111-air-france-v-folkerts/>> (2021, May, 28). [in English].
8. Curia.Europa (2012). *Case C-12/11 McDonagh v Ryanair* <<http://curia.europa.eu/jcms/upload-docs/application/pdf/2012-03/cp120032en.pdf>> (2021, May, 28). [in English].
9. Tsirat, G. V. (2012). Rehuliuвання затримки реїсу за Монреальскої конвенції 1999 року та Правилamy перевезення пасажирів і багажу [Regulation of flight delay under the 1999 Montreal Convention and the Rules of Carriage of Passengers and Baggage]. *Derzhava i pravo* [State and law]. [in Ukrainian].
10. Europeansources (2006). *Judgement in Case C-344/04. International Air Transport Association and European Low Fares Airline Association v Department for Transport* <<https://www.europeansources.info/record/judgement-in-case-c-344-04-international-air-transport-association-and-european-low-fares-airline-association-v-department-for-transport/>> (2021, May, 28). [in English].
11. *Nakaz pro zatverdzhennia Aviatsiinykh pravyl Ukrainy Pravyla povitrianykh perevezen ta obsluhovuvannia pasazhyriv i bahazhu, 2018* (Derzhavna aviatsiina sluzhba Ukrainy) [The Order about the statement of Aviation rules of Ukraine "Rules of air transportations and service of passengers and luggage", 2018 (The State aviation service of Ukraine). *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0141-19#Text>>. (2021, May, 28). [in Ukrainian].
12. *Tsyvilnyi kodeks Ukrainy, 2003* (Verkhovna Rada Ukrainy) [The Civil Code of Ukraine, 2003 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>> (2021, May, 28). [in Ukrainian].
13. Ostroumov, N. N. (2013). Problemy unifikatsii i sovershenstvovaniya pravovogo rezhima mezhdunarodnykh vozдушnykh perevozok [Problems of unification and perfection of a legal mode of the international air transportations]: *avtoreferat dissertatsii na soiskaniye nauchnoy stepeni doktora yuridicheskikh nauk* [the dissertation author's abstract for the scientific degree of Doctor of Law]. Moscow: MGIMO [in Russian].

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.3.24

Hanna Nikitina-Dudikova, PhD in Law

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8865-0061>

National Academy of Internal Affairs, Ukraine

TRACE EVIDENCE OF CRIMES AGAINST SEXUAL FREEDOM AND SEXUAL INTEGRITY OF CHILDREN

Ганна Нікітіна-Дудікова, к. ю. н.

Національна академія внутрішніх справ, Україна

СЛІДОВА КАРТИНА ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ СТАТЕВОЇ СВОБОДИ ТА СТАТЕВОЇ НЕДОТОРКАНОСТІ ДІТЕЙ

The article is devoted to the study of traces of crimes against sexual freedom and sexual integrity of children. The article outlines groups of traces, depending on the source of information storage, which constitute three large groups: ideal traces, material traces and electronic (digital) traces. It turns out that the most informative set of traces that are found at the crime scene and are the starting point for further development of versions, are material traces, among which are traces of reflection, traces of substances and odors. It is emphasized that in the investigation of the studied category of crimes, special attention is paid to traces-substances of biological origin, which may contain human genomic information and later become the object of molecular genetic research to identify a person. Objects that may contain nuclear DNA include blood, saliva, semen, hair, bones, teeth, nails, subungual contents, other tissues, organs, or parts of the body. It was found that traces of blood were found during the investigation of crimes against sexual freedom and sexual integrity of children in most cases in the form of spots and in the form of prints. It is emphasized that traces of semen should be looked for on the body of the victim, his clothes and possible items of wiping by the offender. Saliva is found on the underwear of the offender and the victim in the case of rape by orogenital penetration. It is outlined that hair among the traces of biological origin belong to the traces-objects, which, having the property of localization on the objects-carriers, have a certain shape. It is noted that traces of sweat and fat sweat do not contain cells with nuclei, however, due to contact with physical evidence, along with traces of sweat and fat sweat can get cells containing nuclei. It is concluded that traces of human biological origin can be identifying objects for further identification of a person who has committed crimes against sexual freedom and sexual integrity of children. The concept of ideal traces and their significance in the investigation of crimes against sexual freedom and sexual integrity of children are highlighted, attention is paid to the features of ideal traces left in the child's memory. The issue of electronic (digital) traces is covered, which, depending on their information content, can be divided into traces of preparation for the commission of a crime and traces of the direct commission of a crime. The forensic significance of traces of correspondence on social networks and SMS messages is outlined.

Keywords: crimes against sexual freedom and sexual integrity of children, material traces, ideal traces, electronic traces, blood, saliva, sperm, hair.

Постановка проблеми. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей набувають все більшого поширення. Статистика свідчить про зростання кількості злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості, потерпілими від яких є неповнолітні та малолітні особи.

Згідно відомостей Єдиного звіту про кримінальні правопорушення Офісу Генерального прокурора за січень-грудень 2019 року¹ було обліковано 352 кримінальних провадження за ознаками

¹ Генеральна прокуратура України (2021). *Єдиний звіт про кримінальні правопорушення* <https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113897&libid=100820> (2021, травень, 18).

злочину, передбаченого ст. 152 КК України – зґвалтування, з яких потерпілими були 56 неповнолітніх і 92 малолітніх особи. У 2020 році було обліковано 388 кримінальних проваджень за фактом вчинення зґвалтування, з яких потерпілими були 82 неповнолітніх та 151 малолітні особи¹.

Наведені статистичні відомості свідчать про зростання кількості неповнолітніх та малолітніх потерпілих при відносній сталості вчинення загальної кількості злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості. Тому, актуальним є розроблення методики розслідування злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей.

Важливе значення у методиці розслідування злочинів має слідова картина як елемент криміналістичної характеристики, який являє собою відображення механізму злочину у слідовій інформації. Дослідження кожного сліду, виявленого на місці події, та слідової картини в цілому дозволяє відтворити уявну модель злочину, послідовність вчинених злочинцем дій, особу злочинця, знаряддя вчинення злочину, викрити неправдиві показання свідка або злочинця. Слідова картина злочину є початковою відправною точкою у висуненні версій та розслідуванні кримінального провадження.

Проблематика слідів вчинення злочину була предметом наукових досліджень Д.В. Пашнєва², Д.В. Затенацького³, Г.В. Мудрецької⁴, А.В. Реуцького⁵.

Проблеми розслідування злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей були предметом наукових досліджень у працях М.В. Корнієнка⁶, Є.С. Хижняка⁷.

Проте сліди вчинення злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей як частини криміналістичної методики, на нашу думку, досліджено не повною мірою.

Мета статті. Розкрити види та характеристики слідів вчинення злочину при розслідуванні злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей.

Виклад основного матеріалу. Цілісною системою речових джерел кримінально-релевантної інформації, яка виникла в результаті взаємодії матеріальних елементів події відображає обставини й механізм розслідуваної події та використовується для формування динамічної моделі механізму даної події на відповідних стадіях процесу розслідування злочину є його слідова картина.

У злочинах проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей функціональність поняття слідової картини характеризується тим, що воно представляє об'єкт як цілісну систему, що дозволяє застосувати до нього методологію системного аналізу. Динамічність поняття слідової картини обумовлена взаємозв'язком цього поняття з поняттям слідчої (експертної, оперативно-розшукової) версії. Будь-яка зміна початкової інформації, що міститься в слідовій картині, веде до модифікації версійної структури і, навпаки, – виникнення нової версії призводить до перегляду змісту й обсягу слідової картини⁸.

Сліди злочину, тобто зміни, що відбуваються в органічній та неорганічній природі і є складовою частиною слідової картини, традиційно в криміналістиці поділяються на дві категорії: матеріальні та ідеальні (нематеріальні). Матеріальними слідами (простими формами відображення злочину) є зміни у неживій природі у вигляді відбитків, різного роду руйнувань, пошкоджень,

¹ Там само.

² Пашнєв, Д. В. (2007). Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, вчинених із застосуванням комп'ютерних технологій: *автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук*. Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ.

³ Затенацький, Д. В. (2008). Ідеальні сліди в криміналістиці (техніко-криміналістичні та тактичні прийоми їх актуалізації): *автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук*. Харків: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого.

⁴ Мудрецька, Г. В. (2011). Методика розслідування викрадень бюджетних коштів: *автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук*. Ірпінь: Національний університет державної фіскальної служби України.

⁵ Реуцький, А. В. (2009). Методика розслідування злочинців у сфері виготовлення та обігу платіжних карток: *автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук*. Харків: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого.

⁶ Корнієнко, М. В. (2019). *Концептуальні основи протидії насильницьким злочинам щодо дітей*. Одеса: Одеський державний університет внутрішніх справ.

⁷ Хижняк, Є. С. (2013). Особливості розслідування статевих злочинів щодо малолітніх: *дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук*. Одеса: Міжнародний гуманітарний університет.

⁸ Дикунов, А. И. (2005). Криминалистический анализ следовой картины расследуемого события с признаками преступления: *диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук*. Москва: МГУ.

деформацій об'єктів, а також нашарувань та відшарувань. Більш складною формою змін середовища є ідеальні сліди, що мають психофізіологічну природу і проявляються у вигляді виникаючих у свідомості людей думок, образів та окремих моментів злочину, що закріпилися у пам'яті¹.

Розглядаючи злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини, в світлі гносеологічного підходу до поділу слідів в залежності від джерела збереження інформації, реалії сучасного світу змушують виділяти ще один вид слідів вчинення злочину – у формі змін у інформаційному середовищі, тобто за допомогою використання комп'ютерної техніки та засобів мобільного зв'язку.

Отже, сліди вчинення статевих злочинів щодо дитини можна поділити не на традиційні дві, а на три великі групи: ідеальні сліди, матеріальні сліди та електронні (цифрові) сліди.

Найбільш інформативною сукупністю слідів, які виявляються на місці вчинення злочину та є відправною точкою для подальшого висунення версій є матеріальні сліди. З аналізу матеріалів кримінальних проваджень вбачається, що матеріальні сліди були виявлені та вилучені у 97,3% випадків.

Матеріальні сліди є речовими джерелами криміналістичної інформації, до них відносяться будь-які предмети матеріального світу, які здатні нести відомості про фактичні обставини злочину, тобто доказову інформацію².

Серед матеріальних слідів вчинення злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини можна виділити сліди-відображення, сліди-речовини та запахові сліди.

Найпоширенішими видами слідів-відображень вчинення зазначеного злочину є сліди людини, а саме: сліди рук, сліди ніг, сліди губ, зубів, нігтів. Окремо варто виділити сліди, що залишаються на тілі потерпілої особи внаслідок статевих актів: ознаки порушення статевої недоторканості (незайманості); садна, крововиливи в області статевих органів, на стегнах, руках, спині, ушкодження порожнини рота при орально-генітальних контактах тощо; наслідки статевих актів (вагітність, зараження хворобами, що передаються статевим шляхом); сперма та інші об'єкти біологічного походження³.

Однак при розслідуванні досліджуваної категорії злочинів особливу увагу на себе звертає саме сліди-речовини. У більшості випадків, сліди-речовини біологічного походження можуть містити у собі геномну інформацію людини та стати у подальшому об'єктом молекулярно-генетичного дослідження з метою ідентифікації особи.

На даний час в Україні досліджується ядерна ДНК, тобто, для молекулярно-генетичного дослідження підходить будь-який біоматеріал, який містить клітини з ядрами. До таких об'єктів відносяться: кров, слина, сперма, волосся, кістки, зуби, нігті, піднігтьовий вміст, інші тканини, органи, або окремі частини тіла.

Сліди крові були виявлені під час розслідування злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей у 40,5% досліджених нами матеріалів кримінального провадження. У більшості випадків, сліди крові були залишені у формі плями (47,8%) та у формі відбитку (40%).

При виявленні крові на місці події звертається увага на величину і форму слідів, із яких можна говорити про механізм їх утворення і про обставини події⁴.

З'ясування способу утворення слідів крові за їх особливостями дозволяє визначити джерело кровотечі, положення в просторі тіла або предмета, на який потрапила кров, зміну цього положення і його послідовність, напрямок руху крапель крові і відстань, з якої вона потрапила на тіло або предмет, черговість нанесення ушкоджень, що супроводжувалися зовнішньою кровотечею, переміщення і позу потерпілої особи в момент стікання з неї крові, заходи, які вживалися для видалення крові⁵.

При вчиненні статевих злочинів сліди крові можуть залишитись внаслідок здійснення опору неповнолітнього потерпілого та його подолання злочинцем, шляхом застосування фізичної сили. Тому форми та види слідів крові дозволяють встановити спосіб подолання опору потерпілого та спосіб

¹ Крылов, И. В. (2010). Совершение преступлений в условиях неочевидности. *Бизнес в законе*, 5, 82-85.

² Ткач, О. В. (2015). Слідова картина як джерело доказової інформації при розслідуванні порушень недоторканності приватного життя. *Вісник кримінального судочинства*, 4, 192-197.

³ Кухарьков, Ю. В., Пучков, Г. Ф., Доморацкая, Т. Л., Тепляшина, И. С. (2001). *Медико-правовые аспекты сексуального насилия*. Минск.

⁴ Нікітіна-Дудікова, Г. Ю. (2015). Слідова картина насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом, вчиненого стосовно малолітньої особи. *Прикарпатський юридичний вісник*, 3 (2), 234-239.

⁵ Перлін, С. І. Шевцов, С. О. Косміна, Н. М. Іонова, В. В. (2009). *Огляд місця події: виявлення та вилучення об'єктів біологічного походження*. Харків: Чальцев О. В.

вчинення злочину¹. При згвалтуванні, сексуальному насильстві та інших статевих злочинах сліди крові виявляються в області застібки штанів і на нижній білизні. Особливу увагу при виявленні частинок крові слід звертати на вміст під нігтями. Злочинець майже завжди руками береться за статеві органи потерпілої, нерідко їх пошкоджує і з виникаючих ранок кров потрапляє під його нігті. Під нігтями кров зберігається тривалий час².

Найбільш ймовірно знайти сліди крові в ванних кімнатах, раковинах і т.д., що пов'язується з їх можливим неповним знищенням в цих місцях. Бризки можуть утворитися від струшування крові з закривавлених рук. Також не можна виключати того факту, що сам злочинець міг бути поранений внаслідок опору потерпілої.

Оскільки досліджуваний нами вид злочинів направлених проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей, то виявлення слідів сперми є закономірним процесом. Як правило, у справах проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини сліди сперми, в першу чергу, слід шукати на тілі потерпілої особи (у 45,5% випадків), її одязі (у 40,1% випадків) та на можливих предметах обтирання злочинцем (у 15,6% випадків).

Однак виявлені сліди сперми меншою мірою стають об'єктами молекулярно-генетичного дослідження, тому що для успішного дослідження зразка сперми на ДНК аналіз, рідкий зразок сперми потрібно як найшвидше висушити на марлевій серветці, оскільки в рідкій спермі деградація ДНК відбувається значно швидше ніж у крові, а збереження сперми в замороженому стані приводить до руйнування сперматозоїдів.

Сперму виявляють візуально на одязі, вона нагадує висохлий крохмаль, клейстер та жорстка на дотик³. Вилучаються сліди сперми разом з об'єктом-носієм (труси, штани і т.д.). Якщо вони виявлені, в ході огляду, на тілі людини, то вилучаються на липку стрічку, дактоплівку, з інших об'єктів беруть зіскрібки.

Наступним видом слідів біологічного походження, які входять до слідової картини злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини та містять геномну інформацію людини, є слина та букальний епітелій. Слина – це секрет слинних залоз людини, що виділяється в ротову порожнину і бере участь у травленні, є мутнуватою густою рідиною через наявність клітинних елементів. Її висохлі сліди на темних предметах мають злегка білуватий колір. Вона містить генетично зумовлені маркери, за якими можна виявити ідентифікуючі ознаки людини, що залишила сліди.

У більшості випадків, слину виявляють на спідній білизні злочинця та потерпілої особи у разі вчинення згвалтування шляхом орогенітального проникнення (17,3% випадків).

Волосся серед слідів біологічного походження відносяться до слідів-предметів, які, мають властивість локалізації на предметах-носіях, мають певну форму, що й обумовлює їх пошук. При вчиненні статевих злочинів, внаслідок здійснення опору, волосся може залишатися на руках злочинця чи потерпілого, на одязі, на знаряддях злочину, на місці вчинення злочину.

До особливостей виникнення цих слідів можна віднести контактну взаємодію: потерпілий, захищаючись, викидає волосся з голови, бороди, вусів, лобка і інших частин тіла злочинця, які можуть бути згодом знайдені в руках, на тілі або одязі потерпілого.

На сучасному етапі розвитку судової медицини і експертної практики за морфологічними ознаками неможливе встановлення приналежності досліджуваного волосся певній особі. Тому, доказове значення окремо виявленого волосся, навіть якщо визначені індивідуальні морфологічні характеристики і мікроелементний склад, здебільшого істотно переоцінюється⁴. Однак, клітини з ядрами містяться в піхвових оболонках цибулин волосин та можуть бути об'єктами молекулярно-генетичного дослідження⁵.

Також на місці події можна виявити сліди поту та жиропоту. Сліди поту та жиропоту клітин з ядрами не містять. Однак у чистому вигляді вони не виявляються, а в основному їх сліди на речових

¹ Нікітіна-Дудікова, Г. Ю. (2015). Слідова картина насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом, вчиненого стосовно малолітньої особи. *Прикарпатський юридичний вісник*, 3 (2), 234-239.

² Скорченко, Н. Т. (2004). *Расследование изнасилований*. Москва: Былина.

³ Перлін, С. І. Шевцов, С. О. Косміна, Н. М. Іонова, В. В. (2009). *Огляд місця події: виявлення та вилучення об'єктів біологічного походження*. Харків: Чальцев О. В.

⁴ Колдина, В. Я. (ред.) (1985). *Естественнонаучная криминалистика*. Москва: Юридическая литература.

⁵ Бурчинський, В. Г., Дем'янчук, А. П., Хохолева, Т. В. та ін. (2012). *Використання ДНК-аналізу у судово-медичних експертизах речових доказів та експертизах спірного батьківства (материнства, підміни дітей)*. Київ.

доказах. Тобто, це сліди, що утворювалися не від короткочасного контакту із шкірою людини, а протягом якогось певного часу. За цей час відбувався тісний контакт шкіри з предметом, навіть тертя по шкірі, внаслідок різних причин на шкірі за цей час могли утворитися мікроушкодження, які не викликають будь-яких відчуттів у людини і невидимі оком, але із базального шару шкіри на речові докази можуть попадати клітини, що містять ядра. І як показали експериментальні дослідження, зокрема, проведені у відділенні судово-медичної цитології, в таких слідах дійсно виявляються ядровмісні клітини¹.

Отже, сліди біологічного походження, які містять геномну інформацію людини та можуть бути об'єктами ДНК дослідження, мають велике значення для успішного розслідування злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей, оскільки надають можливість ідентифікації особи за залишеними ним слідами.

Іншою групою слідів в залежності від джерела збереження є ідеальні сліди. Ідеальні сліди – це сліди у свідомості людини, що є специфічною формою вищого рівня психічного, цілеспрямованого, активного, вибіркового відображення, здійснюваного в чуттєво-раціональній формі, у результаті якого формується відносно адекватний, суб'єктивно-об'єктивний «відбиток» – уявний образ у пам'яті людини, заснований на раніше сприйнятій інформації, та є формою збереження відповідної інформації².

Особливістю ідеальних слідів у злочинах проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини є те, що вони виявляються у 100% випадків, незалежно від наявності чи відсутності фізичного контакту між потерпілим та злочинцем. В залежності від процесуального статусу особи ідеальні сліди можуть залишатися у пам'яті потерпілої особи, свідка чи підозрюваного.

Однак під час розслідування злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей, важливо враховувати вік потерпілої особи (малолітній чи неповнолітній). На сприйняття інформації про подію та обставини, за яких вона відбувалась суттєво впливають умови, за яких вона сприймалась дитиною. До таких умов належать: відстань від місця події (у разі якщо ідеальний слід сформований у свідка), перспектива сприйняття об'єктивної реальності (наприклад, дитина, яка нижча зростом, сприйматиме більшість дорослих осіб як високих та великих), тривалість дії подразнюючих факторів, елементи, що перешкоджають у сприйнятті інформації (наприклад, розташування потерпілого у положенні, при якому він не зміг розгледіти злочинця), освітлення, можливість сприйняття інформації за допомогою різних аналізаторів (зір, слух, нюх, дотик).

Порівняно новою групою слідів є електронні (цифрові) сліди, тобто будь-яка криміналістично значиму комп'ютерну інформацію, відомості (повідомлення, дані), які перебувають в електронно-цифровій формі та зафіксовані на матеріальному носії або передаються каналами зв'язку за допомогою електромагнітних сигналів³.

З аналізу матеріалів кримінальних проваджень вбачається, що електронні (цифрові) докази були виявлені у 52,5% випадків.

Електронні (цифрові) сліди вчинення злочину проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини, в залежності від їх інформаційного змісту, можна поділити на сліди підготовки до вчинення злочину та сліди безпосереднього вчинення злочину.

До слідів підготовки до вчинення злочину можна віднести: сліди пошукових запитів злочинця, направлених на вибір потенційної жертви, інформації щодо можливостей вчинення злочину, вибір місця вчинення злочину, перегляд дитячої порнографії, переписка між потерпілою особою та злочинцем з метою їх зустрічей чи на інтимні теми, надсилання злочинцем зображень чи відеозаписів порнографічного характеру потерпілому, фотографій статевих органів злочинця тощо. Слідами безпосереднього вчинення злочину проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини можуть бути аудіо-, відеозаписи злочинних дій, листування між потерпілим та злочинцем після вчинення злочину.

Особливу увагу звертає на себе електронні (цифрові) сліди у вигляді листування між злочинцем та потерпілим у соціальних мережах та sms-повідомленнях. Досліджуючи взаємодію між злочинцем та потерпілою у соціальних мережах, корисною може стати інформація про ідентифікатор підозрюваного (ID), а також інформація з листування користувачів та інша інформація, наприклад,

¹ Там само.

² Затенацкий, Д. В. (2006). Идеальные следы в криминалистике. *Проблеми законності*, 78, 177-178.

³ Вехов, В. Б. (2008). Криминалистическое учение о компьютерной информации и средствах ее обработки: автореферат диссертации на соискание научной степени доктора юридических наук. Волгоград: Волгоградская Академия Государственной Службы.

зображення, які викладаються користувачами, оскільки вони можуть містити метадані з інформацією про дату та час створення зображення, місце його створення тощо¹. Під час листування у соціальних мережах залишається значна кількість слідів: реєстраційні дані доменного імені, лог-файли (текстові файли, які містять у собі системну інформацію про дії, що відбулися на сервері), дані акаунта користувача, сліди взаємодії (налаштування) з хостинг-провайдером, сліди реклами веб-сайта, прив'язка сторінки соціальної мережі до електронної адреси чи номера мобільного телефону, архів повідомлень, в якому може міститися переписка з потерпілими, статистика активності на сторінці.

Важливу криміналістично значущу інформацію можна отримати при вивченні даних електронного листування і сервісів обміну SMS повідомленнями. В атрибутах файлів електронних листів міститься дата і час відправлення, електронна адреса відправника, найменування та адреса інтернет провайдера та інша інформація. Телефонні дзвінки з мобільного телефону і тексти SMS повідомлень автоматично фіксуються і накопичуються на сервері оператора мобільного зв'язку².

Висновки. Слідова картина є практичним інструментом і своєрідним орієнтиром у виборі напрямів розслідування злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей, оскільки надає вихідну інформацію для висунення слідчих версій про подію злочину.

Сліди вчинення злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей в залежності від джерела слідоутворення можна поділити на три великі групи: ідеальні сліди, матеріальні сліди та електронні (цифрові) сліди.

Матеріальні сліди вчинення злочинів є найбільш інформативною сукупністю слідів, які виявляються на місці вчинення злочину та є відправною точкою для подальшого висунення версій, серед яких можна виділити сліди-відображення, сліди-речовини та запахові сліди.

При розслідуванні досліджуваної категорії злочинів особливу увагу на себе звертає саме сліди-речовини. У більшості випадків, сліди-речовини біологічного походження можуть містити у собі геномну інформацію людини та стати у подальшому об'єктом молекулярно-генетичного дослідження з метою ідентифікації особи, оскільки сліди біологічного походження, які містять геномну інформацію людини. Однак для повноцінної та успішної ідентифікації особи за залишеними нею слідами біологічного походження необхідно впровадження єдиної бази геномної інформації людини, яка дозволить розширити пошукове коло осіб та проводити ідентифікацію не в рамках лише одного кримінального провадження.

Ідеальні сліди як відображення елементів навколишнього середовища у свідомості людини у злочинах проти статевої свободи та статевої виявляються у 100% випадків, незалежно від наявності чи відсутності фізичного контакту між потерпілим та злочинцем. Проте для успішного використання їх у розслідуванні кримінального провадження необхідно враховувати особливості сприйняття об'єктивної реальності неповнолітньою чи малолітньою дитиною.

Електронні (цифрові) сліди мають є порівняно новою групою слідів, однак, з розвитком телекомунікаційних технологій набувають все більшого значення. При розслідуванні злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей електронні (цифрові) сліди в залежності від їх інформаційного змісту, можна поділити на сліди підготовки до вчинення злочину та сліди безпосереднього вчинення злочину. Однак проблемними питанням є фіксація та вилучення електронних слідів з дотриманням кримінальної процесуальної форми, з метою подальшого використання їх як електронних (цифрових) доказів.

References:

1. Heneralna prokuratura Ukrainy [The General Prosecutor of Ukraine] (2021). *Yedynyi zvit pro kryriminalni pravoporushennia* [Unified report on criminal offenses] <https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113897&libid=100820> (2021, May, 18). [in Ukrainian].
2. Pashniev, D. V. (2007). *Vykorystannia spetsialnykh znan pry rozsliduvanni zlochyniv, vchynenykh iz zastosuvanniam kompiuternykh tekhnolohii* [Use of specialized knowledge in the investigation of crimes committed with the use of computer technology]: *avtoreferat dissertatsii na soiskaniye nauchnoy stepeni kandidata yuridicheskikh nauk* [dissertation abstract for the scientific degree of PhD of Law]. Kharkiv [in Ukrainian].

¹ Корнейко, О. В. (заг. ред.) (2020). *Використання електронних (цифрових) доказів у кримінальних провадженнях*. Київ: Національна академія внутрішніх справ.

² Авдєєва, Г. К., Стороженко, С. В. (2017). Електронні сліди: поняття та види. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*, 1 (77), 169-176. <<https://journal.lduvs.lg.ua/index.php/journal/article/view/341>> (2021, травень, 18).

3. Zatenatskiy, D. V. (2008). Idealni slidy v kryminalistytsi (tekhniko-kryminalistychni ta taktychni pryioomy yikh aktualizatsii) [Ideal traces in criminology (forensic and tactical methods of their actualization)]: *avtoreferat dissertatsii na soiskaniye nauchnoy stepeni kandidta yuridicheskikh nauk* [dissertation abstract for the scientific degree of PhD of Law]. Kharkiv [in Ukrainian].
4. Mudretska, H. V. (2011). Metodyka rozsliduvannya vykraden biudzhetnykh koshtiv [Methods of investigating theft of budget funds]: *avtoreferat dissertatsii na soiskaniye nauchnoy stepeni kandidta yuridicheskikh nauk* [dissertation abstract for the scientific degree of PhD of Law]. Irpin. [in Ukrainian].
5. Reutskyi, A. V. (2009). Metodyka rozsliduvannya zlochyntsiiv u sferi vyhotovlennia ta obihu platizhnykh kartok [Methods of investigation of criminals in the field of production and circulation of payment cards]: *avtoreferat dissertatsii na soiskaniye nauchnoy stepeni kandidta yuridicheskikh nauk* [dissertation abstract for the scientific degree of PhD of Law]. Kharkiv [in Ukrainian].
6. Korniienko, M. V. (2019). *Kontseptualni osnovy protydii nasylnytskym zlochynam shchodo ditei* [Conceptual bases of counteraction to violent crimes against children]. Odesa: Odes. Derzh. un-t vnutr. sprav [in Ukrainian].
7. Khyzhniak, Ye. S. (2013). Osoblyvosti rozsliduvannya statevykh zlochyniv shchodo malolitnikh [Features of the investigation of sexual crimes against minors]: *dissertatsia na soiskaniye nauchnoy stepeni kandidta yuridicheskikh nauk* [dissertation for the scientific degree of PhD of Law]. Odesa [in Ukrainian].
8. Dikunov, A.I. (2005). Kriminalisticheskii analiz sledovoy kartyny rassleduemogo sobytiia s priznakami prestupleniia [Forensic analysis of a trace picture of an investigated event with signs of a crime]. *dissertatsia dissertatsii na soiskaniye nauchnoy stepeni kandidta yuridicheskikh nauk* [dissertation for the scientific degree of PhD of Law]. Moscow. [in Russian].
9. Krylov, I. V. (2010). Sovershenie prestupleniy v usloviiakh neochevidnosti [Committing crimes in conditions of non-obviousness]. *Biznes v zakone* [Business in law], 5, 82-85 [in Russian].
10. Tkach, O. V. (2015). Slidova kartyna yak dzherelo dokazovoi informatsii pry rozsliduvanni porushen nedotorkannosti pryvatnoho zhyttia [The following picture as a source of evidentiary information in the investigation of violations of privacy]. *Visnyk kryminalnoho sudochynstva* [Bulletin of criminal proceedings], 4, 192-197. [in Ukrainian].
11. Kukharkov, Iu. V., Puchkov, G. F., Domoratskaia, T. L., Teplishina, I. S. (2001). *Mediko-pravovye aspekty seksualnogo nasiliia* [Medical and legal aspects of sexual violence]. Minsk. [in Russian].
12. Nikitina-Dudikova, H. Yu. (2015). Slidova kartyna nasylnytskoho zadovolennia statevoi prystrasti nepryrodnyim sposobom, vchynenoho stosovno malolitnoi osoby [The following is a picture of the violent gratification of sexual passion in an unnatural way, committed against a minor]. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk* [Prykarpattia Legal Bulletin], 3(2), 234-239. [in Ukrainian].
13. Perlin, S. I., Shevtsov, S. O., Kosmina, N. M., Ionova, V. V. (2009). *Ohliad mistsia podii: vyivlennia ta vyluchennia ob'ektiv biolohichnoho pokhodzhennia* [Site survey: detection and seizure of objects of biological origin]. Kharkiv: Chaltsev O. V. [in Ukrainian].
14. Skorchenko, N. T. (2004). *Rassledovanie iznasilovaniy* [Rape investigation]. Moscow: Bylina. [in Russian].
15. Koldin, V. Ia. (eds.). (1985). *Estestvennonauchnaia kriminalistika* [Natural science forensics]. Moscow: Legal literature [in Russian].
16. Burchynskyi, V. H., Demianchuk, A. P., Khokholieva, T.V. (and others) (2012). *Vykorystannia DNK-analizu u sudovo-medychnykh ekspertyzakh rechovykh dokaziv ta ekspertyzakh spirnoho batkivstva (maternynstva, pidminy ditei)* [The use of DNA analysis in forensic examinations of physical evidence and examinations of disputed paternity (maternity, substitution of children)]. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Zatenatskiy, D. V. (2008). Ideálne sledy v kriminalistike [Ideal traces in forensics]. *Problemy zakonnosti* [Problems of legality], 78, 177-178, [in Russian].
18. Vekhov, V. B. (2008). Kriminalisticheskoe uchenie o kompiuternoy informatsii i sredstvakh ee obrabotki [Forensic science about computer information and means of its processing]: *avtoreferat dissertatsii na soiskaniye nauchnoy stepeni doktora yuridicheskikh nauk* [dissertation abstract for the scientific degree of Doctor of Law]. Volgograd [in Russian].
19. Hutsaliuk, M. V., Havlovskiy, V. D., Khakhanovskiy, V. H. (and others). (2020). *Vykorystannia elektronnykh (tsyfrovyykh) dokaziv u kryminalnykh provadzhenniakh* [Use of electronic (digital) evidence in criminal proceedings]. Kyiv: NAVS [in Ukrainian].
20. Avdieieva, H. K., Storozhenko, S. V. (2017). Elektronni slidy: poniattia ta vydy [Electronic traces: concepts and types]. *Visnyk Luhanskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav imeni E.O. Didorenka* [Bulletin of Luhansk State University of Internal Affairs named after E.A. Didorenko], 1(77), 169-176.
<<https://journal.lduvs.lg.ua/index.php/journal/article/view/341>> (2021, May, 18). [in Ukrainian].

Zveme vás k účasti v časopise!**EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ**

Časopis vychází šestkrát ročně.

Články pro zveřejnění **v prvním (únor)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 28. ledna a musí být publikovány do dne 28. února.

Články pro zveřejnění **v druhém (duben)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 28. března a musí být publikovány do dne 30. dubna.

Články pro zveřejnění **v třetím (červen)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 28. května a musí být publikovány do dne 30. června.

Články pro zveřejnění **ve čtvrtém (srpen)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 1. srpna a musí být publikovány do dne 31. srpna.

Články pro zveřejnění **v pátém (říjen)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 28. září a musí být publikovány do dne 31. října.

Články pro zveřejnění **v šestém (prosinec)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 28. listopada a musí být publikovány do dne 31. prosince.

Požadávky k rukopisům:

Objem - 10 - 30 stranek.

Jazyk článků – česky, ukrajinský, angličtina, francouzština, němčina.

U článků podávaných v libovolném jazyce, nezbytně v angličtině musí být uvedeno :

Anotace objemem 1800-1900 znaků, název článku a úplná informace o autorovi: jméno a příjmení, titul, akademický titul, pracovní funkce, postavení, zaměstnání.

Poznámky pod čarou – na každé stránce.

Odkazy na zdroje na konci článku - volitelný.

Bibliografické popisy zdrojů a odkazy by měly být poskytovány na základě norem APA (American Psychological Association).

Ilustrace k článkům (grafické a výkresy) musí být uvedený ve formátu

TIFF nebo JPEG (každá postava v samostatném souboru/dokumentu).

Všimněte si, prosíme, při zpracování ilustrací že v časopisu není použit barevný tisk.

Rukopisy které nesplňují tyto technické požadavky redakční kolégie neregistruje a nebude probírat s účelem tisku a zveřejnění.

Adresa pro korespondenci:

E-mail: admedit@eppd13.cz

eppd13@gmail.com

ediskurs@gmail.com

Web: <http://eppd13.cz>

Adresa:

BEROSTAV DRUŽSTVO, Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 – Nusle

ПРИКЛАДЫ УПРАВЫ БИБЛИОГРАФИЧЕСКОГО ПОПИСУ ЗДРОЖІ А LITERATURY DLE POŽADAVKŮ APA-STYLE

Všeobecná pravidla:

Bibliografický popis zdrojů a literatury v odkazech na každé stránce a v transliterovaném seznamu literatury (references) musí být zpracován na základě norem APA-Style, v souladu s požadavky APA (American Psychological Association). Níže jsou uvedeny příklady zpracování nejběžnějších bibliografických zdrojů. Více informace dostanete na stránce <http://www.apastyle.org>.

Při úpravě bibliografických popisů zdrojů a literatury dejte si pozor na způsob psaní: rovně a kurzivou (*Italic*) a také na postupnost umístění prvků odkazu.

Paginální odkazy na zdroje a literaturu se uvádí v původním jazyce (v jazyce originálů), totiž nepřekládají se a netransliterují se. Citace jsou také uváděny v původním jazyce článku.

Seznam literatury (references) na konci článku se uvádí latinkou. Pokud se musí uvést odkaz na články v písmu cyrilici (včetně článků v ukrajinštině nebo v ruštině) otištěné dříve v časopisech a sbírkách, doporučujeme tuto variantu struktury bibliografických odkazů v sekci References:

- Jméno a příjmení autora/-ů (transliteration);
- Transliterovaný název článku a jeho překlad v angličtině, který má být umístěn v hranatých závorkách: [];
- Název zdroje (transliteration) a překlad jeho názvy v jazyce anglickém: [];
- Výchozí údaje s anglickým zápisem.

V seznamu literatury (references) místo vydání pro zdroje v jazyce anglickém a ukrajinském se uvádí v angličtině, a název nakladatelství se transliteruje.

Pro automatickou transliteraci názvů zdrojů v písmu cyrilici dá se použít další stránky:

- pro zdroje v ruštině: <http://www.translit.ru>,
- pro zdroje v ukrajinštině: <http://www.slovyk.ua/services/translit.php>.

Odkaz na web-zdroje se má sestavit dalším způsobem: jméno autora web-stránky, název stránky, název web-stránky (píše se kurzivou (*Italic*)), adresu web-stránky oddělenou znaky < >: <URL> a pokud je možné datum poslední návštěvy/ náhledu web-stránky v zaoblených závorkách: () . Název měsíce nahlédnutí do web-stránky se uvádí v jazyce článku.

Pro vaše pohodlí jsou následující příklady uvádění zdrojů a literatury rozděleny podle typu zdroje, a každý se uvádí ve dvou variantách po sobě: první je příklad odkazu na každé stránce, druhý je příklad odkazu na stejný zdroj, jenže jak se má uvádět v seznamu literatury (references).

Monografie:

Denning, D.E. (1998). *Information Warfare and Security*. Boston: Addison-Wesley Pub. Co, 99-100.

Denning, D.E. (1998). *Information Warfare and Security*. Boston: Addison-Wesley Pub. Co. [in English].

Somit, A., Peterson, S. (2005). *The Failure of Democratic Nation Building: Ideology Meets Evolution*. New York: Palgrave Macmillan, 5.

Somit, A., Peterson, S. (2005). *The Failure of Democratic Nation Building: Ideology Meets Evolution*. New York: Palgrave Macmillan. [in English].

Тарасов, В. (1997). *Советская дипломатия в период Корейской войны (1950-1953)*. Москва: Научная книга, 134-150.

Tarasov, V. (1997). *Sovetskaya diplomatiya v period Koreyskoy voyny (1950-1953)* [Soviet diplomacy during the Korean War (1950-1953)]. Moskva: Nauchnaya kniga. [in Russian].

Калюжнова, Н.Я. Лидина, К.Л. Яковсона, А.Я. (2003). *Регион на перекрестке Востока и Запада: глобализация и конкурентоспособность*. Москва: ТЕИС, 14-21.

Kaljuzhnova, N.Ja., Lidina, K.L., Jakobsona, A.Ja. (2003). *Region na perekrestke Vostoka i Zapada: globalizacija i konkurentosposobnost* [The region at the crossroads of the East and West: globalization and competitiveness]. Moscow: TEIS. [in Russian].

Článek v časopise:

Bakircioglu, O. (2007). The Application of the Margin of Appreciation Doctrine in Freedom of Expression and Public Morality Cases. *German Law Journal*, 8, 07, 713-714.

Bakircioglu, O. (2007). The Application of the Margin of Appreciation Doctrine in Freedom of Expression and Public Morality Cases. *German Law Journal*, 8, 07, 713-714. [in English].

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmateriálního štěpení na substátních úrovních. *Central European Political Studies Review*, 19(1), 55-75.

doi:<http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55>

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmaterialního shtepeni na substatnih urovnih. *Central European Political Studies Review*, 19(1), 55-75. doi:<http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55> [in Czech].

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67.

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67. [in English].

Задорожній, О., Медведєва, М. (2006). Імплементация міжнародних стандартів захисту прав людини в сфері боротьби з інфекційними хворобами в національному праві України. *Український часопис міжнародного права*, 1, 64-76.

Zadorozhnii, O., Medvedieva, M. (2006). Implementatsiia mizhnarodnykh standartiv zakhystu prav liudyny v sferi borotby z infektsiinymy khvorobamy v natsionalnomu pravi Ukrainy [Implementation of international human rights standards to combat infection disease in domestic law Ukraine]. *Ukrainskyi chasopys mizhnarodnoho prava* [Ukrainian Journal of International Law], no. 1, 64-76. [in Ukrainian].

Teze a myšlenky konference:

Григор'єва, Х.А. (2016). Правові аспекти приватного інвестування у створення сільськогосподарських кооперативів. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 р., м. Одеса)*, 1, 557-559.

Grigorieva, H.A. (2016). Pravovi aspekti privatnogo investuvannya u stvorennia silskogospodarskikh kooperativiv. [Legal aspects of private investment in the creation of agricultural cooperatives]. *Pravovi ta institucijni mekhanizmi zabezpechennia rozvitku derzhavi ta prava v umovah evrointegracii: materiali Mizhnarodnoi naukovo-praktichnoi konferencii (20 travnya 2016 r., m. Odesa)*. [Legal and institutional mechanisms the development of state and law in the conditions of European integration: materials of the International Scientific and Practical Conference (May 20, 2016, Odesa)], 1. 557-559. [in Ukrainian].

Давиденко, М.Л., Сірик, О.М. (2013) Сучасні проблемні питання тлумачення статті 152 Кримінального кодексу України. *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної наукової конференції професорсько-викладацького та аспірантського складу (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.)*, 2, 284-285.

Davidenko, M.L., Sirik, O.M. (2013) Suchasni problemni pitannya tлумachennya statti 152 Kriminal'nogo kodeksu Ukraini. [Current issues of interpretation of Article 152 of the Criminal Code of Ukraine]. *Pravove zhyttya suchasnoi Ukraini: materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferencii profesorsko-vikladdackogo ta aspirantskogo skladu (m. Odesa, 16-17 travnya 2013 r.)* [The Legal Life of Modern Ukraine: Materials of the International Scientific Conference of the Teaching and Postgraduate Students (Odessa, May 16-17, 2013)], 2, 284-285. [in Ukrainian].

Odkazy na web-stránky:

Salway, S. Contributions and challenges of cross-national comparative research in migration, ethnicity and health: insights from a preliminary study of maternal health in Germany, Canada and the UK. *US National Library of Medicine National Institutes of Health*. <<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3146864>> (2017, лютий, 01).

Salway, S. Contributions and challenges of cross-national comparative research in migration, ethnicity and health: insights from a preliminary study of maternal health in Germany, Canada and the UK. *US National Library of Medicine National Institutes of Health*. <<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3146864>> [in English]. (2017, February, 01).

Hadiz, V.R., Chrysosgelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <<http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908>> (2017, сентябрь, 18).

Hadiz, V.R., Chrysosgelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <<http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908>> [in English]. (2017, September, 18).

Документы, на основании которых власти РФ запрещают деятельность Меджлиса 2016. *15 минут*. <<http://15minut.org/article/dokumenty-na-osnovanii-kotoryh-vlasti-rf-zapreshhayut-deyatelnost-medzhliisa-foto-2016-02-15-19-18-31>> (2017, ию).

Dokumenty, na osnovanii kotoryh vlasti RF zapreshhayut dejatel'nost' Medzhliisa 2016. [Documents on the basis of which the authorities of the Russian Federation prohibit the activities of the Mejlis]. *15 minut*. [15 minutes]. <<http://15minut.org/article/dokumenty-na-osnovanii-kotoryh-vlasti-rf-zapreshhayut-deyatelnost-medzhliisa-foto-2016-02-15-19-18-31>> [in Russian]. (2017, June, 22).

Odkazy na právní předpisy a právní dokumentaci:

Закони а нарізєні:

Закон про виконавче провадження ст. 24. 1999 (Верховна Рада України). *Офіційний вісник України*, 19, 194.

Zakon pro vykonavche provadzhennya 1999 (Verkhovna Rada Ukrainy). [Law on Enforcement 1999 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Oficijnyj visnik Ukrainy* [Official Bulletin of Ukraine], 19, 194. [in Ukrainian].

Цивільний кодекс, ст. 56, гл. 6. 2003 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5>> (2013, листопад, 21).

Tsyvil'nyy kodeks 2003 (Verkhovna Rada Ukrainy). [Civil Code 2003 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5>> [in Ukrainian]. (2013, листопад, 21).

Директива о развитии двусторонних отношений Республики Беларусь с Китайской Народной Республикой 2015 (Президент Республики Беларусь). *Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь*. <http://www.pravo.by/upload/docs/op/P01500005_1441141200.pdf> (05 мая 2017). *Direktiva o razvitii dvustoronnih otnoshenij Respubliki Belarus' s Kitajskoj Narodnoj Respublikoj 2015* (Prezident Respubliki Belarus'). [The Directive of the bilateral relations development of the Republic of Belarus with People's Republic of China 2015 (The President of the Republic of Belarus)]. *Nacional'nyj pravovoj Internet-portal Respubliki Belarus'*. [National legal Internet-portal of the Republic of Belarus]. <http://www.pravo.by/upload/docs/op/P01500005_1441141200.pdf> [in Russian]. (2017, May, 05).

Проект Закону про виставкову діяльність в Україні 2005 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=25190> (01 грудня 2005).

Proekt Zakonu pro vystavkovu dijal'nist' v Ukraini 2005 (Verkhovna Rada Ukrainy). [The Draft Law on Exhibition Activity in Ukraine (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Oficijnyj sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=25190> [in Ukrainian]. (2005, December, 01).

Dohody, konvence, doporučení

International Covenant on Civil and Political Rights 1966 art 2. (General Assembly of the United Nations) <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf>> (21 листопада 2016).

International Covenant on Civil and Political Rights 1966 art 2. (General Assembly of the United Nations) <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf>> [in English]. (2016, November, 21).

Рекомендация о развитии людских ресурсов: образование, подготовка кадров и непрерывное обучение 2004 (Международная организация труда). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> (21 листопада 2013).

Rekomendacija o razvitii ljudskih resursov: obrazovanie, podgotovka kadrov i nepreryvnoe obuchenie 2004 (Mezhdunarodnaja organizacija truda) [Recommendation on human resources development: education, training and continuing education 2004 (International Labor Organization)]. *Ofitsiynyj sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> [in English]. (2013, November, 21)

Dvoustranné dohody

Угода про співробітництво в галузі авіаційного пошуку і рятування 2012 (Кабінет Міністрів України та Уряд Російської Федерації) *Офіційний вісник України*, 29, 130.

Ugoda pro spivrobitnytstvo v galuzi aviatsynogo poshuku i ryatuvannya 2012 (Kabinet Ministriv Ukrainy ta Uryad Rosiys'koyi Federatsiyi) [Agreement on cooperation in the field of aviation search and rescue 2012 (Cabinet of Ministers of Ukraine and Government of the Russian Federation)]. *Oficijnyj visnik Ukrainy* [Official Bulletin of Ukraine], 29, 130. [in Ukrainian].

Soudní dokumentace

Dokumentace Mezinárodního soudu

Case concerning pulp mills on the river Uruguay. Argentina v. Uruguay [2007]. ICJ <<http://www.icj-cij.org/files/case-related/135/15427.pdf>> (12 вересня 2017)

Case concerning pulp mills on the river Uruguay. Argentina v. Uruguay [2007]. ICJ <<http://www.icj-cij.org/files/case-related/135/15427.pdf>> [in English]. (2017, September 12)

The Vienna Convention on Consular Relations. Germany v. USA. (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1.

The Vienna Convention on Consular Relations. Germany v. USA. (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1. [in English].

Kauzy [soudní jednání] ECHR (do 31. října 1998)

Delta v. France (Article 50), 30 January 1990, § 38, Series A no. 191-A.

Delta v. France (Article 50), 30 January 1990, § 38, Series A no. 191-A. [in English].

Kauzy [soudní jednání] ECHR (od 1. listopadu 1998)

Campbell v. Ireland, no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II.

Campbell v. Ireland, no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II. [in English].

Soudní rozhodnutí soukromých zemí

Постановление по делу № 16-II [2013] KC РФ. <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148711/> (21 июня 2016).

Postanovlenie po delu № 16-P [2013] KS RF. [Resolution in the case No. 16-P [2013] of the Constitutional Court of the Russian Federation]. <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148711/> [in Russian] (2016, June 21).

Become a Contributor for the Journal

EUROPEAN POLITICAL AND LAW DISCOURSE

The Journal is issued 6 times per year.

Articles for publication in the first (February) issue of the journal are accepted until January, 28 and will be published until February, 28.

Articles for publication in the second (April) issue of the journal are accepted until March, 28 and will be published until April, 30.

Articles for publication in the third (June) issue of the journal are accepted until May, 28 and will be published until June, 30.

Articles for publication in the fourth (August) issue of the journal are accepted until August, 1 and will be published until August, 31.

Articles for publication in the fifth (October) issue of the journal are accepted until September, 28 and will be published until October, 31.

Articles for publication in the sixth (December) issue of the journal are accepted until November, 28 and will be published until December, 31.

Deadlines for acceptance of articles to the relevant journal issues are approximate. The editorial board may arbitrarily change these dates because of the large number of articles in the editorial portfolio. The dates of journal's publishing are unchangeable: the end of each pair of months.

Requirements to manuscripts

Page Limit is 10 – 30 pages.

The language of articles is Czech, Ukrainian, English, Polish, French and German.

For an article in any language, the following is required in English:

an abstract (1800-1900 characters),

a title of the article and complete data of an author – full first and last name,

academic title, academic degree, position, and place of employment.

Footnotes are allowed, no endnotes.

Bibliography after the article is optional.

Bibliography should be arranged in accordance with the agreements of the American Psychological Association (APA).

Illustrations to articles (graphics and images) should be submitted in the TIFF or JPEG format (each image in a separate file). While preparing illustrations authors should take into account that colour printing is not available in the Journal.

The editorial board do not register and do not review for publication manuscripts that do not comply with the aforementioned requirements.

Address for service:

E-mail: admedit@eppd13.cz

eppd13@gmail.com

ediskurs@gmail.com

Web: <http://eppd13.cz>

Mailing Address:

BEROSTAV DRUŽSTVO, Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 – Nusle

RULES AND EXAMPLES OF REFERENCING ACCORDING TO APA-STYLE REQUIREMENTS

General rules:

Bibliographic descriptions of sources and literature in footnotes and transliterated list of sources (references) should be arranged in accordance with the agreements of the American Psychological Association (APA). Below are examples of how to arrange the most common bibliographic sources. For more information see: <http://www.apastyle.org>

When arranging bibliographic descriptions of sources and literature it is necessary to consider regular and cursive (*Italic*) text fonts, as well as the sequence of elements in a reference.

Footnotes should be provided in the original language of a source to which you refer, that is, they are not translated or transliterated. Quotes within the article should be provided in the language of the article.

References at the end of the article should be Latinized. When making bibliographic references to Cyrillic (including Ukrainian and Russian) articles, published in journals and almanacs, we strongly recommend the following structure of references:

- Name of author/authors (transliterated);
- original title of the article transliterated by Latin symbols and its English translation in square brackets [];
- original title of the source transliterated by Latin symbols and its English translation in square brackets [];
- publisher's imprint information in English.

In References, when indicating a city of publication both in English and Cyrillic sources, the name of the city should be given in English, while the name of the publishing house should be transliterated.

For automatic transliteration of Cyrillic sources, you can use the following resources <http://www.translit.ru> – for sources in Russian; and <http://www.slovnyk.ua/services/translit.php> – for sources in Ukrainian.

When arranging references on website materials, a reference should include author's name, title of the page, name of the site (*typed in Italic font*), site address <URL>, marked by <> symbols, and, if possible, the date when this page was last browsed (in round brackets). The month is provided in the language of the article.

For your convenience, below you can see examples of arranging bibliographic descriptions of sources and literature organized by source type; each one is given in two formats sequentially: the first one is the footnote example; the second is the example of arranging the same source in References.

Monograph:

Denning, D.E. (1998). *Information Warfare and Security*. Boston: Addison-Wesley Pub. Co, 99-100.

Denning, D.E. (1998). *Information Warfare and Security*. Boston: Addison-Wesley Pub. Co. [in English]

Somit, A., Peterson, S. (2005). *The Failure of Democratic Nation Building: Ideology Meets Evolution*. New York: Palgrave Macmillan, 5.

Somit, A., Peterson, S. (2005). *The Failure of Democratic Nation Building: Ideology Meets Evolution*. New York: Palgrave Macmillan. [in English]

Тарасов, В. (1997). *Советская дипломатия в период Корейской войны (1950-1953)*. Москва: Научная книга, 134-150.

Tarasov, V. (1997). *Sovetskaya diplomatiya v period Koreyskoy voynyi (1950-1953)* [Soviet diplomacy during the Korean War (1950-1953)]. Moskva: Nauchnaya kniga. [in Russian]

Калюжнова, Н.Я. Лидина, К.Л. Якобсона, А.Я. (2003). *Регион на перекрестке Востока и Запада: глобализация и конкурентоспособность*. Москва: ТЕИС, 14-21.

Kaljuzhnova, N.Ja., Lidina, K.L., Jakobsona, A.Ja. (2003). *Region na perekrestke Vostoka i Zapada: globalizacija i konkurentosposobnost* [The region at the crossroads of the East and West: globalization and competitiveness]. Moscow: TEIS. [in Russian].

Journal article:

Bakircioglu, O. (2007). The Application of the Margin of Appreciation Doctrine in Freedom of Expression and Public Morality Cases. *German Law Journal*, 8, 07, 713-714.

Bakircioglu, O. (2007). The Application of the Margin of Appreciation Doctrine in Freedom of Expression and Public Morality Cases. *German Law Journal*, 8, 07, 713-714. [in English].

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmateriálního štěpení na substátních úrovních. *Central European Political Studies Review*, 19(1), 55-75. doi:<http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55>

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmaterialního štěpení na substátních úrovních. *Central European Political Studies Review*, 19(1), 55-75. doi:<http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55> [in Czech].

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67.

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67. [in English].

Задорожній, О., Медведєва, М. (2006). Імплементация міжнародних стандартів захисту прав людини в сфері боротьби з інфекційними хворобами в національному праві України. *Український часопис міжнародного права*, 1, 64-76.

Zadorozhnii, O., Medvedieva, M. (2006). Implementatsiia mizhnarodnykh standartiv zakhystu prav liudyny v sferi borotby z infektsiynymy khvorobamy v natsionalnomu pravi Ukrainy [Implementation of international human rights standards to combat infection disease in domestic law Ukraine]. *Ukrainskyi chasopys mizhnarodnoho prava* [Ukrainian Journal of International Law], no. 1, 64-76. [in Ukrainian].

Conference paper:

Григор'єва, Х.А. (2016). Правові аспекти приватного інвестування у створення сільськогосподарських кооперативів. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 р., м. Одеса)*, 1, 557-559.

Grigorieva, H.A. (2016). Pravovi aspekti privatnogo investuvannya u stvorennia silskogospodarskikh kooperativiv. [Legal aspects of private investment in the creation of agricultural cooperatives]. *Pravovi ta instituciyni mekhanizmy zabezpechennya rozvitku derzhavi ta prava v umovah evrointegracii: materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktichnoi konferencii (20 travnya 2016 r., m. Odesa)*. [Legal and institutional mechanisms the development of state and law in the conditions of European integration: materials of the International Scientific and Practical Conference (May 20, 2016, Odesa)], 1. 557-559. [in Ukrainian].

Давиденко, М.Л., Сірик, О.М. (2013) Сучасні проблемні питання тлумачення статті 152 Кримінального кодексу України. *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної наукової конференції професорсько-викладацького та аспірантського складу (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.)*, 2, 284-285.

Davidenko, M.L., Sirik, O.M. (2013) Suchasni problemni pitannya tлумachennya statti 152 Kriminal'nogo kodeksu Ukraini. [Current issues of interpretation of Article 152 of the Criminal Code of Ukraine]. *Pravove zhittya suchasnoi Ukraini: materialy Mizhnarodnoi naukovoї konferencii profesorsko-vikladackogo ta aspirantskogo skladu (m. Odesa, 16-17 travnya 2013 r.)* [The Legal Life of Modern Ukraine: Materials of the International Scientific Conference of the Teaching and Postgraduate Students (Odessa, May 16-17, 2013)], 2, 284-285. [in Ukrainian].

Web-link:

Salway, S. Contributions and challenges of cross-national comparative research in migration, ethnicity and health: insights from a preliminary study of maternal health in Germany, Canada and the UK. *US National Library of Medicine National Institutes of Health*. <<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3146864>> (2017, лютий, 01).

Salway, S. Contributions and challenges of cross-national comparative research in migration, ethnicity and health: insights from a preliminary study of maternal health in Germany, Canada and the UK. *US National Library of Medicine National Institutes of Health*. <<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3146864>> [in English]. (2017, February, 01).

Hadiz, V.R., Chrysosgelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <<http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908>> (2017, сентябрь, 18).

Hadiz, V.R., Chrysosgelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <<http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908>> [in English]. (2017, September, 18).

Документы, на основании которых власти РФ запрещают деятельность Меджлиса 2016. *15 минут*. <<http://15minut.org/article/dokumenty-na-osnovanii-kotoryh-vlasti-rf-zapreshhayut-deyatelnost-medzhilisa-foto-2016-02-15-19-18-31>> (2017, ию).

Dokumenty, na osnovanii kotoryh vlasti RF zapreshhayut dejatel'nost' Medzhilisa 2016. [Documents on the basis of which the authorities of the Russian Federation prohibit the activities of the Mejlis]. *15 minut*. [15 minutes]. <<http://15minut.org/article/dokumenty-na-osnovanii-kotoryh-vlasti-rf-zapreshhayut-deyatelnost-medzhilisa-foto-2016-02-15-19-18-31>> [in Russian]. (2017, June, 22).

References to legislative acts and legal documents

Laws and regulations

Закон про виконавче провадження ст. 24. 1999 (Верховна Рада України). *Офіційний вісник України*, 19, 194.

Zakon pro vykonavche provadzhennya 1999 (Verkhovna Rada Ukrainy). [Law on Enforcement 1999 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Oficijnyj visnik Ukrainy* [Official Bulletin of Ukraine], 19, 194. [in Ukrainian].

Цивільний кодекс, ст. 56, гл. 6. 2003 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5>> (2013, листопад, 21)

Tsyvil'nyy kodeks 2003 (Verkhovna Rada Ukrainy). [Civil Code 2003 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5>> [in Ukrainian]. (2013, листопад, 21).

Директива о развитии двусторонних отношений Республики Беларусь с Китайской Народной Республикой 2015 (Президент Республики Беларусь). *Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь*. <http://www.pravo.by/upload/docs/op/P01500005_1441141200.pdf> (05 мая 2017). *Direktiva o razvitii dvustoronnih otnoshenij Respubliki Belarus' s Kitajskoj Narodnoj Respublikoj 2015* (Prezident Respubliki Belarus'). [The Directive of the bilateral relations development of the Republic of Belarus with People's Republic of China 2015 (The President of the Republic of Belarus)]. *Nacional'nyj pravovoj Internet-portal Respubliki Belarus'*. [National legal Internet-portal of the Republic of Belarus]. <http://www.pravo.by/upload/docs/op/P01500005_1441141200.pdf> [in Russian]. (2017, May, 05).

Проект Закону про виставкову діяльність в Україні 2005 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=25190> (01 грудня 2005).

Proekt Zakonu pro vystavkovu dijal'nist' v Ukraini 2005 (Verkhovna Rada Ukrainy). [The Draft Law on Exhibition Activity in Ukraine (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Oficijnyj sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=25190> [in Ukrainian]. (2005, December, 01).

Agreements, conventions, recommendations

International Covenant on Civil and Political Rights 1966 art 2. (General Assembly of the United Nations) <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf>> (21 листопада 2016).

International Covenant on Civil and Political Rights 1966 art 2. (General Assembly of the United Nations) <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf>> [in English]. (2016, November, 21).

Рекомендация о развитии людских ресурсов: образование, подготовка кадров и непрерывное обучение 2004 (Международная организация труда). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> (21 листопада 2013).

Rekomendacija o razvitii ljudskih resursov: obrazovanie, podgotovka kadrov i nepreryvnoe obuchenie 2004 (Mezhdunarodnaja organizacija truda) [Recommendation on human resources development: education, training and continuing education 2004 (International Labor Organization)]. *Ofitsiynyj sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> [in English]. (2013, November, 21).

Bilateral agreements

Угода про співробітництво в галузі авіаційного пошуку і рятування 2012 (Кабінет Міністрів України та Уряд Російської Федерації) *Офіційний вісник України*, 29, 130.

Ugoda pro spivrobitnytstvo v galuzi aviatsynogo poshuku i ryatuvannya 2012 (Kabinet Ministriv Ukrainy ta Uryad Rosiys'koyi Federatsiyi) [Agreement on cooperation in the field of aviation search and rescue 2012 (Cabinet of Ministers of Ukraine and Government of the Russian Federation)]. *Ofitsijnyj visnik Ukrainy* [Official Bulletin of Ukraine], 29, 130. [in Ukrainian].

Judicial documents

Documents of the International Court of Justice

Case concerning pulp mills on the river Uruguay. Argentina v. Uruguay [2007]. ICJ <<http://www.icj-cij.org/files/case-related/135/15427.pdf>> (12 вересня 2017)

Case concerning pulp mills on the river Uruguay. Argentina v. Uruguay [2007]. ICJ <<http://www.icj-cij.org/files/case-related/135/15427.pdf>> [in English]. (2017, September 12)

The Vienna Convention on Consular Relations. Germany v. USA. (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1.

The Vienna Convention on Consular Relations. Germany v. USA. (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1. [in English].

ECHR cases (until October 31, 1998)

Delta v. France (Article 50), 30 January 1990, § 38, Series A no. 191-A.

Delta v. France (Article 50), 30 January 1990, § 38, Series A no. 191-A. [in English].

ECHR cases (after November 1, 1998)

Campbell v. Ireland, no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II.

Campbell v. Ireland, no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II. [in English].

Judicial decisions of individual countries

Постановление по делу № 16-П [2013] КС РФ. <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148711/> (21 июня 2016).

Postanovlenie po delu № 16-P [2013] KS RF. [Resolution in the case No. 16-P [2013] of the Constitutional Court of the Russian Federation]. <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148711/> [in Russian] (2016, June 21).